

AZƏRBAYCAN DRAMATURGIYASI ANTOLOGİYASI

DÖRD CİLDDƏ

I CİLD

“ŞƏRQ-QƏRB”

BAKI

2007

Tərtib edəni,  n söz və
bioqrafiyaların müəllifi:

Dilarə Məmmədova

ISBN 978-9952-34-115-7

894.361'2'008-dc22

Azərbaycan dramaturgiyası

Azərbaycan dramaturgiyası antologiyası. D rd cildə. I cild.

“  rq-Qərb”, Bakı, 2007, 472 səh.

Cild  Azərbaycan dramaturgiyasının nümayəndələrindən Mirzə Fətəli Axundzadə, Nəcəf bəy Vəzirov, Rəşid bəy Əfəndiyev, Cəlil Məmmədquluzadə, Haşım bəy Vəzirov, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Nəriman Nərimanov, Süleyman Sani Axundov, Abdulla Şaiq, Hüseyin Cavid, Üzeyir bəy Hacıbəyov v  Cəfər Cabbarlının  s rl ri daxil edilmişdir.

  “  rq-Qərb”, 2007

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

İLHAM ƏLİYEVİN

“Azərbaycan dilində latın qrafikası

ilə kütləvi nəşrlərin həyata

keçirilməsi haqqında”

12 yanvar 2004-cü il tarixli sərəncamı

ilə nəşr olunur və ölkə kitabxanalarına

hədiyyə edilir

ÖN SÖZ

XVIII əsrin ikinci yarısında Qərbi Avropada kapitalizmə keçid dövründə yaranan maarifçilik Azərbaycanda XIX əsrdə təşəkkül tapmış, xalqımızın mənəvi həyatında mühüm rol oynamışdır. Başqa ölkələrdə olduğu kimi, Azərbaycanda da maarifçilik ədəbiyyatda özünü daha dolğun şəkildə göstərirdi. Elm və ədəbiyyat sahəsində canlanma yaranır, mühitin tələbləri get-gedə genişlənir, realist əsərlərə meyil artırdı. Bu tələblərə əsasən, dəqiq elmlərin inkişafı sürətlənir, tarix, fəlsəfə, dil, ədəbiyyat haqqında qiymətli elmi əsərlər yazılmağa başlayırdı.

Azərbaycanda maarifçilik XIX əsrin əvvəllərində Abbasqulu ağa Bakıxanovla başlasa da, əsrin ikinci yarısında Mirzə Fətəli Axundzadə tərəfindən inkişaf etdirilmişdir. Azərbaycan xalqının fikri inkişaf tarixində XIX əsr yeni bir istiqamətə dönüş dövrüdür. Klassik Azərbaycan dramaturgiyasının taleyi və yaranması da bu mərhələyə təsadüf edir.

150 ildən artıq tarixi olan Azərbaycan dramaturgiyasının əsas doğuş qaynaqlarından biri də xalq dramıdır. Başqa mədəniyyətlərdə olduğu kimi, Azərbaycanda da xalq dramı insanların müxtəlif görüşlərindən yaranan məişət mərasimləri içərisində inkişaf etmişdir. Xalq dramlarının bir qismi Azərbaycanda “Kərbəla faciəsi”nə aid səbihlər şəklində özünü göstərirdi. Məzmunları nağıllardan alınan “Kosa”, “Keçi”, “İki qardaş”, “Bic nöker”, “Keçəl” və s. adlı xalq dramları müəyyən məclislərdə, bayramlarda, meydanlarda “Kilim-arası” oyunlar şəklində tamaşaya qoyulub, xalqı əyləndirirdi. Əlbəttə, bunlar həqiqi mənada dram əsərləri deyildi, lakin onlar arasında təmas bağları çoxdur. Xalq dramı realist dramaturgiyanın izlərini özündə əks etdirirdi. Bu izləri genişləndirmək üçün ictimai yüksəliş və real şərait lazım idi. Milli məzmunlu klassik Azərbaycan dramaturgiyasının inkişafı və təkmilləşdirilməsi XIX əsrin ikinci yarısında Mirzə Fətəli Axundzadənin adı ilə bağlıdır.

Mirzə Fətəli Axundzadə (1812-1878) dövrün tələbi ilə ədəbiyyatda əsaslı dönüş yaratdı, realist nəsrin, dramaturgiyanın, ədəbiyyatşünaslığın əsasını qoydu. 1850-1855-ci illər arasında “Hekayəti-molla İbrahimxəlil kimyagər”, “Hekayəti-müsyö Jordan həkimi-nəbatat və dərviş Məstəli şah caduküniməşhur”, “Hekayəti-xırs-quldurbasan”, “Sərgüzəşti-vəzir-xani-Lənkəran”, “Sərgüzəşti-mərdi-xəsis” (“Hacı Qara”), “Mürəfiə vəkillərinin hekayəti” komediyalarını yazan M.F.Axundzadə realist Azərbaycan dramaturgiyasının təməl daşını qoydu. Onun əsas istəyi xalqı irəli aparmaq, maarifləndirmək idi. Komediyanın əsasını gülüş təşkil etdiyi üçün dramaturq realist sənətkar kimi

cəmiyyətin eyiblərini, çatışmayan cəhətlərini yazdığı əsərlər vasitəsilə açıb göstərirdi. Onun komediyalarında müxtəlif təbəqəyə və sinfə mənsub olan personajlar öz başa düşəcəyi dillə danışıq, onların daxili aləmi, psixoloji hallar (kin, hiddət, qəzəb, sevinc və s.) real lövhələrlə təsvir olunur. Tiplər öz mühakimə, səciyyə, geyim, davranış, ifadə xüsusiyyətləri ilə azərbaycanlıdılar, hadisələrin vaqe olduğu yer Nuxa (Şəki), Zəngilan, Ağcabədi, Qarabağ və Lənkərandır.

M.F.Axundzadənin əsərləri özünün sağlığında rus, fransız və fars dillərinə tərcümə edilmiş, Yaxın Şərqlə əlaqəli, xüsusilə Güney Azərbaycan və İran ədəbiyyatının inkişafına, XX əsrin əvvəllərində Təbrizdə dram teatrının təkmilləşməsinə misilsiz təsir göstərmişdir.

XIX əsrin 70-ci illərindən başlayaraq Azərbaycan dramaturgiyası müxtəlif məzmunlu və formalı pyeslərlə zənginləşməyə başladı. Yeni dramaturqlar nəslə də əsasən M.F.Axundzadənin ənənələrini inkişaf etdirdilər. Nəcəf bəy Vəzirov, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Nəriman Nərimanov, Cəlil Məmməd-quluzadə, Süleyman Sani Axundov, Əsgərağa Gorani, Eynəli bəy Sultanov, Haşım bəy Vəzirov və b. əsasən komediya, ailə-məişət məzmunlu məzhəkələr yazırdılar. Yaranan pyeslərin komediya janrında inkişafı obyektiv tarixi səbəblərlə izah olunur. XIX əsrin sonunda Azərbaycan ədəbiyyatı yeni ictimai məzmunla zənginləşməyə başlamışdır. Yazıçılar komediya janrına daha çox meyil göstərir, xalq sosial-əxlaqi problemləri həll etməyə çağırırdılar. Komediya və satira bu sahədə mühüm əhəmiyyətə malik idi.

Dramaturqlarımız M.F.Axundzadənin yaratdığı ideyaları, fikirləri və sənəti yeni şəraitdə, yaradıcı surətdə inkişaf etdirmişdir. Həmin sənətkarlar içərisində Azərbaycan ədəbiyyatı və incəsənəti tarixində görkəmli yer tutan Nəcəf bəy Vəzirov xüsusilə fərqlənir.

Nəcəf bəy Vəzirov (1854-1926) Azərbaycan ədəbiyyatında realizm ənənələrini davam etdirərək, xalqımızın dramatik sənət sahəsində yeni nailiyyətlər qazanmasında yaxından iştirak etmişdir. O, M.F.Axundzadənin realist dramaturji məktəbini davam etdirsə də, istedadlı yazıçı kimi bu məktəbə yenilik gətirmişdir.

Azərbaycan komediyalarının təxminən 20-25 illik fasilədən sonra formalaşması və inkişaf etdirilməsi N.Vəzirovun adı ilə bağlıdır. Məhsuldar və kamil dramaturq olan N.Vəzirov Azərbaycanda teatrın yaranmasında və inkişafında böyük rol oynamışdır. O hələ Bakı Realni Gimnaziyasında oxuyarkən ilk dəfə rus teatrına getmiş (1873), gördüyü teatr tamaşası onun həyatında böyük dönüş yaratmışdı. Gimnazistlər Nəcəf bəyin rəhbərliyi ilə M.F.Axundzadənin "Hacı Qara" komediyasını pansionda səhnəyə hazırladılar. Tamaşa çox yaxşı keçdi. Gimnazianın təbiyyat müəllimi və tamaşanın hazırlanmasında onlara kömək edən Həsən bəy Məlikov (Zərdabi) Tiflisə, Mirzə Fətəli Axundzadəyə təbrik teleqramı göndərmişdir. Dramaturq teleqramı oxuyub sevinmiş və onlara

məktubla cavab vermişdi. M.F.Axundzadə yazmışdı: “Bu gün “Hacı Qara”nı səhnədə gördükdən sonra mənim ömrüm on il daha izafe olundu”¹.

Azərbaycanda dram teatrı yarandıqdan (1873) sonra Nəcəf bəy Vəzirov ruhlanmış, həmin ildən başlayaraq dram əsərləri yazmağa başlamışdır. Onun ilk qələm təcrübəsi olan “Əti sənin, sümüyü mənim” (1873), “Qaragünlü” (1874) pyesləri çap olunmamış itmişdir.

N.Vəzirovun yazdığı əsərlərin mövzu dairəsi o qədər geniş olmasa da, onun təsvir etdiyi ailələr, hadisələr və tiplərin təsvirində diqqəti cəlb edən müasirlik və ictimai məzmun dolğunluğudur.

Azərbaycan dramaturgiyası tarixində ilk faciə nümunəsi olan “Müsibəti-Fəxrəddin” (1896) pyesində ziyalı, qabaqcıl fikirli, maarifpərvər surətləri ədəbiyyatımıza ilk dəfə N.Vəzirov gətirmişdir. Dramaturq XIX əsrin sonuna qədər “Daldan atılan daş topuğa dəyər” (1890), “Sonrakı peşmançılıq fayda verməz” (1890), “Adı var, özü yox” (1891), “Yağışdan çıxdıq, yağmura düşdük” (1894), “Müsibəti-Fəxrəddin” (1896) kimi ailə-məişət hadisələrini əks etdirən pyeslər yazmışdır. Onun komediyalarında cəmiyyətin, ictimai təbəqələrin arasındakı müsibətlərin dərin ziddiyyətləri əks olunur.

50 ildən artıq bir dövrü əhatə edən səmərəli fəaliyyətini izlədikcə N.Vəzirovun realist sənətkar olmasının və Azərbaycan həyatına aid, günün tələblərinə cavab verən mövzularda səhnə əsərləri yazmasının şahidi oluruq. Ədib janr etibarilə müxtəlif, real ictimai həyatın geniş təsvirini verən əsərlər yazmışdır.

XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan tarixinin ən mürəkkəb və ictimai-siyasi hadisələrlə zəngin olan dövrlərindən biri olmuşdur. Azərbaycanda, xüsusilə Bakıda kapitalizmin inkişafı feodal münasibətlərinin süquta uğramasına səbəb oldu. Xalq XX əsrə zəngin bir mədəni irslə daxil olsa da teatr, maarif, musiqi, mətbuat və s. hələ dövrün tələblərini ödəyə bilmirdi. Get-gedə maarif sahəsində dönüş yaranmağa başladı. Azərbaycanın qabaqcıl ziyalıları məktəblə, təhsillə ciddi məşğul olurdular. 1905-1907-ci illərdə Azərbaycan mədəniyyəti sürətli inkişaf yoluna düşdü. Bədii ədəbiyyatla yanaşı, maarif, elm, incəsənət, mətbuat getdikcə xalq mənafeyinə daha artıq xidmət edir, Bakıda və bölgələrdə tərəqqipərvər ziyalılar tərəfindən məktəblər açılırdı.

Azərbaycan dramaturgiyasını və teatrını maarifçilik hərəkatından kənar da düşünmək və təsəvvür etmək mümkün deyil. Dramaturqların əksəriyyəti dram cəmiyyətləri, teatr tamaşaları təşkil edirdilər. Aktyorların çox hissəsi müəllimlər, ziyalılar idi, tamaşalar da əsasən, yoxsul tələbələrin xeyrinə ianə məqsədilə təşkil olunurdu. Ziyalıların bir qismi səhnə əsərləri yazır, M.F.Axundzadənin realist dramaturji məktəbini davam etdirərək bu məktəbə yenilik gətirdilər.

¹ “Kommunist” qəz., 5 aprel 1923, №75.

Azərbaycan dramaturgiyası tarixində təsadüf etdiyimiz bir pərdəlik “Ev tərbiyəsinin bir şəkli” (1875), “Vay şələküm, mələküm” (1909) pyesləri və “Dələduz” iqtibası N.Vəzirovun qələminə məxsusdur. Kiçik pyeslərin də özü-nəməxsus xüsusi əhəmiyyətli yeri olmuşdu. Böyük həcmli pyeslərin tamaşası zamanı, pərdələr arasında və ya yığıncaqlardakı fasilə vaxtı tamaşaya qoyulan kiçik pyeslər öz dövründə böyük ictimai, təşkilatçı əhəmiyyətə malik idi. Bu pyeslərdə tərbiyəvi və əxlaqi mənası olan, dərin mətləblər ifadə olunurdu.

XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində yazılan kiçik həcmli realist Azərbaycan pyeslərində qadın, ailə-məişət məsələlərinə, fanatizmin ifşasına geniş yer verilirdi. Bu cəhət həmin dövrdə ictimai-bədii fikrimizi məşğul edən məsələlərdən biri olmuş, həmin mövzuda müxtəlif əsərlər yaradılmışdır. Ailə-məişət mövzusunda qələmə alınan kiçik pyeslər həyatın qarşıya qoyduğu zərurdən yaranırdı.

Əsgərağa Goraninin (1857-1910) “Qocalıqda yorğalıq” (1892) pyesində dövrün səciyyəvi məsələlərinə toxunulmuşdur. Gənc qız Sona 60 yaşlı Ları Zamanın pəncəsindən qurtarmaq üçün çıxış yolunu özü seçir, sevdiyi gənc oğlan Ziyada qoşulub qaçır. Soltan Məcid Qənizadənin təxminən 1896-1897-ci illərdə iqtibas etdiyi “Dursunəli və Ballıbadı” məzhəkəsi müəllifin etirafına görə, “Qafqaz müsəlmanlarının güzəranına təşbihən yazılmışdır” və pyes ilk dəfə 1910-cu ildə çap olunmuşdur. Rəşid bəy Əfəndiyevin “Saqqalın kəraməti” (1909) iqtibas-məzhəkəsi də dindən müəyyən məqsədlə, öz xeyrinə istifadə edib, xalqı aldadanlara istehza məqsədi ilə yazılmışdır.

N.Vəzirovun “Dələduz” kiçik pyesi fransız məzhəkəsi “Vəkil Patelen”dən iqtibas edilsə də, tiplər və vəziyyət Azərbaycan şəraitinə uyğunlaşdırılmışdır.

Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev “Millət dostları” (1905), Süleyman Sani Axundovun “Türk birliyi” (1906) pyeslərində avam və savadsız xalqa ziyanlıların maddi və mənəvi yardım məsələsi qarşıya qoyulmuşdur. Hər iki ədibin pyesi üçün seçdikləri sərlövhələr də satirik mənə daşıyır.

1905-ci il inqilabından sonra Azərbaycanda dövrü mətbuat genişlənir, ana dilində qəzet və jurnallar nəşr olunur. Uşaq mətbuatı, “Dəbistan”, “Rəhbər”, “Məktəb” jurnalları da bu dövrdə çapa başlamışdı. “Məktəb” jurnalının ömrü daha çox olmuş, təlim-tərbiyə işləri ilə əlaqədar şeirlər, hekayələr çap edildiyi kimi, burada uşaq pyesləri də nəşr olunurdu. Jurnalda Abbas Səhhətın “Cəhalət səmərəsi, yaxud bir yetimin xoşbəxtliyi” (1912), Rəcəb Əfəndiyevin “Axır çərşənbə” (1912), Ağa bəy İsrailbəyovun “Nemət” (1914), Mehdi bəy Hacıbababəyovun “Çağırılmamış qonaq” (1920) pyesləri də çap olunmuşdur.

Abdulla Şaiq və Abbas Səhhət Azərbaycan uşaq teatrının yaratıcılarından hesab olunurlar. Hər iki ədib dramaturji yaradıcılığını ən çox uşaq teatrının yaranmasına həsr etmişlər. A.Səhhət bir maarifçi kimi xalqının xoşbəxtliyini elmə, maarifə, mədəniyyətə yiyələnməkdə görürdü. Rəcəb Əfəndizadə, Mehdi

bəy Hacıbababəyov, Ağa bəy İsrafilbəyov da qələmə aldıkları uşaq pyeslərində ən çox fikirlərini maarifin səmərəsinə, elmin təbliğinə verirdilər.

XIX-XX əsrlər dramaturgiya tariximizdə məşhur yazıçı Cəlil Məmməd-quluzadənin “Kamança” (1920) pyesi kiçik həcmli dramlar içərisində diqqətə cəlb edir. “Kamança” pyesi həcmcə kiçik olsa da, böyük sənət əsəridir, qara qüvvələrə, türklərin tarixi düşməni olan ermənilərə qarşı öldürücü bir zərbədir. Azərbaycan dramaturgiya tarixində ilk rəmzi pyes də C.Məmmədquluzadənin “Çay dəstgahi” (1881) səhnəciyidir. Səhnəcik Məhəmməd Füzulinin “Meyvələrin söhbəti” alleqorik əsərini yada salır. Ədib hər bir əşyanı ayrılıqda, məharətlə dilləndirir, hər əşya özünün üstünlüyünü söyləyir, təqsiri başqasında görür.

Kiçik pyeslərdən eləsi var ki, bunlar tarixi şəxsiyyətlərə, ya da tarixi hadisələrə həsr edilmişdir. Ə.Haqqverdiyevin “Xəyalat” (1911) pyesi böyük Azərbaycan dramaturqu, mütəfəkkir və ictimai xadim M.F.Axundzadənin anadan olmasının 100 illiyi münasibətilə qələmə almışdır. Ədib orijinal yolla M.F.Axundzadə ilə onun dram əsərlərinin qəhrəmanlarını qarşılaşdırmışdır.

XIX və XX əsrlərdə mövzusu müasir həyat və məişətdən alınan pyeslərlə yanaşı, folklor motivləri əsasında yazılmış pyeslər də qələmə alınmışdır. Eynəli bəy Sultanovun “Sənəm” (1882), A.Şaiqin “Aydoğdu” (1911-1912), “İntiqamçı xoruz” (1912), “Çoban” (1913), “Danışan kukla” (1916), Əhməd bəy Qemərinskikin “Bəhlul Danəndə və yaxud kişinin sözü bir olar” (1913), Cəfər Bünyadzadənin “Xan-xan” (1917), Bağır Cabbarzadənin “İki kələkbaz” (1919) və s. kiçik həcmli pyesləri məişətimizin müxtəlif cəhətlərini əks etdirsə də, mövzu motivi nağıllardan, lətifələrdən, xalq oyunlarından, meydan tamaşalarından götürülmüşdür.

Eynəli bəy Sultanovun “Sənəm” pyesi (əsil adı “Tatarka”dır. Əsas qəhrəman Sənəm olduğu üçün əsəri “Sənəm” adlandırmağı daha münasib bilib, rus dilindən Azərbaycan dilinə çevirdim – *D.M.*) ilk dəfə 1882-ci ildə Tiflisdə rus dilində nəşr olunmuşdur. Sənəm surəti ilə XVIII əsr italyan dramaturqu Karlo Qoldoninin (1807-1893) yaratdığı ağıllı və hiyləgər Merondolina (“Məhmanxana sahibəsi”) obrazı arasında da bir oxşarlıq var. Hər iki qadın özlərinin güclü xarakterə malik olduqlarını sübut edirlər.

XX əsrin əvvəllərində Cəfər Bünyadzadənin “Molla Sarsaqqulu” imzası ilə yazdığı “Xan-xan” (1917) pyesi öyrədici, səfərbəredici, ayılıdıcı məqsəd daşıyırdı. Bu dövrdə yazılan kiçik həcmli pyeslər içərisində romantik səpkidə yazılmış əsərlər də var idi. Bunlar XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında romantik sənətkarlar kimi tanınan Hüseyn Cavid, Abdulla Şaiq və Cəfər Cabbarlının (yaradıcılığının ilk dövrü) qələminə məxsusdur. Hüseyn Cavidin “Ana” (1910), Cəfər Cabbarlının “İncə” (1919-1920) pyeslərində humanist və demokratik fikirlər təbliğ olunurdu. Azərbaycan romantik sənətkarlarının yaratdıqları kiçik

həcmli pyeslər dramaturgiyamızı sağlam ideya, məzmun və forma cəhətdən zənginləşdirmiş, ədəbiyyatımıza bir sıra diqqətəlayiq, mənalı obrazlar gətirmişdir.

XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında satira böyük yer tuturdu. 1905-1907-ci il inqilabı hadisələrin təsiri altında yaradılan satira – azadlıq dünyasını arzulayan, tərənnüm edən satira idi. Satirik yazıçılar köhnə, vaxtı ötmüş cəmiyyəti nəinki ifşa edir, onu bütövlükdə inkar edirdilər. C.Məmmədquluzadənin “Ölülər” pyesi, “Qurbanəli bəy” və bu tipli hekayələri, publisistik əsərləri, N.Nərimanovun “Həftə fəryadı” adı ilə çap olunan felyetonları, M.Ə.Sabirin “Millət necə tarac olur olsun, nə işim var”, “Səbr eylə” şeirləri, Ə.Haqqverdiyevin “Xortdanın cəhənnəm məktubları” və hekayələri ilə satiranın ən yaxşı nümunələri yaranmışdır. Bu əsərlər tənqidi realizmin inkişafı üçün mühüm rol oynamışdır.

M.F.Axundzadədən sonra ədəbi təsir vasitələrinin genişliyi, gülüşün kəskinliyi ilə seçilən ikinci dramaturq Cəlil Məmmədquluzadədir. C.Məmmədquluzadə bütün Yaxın Şərq aləmində şöhrət qazanan, eləcə də mətbuat tarixində əsas yer tutan ilk satirik “Molla Nəsrəddin” (1907, 7 aprel) jurnalı ilə yeni bir cığır açmış, bir dramaturq, ədib, jurnalist, ictimai xadim kimi məşhurlaşmışdır. Mirzə Cəlil Naxçıvanda müəllim işləyərkən ilk teatr tamaşalarında iştirak etmiş, M.F.Axundzadənin komediyalarının, E.Sultanovun “Tatarka” pyesinin səhnəyə qoyulmasında yaxından iştirak etmişdir. Onun “Poçt qutusu”, “Kişmiş oyunu” novellaları, “Buz”, “Usta Zeynal”, “Zırrama” hekayələri, “Ölülər”, “Anamın kitabı”, “Çay dəstgahı”, “Danabaş kəndinin məktəbi”, “Dəli yığıncağı”, “Kamança” və s. pyesləri xalq həyatının idrak və inkişafını əks etdirmək cəhətdən əhəmiyyətlidir. Cəmiyyət hadisələrinə yeni baxış, yeni təfəkkürlə köhnəliyin mübarizəsi C.Məmmədquluzadənin yaradıcılığında əsas məsələ idi.

C.Məmmədquluzadənin pyesləri XX əsrin mürəkkəb ictimai-siyasi intibahı şəraitindən satira prinsiplərinə əsaslanan, orijinallığı ilə seçilən dram əsərləridir. Onun öz üslubu, müasirləri, hadisələrə yanaşma sənətkarlığı vardır, yazdığı hekayələri, felyetonları asanlıqla səhnələşdirmək mümkündür.

“Ölülər” pyesində həm tragik, həm lirik, həm də komik-dramatik motivlər güclüdür. Burada təsvir olunan vəziyyət əsil xalq faciəsi, ictimai həyat faciəsidir. C.Məmmədquluzadənin “Ölülər”, “Dəli yığıncağı” və “Danabaş kəndinin məktəbi” pyesləri 12-15 il ərzində yazılmış və tamaşaya qoyulmuşdur. Hər üç pyes obrazlar sistemi və bədii təsvir üsulları baxımından bir-birinə yaxındır. “Dəli yığıncağı” komediyasında dolğun, mürəkkəb monoloqlar yoxdur. Ədib tamaşaçılar qarşısında mənalı bir sual qoyur: – Ağıllılar və dəlilər kimdir? Cavabını da tamaşaçıların öhdəsinə buraxır.

XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində Haşım bəy Vəzirovun özünəməxsus yeri vardır. O, otuz ilə yaxın ictimai fəaliyyətlə məşğul olmuşdur. Pedaqoq, jurnalist, nəşir və yazıçı-dramaturq kimi fəaliyyət göstərmişdir. Haşım bəy “Tazə həyat” (1907–1908), “İttifaq” (1908–1909), “Səda” (1909–1911), “Kavkazest” (1911, rus dilində), “Sədayi-vətən” (1911), “Sədayi-həqq” (1912), “Sədayi-Qafqaz” (1915–1916) qəzetlərini və “Məzəli” (1914–1915) jurnalını nəşr etdirmişdir. H.Vəzirov Vilyam Şekspirin “Otello” faciəsini Azərbaycan dilinə tərcümə etmiş, əsər 1904-cü il avqustun 22-də Şuşada yerli həvəskarlar tərəfindən tamaşaya qoyulmuşdur. Otello rolunu H.Vəzirov özü oynamışdı. Onun “Döymə qapımı, döyərlər qapını” və “Evlənmək – su içmək deyil” komediyaları Bakıda (1899, 1906, 1907) səhnəyə qoyulmuşdur. “Döymə qapımı, döyərlər qapını” komediyası “Səda” mətbəəsində (1922) kitabça şəklində çap olunmuşdur. 1913-cü ildə Haşım bəy səhər bələdiyyə idarəsinin fəaliyyətindən bəhs edən “Uprava xalanın qızı Tramvay xanımın toyu” adlı birpərdəli məzhəkə də yazmışdır.

Şuşada, hələ gənc yaşlarında teatr mühitinə düşən Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev gələcək həyatını müəyyənləşdirmişdi. Şuşada təşkil olunan ilk teatr (1884), Tiflis mühiti, Peterburqun Aleksandrinski teatrı onun dramaturq kimi təkmilləşməsinə təkan verdi. Aleksandrinski teatrında böyük səhnə ustaları var idi. Bu barədə Əbdürrəhim bəy yazırdı: “Aleksandrinski teatrından mənə böyük təsir oldu. Bu təsir sayəsində Peterburqda ilk əsər yazdım: “Yeyərsən qaz ətini, görərsən ləzzətini” və “Dağılan tifaq”. “Dağılan tifaq”da həm Ostrovskinin və həm də Şekspirin təsirini görmək mümkündür”¹.

Ə.Haqverdiyev həm nasir, həm publisist, həm də dramaturq kimi tanınmışdı. O, “Marallarım”, “Xortdanın cəhənnəm məktubları”, “Şeyx Şəban” kimi hekayələrin, “Dağılan tifaq” (1896), “Bəxtsiz cavan” (1900), “Pəri cadu” (1901), “Ağa Məhəmməd şah Qacar” (1907) dramlarının, “Millət dostları” (1906), “Kimdir müqəssir?” (1909), “Ac həriflər” (1911), “Xəyalat” (1911) kimi kiçik həcmli pyeslərin müəllifidir. Ə.Haqverdiyev Azərbaycan dramaturgiyasına yeni janr da gətirmişdir. Onun “Pəri cadu” pyesi rəmzi dramdır, öz xüsusiyyətlərinə görə Azərbaycan ədəbiyyatında yenidir.

Azərbaycan dramaturgiya tarixində iki ilk böyük faciə əsəri yaranmışdı: “Müsbəti-Fəxrəddin” (N.Vəzirov), “Dağılan tifaq” (Ə.Haqverdiyev) pyesləri cəmiyyətimizin inkişaf tarixində meydana gəlmiş, ictimai dövrün kəskin ziddiyyətlərini tragik səhnelərlə özündə əks etdirir. Hər iki dramın ədəbi taleyi bir-birinə bənzəyir: “Müsbəti-Fəxrəddin”in süjeti nəsil davası üzərində inkişaf edirsə, “Dağılan tifaq”ın süjeti maddi və mənəvi iflas üzərində qurulmuşdur.

Bakıda 1907-ci il teatr mövsümü Ə.Haqverdiyevin “Ağa Məhəmməd şah Qacar” əsəri ilə açılmışdır. Əsərin mövzusu XVIII əsrin ikinci yarısında,

¹ Ə.Haqverdiyev. Seçilmiş əsərləri. İki cildə, II cild, Bakı, Azərneşr, 1971, səh.474.

1747-ci ildə Nadir şah Əfşarın öldürülməsindən sonra İranda Qacar sülaləsinin baş qaldırmasını əks etdirir. Bu dövrdə Qacarlar dövlət başına keçir (1796–1825). İran şahı Ağa Məhəmməd Qacar qoşun toplayaraq Gürcüstana və Azərbaycan xanlıqlarına hücum etmiş, onları özünə tabe etmək istəmişdi. Lakin 1797-ci ildə Azərbaycanda Şuşa qalasında (Qarabağ xanlığında) öz sərkərdəsi tərəfindən qətlə yetirilmişdir. Real tarixi hadisələri özündə əks etdirən “Ağa Məhəmməd şah Qacar” dramının qəhrəmanı Qacar qəddarlığı ilə başqa surətlərdən seçilir. Hadisələrin inkişafı boyu, tədricən onun əsil siması açılır. Sevgi, məhəbbət kimi insani hisslərdən mərhum olan Qacar bütün nifrətini insanlar əleyhinə çevirmişdir. Ə.Haqverdiyev pyesdə Qacarı həm daxili, həm də xarici cəhətlərini realist cizgilərlə təsvir etmişdir. Tragik aktyorlarımız bu əsəri oynayarkən həyatda ciddi sənətkarlıq imtahanı verirdilər. Qacar surətini əvvəl böyük Azərbaycan aktyoru Hüseyn Ərəblinski oynamış və onun mürək-kəb mənəviyyatını açmışdır. Sıdqi Ruhulla isə bu rolu özünəməxsus yeni üsulda yaratmışdır.

Nəriman Nərimanov yaşadığı dövrdə haqsızlıqları görürdü. Bu haqsızlıqlar C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir, N.Vəzirov, Ə.Haqverdiyev kimi onun da ürəyini yandırır. Ədəbi yaradıcılığa təxminən 1890-cı illərdə başlamış N.Nərimanov “Nadanlıq” (1894) pyesini, “Dilin bəlası, yaxud Şamdan bəy” (1895) adlı ilk və son komediyasını, “Nadir şah” (1899) tarixi dramını, “Bahadır və Sona” (1896) romanını, “Pir” (1913) hekayəsini və neçə başqa əsərlərini yazmışdır.

“Nadanlıq” pyesində N.Nərimanov kənddə hökm sürən cəhəlati və onun qurbanlarının aqibətini doğru və inandırıcı cizgilərlə əks etdirmişdir. Azərbaycan dramaturgiyasında ilk tarixi pyes olan “Nadir şah” faciəsini yazarkən N.Nərimanov Şərqi tarixinə müraciət etmiş, əslən türk (azərbaycanlı) olan İran hökmdarı Nadir şahın (1688–1747) hakimiyyəti dövründə mühüm şəxsiyyətlərdən biri olduğunu təsvir etmiş və məqsədinə nail olmuşdur. Əsərin əvvəlində Nadir şah quldur dəstələrinin başçısı və qaniçən bir şəxs kimi təsvir olunur. Dayısı Cavad Nadirin həyata qarşı gözüünü açmaq və yaman işlərdən uzaqlaşdırmaq üçün ona nəsihətlər edir, gücünü quldurluğa deyil, millət və vətən yolunda sərf etməyə çağırır. Nadir də dayısının nəsihətlərinə qulaq asıb, yüksək məqsədlər uğrunda mübarizəyə girir. Pyesdə Cavadın dili ilə söylənən sözlər dramaturqun öz ürək sözləri idi. Cavadın Nadirə verdiyi öyüd-nəsihətlər ona təsir edir, atasından aldığı yaman tərbiyə nəticəsində bu günə düşdüyü üçün təəssüf hissi keçirir. Hətta qəddarlıq edib, oğlu Rzaqulunun göz-lərini çıxartdırdığı üçün vicdan əzabı da çəkir. Nadir şah ağır yaralı olan zaman, ölüm ayağında olarkən, dizin-dizin sürünərək kor etdiyi oğlundan üzr istəyir. N.Nərimanov qəhrəmanlarını real şəraitdə təsvir etməklə qalmır, onların hərəkət və fəaliyyətini də bu real şəraitin nəticəsi kimi təsvir edirdi.

XX əsrdə yalnız Azərbaycanda deyil, o cümlədən Yaxın Şərqdə opera sənətinin yaradıcısı, bəstəkar, görkəmli dramaturq, jurnalist-publisist Üzeyir bəy Hacıbəyovun səhnə mədəniyyəti tariximizdə özünəməxsus yer tutmuşdur. O, musiqili komediyanın daha dolğun cəhətini, musiqi ilə poeziyanın qovuşaraq aydınca bir qüvvəyə malik olduğunu sübut etmişdir. Ü.Hacıbəyovu vətənimizdə və xaricdə ustad dramaturq kimi tanıtdıran onun komediyalarıdır. Nöqşanları gülüş vasitəsilə aradan qaldırmağa çalışan komediya daha şən, daha nikbindir. “O olmasın, bu olsun” musiqili komediyası (1910) Ü.Hacıbəyovu ustad bir sənətkar kimi tanıtdı. Komediya əsas məqsəd, ilk növbədə, insanların pula hərisliyi, cəmiyyətin amansız tənqididir.

“O olmasın, bu olsun” musiqili komediyası ilk tamaşasından başlayaraq xalq tərəfindən sevilirdi. Bu komediyanın öldürücü satirası ictimai bəlaləri əxlaq normasına qarşı çevirdi. Ü.Hacıbəyov Peterburqda, Moskvada (1912-1913) təhsil alarkən yazdığı “Arşın mal alan” musiqili komediyasını yumoristik-dramatik səpkidə yazmışdı. Burada azad, qarşılıqlı məhəbbət, sağlam ailə qurmaq kimi ictimai problemlər mütərəqqi mövqedə həll edilir və komediya nikbin, xoşbəxt bir sonluqla başa çatır. Əsər tamaşaya qoyulmuş (1913), sonralar isə onun sorağı dünyanın bir çox ölkələrinə yayılmışdı. Komediya Paris, Nyu-York, Berlin, London, Qahirə, Pekin, Dehli, Tehran və s. böyük şəhərlərdə səhnələşdirilmişdir.

“Arşın mal alan” və “O olmasın, bu olsun” komediyaları komik və dramatik cəhətdən kəsərlidir. Buradakı mükəllimələr canlılığı və mənalılığı ilə dillər əzbəri olmuşdur. Əli Sultanlı yazır: “O (Üzeyir Hacıbəyov – D.M.), dramatik mükəlliməyə müəyyən rəngarənglik gətirmişdir. Belə ki, hazırcavablıq, söz oyunu, ifadələrin təkrarı, cavablarda inadkarlıq, yığcamlıq, sözlərdə ikimənalılıq, kənara deyilən sözlər, öz-özünə danışma və bu kimi ünsürlər səhnəni canlandırır... Ümumiyyətlə, dramaturgiya tarixində belə şux, məzəli gülüşlərlə dolu, nəşəli, əyləndirici komediyalar azdır”¹.

* * *

XX əsrin iyirminci illərində Azərbaycan dramaturgiyası və teatrı axtarış dövrü keçirirdi. Azərbaycanın realist yazıçıları olan N.Vəzirov, Ə.Haqverdiyev, C.Məmmədquluzadə, S.S.Axundov, C.Cabbarlı və b. əsərləri klassik dramaturgiyanın ən yaxşı nümunələridir. Bu dövrdə uşaq teatrının açılması, dram dərnəklərinin fəaliyyət göstərməsi yeni-yeni əsərlərin yaranmasını tələb edirdi.

1921-ci il noyabrın 13-də “Tənqid-təbliğ” teatrı fəaliyyətə başladı. “Tənqid-təbliğ” teatrı o zaman Azərbaycan həyatı üçün yeni və əhəmiyyətli

¹ Ə.Sultanlı. Azərbaycan dramaturgiyasının inkişafı tarixindən. Bakı, Azərənşər, 1964, səh.278.

idi. Bu teatr yalnız Azərbaycanda deyil, Yaxın Şərqdə də kiçik formalar, lakin böyük məqsədlər teatri, həqiqi mənada xalq teatri kimi əhəmiyyətli idi. Onun ətrafında bir çox dramaturqlar toplanmışdı. S.S.Axundovun “Çərxi-fələk”, “Şahsənəm və Gülpəri”, “İki yol”, “Şeytan”; C.Məmmədquluzadənin “Konsulun arvadı”; Ə.Haqverdiyevin “Ağac kölgəsində” və s. pyesləri tamaşaya qoyulmuşdu. “Tənqid-təbliğ” teatrında oynanılan kiçik həcmli pyeslərin də mövzuları müxtəlif, əhatə dairəsi isə çox geniş idi.

Dramaturqlar ictimai və mədəni həyatda yeni dövrün başladığını dərk edir, günün tələblərinə uyğun səhnə əsərləri yazmağa çalışırdılar. “Tənqid-təbliğ” teatrının fəal dramaturqlarından olan S.S.Axundov inqilabdan əvvəl (1917) ictimai-pedaqoji fəaliyyətlə yanaşı, ədəbi yaradıcılıqla da məşğul olmuş, “Tamahkar” (1899), “Dibdat bəy” (1906), “Türk birliyi” (1906) pyeslərini, “Yuxu” (1905), “Qonaqlıq” (1905), “Qaraca qız” (1913), “Qorxulu nağıllar” (1912-1913) və s. hekayələrini yazmışdı. Klassik Qərb və Şərq ədəbiyyatı ənənələrini davam və inkişaf etdirən, qırx ildən artıq müəllimlik edən S.S.Axundov Azərbaycanda ədəbiyyatın inkişafına yaxından kömək etmiş və ömrünün sonuna kimi bu yol ilə getmişdir.

1921-ci ildə yazılmış “Laçın yuvası” pyesi vətəndaş müharibəsi dövrünün hadisələrini, tarixi reallığı əks etdirir. Azərbaycanda mülkədarlığın süqutu, quruluşun dəyişməsi, bolşeviklərin silahlı hücumuna, vəhşiliyinə məruz qalmış insanların məğlub olmaları bu pyesdə tarixi həqiqətlərə uyğun şəkildə təsvir olunur. Əsərin qəhrəmanı Əmiraslan ağa Laçın yuvasının (Şuşanın) müdafiəsində məğlub olduğunu, oğlu Cahangirin tutduğu səhv yolu, torpağın yad əllərə keçməsinə kömək etdiyini görüb bunları qəbul edə bilmir, intihar edir. “Eşq və intiqam” (1922) faciəsində azad məhəbbət həsrəti ilə yaşayan gənclərin həyatından bəhs edilir. Faciənin süjetinin əsası, qardaşın bilmədən öz bacısına aşiq olması və bunun faciə ilə nəticələnməsidir. Bu əsərdə ailələr arasında nəsil ziddiyyəti və ictimai konflikt ön plana keçmişdir.

XX əsrin əvvəllərində romantik təfəkkür üçün Azərbaycanda nisbətən əlverişli zəmin yaranmışdı. Ölkənin vəziyyəti insanları qane etmirdi. Get-gedə qanadlanan sağlam həyat, cəmiyyətin azadlığa olan meylini qüvvələndirirdi. Azad, firavan yaşamaq ehtiyacı XX əsrin romantiklərinin əsərlərində özünü göstərirdi. Azərbaycanda Əli bəy Hüseynzadə, Əlabbas Müznib, Səməd Mənsur, Məhəmməd Hadi, Abdulla Şaiq, Abbas Səhhət, Abdulla bəy Divanbəy-oğlu, Hüseyn Cavid kimi romantik yazıçılar xalq tərəfindən məhəbbətlə qarşılanırdılar. Romantizm XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında ən qüdrətli cərəyan olaraq inkişaf etmişdir. Azərbaycan ədəbiyyatında romantizm cərəyanının qüdrətli nümayəndələrindən və əsas yaradıcılarından biri olan Hüseyn Cavid XX əsrin qırxıncı illərinə qədər yazıb-yaradan mütəfəkkirlərdəndir. O, əsərlərində daim həqiqət, ədalət, səadət axtaran romantik qəhrəmanlar təsvir

edirdi. H.Cavid 1910-1918-ci illərdə bir sıra şeir və dram əsərlərini: “Keçmiş günlər”i (1913), “Bahar şəbnəmləri”ni (1917), “Uçurum”u (1911), “Ana”nı (1910), “Maral”ı (1912), “Şeyx Sənan”ı (1914), “Şeyda”nı (1917) və “İblis”i (1918) yazmışdır.

1929-1935-ci illər H.Cavidin ön məhsuldar yaradıcılıq dövrü idi. Şairin “Azər” (1926-1936) poeması, tarixi mövzuda yazdığı məşhur dram-faciələri: “Afət” (1922), “Peyğəmbər” (1922), “Topal Teymur” (1925), “Knyaz” (1929), “Səyavuş” (1933), “Xəyyam” (1935), “İblisin intiqamı” (1936) çap edilmiş və səhnədə oynanılmışdır. H.Cavid dram əsərlərinin əksəriyyətini nəzm ilə yazmış, şeri ilk dəfə səhnəyə gətirmişdir. “Ana” pyesi onun heca vəznində yazılmış ilk mənzum dramıdır. Pyesdə iki ailə qarşı-qarşıya qoyulmuşdur.

“İblis” (1918) faciəsini H.Cavid Birinci dünya müharibəsi dövründə yazmışdır. Pyesdə müharibəyə qarşı qəzəb, nifrət hissi ön plana çəkilmişdir. İblislə Mələk müharibənin törətdiyi dəhşətlərdən danışır. İblis bu dəhşətlərin səbəbini insanda, Mələk isə İblisdə görür. İblis isə özü haqqında olan mənfi fikirlərə belə yekun vurur:

“İblis nədir?

– Cümlə xəyanətlərə bais.

Ya hər kəsə xain olan insan nədir?

– İblis”¹.

“Topal Teymur” H.Cavidin yazdığı ikinci tarixi dramdır. Bu əsəri yazarkən dramaturq tarixi həqiqətlərə sadıq qalmağa çalışmışdı. Bütün əsərlərində ədalətsiz müharibənin, qan tökməyin əleyhinə olan dramaturq “Topal Teymur”da insanların əmin-amanlığını pozan ordu toqquşmalarını pisləyir, sülhü müdafiə edirdi. Pyes 1926-cı ilə qədər teatrda oynanmış, sonra isə qara qüvvələr tərəfindən kəskin tənqiddə məruz qalmış, səhnədən həmişəlik olaraq çıxarılaraq, hətta çap olunması da yasaq edilmişdi. H.Cavid daim həqiqət axtaran romantik qəhrəmanları kimi həmişə axtarışlarla dolu mürəkkəb, dolğun, iztirablı bir həyat yolu keçirmiş, repressiyaya məruz qalaraq, 1941-ci ildə Sibirə (İrkutsk vilayətində) sürgündə ikən vəfat etmişdir.

Azərbaycan teatr sənətində yüksəliş 1930-1941-ci illərə təsadüf edir. Bakıda Gənc Tamaşaçılar Teatrı (1930), Gəncədə Dövlət Dram Teatrı (1932), ölkənin bir çox bölgələrində yaranan teatrların işi müasir tələblərə uyğun qurulurdu. Teatrda çalışan rejissor və aktyorların çoxu Bakıda, Moskvada və Peterburqda təhsil alan gənclər idi. Cəfər Cabbarlının “Dönüş” (1932) pyesində Azərbaycanda baş verən yeniliklər teatr vasitəsilə simvollaşdırılmışdır.

¹ Hüseyin Cavid. Əsərləri. İki cildə, II cild, Bakı, Yazıçı, 1982, səh.342.

Əsərin baş qəhrəmanı Gülsabah Moskvada təhsil almış gənc rejissor kimi yeni, bacarıqlı kadrlar hazırlamağa çalışır. “Dönüş” pyesi, sözün geniş mənasında, yeni həyat, yeni teatr, yeni münasibətləri əks etdirən bir əsərdir.

Cəfər Cabbarlı 1915-ci ildən başlayaraq şeir, hekayə, dram əsərləri yazmağa başlamışdır. 1917-ci ildə onun “Solğun çiçəklər” (1917) və “Nəsrəddin şah” (1916–1918) pyesləri həvəskarlar tərəfindən tamaşaya qoyulmuşdu. 1918-ci ildə yazdığı “Ədirnə fəthi”, “Trablis müharibəsi və ya Ulduz” pyesləri isə dramaturqa müvəffəqiyyət qazandırmışdır. “Aydın” (1919), “Oqtay Eloğlu” (1922) pyeslərində zəhmət adamına rəğbət aydın hiss olunur. C.Cabbarlı 1925-ci ildə V.Şekspirin “Hamlet” faciəsini dilimizə tərcümə etmiş və əsərin tamaşaya qoyulmasına yaxından köməklik göstərmişdir.

C.Cabbarlı Azərbaycan səhnəsinə müsbət qəhrəmanların surətlərini gətirmişdir. Dramaturqun “Od gəlini” (1928), “Sevil” (1928), “Almaz” (1931), “1905-ci ildə” (1931) və “Yaşar” (1932) pyeslərində meydana çıxan bir çox xüsusiyyətlər Azərbaycan dramaturgiyasının sonrakı mərhələsində ənənəyə çevrilmişdir. 1928-ci ildə tamaşaya qoyulan “Od gəlini” Azərbaycan səhnəsində qəhrəmanlıq dramı kimi tarixə yeni münasibətlə yaranmışdır. Bu pyes xalqın həyatını, mübarizəsini, xalq içərisindən çıxan tarixi qəhrəmanların həyat və fəaliyyətini təsvir edir. Burada qəhrəman cismən məğlub olsa da, ruhən qalib gəlir, yaşayır. C.Cabbarlı “Nəsrəddin şah” tarixi dramında ictimai münasibətləri aile çərçivəsindən çıxararaq, qəhrəmanların şəxsi mənafeyini deyil, ictimai mənafeyini də təsvir etmişdir. Müəllif bu dramında tarixi hadisələrdən əlverişli bir material kimi istifadə edərək demokratik fikirlərini ifadə etməyə çalışmışdır. C.Cabbarlının əsərləri konfliktli əsərlərdir, təsvir olunan insanlar, karakterlər həmin bu möhkəm, həyatı konfliktlərdə açılıb meydana çıxır.

Müharibənin (1941–1945) ilk aylarından dövrün əsas məsələləri şeirdə, oçerk və hekayələrdə əks olunurdu. Müharibədən bəhs olunan pyeslər 1941-ci ilin payızında yarandı. Mirzə İbrahimovun “Məhəbbət”, Zeynal Xəlilin “İntiqam”, Məmməd Hüseyin Təhmasibin “Aslan yatağı” əsərləri yazıldı. Müharibə dövrü həyatından bəhs edən dramaturqlardan Rəsul Rzanın “Vəfa”, Mir Cəlalın “Yerin qulağı var”, “Mirzə Xəyal”, Hüseyin Mehdi və İlyas Əfəndiyevin “İntizar” (şərikli), Səməd Vurğunun “İnsan” pyesləri yazıldı. “Vəfa” və “İntizar” pyesinin müəllifləri göstərmək istəyirdilər ki, müharibə cəmiyyətin qüvvələrini sınaqdan keçirən bir imtahandır. “Vəfa” pyesində müharibə zamanı xalqın böyük tarixi mübarizəsindən geridə qalan tüfeylilərlə müsbət qəhrəmanlar arasında yaranan konfliktlərdən bəhs edilir. M.Hüseyin və İ.Əfəndiyevin “İntizar” pyesinin süjeti isə ailə, əxlaq məsələləri üzərində qurulub. Arxa cəbhədəki namuslu insanların cəbhəyə olan münasibəti ön plana çəkilmişdir. “Vəfa” və “İntizar” pyeslərində cəbhədəki əsgərlərin həyatı, döyüş səhnələri nisbətən az təsvir olunmuşdur.

Müharibə dövründə tarixi mövzuda H.Mehdinin “Nizami”, “Cavanşir”, S.Vurğunun “Fərhad və Şirin”, Z.Xəlilin “Qatır Məmməd”, A.Şaiqin “Nüşabə” və s. pyeslər yazılmışdır. Vətənpərvərlik, ədalətsiz müharibələrə nifrət, qəhrəmanlıq duyğuları S.Vurğunun “Fərhad və Şirin” dramında öz parlaq ifadəsini tapmışdır. H.Mehdinin “Cavanşir”, A.Şaiqin “Nüşabə” pyeslərində də iki əsas motiv – vətənpərvərlik və qəhrəmanlıq motivləri inkişaf etdirilmişdir.

“Cavanşir” pyesində Cavanşirin ərəb işğalçılarına qarşı vuruşması, onun ordusunda yaranan təxribat nəticəsində sərkərdələrin təslim olması real bədii lövhələrlə təsvir olunmuşdur. “Nizami” (1940–1941) dramında vətənpərvərlik motivləri üstünlük təşkil edir. Sarayla bağlı olan şairlərin məddahlığı, saraydan uzaq olan şairlərin isə faciəli taleyi əsərdə təsvir olunmuşdur. Pyesdə Azərbaycan şairi Nizaminin gənliyi, onun məhəbbət macəraları, saray şairi Munislə münasibətləri, aralarında yaranmış ziddiyyətlər göstərilmişdir.

Müharibə dövründə dramaturgiya, poeziya və nəsrə nisbətən geri qalırdı. Bu dövrdə publisistika üstünlük təşkil edirdi. Ədəbiyyat və incəsənət məsələlərinə dair qəbul edilən qərar (1946, 26 avqust) teatr və dramaturgiya məsələlərinə həsr olunmuşdur. Müharibədən sonrakı dramaturgiya özündən əvvəlki dövrlərdən fərqlənirdi. O dövrdə yazılan əsərlər ölkənin inkişafına, dinc quruculuğa həsr olunurdu. İ.Əfəndiyevin “İşıqlı yollar”, İ.Qasımovun “Xəzərin şəfaqləri”, S.Rəhmanın “Aydınlıq”, “Nişanlı qız” pyeslərində müharibədən sonrakı quruculuq işlərindən bəhs olunur.

Azərbaycan şerinin inkişafında mühüm mövqe tutan, öz əsərləri ilə xalqın arasında şöhrət qazanan Səməd Vurğun dramaturgiya ilə də məşğul olurdu. Onun dram əsərlərinin, xüsusilə də “Vaqif” (1938) pyesinin ədəbiyyat tariximizdə özünəməxsus yeri var. Əsərdə Azərbaycanın klassik şairi M.P.Vaqifin həyatı və mübarizəsi verilmişdir. Pyesdə Vaqif şairliklə yanaşı, həm də dövlət xadimi, diplomat, açıqgözlü siyasətçi, hazırcavab bir insan kimi təsvir olunmuşdur. S.Vurğun bu pyesdə həm Vaqifin, həm də öz dövrünün ziddiyyətlərini bədii üsullarla ümumiləşdirib göstərmişdir. Dramaturqun “İnsan” (1945) mənzum pyesi öz romantik-fəlsəfi tutumu ilə dramaturgiyamızın seçilən nümunələrindəndir.

“Fərhad və Şirin” (1941) pyesi tarixi qəhrəmanlıq dramları silsiləsində mühüm yer tutur. S.Vurğun bu pyesin süjetini Nizami Gəncəvinin “Xosrov və Şirin” poemasından götürmüşdür. Bu dramda Azərbaycan xalqının qəhrəmanlıq ənənələri, xalqın yadelli işğalçılara qarşı apardığı mübarizəsi təsvir olunur.

Müharibə başlayanda (1941–1945) Abdulla Şaiq xalqı mübarizəyə çağıraraq yazırdı: “Azad böyüyən bir millət heç bir zaman əsir olmaz. Biz qalib gələcəyik, çünki həqiqət bizimlədir və zəfər bizimlədir”¹. A.Şaiqin o dövrdə

¹ A.Şaiq. Əsərləri. Beş cildə, IV cild, Bakı, Azərənşr, 1977, səh.355.

dediyi bu sözlər dövrümüzdə də öz müasirliyini, aktuallığını saxlayır. Yazıçı üçün vətən uğrunda mübarizə ən yüksək vətəndaşlıq idealıdır. “Nüşabə” (1945) pyesində vətənə məhəbbət və sədaqət hissləri ifadə olunur. Pyesin mövzusu N.Gəncəvinin “İskəndərnamə” poemasından alınmışdır. A.Şaiq bu pyesində İskəndərə qarşı qoyulan Nüşabəni ağıllı, tədbirli bir hökmdar kimi təsvir etmişdir.

Süleyman Rüstəm də yaradıcılığının ilk dövrlərindən başlayaraq dramaturgiya ilə maraqlanmışdır. Onun qadın azadlığı mövzusunda yazdığı ilk səhnə əsəri “Çimnaz xanım yuxudadır” pyesidir. Əsər dramaturji cəhətdən zəif olsa da, o dövrdə təqdirəlayiq bir hadisə kimi yadda qalır. Şairin ən uğurlu səhnə əsəri “Qaçaq Nəbi” (1939–1940) dramıdır. Xalq qəhrəmanı Qaçaq Nəbinin həyatı, çar məmurlarına qarşı qəhrəmanlıqlar göstərməsi, erməni millətindən olan “dostu” tərəfindən düşmənlərin əlinə keçməsi pyesin məzmununu təşkil edir. Pyesdə tarixi hadisələr müasir həyat tələblərinə uyğun olaraq canlandırılmışdır.

Yazıçılar İttifaqının XVI plenumu (1953) dramaturgiya janrı sahəsində gerilik olduğunu aydınlaşdırmışdı. Dramaturgiya yaradıcılığı imkanlarının genişləndirilməsi, səhnənin məzmunlu bədii əsərlərlə zənginləşdirilməsi bu plenumdan irəli gələn tövsiyələrdən biri idi. Dramatik konfliktəz həyatda baş verən səciyyəvi yenilikləri, tipik hadisələri dərinədən dərk etmək çətinlik yaradır. Bu dövrdə (1954–1965) Azərbaycan dramaturgiyası bir sıra yaradıcılıq uğurları əldə etdi. “Atayevlər ailəsində” (1954), “Göz həkimi” (1955), “İnsan məskən salır” (1964), “Yalan” (1965) pyesləri meydana gəldi.

Dramaturgiyada elmin, yeniliklər yaradan adamların həyat və fəaliyyətinə dair əsərlər də yazılırdı (İ.Səfərlinin “Göz həkimi”, Ə.Məmmədخانlının “Şirvan gözəli” və s.). “Göz həkimi” pyesi müxtəlif səciyyəli insanları, ictimai hadisə və məsələləri real dramatik süjet daxilində canlandırır. Buradakı ictimai konflikt müasir həyat həqiqətinə uyğun şəkildə mənalandırılmış, yeniliklə köhnəlik arasında mübarizə ilə bağlanmışdır.

Dramaturgiyada uşaqlar və gənclər üçün də bir çox səhnə əsərləri yazılırdı. Bu əsərlərin müəyyən qismi mövzunu folklorlardan götürmüşdür. Məmmədhusəyn Təhmasibin “Çiçəkli dağ” (1955), A.Şaiqın “Bir saat xəlifəlik” (1957), Yusif Əzimzadənin “Nəsreddin” (1959) pyesləri buna misaldır.

Məmmədhusəyn Təhmasibin “Çiçəkli dağ” pyesi gəncləri halal əməyə, elmə dərin məhəbbət göstərməyə, yüksək insani duyğulara və nəci bəxş əxlaqi keyfiyyətlərə yiyələnməyə çağırır. “Çiçəkli dağ” pyesinə sonralar “Bir qalanın sirri” (1960) adı ilə bədii film də çəkilmişdir.

Abdulla Şaiqın “Bir saat xəlifəlik” pyesinin mövzusu ərəb folklorundan alınmışdır. Əsərdə xalq ruhu, müasirlik hissi güclüdür. Pyesdə canlı obrazlar yaradılmış, böyüklərə hörmət, namuslu həyata rəğbət, dostluq, fədakarlıq, əxlaqi problemlər qoyulmuşdur.

Dövrün aktual məsələlərinə toxunmaq, yeni insan surəti yaratmaq nöqteyi-nəzərindən maraqlı səhnə əsərlərindən biri də Mehdi Hüseynin “Alov” (1961) pyesidir. Əsər cinayətkarlığa qarşı amansız, ayıq-sayıq olmağa çağıran, böyük tərbiyəvi əhəmiyyətə malik bir pyesdir.

Cəmiyyətin inkişafı, qanunauyğunluqları və əxlaq normalarına zidd meyillər, mənfi hallar Altay Məmmədovun (1930-2003) “Həmyerlilər” (1960) və Şıxəli Qurbanovun (1925-1967) “Əcəb işə düşdük” (1962) komediyalarında ifşa edilir. Hər iki komediyadan görünür ki, müəlliflərdə həyatı müşahidə qabiliyyəti, komik vəziyyətlər yaratmaq, gülmək və güldürmək bacarığı güclüdür. “Əcəb işə düşdük” komediyasında süründürməçilik, bürokratizm, formalizm və s. ön plana çəkilir.

Şıxəli Qurbanovun “Sənsiz” (1967) pyesi şəxsiyyətə pərəstiş və onun insanlığa verdiyi bəlalara həsr olunmuşdur. Bu mövzuda yazılan əsərin teatrda tamaşaya qoyulması öz dövründə marağa səbəb olmuşdu. Ş. Qurbanovun “Əcəb işə düşdük”, “Rəis məşğuldur” (1958), “Özümüz bilərik” (1963), “Olmadı elə, oldu belə” (1964), “Milyonçunun dilənçi oğlu” (1966) pyesləri ölkəmizin bir çox teatrlarında tamaşaya qoyulmuşdur.

İmran Qasimovun (1917-1981) “İnsan məskən salır” (1964) pyesi Azərbaycan neftçilərinin həyatına həsr olunmuşdur. Əməyə məhəbbət, insanın nəcib əməlləri, xeyirxahlıq hissi pyesdə real boyalarla canlandırılmışdır. Pyes ilk dəfə Moskvada Maly Teatrda tamaşaya qoyulmuş, “Azərbaycanfilm” kino-studiyasında da eyni adlı bədii film çəkilmişdir.

Azərbaycanda milli dramaturgiyanın və teatrın təkmilləşməsində Sabit Rəhmanın (1910-1970) özünəməxsus yeri olmuşdur. Onun “Toy” (1937), “Xoşbəxtlər” (1941), “Aşnalar” (1945), “Aydınlıq” (1949), “Nişanlı qız” (1953), “Əliqulu evlənir” (1961), “Yalan” (1965) və “Dirilər” (1967) pyesləri Azərbaycan komediya sənətinin inkişafında özünəməxsus rol oynamışdır.

S. Rəhmanın “Əliqulu evlənir” komediyasında qaldırılan ictimai məsələlər janrın tələbləri çərçivəsində həll olunur. Komediya hadisələrin hərəkətvəricisi Əliqulu olsa da, dramatik hərəkətin sükanı onun əlində deyil, müsbət surətlərin əlindədir. Dramaturq da bu müsbət surətləri Əliquluya qarşı çevirərək canlı, satirik gülüşə müvəffəq olmuşdur. “Yalan” komediyasının əsasını isə yalan üzərində qurulmuş cəmiyyətin model kimi götürülməsi, yalanın ailədə və işdə ifşası təşkil edir. Əsərdə iki cür yalan satirik surətdə aydınlaşdırılır. Birincisi, gözəlliyi inkar edən insanın həqiqi mahiyyətinə zidd olan və həqiqət qarşısında maneəyə çevrilən yalan – bu satira obyektidir. İkincisi, xeyirxah məqsədlərlə istifadə edilən, gözəlliyə, həqiqətə çatmaq vasitəsi olan yalan – bu isə yumoristik gülüşlə aradan qaldırılır. S. Rəhmanın komediyalarının konfliktli öz həyatiliyi, ictimai ziddiyyətlərdəki komik cəhətləri əks etdirməsi ilə maraqlı xüsusiyyətlərə malikdir. S. Rəhman özünün teatr haqqında kiçik pyeslər adlandırdığı “Mirzə Fətəli”, “Hüseyn Ərəblinski” və “Sevimli rollar” dramatik əsər-

lərində də sənətin varlığa münasibətini ön plana çəkmiş, ictimai qüsurların aradan qaldırılmasında teatr və dramaturgiyanın rolunu, dramaturq və aktyorların xalq qarşısında vəzifəsini bədii şəkildə verməyə çalışmışdır.

İlyas Əfəndiyevin (1914–1996) ilk hekayələri XX əsrin otuzuncu illərinin sonunda çap edilmişdir. Sonralar qələmini müxtəlif janrlarda sınavan ədib hekayə, oçerk, kino-povest, roman və pyeslər yazmışdır. Dramaturqun “Sən həmişə mənəmləsən” (1964) pyesi Azərbaycan səhnəsində lirik-psixoloji dramın ilk nümunəsi idi. Əsərin qəhrəmanı Nargilənin ailədəki boğucu şəraitin eybəcərliklərini duyması, ona qarşı çıxması mənəvi qələbədir. Lakin ailədən uzaqlaşmaq ona xoşbəxtlik gətirmir. “Mənim günahım” (1969) pyesi dramaturqun ciddi ictimai problemlərə marağının gücləndiyini, lirik psixoloji, intellektual dram yaratmaq axtarışlarının davam etdiyini göstərən bir əsərdir. Pyesdə cəmiyyət haqqında düşüncələr dramatik hərəkəti üstələyir. Müəllifi maraqlandıran problemlərdən biri nəsilər arasındakı münasibət xarakteridir. “Məhv olmuş gündəliklər” (1968) isə xarakterlər dramıdır. Pyes Azərbaycan səhnəsinə bir-birinin ardınca gözəl dramlar verən İ.Əfəndiyevin yeni və əhəmiyyətli yaradıcılıq nailiyyəti kimi qarşılandı. Bu eybəcərliyin çirkinliyini açmaqdan daha artıq, paklığın qüdrətini tərənnüm edən unudulmaz bir nəğmədir. Bu nəğmə, bu çağırış onu dinləyənlərin qəlbində heç vaxt susmayacaqdır.

“Mahnı dağlarda qaldı” (1971) pyesi müasirlik ruhunun güclülüyü ilə diqqəti cəlb edir. Bu pyes ədibin nəsr və dram əsərlərində canlandırılmış həyatın mənzərəsini daha da genişləndirib tamamladı. İ.Əfəndiyevin “Qəribə oğlan” (1974), “Xurşidbanu Natəvan” (1978), “Büllur sarayda” (1983) və başqa pyesləri dərin rəğbətlə qarşılanmışdır. Azərbaycan Dövlət Dram Teatrının səhnəsində və keçmiş SSRİ-nin bir çox respublikalarında da səhnəyə qoyulmuşdur.

Azərbaycanda XX əsrin 60–80-ci illərində ədəbiyyatın başqa sahələrində olduğu kimi dramaturgiyada da irəliləyiş hiss olunurdu. Dramaturqlar yaşadıkları dövrə real münasibət bəsləyir, müasir və ya tarixi mövzuda yazılan əsərlərində müasirliyə geniş yer verirdilər. Pyeslərdə insanın daxili aləminin təsirinə diqqət yetirilirdi. M.Hüseyn, S.Rəhman, İ.Qasimov, M.İbrahimov, İ.Əfəndiyev, B.Vahabzadə, M.İbrahimbəyov, R.İbrahimbəyov, Anar, N.Xəzri, Ə.Əylisli, Elçin və b. yaradıcılığında insanın lirik-psixoloji aləminin açılması üstünlük təşkil edir.

Poetik yaradıcılığı ilə oxucuların qəlbinə yol açan, lirik, əxlaqi-psixoloji əsərləri ilə sevilən Bəxtiyar Vahabzadə (1925) və Nəbi Xəzrinin (1924–2007) pyesləri maraq doğurur. Onların pyeslərində insanların cəmiyyət qarşısındakı məsuliyyəti ön plana çəkilmişdir. B.Vahabzadənin “İkinci səs” (1970) pyesində ağılla hissini, idrakla ehtirasın arasındakı mübarizə açıqlanır. Dramaturq obrazların xarakterini hadisə və vəziyyətlərdə deyil, düşüncə və söhbətlərdə ifadə etməyə çalışır. Pyesin mövzusu ailə, məhəbbət məsələlərini əhatə etsə də, onun bədii mündəricəsi daha genişdir. “Yağışdan sonra” (1977) pyesində

müasirlərimizin mənəvi saflığı üçün narahatlıq aşkar hiss olunur. B.Vahabzadə ictimai konfliktin əsasında düzlüklə saxtakarlığın, gözəlliklə yaramazlığın ziddiyyətini vermişdir. Obrazlar arasındakı mürəkkəb münasibətlər, müasirlərimizin mənəvi aləmi, gözəlliyin təntənəsi, pisliliyin məhvi uğrunda mübarizəsi ön plana çəkilməmişdir. “Yollara iz düşür” (1977) pyesində B.Vahabzadə insanın cəmiyyət qarşısındakı borcu problemini dərinlən açmağa nail olmuşdur.

İnsanların mənəvi təmizliyi və ona zidd meyillərə qarşı mübarizə şair Nəbi Xəzrinin ilk dram əsəri olan “Sən yanmasan” (1972) pyesində özünü bürüzə verir. Dramaturq meşşanlıqla mənəvi gözəlliyin, xudbinliklə prinsipliliyin ziddiyyətini və mübarizəsini ifadə etməyə çalışmışdır. Əsərdə şöhrət-pərəstlik və tamahkarlıq uğrunda övladlarını güclə oxudub alim etməyə çalışan, onların əsil arzularını nəzərə almayan valideynlər tənqid hədəfinə çevrilir. “Əks-səda” (1975) pyesində isə əməklə yüksələn insanların obrazı diqqəti çəkir. N.Xəzri həyatda səhv etmiş, sonra isə peşman olan insanların öz qəbahətlərini anlayıb, etiraf etməsini müsbət hadisə kimi təsvir etmişdir. Pyesdə təsvir olunan günahkarları müəllif özü bir hakim kimi müəyyən səhnələrdə cəzalandırır.

Maqsud İbrahimbəyovun (1935) “Mezozoy əhvalatı” (1976) pyesi Ümumittifaq müsabiqədə birinci mükafata layiq görülmüş, Moskvada Maly Teatrdə tamaşaya qoyulmuşdur. Pyesdə obrazlı-fəlsəfi ümumiləşdirmə, əmək fəaliyyətinin, həyat mövqeyinin bilavasitə xarakterdə göstərilməsi üstünlük təşkil edir. Əsərdə məzmun əsil bədi formasını tapmışdır. Burada əxlaqi problemlər qabarıq surətdə əks etdirilir. Dramaturqun “Bütün yaxşılıqlara görə ölüm”, “Kərgədan buynuzu” (rus dilində), “Gənc qadın üçün kişi”, “Müdrük Sfinks gülümsəyir” pyesləri Azərbaycanda, keçmiş SSRİ-də və xarici ölkələrdə böyük rəğbətlə qarşılanmış və səhnələşdirilmişdir.

İnsanların şüuruna, xarakterlərin formalaşmasına, zaman və məkan qarşısında məsuliyyət hissələrinin yüksəlməsinə elmi-texniki inqilabın təsiri çox olmuşdur. “İstintaq” (1976) pyesi Rüstəm İbrahimbəyovun (1939) ilk səhnə əsəridir. Pyesdə dramatik mühitə iki münasibət iki insanın mövqeyində ifadə olunur. Burada cinayətkar və onu ittiham edən müstəntiqin mühitə münasibətləri deyil, həqiqətlə yalanın qarşılaşması nəzərə alınır. “Öz yolu ilə” pyesində isə sosial-mənəvi problemlər, müasirlərin daxili aləminin real həyat həqiqətləri əsasında təhlil və təsviri əsas yer tutur. Həyata yeni yanaşma baxımından R.İbrahimbəyovun “Yaşıl qapı arxasında qadın” (1972), “Şirə bənzər” (1974), “Öz yolu ilə” və s. pyeslərindəki qəhrəmanların xarakteri müxtəlifdir. Bu pyeslər də Azərbaycanda, Türkiyədə, Moskva, Sankt-Peterburq, Praqa, Nyu-York, Sofiya, Budapeşt, Berlin teatrlarında tamaşaya qoyulmuşdur.

Qəhrəmanların ziddiyyətli vəziyyəti, özünüdərk etməsinə həsr olunmuş pyeslərin yazılması müsbət hadisədir. Anarın “Şəhərin yay günləri” (1977), R.İbrahimbəyovun “İstintaq” (1976), Ə.Əylislinin “Quşu uçan budaqlar” (1978)

pyeslərində müasirlərin həyatında yaranan problemlər bədii cəhətdən təhlil olunur.

Anarın (1938) “Şəhərin yay günləri” pyesində insanın mənəvi aləminin, ictimai-əxlaqi münasibətlərinin təsviri ön plana çəkilməmişdir. Həyatın neqativ cəhətləri real bədii cizgilərlə təsvir olunur. Dramaturq “Ötən ilin son gecəsi”, “Qaravəlli”, “Adamın adamı” və s. pyeslərində ciddi, ictimai-əxlaqi məsələlər qaldırır və problemlərin real bədii əksinə nail ola bilər. İnsanın mənəvi aləmini dərinlən öyrənmək, onun daxili zənginliyini, ziddiyyət və mürəkkəbliyini açmaq, bununla da cəmiyyətin diqqətini şəxsiyyətin yüksəlişinə yönəltmək dramaturgiyanın əhəmiyyətli cəhətlərindəndir.

XX əsrin əvvəllərində olduğu kimi, 80-ci illərdə də tarixi mövzuya diqqət artmışdı. İ.Əfəndiyevin (“Xurşidbanu Natəvan”), N.Xəzrinin (“MİRZƏ ŞƏFİ VAZEH”, “Burla xatun”), N.Həsənzadənin (“Bütün Şərq bilsin”, “Atabəylər”), Anarın (“Sizi deyib gəlmişəm”) pyesləri bu cəhətdən diqqəti çəkir.

İ.Əfəndiyevin “Xurşidbanu Natəvan” (1981) pyesində XIX əsrin ictimai gerçəkliyi təsvir olunmuşdur. Pyesdə Qarabağın axırıncı xanı olan Mehdiqulu xanın yeganə qızı, şairə Xurşidbanu Natəvanın həyat və yaradıcılığının müəyyən hissəsi yüksək ictimai-əxlaqi ifadəsini tapmışdır.

Cəlil Məmmədquluzadənin və müasirlərinin həyatından və onların haqqında yazılan elmi-tədqiqat materiallarından istifadə edən Anar “Sizi deyib gəlmişəm” (1982) pyesini yazmışdır. Pyes tarixi-sənədli janrın tələblərinə cavab verir. Dramaturq C.Məmmədquluzadənin bədii düşüncə və obrazını müasir düşüncələr səviyyəsində əks etdirmiş və oxucuların diqqətini cəlb edə bilmişdir.

Tarixi mövzuda yazılan pyeslər keçmişimizə münasibəti yeni aspektdə ifadə edir. N.Həsənzadənin (1931) “Atabəylər” (1983) pyesində süjetin mərkəzində hökmdar və sərkərdə dayanıb. Atabəylər siyasi lider kimi təqdim olunmuşdur. Pyesdə dövlət adamları ilə birlikdə sənət adamları da təsvir olunmuşdur. Əsər tariximizə, keçmişimiz haqqında müasir gəncliyə çox şeyi izah edir. “Atabəylər” mənzum pyesi Azərbaycan Dövlət Milli Dram Teatrında və Naxçıvan Dövlət Dram Teatrında tamaşaya qoyulmuşdur. Dramaturqun “Bütün Şərq bilsin” (1980) pyesi də Sumqayıt Dövlət Dram Teatrında, Azərbaycan Dövlət Dram Teatrında (1982), Moskvada Vladimir Mayakovski adına Akademik Dram Teatrında (1983) tamaşaya qoyulmuş və mükafata layiq görülmüşdür.

Azərbaycan dramaturgiyası müasir ictimai-əxlaqi məsələləri ənənəvi mövzularda ifadə etmək cəhətdən müəyyən təcrübəyə malikdir. Dramaturqlar ədəbi mövzuları müasir ideyalarla ifadə etmişlər. Nəsr əsərləri ilə Azərbaycan oxucularına yaxşı tanış olan Əkrəm Əylislinin (1937) ilk orijinal səhnə əsəri olan “Vəzifə” (1980) pyesi hadisələrin inkişafını obrazların dialoq və münasibətlərində əks etdirmək cəhətdən uğurludur. İşıq və gözəllik pyesinin bədii strukturunda obraza çevrilmişdir.

Komediyada obrazların xarakterini açmağa xidmət edən, hadisələrin gülünlüyünü meydana çıxaran maraqlı komik vəziyyətlər çoxdur.

Dramaturgiyaya poeziyadan gələn Vaqif Səmədoğlu (1939) özünü teatr və kino sahəsində də sınamışdır. Onun “Bəxt üzüyü”, “Generalın son əmri”, “Yayda qartopu oyunu”, “Yaşıl əynəkli adam” pyesləri və “Yumurta” televiziya tamaşası oxucular tərəfindən rəğbətlə qarşılanmışdır. Dramaturqun satira və yumorla zəngin olan pyesləri ilk növbədə insanı düşündürür. Satirik və komik səhnələrdə səsləşən fikir və deyimlər xalq arasında folklor nümunələri kimi yayılmışdır.

Müasir komediya qarşısında qoyulan əsas şərtlərdən biri də gülüşün başdan-başa təsvir obyektinə çevrilməsidir. Elçinin (1943) “Dəlixanadan dəli qaçıb və yaxud mənim sevimli dəlim”, “Ah Paris, Paris!” pyesləri öz orijinallığı ilə seçilir. Bu pyeslərdə müasir dövrün ziddiyyətləri və mürəkkəb hadisələrin təsviri verilmişdir. Elçinin komediyalarında komik effekt adı gülüş dairəsində qalmır, tamaşaçıların diqqətini təsvir obyektinə cəlb etməsi ilə maraq doğurur.

Azərbaycan uşaq dramaturgiyasının da özünəməxsus tarixi var. Müasir dövrdə uşaqlar üçün pyeslər yazan dramaturqlar, pedaqoji və müasir tərbiyə tələblərinə uyğun olaraq, humanist ideyaları ifadə edən pyeslər yazmışlar. Uşaq pyeslərinin yazılması və tamaşaya qoyulmasının öz tipik ənənələri vardır. Teymur Elçinin “Qarqız” (1955) və İskəndər Coşqunun “Çal-çağır” pyesləri uşaqların psixologiyasına və dünyagörüşünə uyğunlaşdırılmışdır. Bu pyeslər uşaqların təxəyyülünün genişləndirilməsində və dünyagörüşünün zənginləşdirilməsində əhəmiyyətli rol oynayır.

Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra, ədəbiyyatın başqa janrlarında olduğu kimi dramaturgiyada da mövzu və bədii axtarışlarda yeni cəhətlər özünü göstərməyə başladı. Tarixin yenidən təkrarlanması, dövrün aktual problemlərini əks etdirən pyeslərin yaranmasına zərurəti artırır. Günün vacib məsələlərindən bəhs edən, xalqı qəhrəmanlığa doğru çağıran pyeslərin yaranması xalqa çox lazımdır.

Müstəqillik dövründə yenilik duyğusu ilə yaşayan xalqın azad bir dünya görmək istəyi, zəngin mənəviyyatlı insanların canlı və dolğun surətlərini yaratmaq yeni problemlərin əsas şərtlərindəndir. Xalqımızın vətənpərvərliyini, qəhrəmanlığını, duyğu və düşüncələrini, azadlıq arzularını dərinləndirən səhnə əsərləri yaratmaq, günün sifarişinə cavab vermək üçün dramaturqlarımız da öz axtarışlarını genişləndirməlidirlər.

Dilarə Məmmədova

AZƏRBAYCAN DRAMATURGIYASI

Mirzə Fətəli Axundzadə
Nəcəf bəy Vəzirov
Rəşid bəy Əfəndiyev
Cəlil Məmmədquluzadə
Haşım bəy Vəzirov
Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev
Nəriman Nərimanov
Süleyman Sani Axundov
Abdulla Şaiq
Hüseyn Cavid
Üzeyir bəy Hacıbəyov
Cəfər Cabbarlı

MİRZƏ FƏTƏLİ AXUNDZADƏ

(1812-1878)

Mirzə Fətəli Mirzə Məhəmmədağlı oğlu Axundzadə 1812-ci ildə Şəki şəhərində anadan olmuşdur. Atası Təbrizin Xəmnə qəsəbəsində kəndxuda olmuş, bir müddət Şəkiddə yaşamış, sonra Xəmnəyə qayıtmışdır. Fətəli anası ilə birlikdə Şəkiyə qayıtmış (1818) və anasının əmisi Axund Hacı Ələsgərin himayəsində yaşamışdır. El arasında ona Hacı Ələsgər oğlu deyirdilər. İlk təhsilini Xəmnədə mollaxanada alsa da, Axund Ələsgər ona xüsusi dini təhsil vermiş, fars və ərəb dillərini, Şərq ədəbiyyatı klassiklərinin əsərlərini öyrətməyə başlamışdır. Şəkiddə ibtidai rus məktəbində oxumuşdur (1833). Tiflisə gedib, Qafqazın baş hakiminin dəftərxanasında Şərq dilləri üzrə mütərcim vəzifəsində çalışmağa başlayır (1834-cü ildən).

“Puşkinin ölümünə Şərq poeması” (1837) onun şeir yaradıcılığında xüsusi əhəmiyyətə malikdir. “Hekayəti-molla İbrahimxəlil kimyagər”, “Hekayəti-müsyö Jordan həkimi-nəbatat və dərviş Məstəli şah caduküni-məşhur”, “Hekayəti-xırs quldurbasan”, “Sərgüzəşti-vəzir-xani-Lənkəran”, “Sərgüzəşti-mərdixəsis”, “Mürəfiə vəkillərinin hekayəti” komediyaları ilə Azərbaycan realist dramaturgiyasının təməl daşını qoymuşdur. “Aldanmış kəvakib” hekayəsi ilə realist nəsrin ən gözəl nümunəsini yaratmışdır. “Kəmalüddövlə məktublari” fəlsəfi traktatını yazmışdır. Ömrünün axırına kimi ərəb əlifbasını islah etmək uğrunda mübarizə aparmışdır.

SƏRGÜZƏŞTİ-MƏRDİ-XƏSİS

(HACI QARA)

*Təmsili-güzarişi-əcib ki, keyfiyyəti bəş məclisdə
bəyan olub itmamə yetir*

ƏFRADİ-ƏHLİ-MƏCALİS

Heydər bəy	
Əsgər bəy	
Səfər bəy	
Sona xanım	– Heydər bəyin adaxlısı
Teyyibə xanım	– Sonə xanımın anası
Hacı Qara	– sövdəgər
Tüköz	– onun arvadı
Bədəl	– onun oğlu
Kərəməli	– onun nökrəi
Xudaverdi	– müəzzin
Ohan	– qarovulların yüzbaşısı
Sərkis, Qəhrəman, Karapet və başqa altı qarovul	
Mkrtıç və Arakel	– Tuğ əkinçiləri
Murov ¹	
Naçalnik	
Xəlil	– yüzbaşı, murov yanında
Murovun və naçalnikin əmələsi	
Yasavul	

ƏVVƏLİNCİ MƏCLİS

Əvvəlinci məclis vaqə olur Heydər bəyin obasından kənar bir böyük palıd ağacının dibində, aydınlıq gecədə. Səfər bəy qıvraq geyinmiş, yaraqlı-əsbablı oturub daş üstə, Heydər bəy qabağında habelə yaraqlı-əsbablı, qıvraq geyinmiş mələl ilə danışır.

Heydər bəy. Pərvərdigara, bu necə əsrdir? Bu necə zəmanədir? Nə at çapmağın qiyməti var, nə tüfəng atmağın hörməti var! Sabahdan axşamədək, axşamdan sabahədək arvad kimi dustaq alaçıgın içində oturasan. Dövlət dəxi hardan olsun, pul hardan olsun? Ah, keçən günlər! Keçən dövrlər! Hər həftədə, hər ayda bir karvan

¹ Kənd yerlərində polis vəzifəsini ifa edən hökumət məmuru

çapmaq olurdu, bir ordu dağıtmaq olurdu. İndi nə karvan çapmaq olur, nə ordu dağıtmaq olur. Nə Qızılbaş döyüşü var, nə Osmanlı döyüşü var¹. Əgər qoşuna getmək istəsən də, gərək ancaq çılpaq ləzgilərin üstünə gedəsən². Əgər yüz min zəhmətlə birisini dağların dəlik-deşiyindən çıxartsan, bir dağarcıq, bir kürkdən başqa əlinə bir zad düşməyəcək. Hanı Qızılbaş və Osmanlı döyüşü ki, tamam Qarabağı qızıl-gümüşə boyadı? Aslandüzün çapqınından indiyədək də çox evlər abaddır. Əmiraslan bəyin övladı genə dünən də Ağcabədi bazarında dədələri Osmanlıda qəsb etdiyi gümüş rəxtlərdən satırdılar. Bir belə döyüş olsun, hamıdan irəli dəstə başında gedən mən ollam! Bir hünər göstərrəm ki, Rüstəmi-dastan³ da göstərməmiş ola! Mənim işim budur! Nə ki naçalnik məni çağırır deyir: Heydər bəy, rahat dur-otur, quldurluq etmə, yol kəsmə, oğurluğa getmə! Peşman oldum dedim ki, naçalnik, biz də bu ömrə rağib deyilik, amma sizə lazımdır ki, bizim kimi nəcib kimsənələrə bir çörək yolu göstərsiniz. Qulaq as, gör mənə nə cavab verdi: Heydər bəy, cüt ək, bağ becər, alış-veriş elə. Guya ki, mən Banazor ermənisiyəm ki, gərək gündüz axşamədək kotan sürəm, ya lənbəranlıyam ki, qurd bəsləyəm və ya ləkəm ki, kəndlərdə çərçilik edəm. Ərz elədim ki, naçalnik, heç vaxt Cavanşirdən kotançı və kümçü görünməyib! Mənim atam Qurban bəy onu etməyib; mən ki onun oğlu Heydər bəyəm, mən də etməyəcəyəm! Qaşqabaqlı üzün çevirib atın sürdü.

Sə f ə r b ə y. Bu sözlərdən fayda yoxdur. Hər kəs hər nə deyir desin: oğurluq ət yeməyib, at minməyəndən sonra dünyada gəzməyin nə ləzzəti var? Gecə keçdi, Əsgər bəy bilmirəm niyə yubandı! Ha, odur gəlir!

Bu halda Əsgər bəy yetişir.

Ə s g ə r b ə y. Heydər bəy, mən də hazıram. Gedirsiniz, bismillah, yola düşək. Niyə belə qəmgin və fikirli görürsən?

¹ “Nə Qızılbaş döyüşü var, nə Osmanlı döyüşü var” – XIX əsrin birinci yarısında Zaqafqazıyanın Rusiyaya birləşdirilməsi dövründə, Rusiya ilə İran və Rusiya ilə Türkiyə arasında gedən müharibələr nəzərdə tutulur. Məlumdur ki, bu müharibələrdə könüllü Azərbaycan süvari alayları da fəal iştirak etmişdir.

² Bu illərdə Şeyx Şamilin başçılığı altında Dağıstan xalqları ilə Rusiya arasında gedən müharibələr nəzərdə tutulur.

³ Dahi İran şairi Firdovsinin “Şahnamə” epopeyasının əfsanəvi qəhrəmanı Rüstəm nəzərdə tutulur.

Heydər bəy. A kişi, bilmirəm hansı ağzı dağınıq naçalnikə məni nişan veribdir. Mahalı gəzməyə çıxmış imiş. Bu gün obanın qırağından ötəndə məni çağırır deyir ki, Heydər bəy, quldurluq, oğurluq eləmə!

Səfər bəy. Yəni acından öl!

Heydər bəy. Əlbəttə, elə deməkdir! Guya ki, bütün Qarabağda dana-doluq oğrusu bir Heydər bəydir! Əgər o əl çəksə, ölkə farağat olur. Dana-doluq oğurlamaq da bizə çətin olubdur. İndi məəttəl qalmışam; əgər qızı gedib götürsək, qorxuram ata-anası şikayət edə, gərək genə təzədən qaçaq olam.

Əsgər bəy. Heydər bəy, tamam Qarabağ bilir ki, o qızı ata-anası sənə veriblər; bilmirəm götürüb qaçmağına səbəb nədir?

Heydər bəy. Səbəb odur ki, pul tapmıram xarcın çəkib, toyun edib gətirəm. Ondan ötrü Səfər bəy məsləhət görür ki, götürüb qaçım, toy xarcı aralıqda itsin. Amma bu iş mənə ölümdən betər görünür ki, deyəcəklər: Qurban bəyin oğlu pul tapmadı toy edə, nişanlığını götürüb qaçdı. Çün Səfər bəy dedi ki, qorxundan bu bəhanəni gətirirsən, onun üçün acığa düşüb səni çağırtdım ki, sən də mənə yoldaşlıq edəsən.

Səfər bəy. Mənim üçün təfavütü yoxdur! Mənim yanımda uf-tuf elədin ki, iki ildir adaxlımı toy edib gətirə bilmirsən. Mən dedim ki, istirsən gəlim, gedək qaçıraq, gətirək! İndi özün bil!

Əsgər bəy. Heydər bəy, bu niyyətdən düş! Mənə bir on beş gün möhlət ver, mən sənə toy xarcı hazır edim; ağıllı-başlı toy elə, adaxlımı gətir!

Heydər bəy. Toy xarcını hardan hazır edəcəksən?

Əsgər bəy. On beş günədək Təbrizə gedərik, qayıdaraq, qaçaq mal gətiririk, birə bir qazanırıq; onun qazancı ilə toyunu elərsən!

Heydər bəy. Avazın yaxşı gəlir, oxuduğun Quran olsa! Məgər Təbrizdə müftə mal töküblər, gedib yığışdırıb gətirək gələk?

Əsgər bəy. Əlbəttə, müftə mal harda idi; pul ilə satın allıq.

Heydər bəy. Əcəb danışırısan! Mən pulu hardan alım?

Əsgər bəy. Məgər mənim özümün pulum var? Mən dediyim budur ki, Hacı Qara ağcabədilidən ki, sövdəgər və dövlətli kişidir, pul götürürük, gedərik mal gətiririk, satırıq, onun pulunu özünə rədd edirik, qazancı bizə qalar.

Heydər bəy. Hacı Qara deyirlər çox xəsisdir. O, adama pul verər?

Əsgər bəy. Mən onun özünü də tovlaşdırıb özümüzə şerik edə billəm. Tamahkar adamdır; ondan ötrü bizə də pul verər, özü də bizim ilə gedər.

Heydər bəy. Yaxşı, əgər özünə gümanın gəlsə, mən razıyam. Amma gərəkdir əvvəl bir qız ilə görüşüb əhvalatı bildirəm, çünki söz vermişəm, bu gecə məni gözlüyür.

Əsgər bəy və Səfər bəy. Çox əcəb, çox gözəl!

Heydər bəy. Di, bəs siz gedin, sonra mən gəlləm, sizinlə görüşərəm, bərabər gedərik Hacı Qaranın yanına.

Əsgər bəy və Səfər bəy. Salamət ol, gedirik. Amma sübh tezdən gəl. (*Gedirlər.*)

Bu halda məclis dəyişilir. Uzaqda bir alaçıq görünür. Alaçıqdan on qədəm kənar, kolun daldasında Sona xanım qəşəng səfər paltarını geymiş, ipək çadırşəbi başında, o yana-bu yana baxır, qalxır, oturur.

Sona xanım. Allah, görəsən genə nə oldu, gəlmədi? Gecə yarından ötübdür, hələ indiyədək görünməyir. Dan yeri ağarıb, sabah indicə açılar, bilmirəm necə edim? Bir azacıq da gözlətləyim, əgər gəlməsə, çarə yoxdur, gərək alaçığa qayıdam! (*Qalxır ayağa, o yana-bu yana baxır.*) Keyr, gəlmədi! Yəqin ki, dəxi gəlməz. Şəkk yoxdur ki, gəlməyəcək! Görəsən genə hansı dəli qudurmuşa rast gəldi, tovlayıb at, mal oğurluğuna götürüb getdi, yoxsa bu vaxtadək gərək idi gələydi. Öhdəsindən gələ bilmirəm. Əgər bu səfər də tanıyalar, gərək genə təzədən qaçaq ola, mənim günümü qara edə. Genə iki il evdə məni dustaq eyliyə. Vallah, dəxi gözləməyəm! Heç vaxt dəxi onun yolunda bu qədər oturmanam, gedərəm özgəsinə! Onun fikri budur ki, atam evində mənim birçəyimi ağarda. (*Oturur yerə, sonra.*) Eh, nə vəsvəsələr gəlir könlümə! İnşallah getməz, mənə and içibdir ki, səni aparadək heç bir quzu oğurluğuna da getməyəm. Şəksiz, yubanmağına başqa səbəb var. Ax, indi bu kolun dalından qulaq asıb eşidəydi ki, mən deyirəm, gedirəm özgəsinə, görəsən inanardımı? Əlbəttə, inanmayacaqdı, çünki bilir yalan deyirəm. Hövsələm daralıb, ağzıma gələni söyləyirəm. Bıy, şıqqıltı gəlir.

Bu halda kolun dalısından Heydər bəy atlı üzə çıxır, atdan enir.

Heydər bəy. Sona xanım! Sona xanım!

Sona xanım. Heydər sənsən?

Heydər bəy. Mənəm!

S o n a x a n ı m. Yalqızsan? Bəs hanı yoldaşların?

H e y d ə r b ə y. Yoldaşlarım yoxdur, yalnız gəlmişəm.

S o n a x a n ı m. Bu nə sözdür deyirsən? Yalnız niyə gəlibsən? Atam da, qardaşlarım da alaçıqda yatırlar, belə ki gec gəlibsən, indicə sabah açılacaq, məni alaçıqda görməyib duyacaqlar, şəksiz, dalımca atlanıb, atın izilə gəlib məni əlindən alacaqlar. Sonra dəxi mənim üzümü qiyamətədek görməzsən!

H e y d ə r b ə y. Hələ səni aparmağa gəlməmişəm, qorxma!

S o n a x a n ı m (*qeyz ilə*). Necə aparmağa gəlməmişəm? Nə söylüürsən?

H e y d ə r b ə y. Başqa məsləhət var, qulaq as!

S o n a x a n ı m. Heç məsləhət yoxdur! Atı bəri çək, gedəcəyəm! Dəxi mən alaçıqda qayıda bilmənəm!

H e y d ə r b ə y. Bir dayan, söz deyirəm!

S o n a x a n ı m (*atın cilovundan yapışıb*). Qulaq asmıram. Hələ üzəngini bas, sözünü yolda deyərsən!

H e y d ə r b ə y (*onun qolundan tutub*). A qız, bir gör nə deyirəm! Axır tələsmə!

S o n a x a n ı m. Sabah açılır. Dayanmaq vaxtı deyil. Sözünü sonra de!

H e y d ə r b ə y. A qız, belə pul tapmışam! Ağıllı-başlı, ellər adətincə toy edəcəyəm. Dəxi səni niyə götürüm qaçım? Səni ki əlimdən alan yoxdur?

S o n a x a n ı m. Yalan deyirsən! Pul tapan bu iki ildə tapardı. Mən toy istəmirəm. Elə toysuz gedəcəyəm. Qoşulub qaçan ölkədə ki bir mən deyiləm; gündə yüzü qoşulub qaçır. Nə ayıb-zaddır? İyirmi qızdan birisinə toy olmur.

H e y d ə r b ə y. A canım, o qoşulub qaçanların ata-anası vermir, qızın da çarəsi kəsilir, qoşulub qaçır. Axır sənin atan-anan ki, səni mənə özləri verir. Deməzlərmi, utanmaz, dəxi bu nə hərəkət idi etdin, bizi rüsvay elədin? Onda nə cavab verrəm?

S o n a x a n ı m (*bir az fikir edib*). Pulu hardan tapıbsan?

H e y d ə r b ə y. Di bir yerə otur, qulaq as, deyim ki, hardan tapmışam.

S o n a x a n ı m (*yerə oturur*). Yaxşı, söylə görüm!

H e y d ə r b ə y. Sən bilirsənmi ki, qaçaq mal necə bahadır, necə qazanlıdır?

S o n a x a n ı m. Qaçaq mal ilə nə alıb-verəcəyin var? Sövdəgər ki, deyilsən, bu hesabları yoxlursan? De görüm, nə qədər pul tapıbsan?

H e y d ə r b ə y. Axır bir qulaq ver, gör nə deyirəm! Rus firəng çitini qadağan edibdir; heç kəs qorxudan gedib gətirə bilmir; məgər handa bir rəşid və qoçaq adam cürət edib bir yük, iki yük çıxarda bilər.

S o n a x a n ı m. A kişi, mənim nə vecimə ki, rus firəng malını qadağan edibdir? Allahvara yerli-dibli çit geyməyi xalqa qadağan edə! Sözüünü de görüm: pulu kimdən aldın?

H e y d ə r b ə y. A qız, qoymazsan bir sözüümü tamam edəm? Amma buranın xalqı belə firəng çitinə hərisdir ki, onu görənlər al-yaşılın üzünə baxmırlar? Əsgər bəy deyir ki, həmi ucuzdur və həmi göyçəkdir, həmi də rəngi solmur. Arvadlar belə çitlərdən ötrü biix-tiyadırlar. Heç rus çitini tanımırlar.

S o n a x a n ı m. Axır mənə nə, firəng çiti, ya rus çiti? İki də cəhənnəm olsun! Sözüünü de!

H e y d ə r b ə y. Belə, naçalnikin arvadı da, deyirlər ərindən xəlvət həmişə firəng çiti alır geyir. Hacı Əziz bu yaxında iyirmi tükənlik ona firəng çiti satıbdır.

S o n a x a n ı m. Cəhənnəmə satsın, gora satsın! Bilmirəm çit sözü haradan bunun beyninə düşübdür! Heydər, ağlın çaşıb? Nələr söylürsən?

H e y d ə r b ə y. Hər nə isə, başa düşürsənmi ki, burda firəng çiti necə əzizdir?

S o n a x a n ı m. Nəyimə gərəkdir ki, başa düşüm? Firəng çiti alıb-satanam?

H e y d ə r b ə y. Çox yaxşı, di onda qulaq as. Mən bir yol gedib firəng çiti gətirib sövdəgərlərə versəm, iki toyun xarcı çıxar!

S o n a x a n ı m. Elə bayaqdan bəri hıqqana-hıqqana bunu deyəcəkdin? Barakallah! Mən də deyirəm ki, bəs oğlan doğrudan pul tapıbdır. Firəng malı deyəsən çöldə imiş, bu gedib yığıdırıb gətirə! Dur ayağa gedək, bəsdir, indicə sabah açılar!

H e y d ə r b ə y. Pul tapmışam, yalan demirəm!

S o n a x a n ı m. Pul tapıbsan, toyunu elə! Dəxi firəng malına niyə verirən?

H e y d ə r b ə y. Axır borc almışam. Yiyəsi bu şərt ilə mənə verir ki, firəng malı gətirəm, qazancını yarı bölək. Yoxsa verməz ki, toy edim!

Sona xanım. Mən elə qazanc ilə toy istəmirəm, dur gedək! Əgər firəng malında belə qazanc var, dəxi pul ziyəsi səninlə niyə bölür? Gedib özü gətirib hamı xeyrini özü görsün.

Heydər bəy. Özü sövdəgər, tacir kişidir; ta mənim kimi adama yanaşmasa, nəkarədir ki, Arazın o tayına ayaq basa bilə? Kazaklar onun tükün didərlər.

Sona xanım. Kazaklar sənə də tükünü didə bilməzlərmi?

Heydər bəy. Mən oğurluğa, quldurluğa getmiş adamam. Yüz tülkü fənni bilirəm. Kazakların gözüne görükərəmmi ki, mənim tükümü didələr?!

Sona xanım. Sən elə oğurluğa, quldurluğa da gedəndə deyirdin ki, məni görən, tanıyan olmaz; amma genə görürdülər, tanıyırdılar. İki il qaçaq gəzib ev üzü görmədin. İndi üzə çıxıbsan, istirsən genə bir iş tutasan, qaçaq olasan, məni ağıly-ağıly qoyasan? Mən razı deyiləm! Dur gedək, mən toy istəmirəm!

Heydər bəy. Deyək ki, toy istəmədin, axır gərəkmez ki, mənim bir qazanc yolum ola? Çörək istəməzsənmi?

Sona xanım. Allah kərimdir, ac ki qalmayacağıq?

Heydər bəy. Necə ac qalmanıq? Deyirsən, oğurluğa getmə, quldurluğa getmə, qaçaq mala getmə, çörək bacadan ki düşməz!

Sona xanım. Sabah açılır. Hələ dur gedək! Məni apar evində qoy, iki həftədən sonra istirsən get qaçaq mala!

Heydər bəy. Çünki rüsxət verirən, iki həftə atan evində otur, əgər sonra sənə toy edib aparısam, məndən əskik adam yoxdur!

Sona xanım. İstəmirəm! İstəmirəm! Mən indi gedəcəyəm! Dur gedək! (*Qalxır ayağa.*)

Heydər bəy. Belə başına dönüm, qadan alım, ayağından öpüm, yalvarıram, iki həftə səbr et! İki həftədən sonra vallah toy ilə səni aparram. Səni toysuz aparmaq mənə ölümdən bətər görünür. Atanan yanında məni xəcil eləmə!

Sona xanım. İki həftə səbr eləmək cəhənnəm əzabından artıqdır. Dəxi dayana bilmənəm, dur gedək!

Heydər bəy. Allahı sevirən, sözümə qulaq as!

Sona xanım (*başlayır ağlamağa*). Heydər, görükür ki, məndən soyumusan?

Heydər bəy. Sona xanım, ürəyimi dağlama! Çünki tablaşa bilmirsən, atı min, gedək.

Sona xanım istəyir ayağın üzəngiyə qoya, bu halda dan yeri ağarıb.
Sona xanımın anası Teyyibə xanım alaçıqdan çıxır, çağırır.

Teyyibə xanım. Sona, Sona, Sona huy!

Sona xanım. Vay, dədəm, vay, anam çağırır, dəxi gedə bil-mənəm. (*Tez qısıılır yerə.*)

Heydər bəy. A qız, bəs mən necə edim?

Sona xanım. Dəxi burda durma, get! Anam indicə bu tərəfə gəlir!

Heydər bəy. Ha vaxt bəs gəlir?

Sona xanım. Heç vaxt, get, dəxi məni görməzsən!

Heydər bəy. Sona, sözünü dəyiş, yoxsa bu xəncəri çaxaram ürəyimin başına, özümü öldürürəm!

Sona xanım. Yox, yox, Allahı sevirsən, get qaçaq mala, sonra gəl, toyunu elə! Get, get, anam səni görməsin!

Heydər bəy (*onun boynun qucaqlayıb üzündən öpür*). Bu saatda gedirəm, qadan alım, dərd eləmə, bax özün izn verdin!

Teyyibə xanım. A qız, Sona, hardasan?

Heydər bəy tez atı minib tələsik uzaqlaşır.

Sona xanım. Ay ana, burdayam, gəlirəm.

Teyyibə xanım (*yaxınlaşıb*). A qız, çöldə nə qayıırısan bu qəder vaxt?

Sona xanım. Ay ana, gündüz burda xalça salıb oturmuşdum. Gecə yadıma düşdü ki, xalça burda qalıbdır. Yərdən qalxıb gəldim götürürəm ki, tezdən sığırcıya, buzovçuya rast gəlib aparmasın. Xalçanı götürüb gəlirdim, başmağımın tayı ayağımdan sürüşüb çıxdı, qaranlıqda axtarıram, tapmıram. (*Əyilib başmağın axtarır.*)

Teyyibə xanım. Ayağını düz yerə basa bilmirsən? Hansı tərəfdə düşdü?

Sona xanım. Elə burdaca düşdü ey! (*Əlin yerə sürtür.*)

Teyyibə xanım (*yerə əyilib*). Bəs hanı, əgər burda düşübdür?

Sona xanım. Bax, budur, tapdım. (*Başmağın tayın əlində göstərir.*)

Teyyibə xanım. Di gey ayağına, gedək!

Sona xanım başmağı geyib anası ilə gedir.

PƏRDƏ

İKİNCİ MƏCLİS

İkinci məclis Ağcabədi kəndində vaqə olur. Bazarın bir küncündə tikilmiş dükanın içində qədəkdən, bezdən, şilədən, alçaq çitlərdən tökülübdir. Hacı Qara yarımarşın əlində bikiyə oturubdur.

Hacı Qara. Allah kəssin belə bazarı! Belə alış-verişi! İt oğlu qədək, şilə verənin əli qurğuşun imişi! Üç aydır Qalada¹ almışam, gətirib beş top satmamışam! Heç kəs malın üzünə baxmır. Deyəsən ölətdən qırılanların sovxasıdı. Heç kəs yovuğuna gəlmir. Bu bazar ilə mən bir ilədək də buları satıb qurtara bilməyəcəyəm. Evim yıxıldı getdi! Bu nə iş idi mənim başıma gəldi?! Beş yüz manat nəqd pul verəsən, faydasından, qazancından əl çəkəsən, mayan da əlinə gəlməyə, bu harda görülübdir? Evin dağılsın çit satan! Qapın çırpılsın şilə verən! Çadra verən, səni görüm heç uğruna xeyir gəlməsin! Sağ-salamat satdığın malın qazancın yemiyəsən! Uf, uf! (*Əlin dizinə çırpır.*) Zalım oğlu zalım, yüz yol Qurana, peyğəmbərə and içdi ki, çox rəvac maldır, Ağcabədi bazarında üç gündə hamısını satarsan! Üç gün, indi üç ay olubdur. Üç ay deyil ki, bu mal üç ilə də satılmaz. Yaxşı məni allatdı. Bu hesab ilə düz yüz manat zərərim var. Bu dərd məni şəksiz öldürəcək.

Bu halda Xudaverdi müəzzin yetişib qəflətən.

Xudaverdi. Salam-əleyk! Hacı, atanızın ismi-şərifini nədir?

Hacı Qara. Əleykəssəlam! Naşurun topu neçiyədir?

Xudaverdi. Xeyr, mən soruşuram ki, mərhum atanızın adı nədir?

Hacı Qara. Nəyinə lazımdır, əzizim?

Xudaverdi. Necə nəyinə lazımdır? Axır bir sureyi-cümə oxumuşam, istəyirəm atanızın adına tapşırım.

Hacı Qara. Çox-çox razıyam, əzizim! Yaxşı, bu xeyir iş hardan sizin xəyali-şərəfinizə düşdü?

Xudaverdi. Necə hardan düşdü? Bu gün səhərdən bizim evin qabağından keçəndə bəndəzadənizə özünüz buyurmuyubsunuz ki, atana de, bu gün bir cümə surəsi mənim atama oxusun, gəlsin bir abbası verim?

Hacı Qara. Mən? Necə? Nə danışırısan, dəli olubsan?

¹ Şuşa şəhəri nəzərdə tutulur.

Xudaverdi. Hacı, hələ dəli olmağa bir səbəb yoxdur. Sən deyibsən, oğlum da mənə xəbər veribdir, surəni də oxumuşam, indi abbasını verməsən, bəlkə onda dəli olam.

Hacı Qara. Kişi, özbaşına sənə nə lazım olmuşdu mənim atama Quran oxuyursan?

Xudaverdi. Mən özbaşına oxumamışam, sən demisən, mən oxumuşam.

Hacı Qara. Mən heç vaxtda belə sözü demənəm! Bu heç olan iş deyil! Mən həmişə özüm atama Quran oxuram. Pul ilə mən ömrümdə Quran oxuduğum yoxdur!

Xudaverdi. Hacı, bir abbası nə olacaqdır ki, bu qədər danışır-san? Deməmiş olsan da, bir abbası şefəqqət elə, gedim. Əgərçi oğlum nişanbənişan səni deyirdi.

Hacı Qara. Əzizim, oğlun yanılıbdır; olur ki, özgəsi demiş ola, get, axtar tap, abbasını al. Bu kasad bazarda mənim bir şahı qazancım yoxdur, abbasını hardan alıram, sənə verim? Allahı sevirsən, dükanın qabağın kəsmə, müştəri gəlir.

Xudaverdi gedir. Bu halda Əsgər bəy,
Səfər bəy, Heydər bəy yetişirlər.

Əsgər bəy. Səlam-əleyküm, Hacı!

Hacı Qara (*başın yuxarı götürüb*). Vəəleyküməssəlam! Hacı belə sizin qadanızı alsın! Buyurun içəri, əyləşin! (*Bəylər dükana girib oturlar.*) Xoş gəldiniz, ağrınızı alım, səfa gətirdiniz! Bu dükan sizə peşkəşdir! Çubuqmu çəkirsiniz, qəlyanımı istirsiniz?

Əsgər bəy. Qəlyan çəkirik.

Hacı Qara. Bu saatda, qadanız mənə gəlsin! (*Tez qəlyanı doldurur.*)

Əsgər bəy. Hacı, bazarınız necədir? Alış-veriş yaxşıdır mı?

Hacı Qara. Allah bərəkət versin! Ağrın alım, mal ki yaxşı oldu, bazar heç vaxt kasad olmaz. Özün bilirsən ki, mən dükana pis mal qoymanam. Günbəgün satılır. Dünən dükan lap boşalmışdı. Qalaya sifariş eləmişdim, qulbeçəniz bu malı təzə göndəribdir. Elə bu gün yığıb doldurmuşam. (*Qəlyanı verib, əlin uzadır qədəkdən, şilədən töküür bəylərin qabağına.*) Hacı qadanızı alsın, hər nə qədər istirsiniz seçin. Getdiyim Kəbeyi-beytüllah¹ haqqı, Qurana and olsun, peyğəmbər haqqı, oğlum Bədəlin toyun görməyim yalan deyirəmsə, tamam

¹ Müsəlmanların müqəddəs şəhəri Məkkə nəzərdə tutulur.

Ağcabədidə bundan yaxşı qədək və çit heç kimdə tapmazsınız! Buların qumaşı özgə qumaşdır. Müştəri macal vermir, göydə götürür. Sabah bura güzəriniz düşsə, buların birin də dükanda görməzsınız. Alın aparın!

Əsgər bəy. Nəyimizə gərəkdir, Hacı? Zəhmət çəkib parçaları töküb-dağıtma!

Hacı Qara (*təaccüb və məlal ilə*). Necə nəyinizə gərəkdir? Bəs sövdə eləməyəcəksiniz? Bayram ağzıdır, yalavaşlıq istəməzsınızmi?

Əsgər bəy. Xeyr, Hacı, yalavaşlıq üçün gəlməmişik, bir ayrı mətləbimiz var.

Hacı Qara. Əgər nəqd pulunuz yox isə, mən yağ ilə də sövdə edəyəm. Bəşerti ki, xalis inək yağı ola.

Heydər bəy. A kişi, yağ olsa, özümüz yeyərik: nə inək yağı var və nə qoyun yağı. Qulaq as, gör Əsgər bəy nə deyir.

Hacı Qara (*qaşqabaq ilə*). Allahı sevirsiniz, indi zəhmət çəkin, gedin, bir özgə vaxt gələrsiniz, danışarıq! Müştərinin gələn zamanıdır, dükanın qabağın kəsməyiniz!

Əsgər bəy. Hacı, bir çox vacib iş vardır. Alış-veriş bir az sonra olsun. Axı biz səni deyib gəlmişik!

Hacı Qara. Vallah, indi macalım yoxdur. Sonra danışarıq. Hələ zəhmət çəkin, gedin!

Heydər bəy. A kişi, bizi qovmayacaqsan ki? Nə tövr adamsan!

Hacı Qara. A başına dönüm, mən ki qovmuram. Təvəqqə edəyəm. Axır kasıb adamam, siz mənim zərərimə razı gərək olmayasınız! İndiyədək siz gəlməyəydiniz, beş-on top çit, qədək satmışdım.

Heydər bəy. Əsgər bəy əcəb adam yanına gətirdi bizi! Durun gedək, bundan fayda yoxdur.

Əsgər bəy. Heydər bəy, sən allah, sən dinmə! Hacı, incimə, bir qəlyan ver çəkək, bu saatda gedərik.

Hacı Qara. Oğlum ölsün ki, dəxi kisədə tənbəki yoxdur. Elə axırı idi ki, silkədim, doldurdum. Xoş gəldiniz!

Əsgər bəy. Hacı, doğru deyirmişlər ki, bir adamdan Allah alsə, bəndə vermək ilə dövlət olmaz. Mən ki bilirəm sən Ağcabədidə üç aydır üç top çit, qədək satmayıbsan, dərya zərərin vardır. Biz gəlmişdik ki, on beş günün içində səne yüz manat xeyir yetirək; çifayda bəxtin işləmədi, xudahafiz!

Ayağa durub çevrilirlər getməyə.

Hacı Qara. Bura baxın görüm, nə deyirsiniz? Necə on beş günün içində yüz manat?

Əsgər bəy. Dəxi nə deyək? Sən ki qulaq asmadın, bizi aşkara qovdun.

Hacı Qara. A kişi, nə vaxt mən sizi qovdum? Oturun aşağı, Allahı sevirsiniz, cəhənnəm olsun alış-veriş! Oturun aşağı! Mən bil-mədim ki, siz inciycəksiniz, yoxsa yüz tümən zərərə düşsəydim də, sizə get deməzdim. Məndən bir kimsənin güldən ağır söz eşitdiyi yoxdur!

Əsgər bəy. İndi ki belədir, baş üstə, oturaq, deyək ki, mətləb nədir.

Hamı təzədən otururlar.

Hacı Qara. Di söyləyin görüm, Hacı qadanızı alsın, yüz manat xeyir hardan yetişəcək? Bu xeyri yetirən kimdir?

Əsgər bəy. Bu xeyri yetirən Heydər bəydir. (*İşarə edir Heydər bəyə.*)

Hacı Qara. Hardan yetirəcək? Bay sənın qadan alım, Heydər bəy! Qəlyan doldurummu, ağrın mənə gəlsin!

Heydər bəy. Tənbəki yoxdur, nədən dolduracaqsan?

Hacı Qara. Torbada var. Sən təkı qəlyan çək. (*Tez əlin uzadıb, torbadan tənbəki çıxarıb, qəlyanı doldurub Heydər bəyə təvazö edir, uzun çevirir Əsgər bəyə.*) Di söylə görüm, necə yetirəcək?

Əsgər bəy. Hacı, bu qədər mal ki bura tökübsən, heç bir quruş bundan qazanc varmı?

Hacı Qara. Nə bilim varmı, yoxmu, sözünü de!

Əsgər bəy. Hacı, Heydər bəyin qoçaqlığını sən bilirsənmi?

Hacı Qara. Bəli, deyirlər ki, qoçaq adamdır!

Əsgər bəy. Hamı bilir ki, Qarabağda Heydər bəyin adı gələndə quş qorxusundan qanad salır!

Hacı Qara. Bu zəmanədə çox qoçaqlıqdan isə, ağrın alım, adamın cibi pul ilə dolu olsa yaxşıdır.

Əsgər bəy. Qoçaqlıq da olmasa, pul olmaz. Hacı, sözümə qulaq as! İndi firəng malı görürsənmi necə baha olub? Təbrizdə arşını bir abbasıya alınan çit, burda altı şahıya satılır. Girvənkəsi bir manata alınan çay, burda manat yarıma göydə gedir. Heç bilirsənmi bunun səbəbi nədir?

Hacı Qara. Xeyr, bilmirəm!

Əsgər bəy. Səbəbi odur ki, qarabağlıların, erməni yasavullarının, gömrükhana qarovullarının və kazakların qorxusundan quş quşluğu ilə Arazın o tayına səkə bilmir.

Hacı Qara. Yaxşı, siz istirsiniz ki, quşdan da zirək olub Arazın o tayına səkəsiniz?

Əsgər bəy. Əlbəttə, bizim Araz aşığımızdandır, Kür topuğumuzdan! Heydər bəy ki bizim yanımızda ola, qarovul, yasavul bizə nə eyliyə bilər!

Hacı Qara. Olan, qarovulları, yasavulları qırağa qoy, kazaklar olmasa, vallah, ayda iki yol Təbrizə gedib qayıdaram. Qarovul, yasavul mənə nə eliyəcək? Mən Allahın lütfü ilə yalnız onların iyirmisinin öhdəsindən gələyəm. Ancaq rus adı gələndə bağrım yarıdır. Oların qılınc-tüfəngi o qədər mənə qorxutmur ki, silisti, apar-gətiri canıma vəlvələ salır. Doğrusu, kazaklardan çox xəta var!

Əsgər bəy. Eh, biz əlli yolun bilirik. Kazakları aldadıb elə yerdən keçərik ki, izimizi-tozumuzu görməzlər.

Hacı Qara. Bəs indi mənim yanıma gəlməkdən qərəziniz nədir?

Əsgər bəy. Qərəzimiz odur ki, milçək gözüne qona-qona sən burda nə qazanacaqsan? Dur, çoxlu pul götür, bizə də ver, özündə də saxla, gedək. Bizim alış-verişdən başımız çıxmaz. Təbrizdə sən bizə də, özünə də xirid elə. Biz də səni sağ-salamat malın ilə gətirək bura çıxardaq. On beş günə yüz qızıla əlli qızıl qazanc olur. Bizə verdiyin pulun qazancın bizə ver, öz pulunun qazancın özün götür.

Hacı Qara. Yaxşı, sizə verdiyim pulun faydası necə olsun?

Əsgər bəy. Axır faydasının əvəzində biz də sənə yaxşılıq edirik; səni quldurdan ötürürük, qazanc yetiririk, dəxi artıq nə istirsən? On beş günə bizdən puluna fayda istəmək sənə ayıb deyilmi? Bizsiz ki, sən nə gedə bilərsən, nə mal gətirə bilərsən!

Hacı Qara. Niyə gedə bilmirəm? İstəsəm, bu gün gedərəm. Heç kəs də məndən bir çöp ala bilməz! Mən özüm neçə yol quldura rast gəlmişəm, dava eləmişəm.

Əsgər bəy. A canım, yüz əjdaha olasan, bu yola yalnız gedib-gələ bilməzsən! Biz ki sənin rəşidliyini danmırıq.

Hacı Qara. Doğrusu, mən faydasız pul verməyə öyrənməmişəm. Əgər pulumun faydasın çıxarsanız, sözünüzə qulaq asaram.

Əsgər bəy. Adama yüz qızıl versən, on beş günə nə qədər fayda istəyəcəksən?

Hacı Qara. Beş qızıl yüz qızıla fayda götürürəm. Artıq hər nə qazansanız sizin olsun.

Əsgər bəy (*Heydər bəyə, Səfər bəyə üzün çevirib*). Yoldaşlar, nə deyirsiniz, razısınızmi?

Heydər bəy və Səfər bəy. Dəxi, nə eliyək, razıyıq!

Əsgər bəy. Hacı, di pul hazır elə!

Hacı Qara. Ha vaxt gedirsiniz?

Əsgər bəy. Bu axşam gerek yola düşək!

Hacı Qara. Çox yaxşı, pul hazırdır. Gedin, geyinin, axşamçağı gəlin bizim evə. Mən də atımı, əsbabımı tədarük edim, yola düşək.

Bəylər (*ayağa durub*). Xudahafiz, Hacı!

Gedirlər.

Hacı Qara (*dallarınca*). Xoş gəldiniz, axşam vaxtı qayıdın!

Bəylər. Xatircəm ol.

Uzaqlaşrlar.

Hacı Qara. A kişi, canım çıxdı dəxi bu köpək oğlunun malının üstündə oturmaqdan! Qiyamətədek bu satılmayacaqdır. Deyirlər firəng malı alıb satma, sövdəgərlik eliyirsən, qızılbaş, rus malı al, sat. Mən başıma nə kül töküm! Bu qızılbaş, rus malı bəs niyə satılmır? Xeyr, bir elə iş olmasa, mən bu zərəri ölüncə ödəyə bilməyəcəyəm! Durum gedim evə, tədarükümü görüm. Bir belə xeyir az ələ düşər, yoxsa qüssədən dərdəcər ollam.

Dükanı yığışdırıb, bağlayıb gedir. Bu vaxtda məclisin vəzi dəyişib,

Hacı Qaranın evi nəzərə gəlir. Hacı Qara əlində açar, sandığın ağzın açır, torbadan qızıl çıxardır. Üç yüz qızıl sanıyıb əlahiddə kisələrə qoyur, sonra gedir tufəng-tapançasını, xəncərini, qılıncını götürür, yığır qabağına. Bu halda arvadı Tükəz yetişir.

Tükəz. A kişi, nə qayırırsan? Bu yaraq-əsbabı qabağına niyə tökübsən?

Hacı Qara. Səfərim var, yola çıxacağam!

Tükəz. De görüm, hara gedəcəksən?

Hacı Qara. Sənə deməli deyil!

Tükəz. Necə deməli deyil! Quldurluğa getmirsən ki, məndən gizlirsən.

H a c ı Q a r a. Elə bir elə zaddır!

T ü k ə z. Bəs elə zad isə, heç vaxt gedə bilməzsən! Dur ayağa, get dükanına, malını sat! *(Yaraqları yığışdırır.)*

H a c ı Q a r a. Dükanı Allah batırsın, malı yoxa çıxsın! Satılır məgər! Qoymazsan başımın çarəsini görüm?

T ü k ə z. A kişi, başına nə gəlibdir, çarəsini görəsən? Nə danışırsan?

H a c ı Q a r a. Dəxi nə gələcəkdir! Evim yıxılıb gedib! Düz yüz manat indiyədək zərərim var. Boğazıma çörək getmir.

T ü k ə z. Səni görüm boğazın elə tutulsun ki, su da ötməsin, ay göyərmiş! Uşaq aşıq yığan kimi, bu qədər pulu yığıb nə eləyəcəksən? Yüz il ömrün ola yiyəsən, giyəsən, içəsən, sən pulun tükənməz. Yüz manat zərərdən ötrü nə özünü öldürürsən?

H a c ı Q a r a. Min kərrə sənə demişəm ki, sən arvadsan, get arvadlığına, mənə öyüd-nəsihət vermə! Yaraqları yerə qoy! *(Əlini uzadıb tüfəng-tapançanı dartıb alır.)*

T ü k ə z. Yəni sən bu yaraqları qurşanıb olar ilə adam qorxudacaqsan? Bu tüfəng-tapançanın iyirmisin üstünə götürəsən, mən bu arvadlığım ilə səndən qorxmanam! Torpaq sən başına! *(İki əlli başına qarğıyır.)*

H a c ı Q a r a. Səni lənətə gələsən, arvad! Toxumunuz yer üzündən götürülsün! İtil burdan!

T ü k ə z. Kişi, dəli olubsan? Mən evimdən hara itiləcəyəm? De görüm, hara gedirsən?

H a c ı Q a r a. Cəhənnəmə, gora! Əl çəkməzsən? Nə istirsən məndən?

T ü k ə z. Kaş cəhənnəmə, gora indiyədək getmiş olaydım! O günü görərəmmi toy-bayram edəm? Çifayda, Əzrailin yolu yumrulsun ki, sən kimi murdarı yer üzündə qoyub gözəl cavanları qara torpaq altına yollayır.

H a c ı Q a r a. Yer üzündə qalan murdarların biri sən özünsən ki, tövqi-lənət olub keçibsən mənim boğazıma! Mən ömrümdə bir kimsəni incitməmişəm, bir kimsəyə bir zərər yetirməmişəm! Mən niyə murdar oluram?

T ü k ə z. Bir kimsəyə zərər yetirməmişən, xeyir də verməmişən! Ondan ötrü murdarsan ki, öz malını nə özün yeyib-içirsən, nə əyalına məsrəf edirsən. Sən ölsən, heç olmazsa arvad-uşağın doyunca çörək yeyər.

Hacı Qara. Arvad-uşaq zəhrimar yesin!
Tükəz. Sənin evində zəhrimar da tapılmaz; olsaydı, onu da bizə qıyıb verməzdin!

Bu halda bəylər çağırır.

Bəylər. Hacı! Hacı!
Hacı Qara. Arvad, çəkil get, adamlar gəlir!

Tükəz tez uzaqlaşıb, qapının dalısından qulaq asır.

Bəylər (*geyinmiş içəri girirlər*). Səlam-əleyk, Hacı!
Hacı Qara. Əleyküməssəlam. Hacı qadanızı alsın, buyurun əyləşin.

Əsgər bəy. Hacı, hazırsanmı?

Hacı Qara. Bəli, başına dönüm, hazırım! Pulları da, budur, ayırmışam; amma Hacı ağrını alsın, üç yüz qızılı mən özüm Təbrizdə gözünüzün qabağında çaya, parçaya verrəm, əlinizə tapşırıram, gətirərsiniz!

Əsgər bəy. Elə niyə, Hacı? Burda tapşıranda nə olar?

Hacı Qara. O yaxşıdır, qadan alım! Heç təfəvütü yoxdur.

Əsgər bəy. Eybi yoxdur, olsun. Di dur gedək!

Hacı Qara. Bir az dayanın, qulbeçənizi göndərmişəm atlarımı, nökrərimi gətirməyə.

Əsgər bəy. Neçə at götürürsən, Hacı?

Hacı Qara. Üç at, ağrın alım! Birin qulbeçəniz minəcək, birin özüm, birini də yüklərik, nökrə başın çəkər. Siz neçə at götürürsünüz?

Əsgər bəy. Bizim də hər birimizin iki atı var: biri yük üçün, biri minik üçün. Bu yaraq-əsbab sənindir, Hacı?

Hacı Qara. Bəli!

Əsgər bəy. Çox yaxşı. Di bəs geyin!

Heydər bəy. Vallah, Hacı, səni tanımayan adam olsa, görəndə bağı yarılacaq.

Səfər bəy. Vallah, mənim Hacıya bu gümanım yox idi.

Hacı Qara. Adam iş vaxtında tanılır, qadan alım! Siz məni elə arşınölçən bilib saya salmırsınız. Amma, inşallah, görərsiniz ki, mən qorxaqlardan deyiləm! Təəccüb edirəm bir para qaçaqçılara ki, hər yoldan ötənlərə mallarını verib boş qayıdırlar.

Səfər bəy. Hacı, mal tutanlar bilmirsən necə hiyləgərdirlər. Yasavul-qarovul libasında ki, adamın gözünə görükmürlər. Görürsən ki, bəzi vaxt ya palanlı at, ya eşşək minib, bəzi vaxt piyada, yaraqsız-əsbabsız qabağına rast gəlirlər, nə biləsən, deyirsən ki, fəqir yoldan ötəndir. Elə ki qapaqap yavuşlaşanda, yaraq-əsbab bilmirsən ki, haradan tapıldı. Dəxi əl açmağa heç macal olmur; soyurlar, hər nəyin var alırlar.

Hacı Qara. Bular tamam qorxaqlıqdan və ehtiyatsızlıqdan adamın başına gəlir. Heç kəsi gərək adam özünə yavuş qoymasın. İstər hər libasda olsa da. Bircə mənə rast gələrlər, görərlər onların başına nə gətirəm! Hamısına tövbələmə verirəm ki, dəxi heç qaçaqçının qabağını kəsməsinlər!

Səfər bəy. Bəli, doğru deyirsən, adam gərək qorxaq olmaya, ehtiyatını əldən qoymaya!

Bu halda Kərəməli – Hacınnın nökrü və oğlu Bədəl içəri girirlər.

Kərəməli. Ağa, atlar hazırdır. Hara gedəcəksən?

Hacı Qara. Təbrizə!

Kərəməli. Təbrizə məni də istirsən aparasan?

Hacı Qara. Bəli!

Kərəməli. Nədən ötrü gedirsən, ağa?

Hacı Qara. Sənin nə vecinə?

Kərəməli. Necə vecimə deyil? Axı deyirsən, səni də aparıram. Bəs bilməyim ki, mən nəyə gərəyəm?

Hacı Qara. Gedirəm xiridə. Mal alıb ata yükləyəcəyəm, sən çəkə-çəkə gətirəcəksən.

Kərəməli. Ay ağa, havaxt başburt aldın ki, Təbrizə gedirsən?

Hacı Qara. Başburt lazım deyil.

Kərəməli. Elə olsa, mən getməyəm. Mən bir yol burdan Səlyana biltsiz getmişdim, murov o qədər döydürdü ki, indi də ağrısı yadımdan çıxmayıbdır.

Əsgər bəy. Qorxma, murov heç vaxt bizim getdiyimizi bilməz!

Kərəməli. Doğrusu, mənim vədəm yaxınlaşıbdır, çıxıb özgəyə nökrə duracağam. Hacı çox az mizd verir; bir də, qarnım doymur. Mən gedən də deyiləm.

Əsgər bəy. Sən bu səfər get. Yolda qarnın tutunca biz sənə çörək verrik. Hər birimiz də bir top çit bağışlarıq.

K ər ə m ə l i . Hacı da bağışlarmı?
Hacı Qara. Yüku sağ-salamat gətirib çıxarsan, mən də çalış-
ram sənın xeyrin üçün sənə verilən çitləri çox baha sataram!
K ər ə m ə l i . Olsun!
Hacı Qara. Buyurun, gedək!

Hamısı çölə çıxırlar. Sonra Tüköz məclisə gəlir, yalnız.

Tüköz. Vay, evinizi Allah yıxsın! Kişiciyi tovlayıb qaçaq mala
apardılar. Başına bir iş gəlsə, uşaqcılarım yetim qalacaq! Vay-vay!
(*Dizinə çırpır, gedir.*)

PƏRDƏ

ÜÇÜNCÜ MƏCLİS

Üçüncü məclis vaqe olur Arazın kənarında, Qızılbaş səmtində.
Bəylər və Hacı Qara Təbrizdən qaçaq mal alıb qayıdıblar Arazın
kənarına, piyadalanıb yığışblar qırağa. Araz qijhaqij axır; dumanlı
gecədir, gah-gah ildırım çaxır.

Heydər bəy. Burdan indi keçmək olmaz. Görək bir dörd verst
aşağıda küy-qalmaqal salaq, kazaklar tamam aşağı ensinlər, sonra
qayıdıb burdan keçək.

Əsgər bəy. A kişi, indi bu dumanda, çiskində kazaklar tamam
dam altına yığışblar. Arazın qırağında cin də tapılmaz, gəlmişkən
keçək.

Heydər bəy. Heç vaxt olmaz! Mən Arazdan bu taya çox oğur-
luğa gəlmişəm; kazakların həmişə Arazın qırağında pusqusu olur.

Hacı Qara. Heydər bəy doğru deyir. Ehtiyatı əldən qoymamaq
gərək! O deyən kimi edək.

Səfər bəy. Hacıнын sözü doğrudur. Gedək aşağıda küy salaq.
Hacı, sən yüklərin yanında qal.

Bəylər uzaqlaşırırlar aşağı. Bir azdan sonra küy, qalmaqal qopur.
Yuxarıdan kazaklar yaraqlı-əsbablı başlayırlar beş bir, üç bir
aşağı enməyə.

Kazaklardan birisi. Ax, məlunlar! Yəqin quldurdurlar, at
qovub gətirib keçirmək istirlər!

İkincisi. Mən belə bilirəm qaçaqçılrlar!
Üçüncüsü. Hər kim olsa, haqqına fikir çəkərik.

Kazakların dalı kəsilir. Bir azdan sonra qalmaqal
sakit olur. Bəylər Hacı Qaranın yanında olurlar.

Heydər bəy. Di tez olun, keçin! Dayanmaq vaxtı deyil.

Hamısı tökülürlər Araza, ortasında Hacı Qaranın atı
büdrüyür. Hacı Qara atdan hoppanıb düşür suya, axır,
kənardan suya uzanan söyüd ağacının budağına ikiəlli
yapışıb sallanır, çağırır.

Hacı Qara. Ay aman, Heydər bəy, Səfər bəy, Əsgər bəy, mənim
dadıma yetişin, mən boğuldum!

Heydər bəy. Hacı, hardasan?

Hacı Qara. Burda, söyüd ağacına yapışıb sallanmışam!

Heydər bəy. Ay evin yıxılsın, bir elə dərin yerə düşübsən ki,
səni çıxarmaq heç mümkün deyil!

Bədəl. A başınıza dönüm, mənim atamı çıxardın!

Kərəməli. A gədə, qoy boğulsun, malı-dövləti tökülsün qalsın,
beş gün yeyin, için, kef edin! Nəyinə görədir qaydına qalırsan!

Əsgər bəy. Gədə, sarsaq danışma! Xurcundan sicimi çıxart,
bura ver!

Kərəməli sicimi tez çıxardıb verir.

Heydər bəy. Əsgər bəy, tez sicimi götür!

Əsgər bəy sicimi yetirir.

Heydər bəy. Hacı, sicimi atırıq, tut!

Hacı Qara. A qurbanınız olum, tuta bilmənəm. Əlimi budaqdan
üzsəm, su güclüdür, məni aparacaq. Halqa edin, atın, belimə düşsün!

Heydər bəy sicimi halqa edib tullayır, düşür Hacı Qaranın
boğazına, çəkir. Hacı Qara ikiəlli sicimdən yapışıb boğula-
boğula qırağa çıxır, suyu səpələdir.

Hacı Qara. Evin yıxılsın məni bu günə salan! Qapın çırpılsın
məni dükanımdan avara qoyan!

Heydər bəy. Hacı, səfərdə adamın başına çox iş gələr, gərək darılmamaq! Söyləmək vaxtı deyil, indi üstümüzə tökülərlər. Tez gərək qıraqdan uzaqlaşaq, qamışlıqda gizlənək. Gecə yarısı adam yatan vaxtda yola düşək.

Hamısı tez qıraqdan uzaqlaşib gözdən itirlər. Sonra on nəfər yaraqlı-əsbablı ermənilər bu yan tərəfdən yetişirlər.

O h a n (*ermənilərin yüzbaşısı*). Qoççum Sərkis, qoççum Karapet, qoççum Qəhrəman, siz mənim yanımda durun, qabaqda tufənglərinizi hazır edin, mən havaxt deyərəm, o saatda atın, vurun! Mən sizi adbaad murova nişan verib istəmişəm, siz mənim yanımda olandan sonra yüz qaçaqçı da olsa, öhdəsindən gəlləm. Ay qalan uşaqlar, siz bizim dalımızda olun, qorxmuyun. İnşallah bizi görənlər kimi yükləri töküb qaçacaqlar. Qaçmasalar, əl açsalar, Allah bilir, hamısını xingal kimi doğrayacağam!

S ə r k i s. A yüzbaşı, hansı tərəfdən gələcəklər?

O h a n. Bax, elə qabağımızdan gələcəklər. Qasid xəbər gətirib ki, burdan başqa gələsi yolları yoxdur. Sərkis, muğayat ol! Allah qoysa, bu yüklərdən adama əlli manatdan artıq bəxşeyiş yetişəcək!

S ə r k i s. A yüzbaşı, elə hamı yüklərini alacaqsan?

O h a n. Allah bilir ki, xurcunlarınadək alacağam!

S ə r k i s. A yüzbaşı, yazıq deyillərmi? Hər necə olsa, axır qarabağlılardır. Biz onların tərəfin saxlamasaq, kim saxlayacaq? Genə gərək bir zad özlərinə qoyaq qalsın; yoxsa bəd dua yiyəsi olluq.

O h a n. Olan, nə danışırısan, tərəf saxlamaq bizəmi düşübdür? Tərəf saxlasan, qarabağlılığı gözətləsən, bəd duadan qorxsan, qulluq yaraşdıra bilməzsən.

S ə r k i s. Yüzbaşı, bir irəli gedim, baxım görüm gəlirlərmi?

O h a n. Yaxşı, ehtiyatlı ol, qorxudub geri qaçırma!

S ə r k i s. Xeyr, heç gözlərinə görükmənəm!

Gedir.

O h a n. Uşaqlar, sərhesab olun!

Başlayır adamları düzməyə, sonra Sərkis qayıdıb.

S ə r k i s. Yüzbaşı, evinə od düşsün, qaçaqçılar gəlirlər! Amma qabaqlarınca bir ucaboynu, qıvrıq geyinmiş, yaraqlı-əsbablı oğlan gəlir ki, çox heybətlidir. Gözlərindən qan damır.

O h a n. Doğru deyirsən?

Sərki s. Allah bilir ki, doğru deyirəm!

Ohan. De ki, sən öləsən!

Sərki s. Sən öləsən, sənün başın üçün!

Ohan. Üstündə doğrudan tufəng və tapança gördün?

Sərki s. Vallah gördüm!

Ohan. Neçə idilər?

Sərki s. Hamısı üç adam nəzərə gəldi, amma o bir oğlan heç birisinə bənzəmiz.

Ohan. Heç qorxu yoxdur, qoy gəlsinlər. Amma, Sərki s, çox irəli durmuşuq, bu yerdə qapaqap üstümüzə çıxarlar. Bir az geri dursaq yaxşıdır ki, sərvaxt olaq.

Adamları geri durğuzur. Bu halda bəylər qabaqca,
dallarınca Hacı Qara və yüklər yetişirlər.

Heydər bəy (*əlində tufəng irəli yeriyir*). Ey, nə atlısınız? Yolu niyə kəsibsiz? Çıxın yoldan!

Ohan. Ba, olan, yoldan niyə çıxırıq? Sən kimsən ki, belə ürəklə danışırsan?

Heydər bəy. Qırışmal, qara soransan, rahdarsan, bizim yolmuşu kəsdiribsən? Sənə nə kiməm! Demirəm çıxın yoldan, doldurumu qarnını tüstü ilə! (*Tufəngi qaldırır.*) A gədə, Əsgər bəy, Səfər bəy, niyə durubsunuz, niyə buları qırmırsınız? Vursanız buları yıxılalar!

Ohan (*yoldaşları ilə yoldan yan durub*). Olan, dəli olubsunuz, qudurubsunuz? Biz qırılmalı adamlar deyilik.

Heydər bəy. Qırışmal, siz yəni nə qoçaq adamlarsınız ki, qırılmıyasınız? Al gəldi! (*Tufəngi uzadır.*)

Ohan. A balam, dəli olma! Bax, biz gedirik. Gəl yolunla düz çıx get. Allahı sevirsən, nahaq qan yiyəsi olma. Bizim sızlə işimiz yoxdur!

Heydər bəy. Olmaz, qırışmal, öyünmə! Səni öldürməmiş qoy-mayacağam!

Ohan. A canım, mən qoçaqlıqdan ötrü demirdim ki, biz qırılmalı adam deyilik. Mən dediyim odur ki, bizi murov göndərib, bizi öldürsəniz, murova nə cavab verərsiniz?

Heydər bəy. Qırışmal, özümüz billik murova nə cavab verrik; sənün nə borcundur soruşsan? Silistçisən? Çıxın yoldan, yoxsa bu saatda hamınızı yarpaq kimi tökərəm!!!

Ohan. Çıxırıq, çıxırıq, darıxma balam! Sərki s, Karapet, Qəhrəman, dönün, qayıdın, balam! Bulardan qan iyisi gəlir!

Sərki s. A yüzbaşı, bəs murova nə deyək?

O h a n. Olan, nə deyəcəyik? Görmürsən bular quldurdular? Qaçaqçı belə olar? Qaçaqçı yarım ağaclıqdan qaraltı görəndə malın tökür, qaçır. Bular ha bizi soymaq, qırmaq istirlər. Sarsaq köpək oğlu qasid, buları nahaq yerə qaçaqçı hesab edib, xəbər gətiribdir!

Qayıdırlar.

S ə r k i s. A yüzbaşı, murov soruşsa ki, heç bir adama rast gəlmə-dinizmi, nə deyək?

O h a n. Deyərik ki, heç qaçaqçıya rast gəlmədik!

S ə r k i s. Bəs deyəkmi quldura rast gəldik?

O h a n. Balam, nə işimiz var? Deyərik: dəvə gördün, qığın da görmədim.

K a r a p e t. Xeyr, yüzbaşı, deyərik quldura rast gəldik, çox idilər, girişə bilmədik.

O h a n. Yaxşı, onu sonra fikir edərik, hələ gəl!

S ə r k i s. Qoy bir bulardan soruşum ki, qaçaq malınız varmı?
(*Geri dönür.*)

H e y d ə r b ə y. Erməni, genə geri dönürsən? Vallah, sizin əcəli-niz yetib. Mən sizi qırmasam, siz burdan itməzsınız.

Ermənilərin üstünə hərəkət edir. Bu halda Sərkisin papağı
qaçdığı yerdə başından düşür.

O h a n (*diltəng*). A gədə, Sərkis, bu yana dön, bizi qana çalxama!

S ə r k i s. Yüzbaşı, papağım düşübdür, qoy bir əyilim götürüm.

O h a n (*darıxmış*). A gədə, qoy gəl, qoy qalsın!

Sərkis tez dönür, hamısı gedirlər.

H e y d ə r b ə y (*dallarınca*). Ey, atamın gору haqqı, əgər bizi gördüyünüzü bir yerdə deyərsiniz, xəbər verərsiniz, sonra evinizin içində beşikdəki uşaqlarınızadək tamam gəlləm qırram! Özünüz bilin!

O h a n (*uzaqdan*). Olan, nə danışırısan? Birelli deyilik, üz-üzə gəlməyəcəyik? Nə işimiz var xəbər verək? Sən elə bilirsən, biz sizin üstünüzə gəlmişdik? Yalandan sizə sataşırıdık ki, bizi murov göndərib, görək siz nə deyərsiniz. Biz hadrutluyuq, gəlmişdik şahsevənlərdən camış almağa, sövdəmiz baş tutmadı, qayıdıb gedirik.

H e y d ə r b ə y. Yaxşı, di gedin! (*Heydər bəy qeyzlə ayağın yerə çırpıb.*) Tez-tez gedin!..

Ermənilər qədəmlərin yeyin götürürlər, uzaqlaşb gözdən itirlər.
Bundan sonra Hacı Qara irəli yeriyib yoldaşlarına.

Hacı Qara. A kişi, niyə erməniləri buraxdınız? Niyə qolların bağlayıb bu qamışlığa salmadınız?

Heydər bəy. Nədən ötrü, Hacı?

Hacı Qara. Ondan ötrü ki, gedib üstümüzə kazak gətirməsinlər.

Heydər bəy. Camış alanın nəyinə lazımdır gedib özünə zəhmət verə, üstümüzə kazak gətirə?

Hacı Qara. Sən bilmirsən, şəksiz, bular camış alan deyillər! Oların sözüne necə inanmaq olar? Eşitmədin, Səfər bəy deyirdi ki, buların yüz hiyləsi olur?

Heydər bəy. Hacı, mən zəmin ki, bu səfərdə bulardan sənə heç bir xəta yetişməsin.

Hacı Qara. Olan, nə danışırısan? Məgər elə bu səfərdir? Görək belə adamların bir neçəsinə tənbiş oluna ki, qaçaqçının qabağına çıxmayalar. Hər qabağa gələni adam sağ-salamat buraxsa, dəxi buların əlindən qaçağa gedib-gəlməkmi olar? Bundan sonra hərgiz dəxi belə qazanlı səfərdən geri qalmayacağam. Çifayda, mən sənə arxayın oldum, dalda durdum, yoxsa bulara zərbi-dəstimi göstərib, bu nadürrüslərdən gələcəyinə yolları təmizlərdim!

Əsgər bəy. Yaxşı, bir özgə dəfə rast gələndə zərbi-dəstini göstərsən, indi keçdi dəxi.

Hacı Qara. Allah qoysa, siz də eşidərsiniz. Di sürün, durmağa vaxt yoxdur; görək bu gecə Qarğabazarına yetişək. Ordan mən Bədəli sizin yanınızda qoyub görək Kərəməlilə ötüm Ağcabədiyə ki, sabah cümə günüdür, bazara çatam, malı satam.

Heydər bəy. Hacı, oradan o yana yalnız gedə bilərsənmi?

Hacı Qara. Oradan o yana dəxi ki kazak yoxdur.

Heydər bəy. Kazak yoxdur, amma murov yasavuluna tuş gələsən, onda yaxşı olmaz.

Hacı Qara. Mən özüm tarıdan istirəm ki, bir murov yasavuluna rast gələm, olardan bir qisas alam!

Heydər bəy. Barakallah, Hacı, maşallah, çox qoçaq imişsən!

Hacı Qara. Bir-iki yasavul mənə rast düşsün, oların başına bir iş gətirim ki, qiyamətədek dadı damaqlarından getməsin; bundan sonra xalq olar sarıdan fərəğət olsunlar. Ta bu yasavulların bir neçəsinə toy tutulmasa, ölkə oların əlindən dincəlməz!

Heydər bəy. Əcəb olar, Hacı, biz də hünərini eşidərik.

Başlayırlar getməyə, bir az gedib gözdən itirlər.

PƏRDƏ

DÖRDÜNCÜ MƏCLİS

Dördüncü məclis vaxt olur Xonaşın dərəsində, aydınlıq gecədə,
iki erməni, biri piyada, biri eşşək üstə gəlirlər.

A r a k e l. Mkrtıç, Allah qoysa, bu il səksən çuval taxılım olar.

Mkrtıç. İnşallah olar. Üç ildir taxılımızı çəyirtkə yeyirdi, amma tarı bu il o qədər veribdir ki, keçən illərin də əvəzi çıxacaq.

A r a k e l. Mkrtıç, nə yaxşı deyirəm ki, bizim köhnə zamandan quyularda taxıllarımız qalırmış, yoxsa bu bahalıq illərdə çox korluq çəkərdik.

Mkrtıç. Bişək, bizim kəndin taxılı olmasaydı, Dizaq mahalı acından qırılacaq idi.

A r a k e l. Əkinçiliyə Allah bərəkət versin. Dünyada ondan yaxşı peşə yoxdur.

Mkrtıç. At tappılıtsı gəlir. Dayan görək kimdir.

Dayanırlar, bu halda qabaqda Hacı Qara görünür.

K ə r ə m ə l i. Evimiz yıxıldı, ağa, qabaqda iki adam görükür. Demədimmi yoldaşlardan ayrılma! Tamahın güc gətirdi, gəldin, di indi yaxşı Ağcabədi bazarında malını satarsan! Bu saatda yükü alacaqqlar.

H a c ı Q a r a. Gədə, nə danışırın? Kimin həddi var mənim malımı ala?

K ə r ə m ə l i. Belə bu görükənlər! Bir irəli dur, bax! Bular, şəksiz, murov yasavullarıdır. Di çalış görək necə yükünü saxlayacaqşan.

H a c ı Q a r a. Allah qoysa, olara bir çöp də vermənəm dişlərini qurtlayalar! Sən yükün üstündə bərk otur, qorxub yıxılma. Mən buları qabaqlayım, görüm sözləri nədir? Tutub qollarını bağlayıb yıxacağam dərəyə. Ta mən özümü bir neçə beləsinə göstərməsəm, yollar əmin olmaz! Allah qoysa, bir iş tutum ki, dəxi heç kəs cürət edib qaçaqçı malına tamah etməsin.

K ə r ə m ə l i. Mən mıx kimi yükün üstünə qaxılmışam. Dartıb salan olmasa, yıxılan deyiləm.

H a c ı Q a r a. Yaxşı, otur irəli! (*Ermənilərlə qabaqlaşib əlində tüfəng.*) Ay adam, kimsiniz? Dinin, yoxsa vurdum!

Mkrtıç. A canım, niyə vurursan? Biz ki sənə yamanlıq eləmirik? Yoldan gedənik!

H a c ı Q a r a. Yava-yava danışma! Yoldan çox adam gedir. Doğrusun de görüm, kimsiniz? Bu gecə vaxtı burda niyə görükürsünüz?

Mkrtıç. Tuğluyuq, getmişdik çöldə taxılımızı biçirdik. Biçib qurtarıb evimizə qayıdırıq.

Hacı Qara. Bu sözlər ilə məni aldada bilməzsiniz. Mən siz deyənlərdən deyiləm. Mən bilirəm ki, siz kimsiniz! Ta mən sizin ikinizi də şil-küt etməsəm, ölkə sizin əlinizdən dincəlməz, gəlib-gedənlər sizin əlinizdən qurtarmaz!

Mkrtıç (*təaccüb ilə*). Arakel, bu nə danışır?!

Ara kel. Bir ağıllı-başlı soruş gör, sözü nədir, nə istir?

Mkrtıç. Ay qardaş, biz ağır padşah rəiyyətiyik. Öz kasıbçılığımız ilə başımızı saxlayan adamıq. Biz ömrümüzdə bir kəsə zərər yetirməmişik. Yol kəsmirik, bunt salmırıq. Biz neylirik ki, ölkə bizim əlimizdən dincələ bilmir?

Hacı Qara. Mən sizin tamam hiylələrinizdən xəbərdaram! Əgər siz dürüst adam olsaydınız, bu gecə vaxtı bu yolda görükməzdiniz. Sizin fikriniz həmişə xalqa zərər yetirməkdir, xalqın evin yıxmaqdır. Tüfənglərinizi yerə salın, yoxsa vurdum!

Mkrtıç. A canım, tüfəngimiz harda idi ki, yerə salaq! Bir cüt oraqdan başqa bizdə bir zad yoxdur. Əgər qərəzin bizi soymaqdır, onu bildir.

Hacı Qara. Mən adam soyan deyiləm. Sizin kimi özgə malına tamah edənlərin canını alanam!

Ara kel. Mkrtıç, bu necə quldurdur? Mən heç bunun sözlərin başa düşmürəm.

Mkrtıç. Heç mən də başa düşmürəm. Dinmə, görüm nə danışır. (*Hacı Qaraya mütəvəccəh olub.*) Qardaş, biz kimin malına tamah eləmişik? Biz bir əkinçi xalqıq. Allaha şükür, padşaha xərac da, töycü də veririk. Biyara gedirik. Bacardıqca xalqa da xeyrimiz dəyir. Bu qış bahalıqda tamam qonşu müsəlman obalarına taxıl borc verdik ki, aclarından qırılmasınlar. Əgər bu zamanadək tuğlu bir adamın bir quruşunu yeyibsə, bizim qanımız sənə halaldır!

Hacı Qara. Sizin qanınız çoxdan halaldır. Amma bu zamanadək tökən olmuyub. İndi sizi əcəl çəkə-çəkə mənə düçar edibdir. Özgəyə quyu qazan özü düşər. Çox adamların evin yıxıbsınız. İndi cəzanıza yetişərsiniz! Yaraqlarınızı salın, yoxsa, vallah, tüfəngi bu saatda ürəyinizin başına boşaldaram!

Ermənilər başlayırlar qorxmağa.

Mkrtıç. Ay qardaş, yer haqqı, göy haqqı bizim yarağımız yoxdur! Axır bizim təqsirimiz nədir ki, sənin belə qəzəbin tutur?

H a c ı Q a r a. Sizin təqsiriniz nə yerə sığışar, nə göyə! Qurumsaq uşağı, başınıza sənət qəhət olubdur?

M k r t ı ç. A canım, dünyada bizim sənətimizdən yaxşı sənət varmı? Bizim peşəmiz olmasa, aləm çörək tapmaz.

H a c ı Q a r a. Bax, bax, cürətinə bax, sənətini tərif də edir! Qırış-mal uşağı, xalq əzab çəksin, alınının tərilə mal qazansın, siz müftə yerə sahiblik edin! Bu harda görülübdür?

M k r t ı ç. A qardaş, Allahı sevirsən, bizi incitmə, qoy ötek, çıxacaq gedək! Sənin işin zarafata bənzir.

H a c ı Q a r a. Vallah, əgər ayaq-ayaqdan tərpedibsiniz, cəmdəklərinizi yerdə sərilməmiş bilin! Mənim sözlərimi zarafat sayırsınız? Qərəziniz budur ki, mən sizin kimi sarsaqlara allanam, yaxın gəlib öz bildiyinizi edəsiniz? Yaraqlarınızı tulluyun, deyirəm!

M k r t ı ç. Arakel, nə eyliyək?

A r a k e l. Vallah, mən özüm də mat qalmışam.

M k r t ı ç. Pərvədigara, bu nə iş idi düşdük? A canım, irəli qoy-mursan ötek, bəs qoy geri qayıdıb, başqa yol tapıb gedək.

H a c ı Q a r a. Heç vaxt olmaz! Ayaq tərpedə bilməzsiniz. Fikriniz odur ki, gedib murova xəbər verəsiniz, özü gəlib mənim üstümə tökülə? Allah qoysa, sizin ölüm xəbəriniz murova çatır! Bundan sonra qalan yoldaşlarınıza ibrət olur!

M k r t ı ç. A canım, sən bizi kim hesab edirsən ki, bu oyunu bizim başımıza gətirirsən?

H a c ı Q a r a. Mən sizi hesab edirəm quldura, yol kəsənə, xalqın evini yıxana, zalıma, müftəxora, dar ağacına layiq olana!

M k r t ı ç. Bəs sən özün kimsən?

H a c ı Q a r a. Məni siz özünüz yaxşı bilirsiniz. Bilməsəydiniz bu gecə vaxtı dərənin ortasında məni qabaqladınız mı?

M k r t ı ç. Vallah, biz özümüz də çox-çox peşmanlıq ki, bu yol ilə gəldik, sənə düçar olduq. Biz heç səni tanımırıq və xəyalımızdan da keçməzd ki, səni görəcəyik.

H a c ı Q a r a. Bu sözlər bir pula dəyməz! Axırıncı sözümdür, məni məəttəl eləməyin! Tez olun, yaraqlarınızı salın!

M k r t ı ç. Arakel, nə çarə edək?

A r a k e l. Vallah, yarağımız yoxdur! Bu iki oraqdan başqa bizdə bir kəsər tapılmaz; istirsən tullayaq, ha!

Oraqları qabağa tulluyurlar.

Hacı Qara. Tüfənginizi, tapançanızı, qılıncınızı tulluyun! Yoxsa od elədim!

Arakel. A kişi, sən necə adamsan? Allah haqqı, peyğəmbər haqqı tüfəng, tapança yoxdur!

Hacı Qara. İnanmanam, yalan deyirsiniz, gizləyibsiniz, tulluyun.

Mkrıç. Çünki inanmırsan, özün bil, hər nə eləyəcəksən elə! Allah cəzanı versin!

Hacı Qara. Bəs belə? Görün nə eylərəm! (*Başlarının üstündən tüfəngi atır. Eşşək ürkür, Arakel qorxusundan eşşəyin üstündən yum-balanır. Hacı Qara tapançanı çəkib buların üstünə yüyürür, çıxırır.*) Tərpənməyin!

Bıçarə ermənilərin biri yıxılmış, biri ayaq üstə.

Mkrıç. Ay Allah bəndəsi, bizi nahaq yerə niyə öldürürsən?

Hacı Qara. Tərpənməyin! (*Sonra üzün Kərəməliyə tutub.*) A gədə, Kərəməli, mən buları əyləmişəm, tez qaç qurtar!

Kərəməli. Ay ağa, geri qaçım, ya irəli!

Hacı Qara. Gic oğlu gic, geriyə hara qaçaçaqsan? Genə Araza qayıdıb gedəcəksən? İrəliyə qaç qurtar, tez!

Kərəməli. Yəni yük ilə qaç demirsənmi?

Hacı Qara. Fu, gic balası gic! Əlbəttə, yüksüz necə gedərsən?

Kərəməli. Mən özüm də belə bilirəm.

Atı çubuqlayıb qabağa, gözdən itir. Bu halda Arakel istiyir ayağa dursun.

Hacı Qara (*qaim sövt ilə*). Ay tərpənmə, yoxsa vurdum!

Arakel genə yerə enir. Bu əsnada murov, üstüncə bir dəstə adam yetişir.

Xəlil yüzbaşı (*murova*). Ay ağa, burdadırlar, tapmışam, gəlin!

Mkrıç. Ay başınıza dönüm, gəlin bizi bu zalımın əlindən qurtarın!

Arakel (*ayağa durmuş*). Ay qurbanınız olum, yetişin, bizə bu quldurdan nəcat verin!

Hacı Qara. Gözünüzə dönüm, hər kimsiniz, gəlin! Bular mənim qorxumdan tərpənə bilmirlər. Buların qolun bağlayın, əyliyin, mən çıxım gedim.

Bu halda murov adamları ilə bulara tərəf çevrilir.

Murov. Haramzadalar, mənim əlimdən hara gedəcəksiniz? Sorağınızı alıb dalınızca gəlmişəm! Xəlil yüzbaşı, qoyma!

Xəlil yüzbaşı (*irəli yeriyib ermənilərə*). Ey, vallah tərپənərsiniz, hamınızı qırıq, yarağınızı salın!

Mkrtıç. Ay başına dönüm, biz quldur deyilik. Bizim üstümüzə tökülən bu kişidir.

Hacı Qaraya işarə edir. Xəlil yüzbaşı onun tərəfinə çevrilir.

Xəlil yüzbaşı. A kişi, tərپənmə, yarağın sal!

Hacı Qara. A qardaş, mən dinc, farağat kəsb əhliyəm. Yoldan ötdüyüm yerdə bular məni qabaqlayıb əyləyiblər, istirdilər soyalar, çalışıb özümü soydurmamışam.

Murov. Xəlil yüzbaşı buyurur ki, hamınız yarağınızı salın! Sonra hər kim təqsirlidir, məlum olar!

Mkrtıç və Arakel. Ay ağa, vallah, bizim yarağımız yoxdur. İstirsən, yaxın gəlin, baxın.

Xəlil yüzbaşı (*Hacı Qaraya*). A kişi, sən yarağın sal, murov buyurur!

Hacı Qara. A başına dönüm, murov burdadır? Başım üstə, budur saldım! Mənim canım və malım murova peşkəşdir. Amma bular yalan deyirlər, yaraqların gizləyiblər.

Yaraq-əsbabını yerə salır, sonra murov
öz adamları ilə yavuqlayıb Hacı Qaraya.

Murov. A kişi, mən səni üç gecədir axtarıram. Xəlil yüzbaşı, bağla bunun qolların!

Xəlil yüzbaşı Hacı Qaranın qollarını bağlayır.

Hacı Qara. A başına dönüm, mənim təqsirim nədir?

Murov. Çox danışma, yoldaşlarını də, yoxsa sabah səni dar ağacından asdırram.

Hacı Qara. Ağa, niyə məni dar ağacından asdırırsan? Mən quldur deyiləm, yolkəsən deyiləm. Quldur, yolkəsən dar ağacından asılır.

Murov. Necə quldur deyilsən! Bəs sən Əylis ermənilərini soyub ipəklərini aparınların yoldaşı deyilsən?

Hacı Qara. Ay ağa, başına dönüm, mən bir fağır adamam, peşəm sövdəgərlikdir. Adam soymaq bacarmanam.

Murov. Bəs yaraqlı-əsbablı bu gecə vaxtı burda nə qayırırsan? Düz adam burda gəzməz. Ay uşaqlar, bunu bərk saxlayın, görüm bu adamlar kimdir. (*Üzün çevirir ermənilərə.*) A kişi, siz kimsiniz?

Mkrtıç. A qurbanın olum, biz tuğlu fağır biçinçiyik. Əkindən evimizə qayıtdığımız yerdə bu kişi bizi əyləyib qoymuyub gedək. Sən yetişməsəydin, bunun əlində dustaq idik.

Murov (*Hacı Qaraya*). A kişi, buları sən burda saxlamışdın?

Hacı Qara. Mən buları saxlamışdım? Yalan isə buların evini Allah yıxsın! A başına dönüm, bular mənim yolumu kəsib məni soymaq istirdilər.

Mkrtıç. Ağa, yalan deyir, o bizi soymaq istirdi.

Hacı Qara. Bular da çox hiylə var, ağa! Bulara inanma! Deyirdilər ki, guya sizin yasavullarınızdırlar. İndi öz sözlərini gizlirlər.

Mkrtıç. Ağa, vallah, bu kişi yalan deyir! Bunun sözünə inanma! Biz əvvəldən axıra özümüzü tuğlu biçinçi deyib buna yalvarmışıq ki, bizdən əl çəksin. Bunun bir yoldaşı da var idi, qaçdı.

Murov. Xəlil yüzbaşı, di gəl qan ki, buların hansı doğru deyir. Şeytan da buların sözündən baş açə bilməz. Kim bilsin bular necə adamdırlar? Buların üçün də götürün gedin, sabah naçalnikə göstərik, silist olunar. Hər necə buyursa, əməl edərək.

Xəlil yüzbaşı hamısını dustaq edir.

Hacı Qara (*başlayır ağlamağa*). Evin yıxılsın mənim evimi yıxan! Qan qusasan məni qana çalxayan! İmansız öləsən məni bəlayə salan! Mən harda, divan harda! Mən silistdən qaçırdım, genə silistə düşdüm! Çibindən birəyədək başlayacaqlar soruşmağa. Di gəl boş-boş suallara cavab ver! Gözlə ki, axırı yaxşı olacaq!

Ermənilərdən birisi. A kişi, səni görək könlün şad olub, üzün gülməsin ki, bizi nahaq yerə müsibətə saldın. Kim bilsin indi silistdən havaxt qurtaracağıq! Urusun silisti beş ilə qurtarmaz. Taxılı-mızı kim yığacaq, xırmanımızı kim döyəcək. Ax-ax!

Xəlil yüzbaşı. A kişi, az danışın, yeriyin.

Hamı gedirlər, gözəndən itirlər.

PƏRDƏ

BEŞİNCİ MƏCLİS

Beşinci məclis vaxt olur obada. Heydər bəy alaçıqın içində oturubdur bir gün irəli toy edib gətirdiyi gəlini ilə. Çöldə zurna-qaval çalır. Cahıl uşaqlar oynuyub söz oxuyurlar.

Heydər bəy. Allah, kərəminə şükür! Yuxudur, görəsən, ya zahirəndir ki, mən səninlə qabaq-qabağa oturmuşam. İki il çöllərdə dərdinlə gün keçirib axır ki, arzuma yetişdim. Bu nemətin şükürün yerinə yetirə bilmənəm.

Sona xanım. Heydər bəy, səni Allaha and verirəm ki, bundan sonra dəxi gəzməyə getməyəsən! Vallah, dəxi mənim ayrılığa hərgiz tabım yoxdur. Allah eləməmiş, əgər sənün başına bir iş gələ, ya qaçaq olasan, ya tutulasan, mən dünyada sağ qala bilməyəcəyəm. Bundan sonra səni bir gün görməsəm, öləcəyəm!

Heydər bəy. Xatircəm ol! Quldurluğa, oğurluğa hərgiz getməyəcəyəm. Naçalnik də mənə dililə tapşırıbdır. Amma bir yaxşı qazanc yolu tapmışıq. İnşallah sən özün də ona mane olmazsan. Çünki bir artıq iş deyil.

Sona xanım. De görüm, necə işdir?

Heydər bəy. Özün bilmirsən? İyirmi beş gün bundan irəli sənə demədim ki, Hacı Qaradan pul götürüb qaçaq mala gedirik? Onda razı olmurdu. İndi xeyrini gördünmü? Gedib gətirən kimi bir gündə Qarğabazarında satıb mayasını verdik Hacı Qaranın oğluna, qazancını götürüb gəldik. Yoldaşlarım da bu səfər paylarını mənə verdilər. On günün içində xarc çəkib, el adətincə toy edib səni gətirdim. Əgər sənün sözüne baxıb getməsəydim, ya gərək səni götürüb qaçaydım, ya indiyədək hələ atan evində qalaydım.

Sona xanım. Bəs deyirlər ki, axır qadağandır, gedib-gələnlərə tənbiş edirlər.

Heydər bəy. Əlbəttə, acizləri həmişə tuturlar. Malını alıb tənbiş edirlər. Amma mənə kim yavuş gələ bilər!

Sona xanım. Bəs sənün qabağına çıxan olmadı?

Heydər bəy. Niyə olmadı? Onu birdən çıxdı, qoxutdum, hamısı qaçdı, getdi.

Sona xanım. Ay aman, Heydər bəy, bu iş də xatalı iş bən-zəyir! Doğrusu, mən buna da razı deyiləm! Hacı Qaraya sifariş edəcəyəm ki, dəxi sizə pul verməsin, sizi tovlaşdırıb aparmasın. Vallah, bu işi də fikir edəndə ürəyim əsir!

Heydər bəy. A qız, nə var ki ürəyin əsir? (*Sona xanımın boyun qucaqlayıb üzündən öpür.*) A qurbanın olum, bəs nə işə yapışım? Bəs nə ilə səni saxlayım?

Sona xanım (*başlayır ağlamağa*). Əl çək. Bu işdən də əl çək! Mən atam evindən gətirdiyim cehiz ilə bir il yaxşı dolannıq. Sonra bir yaxşı iş tapmasan, özün bil!

Heydər bəy. Bəs qoy bir-iki dəfə də gedim, yoldaşlarımın borcunu verim, sonra deyərsən dəxi getməyəm.

Sona xanım (*ağlaya-ağlaya*). Heç bir dəfə də qoymanam! Yarım dəfə də qoymanam! Qoy yoldaşların gözləsinlər!

Heydər bəy. Axır şərtimiz belə idi. Getməsəm, pullarını istərlər, gözləməzlər.

Sona xanım. Sənin işin olmasın, anama sifariş edərəm, atama deyər, oları sakit edər.

Heydər bəy. Yaxşı, amma mən heç bilmirəm ki, sən nədən ehtiyat edirsən?

Sona xanım. Mən ondan ehtiyat edirəm ki, genə sənin adın çəkilə, işə düşsən, mən günüqara olam.

Heydər bəy. Boş-boş xəyal eləmə. Bu heç vaxt olmaz!

Sona xanım. Çifayda mən dincələ bilmirəm. Ürəyim yarpaq kimi əsir. Elə bilirəm genə səni əlimdən alacaqlar.

Bu halda Hacı Qaranın arvadı Tükəz içəri girir.

Tükəz. A başına dönüm, mənim ərimi neylədiniz? Mənim ərimin başına nə iş gəldi? Siz hamınız gəlibsiniz, onun nə özü var, nə nökeri var!

Heydər bəy. Ay arvad, hələ bu vaxtadək gəlib çıxmayıbdır?

Tükəz. Xeyr. Axır bu nə iş idi eylədiniz? Kişiciyi tovluyub, aparıb avara saldınız! Yoxsa ölümə verdiniz?

Heydər bəy. Ay arvad, qorxma, görəsən kəndlərin hansında əylənibdir, gələr çıxar, fikir eləmə!

Tükəz. Kəndlərdə əylənməz. İndiyədək başı əlində olsaydı, gələrdi. Mən ərimi sizdən istirəm! Gərək mənim ərimi necə ki aparırsınız, elə də mənə tapşırırsınız!

Heydər bəy. Bizə mühəssil vaqe oldun! Ərin uşaq deyildi, nabalığ deyildi, biz onu tovlayıb aparaydıq. Biz ona bir təklif elədik, öz xeyrini yoxladı, qoşuldu bizə getdi. Hər yerdə muğayat olub, qor-

xulu yerlərdən ötürüb yola saldıq. Dəxi biz nə eləyək ki, gəlib çıx-
mayıbdır. Çıx get, başımı ağrıtmə!

Tükəz. Gedirəm murova, naçalnikə şikayət etməyə. Mənim
ərimi siz itiribsiniz!

Bu halda qışqırıq qopur, murov və naçalnik
adamları ilə alaçığı çevirirlər.

Murov. Naçalnikin buyruğudur ki, hər kəs yerindən tərpen-
məsin.

Heydər bəy (*qabağa çıxıb*). Murov, naçalnikin qərəzi nədir,
buyursun görüm! Burada təqsirli yoxdur ki, ondan qaça.

Murov. Təqsirli var, ya yoxdur, ancaq naçalnik Heydər bəyi
görmək istəyir.

Heydər bəy. Heydər bəy mənəm, hər nə qulluğunuz var,
buyurun!

Naçalnik (*irəli yeriyyə*). Heydər bəy, sən mənim nəsihətimi
əşitməyib, genə yaman işə qoşuldun? İndi gərək mənim ilə Qalaya
gedəsən!

Sona xanım başlayır titrəməyə, ağlama.

Heydər bəy. Naçalnik, sən mənə buyurmuşdun ki, oğurluğa,
quldurluğa getmə. Əgər mən sənə sözündən çıxmışam, mənim
yerim Sibirdir.

Naçalnik. Bəli, çıxıbsan! On gün bundan irəli Arazdan bir az
yuxarı Əylis ermənilərini soyub, ipəklərini alıbsınız. İş aşkar olub-
dur. Yaxşısı odur ki, tənbihin yüngül olmaq üçün boynuna götür,
yoldaşlarını nişan ver.

Heydər bəy. Naçalnik, buyurursan ki, bu iş aşkar olubdur.
Amma mən bir adamı soymamışam. Əgər bir kəs mənim üzümə
durub bir söz desə, mən qanımı sənə halal elədim.

Naçalnik. Yaxşı, Xəlil yüzbaşı, o erməniləri bura çağır!

Xəlil yüzbaşı Ohan yüzbaşını öz dəstəsi ilə irəli gətirir.

Naçalnik. Ohan yüzbaşı, bu idimi sizə rast gələn?

Heydər bəy. Naçalnik, hər belə mujik sözünə etibar edib mənə
bədbəxt etməyin!

Oh an. Başına dönüm, mən hərgiz müjrik deyiləm. Mən iyirmi ildir vilayət böyüklərinə qulluq edirəm. İyirmi rizaməndlik kağızım var. Keçən il mənə gümüş medal yazmışdılar! Alın bu kağızları bir oxuyun, görün! (*Kağızları göstərir.*)

Naçalnik. Hələ mənə sənin qulluqlarını bilməyə vaxt yoxdur. Gördüyün işi söylə!

Oh an. Başına dönüm, mənim bəylik üçün şəhadətnaməm var! Alın, oxuyun! (*Şəhadətnaməsini cibindən çıxarıb uzadır naçalnikə.*)

Naçalnik. Olan, sözünü de, nəcabətini isbat eləmək qoy sonraya qalsın!

Heydər bəy. Naçalnik, bu şəhadətnamələrin yüzü bir pula dəyməz. Zətində şübhə olanlar öz nəsəbləri üçün şəhadətnamə qayırdarlar.

Oh an. Bu sözü naçalnik hüzurunda deməyib, bir özgə yerdə mənə desəydin, bu tufəng ilə sənə cavab verərdim! (*Əlin uzadır tufənginə, sonra naçalnikə mütəvəccəh olub.*) Başına dönüm, mən bu axırcı nüfuz dəftərində bəy yazılmışam. İndi bu mənim bəyliyi istir batırsın. Haqq elə, mən bədbəxt olmuyum.

Naçalnik. Bu saatda buyurram sənə əlli çubuq vururlar. Bəyliyi lap unudarsan, əgər sualıma cavab verməsən! Səndən mən soruşaram ki, bu idimi sizə rast gələn?

Oh an. Bəli, başına dönüm, bu idi bizim üstümüzə yoldaşları ilə tufəng və qılınç çəkən! İyirmi yaraqlı-əsbablı atlı idilər. Biz ancaq on adam idik. Əgər bizdən çox olmasaydılar, sizin dövlətinizdən buları tutardıq. Elə ki bizdən ötüblər, gedib Əylis ermənilərini soyublar.

Heydər bəy. Naçalnik, tamam danışdığı sözlər böhtandır!

Naçalnik. Tatar tayfası tamam yalançı olar. Sən də o cümlədən-sən, sözünüzə etibar etməmək müşküldür. Birisi də yaraqlı-əsbablı, iki tuğlu erməni əyləyib soyurmuş. İndi aşkara yalan deyir ki, guya ermənilər onu soymaq istirlərmiş.

Heydər bəy. Mən bilirəm ki, o kişi kimdir. Mən Qarabağın tamam yaxşı-yaman adamlarını tanıyıram. Onu görsəm billəm ki, onun sözü doğrudur, ya yalandır. Sənin başına and olsun ki, həqiqətini ərz edəyəm!

Naçalnik. Xəlil yüzbaşı, o tutulan kişini bura gətirin!

Xəlil yüzbaşı gedib Hacı Qaramı hüzura gətirir.

Naçalnik. De görüm, bu kimdir, necə adamdır?
Heydər bəy. Naçalnik, mən bunu tanıyıram. Sənin başına and olsun ki, bu, adamsoyan deyil, ermənilər xilaf ərz ediblər.
Naçalnik. Xəlil yüzbaşı, erməniləri gətir.

Xəlil yüzbaşı tuğluları gətirir.

Naçalnik. Heydər bəy, odur ki, sənin sözünə etibar etmirəm! Axır özün bir fikir eylə: bəs bu ermənilər adamsoyandırmı? Amma bu kişi deyir ki, guya bular onu soymaq istirmişlər!
Heydər bəy. Belə deyil, bu kişi də yalan danışır.
Naçalnik (*acıqlanmış*). Bəs necə olmaq gərək? Məlum ki, hamınız yalan danışırırsınız! Hamınız tənbiyə layiqsiniz! Mən gərək səni aparam!
Heydər bəy. İxtiyar sənindir.

Sona xanım başlayır titrəməyə.

Naçalnik (*Hacı Qaraya*). A kişi, sən axır bu erməniləri nə səbəbə öyləmişdin?
Hacı Qara. Başına dönüm, mən öz kəsib-karım ilə dolanan adamam. Heç vaxt yol kəsmək mənim işim deyil. Həmişə alış-veriş eylərəm. Padşaha çox qulluqlar etmişəm.
Naçalnik. Padşaha sən nə qulluq etmişən, a kişi?
Hacı Qara. Başına dönüm, on beş ildir padşah gömrüyünə ildə əlli tümən xeyir verirəm.
Naçalnik. Bəli çox böyük qulluqlar edibsənmiş! Əlhəq böyük mərhəmətə layiq imişsən!
Hacı Qara. Bəli, başına dönüm, bu qulluqlarıma görə gərək mənə qızıl medal veriləydi, nəinki...
Naçalnik. Bəli, sənin kimi qulluq edənlər çoxdur. Verdiyiniz pulları da gərək verib qızıl medal qayırdıq, genə özünü də dağıdaq. Cəfəngiyat danışma! De görüm, erməniləri niyə öyləmişdin?
Hacı Qara. Başına dönüm, olar məni öyləmişdilər.

Ermənilərin birisi, yəni Mkrıç.

Mkrıç. Qurbanın olaq, yalan deyir, bu bizi soymaq istirdi.

Bu halda Cavanşir murovunun yasavulu yetişib.

Yasavul (*naçalnikə*). Ağa, murovumuz əylisliləri soyan quldurları tutub, tamam ipəkləri alıb, özlərini dustaq edib. Məni qulluğunuza göndərdi ki, bu xüsusda ərz edim. Dalınca əhvalatı yazı ilə bildirəcəm.

Murov. Yəqin ki, genə tatardırlar.

Yasavul. Bəli.

Naçalnik. Yoxsa xəyal edirdin ki, ingilis ya firəngdirlər?

Ohan. Başına dönüm, quldur həmişə tatardan olur. Bizlərdən heç vaxt quldur olmaz!

Naçalnik. Kəs səsin, bu sizin doğruluğunuzdan deyil. Ondan ötrü ki, cürət edə bilmirsiniz və bacarmırsınız!

Yasavul. Ağa, murov bir qaçaqçı da yük ilə tutub göndəribdir.

Hacı Qaranın rəngi qaçır.

Naçalnik. Hardadır! Hüzura gətir!

Yasavul gedir.

Heydər bəy. Naçalnik, indi sizə məlum oldu ki, mən quldur deyiləm?

Ohan. Ağa, o tutulan quldurlar bişək bunun yoldaşlarıdır.

Naçalnik. Həqiqət olunar.

Bu halda yasavul Kərəməlini hüzura gətirir.

Hacı Qara onu görəni kimi “vay” edib özündən gedir.

Naçalnik (*təccüb ilə*). Bu necə işdir? Bu kişi niyə özündən getdi! Bunu ayıldın görək!

Murov su tökür, Heydər bəy, Xəlil yüzbaşı qolun boğur,
Hacı Qara gözün açır.

Naçalnik. A kişi, sənə nə gəldi özündən getdi?

Hacı Qaranın dili tutulur.

Naçalnik (*Kərəməliyə*). A gədə, doğrusun de, səni buraxaram. Bu kişi səni görəndə niyə özündən getdi?

Kərəməli. Bilmirəm, başına dönüm!

Naçalnik. Sən kim ilə və haçan qaçaq mala getmişdin?
Kərəməli. Mən heç kim ilə və heç vaxt qaçaq mala getməmişdim.

Naçalnik. Nə danışsən? Səni yükün üstündə tutublar, necə dana bilərsən?

Kərəməli. Mənim o yükdən heç xəbərim yoxdur.

Naçalnik. Bəs o mal kimindir?

Kərəməli. Bilmirəm.

Naçalnik. Bəs sən at üstündə deyildin?

Kərəməli. Bəli.

Naçalnik. Bəs yükü atın üstünə kim qoyubdur?

Kərəməli. Şeytan qoyubdur, mənim ondan xəbərim yoxdur.

Naçalnik. Əzizim, biz şeytanı səndən yaxşı tanıyıyıq. Ondan çox iş baş verər. Amma qaçaq mal alış-verişi eləməz. Doğrusunu de, yoxsa dərini soyaram.

Heydər bəy. Naçalnik, bir ərzim var.

Naçalnik. De görüm.

Heydər bəy. Qulluğunuzda çox-çox müqəssirəm, amma təqsirimi boynuma götürürəm. Bu kişini mən iki yoldaşım ilə qaçaq malı gətirməyə aparmışdım. Bu tutulan onun nökeridir. Çün bu çox xəsis olduğu üçün malı tutulduğundan ötrü özündən getdi. Erməniləri də malının qorxusundan yolda əyləmiş imiş.

Naçalnik (*Heydər bəyə*). Mətləb məlum oldu. Bəs yoldaşların kim idi?

Heydər bəy. Əsgər bəy, Səfər bəy.

Naçalnik (*murova*). Oları çağirt, gətirt.

Murov. Bu saatda.

Murov bir yasavul göndərir.

Naçalnik (*Heydər bəyə*). Bəs niyə utanmadın, dedin ki, Ohan yalan danışır?

Heydər bəy. Ohan həqiqətdə yalan danışdı, naçalnik! Ondan ötrü ki, biz hamı bir yerdə altı adam idik, qaçaq mal gətirirdik. Dörd yükümüz var idi. Bulara rast gəlib, qorxudub qovduq, çıxıb gəldik. Sənin başın üçün, Əylis ermənilərinin soyulmağından bizim xəbərimiz yoxdur!

Bu halda bir yasavul Əsgər bəyi, Səfər bəyi gətirir.

Naçalnik. Heydər bəy, yoldaşların bulardımı?

Heydər bəy. Bəli, bulardır!

Naçalnik. Heydər bəy, əgərçi quldurluq cəhətindən sənın təqsirin yoxdur, amma çün başburtsuz sərhəddən o taya keçib, qaçaq mal gətirib, murov göndərən qarovulların üstünə qılınc və tüfəng çəkibsiniz, zakona görə gərək mən bu saatda sizi dustaq edib Qalaya aparam.

Heydər bəy. İxtiyar sənindir, naçalnik!

Sona xanım (*yeriyib naçalnikin ətəyin tutur*). Qurbanın olum, mənı öldür, onu aparma! Mənı bisahib qoyma!

Naçalnik. Heydər bəy, bu kimdir?

Heydər bəy. Naçalnik, bu mənım arvadımdır. Dünən toy edib gətirmişəm. Bu bədbəxtliyimə bais budur!

Naçalnik. Necə məgər?

Heydər bəy. Naçalnik, biz bir-birimizi nəhayətdə sevirdik. İki il idi qovuşmaq həsrətın çəkirdik. Pul tapmırdım toy edim. Axır ki, qaçaq mal gətirib satdıq, qazancı ilə toy elədim, bunu gətirdim. Kaş öləydım, bu günü görməyəydım.

Sona xanım. Başına dönüm, bizi padşahın başına çevir! Qul xatasız olmaz, ağa kərəmsiz. Yaz bu işi yuxarı bildir, bəlkə mənım göz yaşına rəhm eləyələr. Mən dilimdən kağız verrəm ki, bundan sonra Heydər bəyi heç bir yaman işə qoymuyam.

Heydər bəy. Naçalnik, mən hazırım ki, bu təqsirimi öz qanımla Dağıstanda padşahın düşmənlərinin qabağında yuyam.

Naçalnik (*murova*). Vallah, yazığım gəlir bu biçarələri bir-birindən ayırmağa. Görəsən mən bu işi yuxarı bildirənədək buları zamına vermək olarmı?

Murov. Olar.

Əsgər bəy. Naçalnik, biz də düşmən qabağında qılınc çalmağa hazırıq!

Naçalnik (*murova*). Buları zamına ver, ta yuxarıdan cavab gəlincə.

Murov. Baş üstə!

Bu halda Hacı Qaranın arvadı Tüköz içəri girib,
naçalnikin ayağına döşənib.

Tüköz. Başına dönüm, mənım ərimi mənə ver!

Naçalnik (*Hacı Qaraya*). Kişi, dəxi qaçaq mala getməzsən ki?

Hacı Qara. Tövbə olsun, naçalnik! Tövbə, tövbə! Gecə-gündüz sənə dua edəcəyəm ki, məni bu əməldən qaytardın!

Naçalnik (*murova*). Bunu da zamına ver.

Murov. Baş üstə!

Hacı Qara. Başına dönüm, bəs malım necə olsun?

Naçalnik. O barədə səbr elə.

Hacı Qara. Qurbanın olum, malım yetişməse ölləm!

Naçalnik. Özün bil. Xəlil yüzbaşı, Hacı Qaranın nökerini və tuğluları da burax getsinlər. (*Bəylərə.*) Sizin nəcabətinizə hərgiz layiq deyil ki, yaman əməllər ilə özünüzü bədnam edib ümənayi-dövlətin nəzərində xar və zəlil olasınız. Necə ki oğurluq, elə də qaçaq mala getmək dövlət tərəfindən qadağandır. Padşahın əmrindən çıxan – Allahın əmrindən çıxan kimidir. Allahın əmrindən çıxana o dünyada qəzəb yetişər, padşahın əmrindən çıxana bu dünyada; Allahın əmrin bitirənə behişt var, padşahın əmrini bitirənə mərhəmət və şəfəqqət. Ümənayi-dövlətin rəhmi çoxdur, olur ki, sizin bu təqsirinizi bağışlayalar. Amma bundan sonra gərəkdir niyyəti-xalis ilə dövlətə sədaqətəndiş olub, hər bir xüsusda, yaman xəyalları başınızdan çıxardasınız!

Bəylər. Can-baş ilə nəsihətini qəbul edirik, naçalnik.

Naçalnik (*Sona xanımın əlindən tutub*). Bax, sənin gözəlliyinə və göz yaşına Heydər bəyi səndən ayırmadım. Ondan yaxşı muğayət ol, genə bir pis iş tutmasın, ta yuxarıdan cavab gəlincə.

Sona xanı. Mənim başım üstə, naçalnik! Arxayın ol! Özümü öldürmə ki, onu yaman işə qoymanam.

Naçalnik. Çox-çox razıyam! Sənin zəminliğin hər kəsin zəminliyiğindən etibarlıdır. Xudahafiz! (*İstəyir getsin.*)

Hacı Qara. Başına dönüm, naçalnik, murovun yasavulları məni tutanda cibimdən yarım abbasımı çıxardıblar, buyur versinlər.

Naçalnik (*murova*). Buyur, bu saatda bunun pulunu versinlər! Yasavulların gərəkdir belə əməlləri tərk ola!

Hacı Qara. Allah sənin ömür və dövlətini artıq eləsin, ağa! Nə qədər bədənimdə canım var, sənin bu şəfəqqətini unutmayacağam!

Naçalnik uzaqlaşır, dalısınca da adamlar.

PƏRDƏ

Tamam olur

NƏCƏF BƏY VƏZİROV

(1854–1926)

Nəcəf bəy Fətəli bəy oğlu Vəzirov Şuşa şəhərində anadan olmuşdur. İlk təhsilini orada almışdır. Bakı real gimnaziyasını bitirmiş (1868–1974), ali təhsil almaq üçün əvvəl Moskvaya, sonra isə Peterburqa getmiş, Pertovski-Razumovski Məşə və Torpaqsünaslıq Akademiyasının meşəçilik fakültəsinə daxil olmuşdur (1874–1878).

Nəcəf bəy Vəzirov “Əkinçi” (1875–1877) qəzetində məqalələrlə çıxış etmiş, qəzet bağlandıqdan sonra isə dövrü mətbuatda – “Həyat”, “İrşad”, “Tazə həyat”, “Tərəqqi”, “Yeni İrşad”, “Sədayi-həqq”, “Açıq söz”, “Kaspi”, “Baku” – tez-tez çıxış etmiş, günün zəruri məsələləri ilə bağlı fəal bir jurnalist kimi fikirlərini bildirmişdir.

“Daldan atılan daş topuğa dəyər” (1890), “Sonrakı peşmançılıq fayda verməz” (1890), “Adı var, özü yox” (1891), “Yağışdan çıxdıq, yağmura düşdük” (1895), “Pəhlivanani-zəmanə” (1898–1900), “Nə əkərsən, onu biçərsən” (1911) komediyalarını, “Müsibəti-Fəxrəddin” (1896) faciəsini yazmışdır.

Nəcəf bəy Vəzirov Azərbaycan Dram Teatrının təməlini qoyan şəxsiyyətlərdəndir (1873).

MÜSİBƏTİ-FƏXRƏDDİN

(Çəkmə, çəkə bilməzsən, bərkdir fələyin yayı)

ƏFRADİ-ƏHLİ-MƏCLİS

Fəxrəddin bəy	– cavan oğlan, darülfünun tamam etmiş
Mələk xanım	– onun anası
Şahmar bəy	– cavan oğlan, onun qardaşı
Hacı Murad	} – cavan növərlər
Xəlil	
Rüstəm bəy	– böyük mülkədar
Mahmud bəy	– onun cavan oğlu
Səadət xanım	– onun qızı
Gülbahar xanım	– Mahmud bəyin övreti, Fəxrəddinin bacısı

Əhməd } Vəli }	– Rüstəm bəyin cavan nökrələri
Hürü	– qoca övrət, qulluqçu
Cahangir bəy	– cavan oğlan, mülkədar
Fərhad } Məhərrəm }	– Cahangir bəyin dostları

ƏVVƏLİNCİ MƏCLİS

Vaqe olur Rüstəm bəyin otağında, Avropa qaydasında bəzənmiş,
Rüstəm bəy əyləşib səndəli üstə, tək.

Rüstəm bəy (*tək*). İndiyə kimi tamam ömrümdə düşmən qabağından qaçmamışam, həmişə və hər yerdə düşmənə faiq gəlmişəm, bir Allahdan savayı heç kimdən qorxmamışam... (*Səktə.*) Mən haman Rüstəməm ki, topdağıtmaz Cümşüd bəyin evini xaraba qoydum... Mənə bir təşəxxüs satmaqdan ötrü Kərim xanın yurdun xaraba qoydum, tar-mar elədim, evinə od vurdum, külün havaya sovurdum... İndi mən bir ağzından süd iyi gələn cavandan qorxacağam?! (*Durur ayağa.*) Bir at görməmiş, tufəng əlinə almamış, övrət sifətdə uşaqdan çəkinəcəyəm? Mən, mən Rüstəmi-zəmanə? Heç vaxt. (*Təbəssümlə.*) Hmm... Görək Fəxrəddin atası Heydər bəydən qoçaqımı olacaq ki, əli qılınclı, qabağında dovşan tazı qabağında qaçan kimi vazıyır. (*Səktə.*) Özün öldürtdüm, qızın güclən oğluma gətirdim, qardaşların bu vilayətdən itirdim... İndi məgər mən ölmüşəm ki, Fəxrəddin gəlib burada ad alıb, san çıxartsın və mənim oğlum Rəşid bəy, Rəşid kimi oğlun qanı yerdə qalsın? O mən deyiləm. (*Uzun səktə, çağıır.*) Əhməd, Vəli!.. Hərgah onu atası yolu göndərməsəm, bu papaq mənə övrət ləçəyi olsun. (*Əlin vurur başına.*) Bir tək Fəxrəddin, oğlum Rəşidin qanına layiq ola bilər... Mən görək o evi xaraba qoyam!..

Əhməd, Vəli bellərində xəncər-tapança daxil olub baş əyirlər.

Rüstəm bəy. Fəxrəddin bəy Heydər bəy oğlu, deyirlər gəlibdir, onu görəniniz varmı? Öləncən mən lən əlləşən atası Heydər bəyə bənzəyirmi?

Əhməd. Xeyr, ağa, görməmişik. Ancaq belə söyləyirlər ki, çox qəribə oğlandır; alçaq, mülayim. Əlavə deyirlər ki, öz rəiyyəti üçün mülkündə azarxana və məktəbxana açıbdir, həkim gətirib, mama gətirib.

Rüstəm bəy. Eşitmişəm... Fəxrəddin tamam dünyanın gözü də olsa, genə mənim oğlum Rəşidin əvəzi deyil ki, onu Heydər bəy para-para eləmişdi... Nə qədər Fəxrəddin gözəl olsa, nə qədər kamallı, ağıllı olsa, mənə bir elə artıq xoşdur, çünki onu qəza oğlumun qanına layiq əvəz göndərüb və mənim üçün məqami-intiqam. (Səktə.) Əhməd! Vəli!.. (Səktə.) Rəşidimin yadigarları! O bədbəxt gecə, Rəşid can verən zamanı biz əhd-peyman elədik, öz aramızda əl tutuşduq, o əhd-peyman yadınızdan çıxmayıbdır ki?..

Əhməd. Xeyr, ağa, elə halət, elə məqam yaddan çıxma bilməz, mümkün deyil... Və adın kişi qoyanın sözü bir gərəkdir. Başımızdakı papaqdır, ağa, övrət ləçəyi deyil!

Vəli. Əvvəl-axır ölümdür. Ağa, qoy can puç olsun, qeyrət yolunda, namus yolunda... Rəşid ağanın müsibətini unutmaq olmaz.

Rüstəm bəy. Mərhəba, mərhəba!.. Cavabınız mərd igidin cavabıdır; çörəyim sizə halal olsun... Əgər sizlə bir yerdə oğlum, biçərə Rəşidim sağ olsaydı, o da mənə belə cavab verərdi... Haradasan, oğul, belimi sindiran oğul? Yaraların yadıma düşəndə dünyavü aləm başıma aylanır, bədənim od tutub yanır, başımdan tüstü çıxır... Oğul, oğul! Sənin qanını yerdə qoymaram, oğul! Qəbirdə rahat yat... Hərgah meydanda tək də qalsam, genə düşməndən əl çəkməyəcəyəm.

Əhməd. Nə buyurursunuz, ağa, məgər biz qırılmışıq ki, siz meydana tək qalasız? Nə qədər bədəndə canım var, nə qədər nəfəsim gəlib-gedir, and olsun Rəşid bəyin öz canına, mən düşməndən intiqam almamış, ondan əl çəkməyəcəyəm!

Vəli. Ağa, məni güllə ilə vurub öldürseydiz bundan yaxşı idi ki, o sözü buyurdunuz. Məgər Rəşid yaddan çıxma bilər?! Rəşid ağanın qanın tək mən alacağam və bir adam başı kəsməklə ürəyim soyumayacaq, onu yəqin bilin!

Rüstəm bəy. Bu qeyrətdən, bu namusdan sonra – ki sizdə gördüm – mənim dərdimin yüzdən biri qaldı... Allah sizdən razı olsun. Ancaq, oğlanlarım, tələsmək lazım deyil. Mən necə tədbir töksəm, o qayda rəftar edərsiz. Amma o vədəyə kimi bu barədə lal-kar olmaq gərəkdir... Başa düşürsüz ki, nə deyirəm?

Əhməd və Vəli. Əlbəttə, ağa, necə ki başa düşürük. Düşməni ayılmaq olmaz, onlar da güclüdürlər.

Rüstəm bəy. Çox yaxşı, gedin, gedin, Allah sizdən razı olsun. Mahmudu buraya göndərin.

Əhməd və Vəli baş vurub gedirlər.

Rüstəm bəy (*tək*). Hərgah mənim oğlum Mahmudda namus-qeyrət olsaydı, mənim nişanələrimin yüzdən biri onda tapılsaydı, o indiyə kimi qardaşının intiqamını almışdı və məni bu dərddən xilas eləmişdi... Heyf sənə, oğul, heyf sənə, Rəşid!.. Of... (*Uzun səktə*.) And olsun Rəşid bəyin qəbrinə, hərgah Mahmud övrətin sözüne baxıb, biqeyrətliyi qəbul eləsə, mən onu bir də oğul deyib çağırma-yacağam, ölüb, ya itmiş hesab eləyəcəyəm... Mənim oğlum gərək özümə oxşasın, biqeyrət oğul mənə lazım deyil. Rəşid əlimdən getdi, ölmədim, Mahmud gedəndə nə olacaq?.. (*Səktə*.) Dünyada ömr eləmə, elədin qeyrəti, namusu əldən vermə, vəssalam.

Mahmud bəy (*daxil olub*). Nə buyurursunuz?

Rüstəm bəy. Gəl otur.

Mahmud bəy (*kənar səndəli üstə oturub*). Gədələr dedilər ki...

Rüstəm bəy. Səndən bir sual edəcəyəm, ona cavab ver.

Mahmud bəy. Buyurun.

Rüstəm bəy. Mahmud, sənın məhəbbətin məni vadar elədi, mən də gedib düşmən qızın gətirdim cəbrən və evimdə gəlin elədim və mən öləndən sonra dövlətimə şerik... Demirəm pisdır, göyçək deyil, ağılsız-kamalsızdır... Amma düşmən qızıdır və bu düşmənçilik ki, bu saat bizim aramızda var və həmişə olacaq, Gülbahar mənim evimdə qala bilməz, əlavə müsibətlən gələnin qızı düşmən qarısına geri qaytarmaq özü bir böyük müsibətdir... Gülbahar gərək getsin. (*Səktə*.) Qandın ki, tələbim nədir? (*Səktə*.) Səndən cavab gözləyirəm, de görüm sözün nədir?!

Mahmud bəy. Məni bağışlayın, ata, hərgah məhəbbət necə ki, buyurursunuz, sizi vadar elədi gəlin barəsində cəbrən iş görməyə, ola bilərmə ki, haman məhəbbət mane ola ikinci cəbrə və zülmə?

Rüstəm bəy. Ola bilməz... İkinci təklif: hazırsanmı Heydər bəyin evin tar-mar etməyə, yurdunda bayquş ulatmağa, Rəşid bəyin qanını almağa?

Mahmud bəy. Sahib-ixtiyarısınız... Amma Fəxrəddin bəyin haqqında doğrusu insaf yol vermir; çünki o biçarə bitəqsirdir və özü o vaxt heç burada olmayıb.

Rüstəm bəy. Hay, hay, hay, hay, Mahmud! Mən elə qabaq-cadan bilirdim sənın cavabını... Heyf sənə, Rəşid! Yaraların sübut edirdilər ki, düşməyə asanlıqla can verməmişən. Biçarə oğul, belimi sındıran oğul!..

Mahmud bəy. İnanın, ata, Rəşid bəyin müsibəti necə ki, sizə rahatlıq vermir, elə də mənim özümə. Ancaq, ata, Allah xatirinə məni vadar eləməyin nahaq qan tökməyə və zülm etməyə...

Rüstəm bəy (*rişxənd ilə*). Xa, xa, xa!.. “Nahaq qan tökməyə”. Hm... Rəşid yəqin ki, mənə belə cavab verməzdi! Mahmud, Mahmud, bu mərtəbədə sənə tuman əsər edib? A bədbəxt!

Mahmud bəy. Məgər insafla iş görmək binamusluğu sübut edər, ata?

Rüstəm bəy (*acıqlı*). Kifayətdir, gedə bilərsən... Ancaq qaçıb Gülbahar xanım ilə pıçı-pıçı danışmayasan, təvəqqe eləyirəm.

Mahmud bəy. Ata, mən ölümə getməyə...

Rüstəm bəy. Kifayətdir, mürəxxəs, gedə bilərsən!

Mahmud bəy (*gedə-gedə kənara*). Belə ki, sən başlamısan, öz evində bayquş ulayacaq.

Rüstəm bəy (*tək*). Rəşid! Qanını yerdə qoymaram. Yoxsa oturduğum yerdə sinəm partlayıb bağrım çatlar!.. Bir qaranlıq gecədə gədələri götürüb gedərəm, od vuraram evlərinə, tayalarına və çölə çıxanı gülləbaran edərəm. Rəşid! Bilsəm ki, evim tar-mar olacaq, yurdum itəcək, genə sənin qanuvu yerdə qoymayacağam, oğul!.. Evlərini Qars qalası da eləsələr, yüz nəfər adam da orada olsa, genə gərək mən intiqamımı yerdə qoymayam... Mənə iki etibarlı nökrəm, Cahangir bəy, yoldaşları kifayətdir... Vay Mahmud, vay Mahmud!.. (*Gedir.*)

Gülbahar xanım (*daxil olub*). Uy, ay qardaşlarım, uy, yazıq atamın evi!.. Qulaqlarım kar oleydi, bu günə əhvalatı eşitməyəydim... İndi mən neyləyim, Allah? Dərdimi kimə deyim, Allah?.. Kağız yazıb kimlən göndərim? Nə tövr onları xəbərdar eləyim?.. Ağlım çaşır, Allah!.. Mən Fəxrəddinin ölümünə tab eləyə bilmərəm, Allah! (*Ağlayır.*) Uy, yazıq qardaşlarım, yetim canım, yazıq canım, qərrib canım sizə qurban, ölüm mənimdir, Allah! (*Yıxılır səndəli üstə gözlərin örtüb ağlayır.*)

Sədayi-qayıbanə oxuyur:

Yaran, bu gərdişi-fələkin kəcmədarı var,
Dövrü zəmanənin nə yaman ruzigarı var!
İbrət gözün açıb hər kim yəqin görər
Kim bu xərabə çölündə müsibət baharı var.

Səadət xanım (*daxil olub*). Gülbahar, nə olubdur? Gülbahar! De görüm nə olub?! Səsinə çıxart, Allah xatirinə, məni qorxutma?!

Gülbahar xanım. Müsibət yerdən göyəcən... Səadət, Səadət, canım sənə qurban, bağrım çatlayır, aman günüdür!

Səadət xanım. Gülbahar, sən məni həqiqət qorxudursan. Allah xatirinə tez ol, sözünü de!

Gülbahar xanım. Səadət, insaf məqamında sənə atan mənim atam ilə düşməndilər, sənə atan mənim əmilərimi nahaqdan diyar-bədiyar saldı... Mənim atam sənə qardaşını öldürdü, sənə atan mənim atamı, belədir? Üç qan bunlar elədilər, bir qan mənim atam. Görək bundan sonra Fəxrəddinin taxsırı nədir?! Sən istəyirdinmi ki, Fəxrəddini!.. Oy, dilim-ağzım qurusun, Allah!

Səadət xanım. Fəxrəddinin başından bir tük əskik oluncan, mənim iki gözlərim kor olsun! Gülbahar, Allah xatirinə gödək danış görüm, təzədən qəza başımıza nə gətirmək istəyir?

Gülbahar xanım. Bu saat mən eşitdim, Allah heç bacılara göstərməsin... Rüstəm bəy nöqərlərlə məsləhət gördülər ki, bir qaranlıq gecədə gedib mənim atamı evini yandırsınlar və çölə çıxanı gülləbaran eləsinlər... Fikirləri Fəxrəddini öldürməkdir... Fəxrəddin üç ay deyil Almaniyadan gəlir, mən onu görməmişəm... Belə zülm olarmı ki, bunlar başlamaq istəyirlər?!

Səadət xanım. Bu oldu çətin məsələ. Allaha pənah, ağlamaq məqamı deyil, belə işlərdə fikir lazımdır.

Gülbahar xanım. Qorxuram biz onları xəbərdar edənəcən iş işdən keçər... Əgər məsləhət görürsən, mən özüm qaçım xəbərə.

Səadət xanım. Uşaq olma, səbr elə, bu saat. (*Səktə.*) Hürü nənə, ay Hürü nənə. (*Çağırır.*) Ancaq təvəqqe edirəm rəftarında təğyir olmasın və özünü arxayın saxlayan. Eşidirsənmi?

Hürü (*daxil olub*). Belə nə var, Hürü nənə sizə qurban?

Səadət xanım. Yaxın gəl, Hürü nənə, (*yavaşdan*) bir çətin işə düşmüşük, dərdimizə əlac, əgər bizi istəyirsən.

Hürü. Nə səni, nə Gülbaharı, bax, bircə belə də istəmirəm. Fəxrəddin yadına düşüb, bilmirsən nə pəstaha açasan!

Səadət xanım. Hürü nənə, zarafat yeri deyil; bir xatalı işə düşmüşük, səndən savay kömək yerimiz yoxdur.

Hürü. Bircə canım var, o da sizə qurbandır. Səadət xanım, bax Gülbaharı bu əmcəklərimlə bəsləmişəm, Fəxrəddini çiyində böyütmüşəm; sən də ki, Fəxrəddinin yarısan, səni onlardan da artıq istəyirəm.

Səadət xanım. Mən onu çoxdan bilirəm, ancaq bəri bax, Hürü nənə, bu saat evdən xəlvət çıxarsan düz Fəxrəddin bəyin yanına. Təkcə özünə deyərsən ki, bizim qırılmışlar sözü bir yerə qoyublar ki, gedib onların evlərini bir qaranlıq gecədə yandırınlar və çölə çıxanı gülləbaran eləsinlər. Və bu işdən ötrü Cahangir bəyi də köməyə çağırmaq istəyirlər. Fəxrəddindən təvəqqe eləyirəm bu xaraba vilayətdən baş götürüb getsin, qalmasın bu dağılımıda... O ki qaldı mənə, mənim fikrimi çəkməsin, onun hər yerdə olsa, salamatlığı məndən ötrü kifayətdir, mən ölənəcən bivəfalıq eləməyəcəyəm, nə qədər canım sağdır, bu canı onun yolunda qoymuşam... Amma, Hürü nənə, bax, Allah xatirinə bu xəbəri bir kimsə gərək bilməyə! Fəxrəddinə deyərsən. Aman günüdür, bizi bəlaya salarsan, atam bilsə əvvəl bizi qırar... Dürüst fikrində saxla!..

Hürü. Arxayın ol, bilsəm ki, məni tikə-tikə doğrayacaqlar, ətimi şişə çəkəcəklər, genə demərəm. Özüm də gedəcəyəm, başınıza dönüm. Bu iki qocalar – biri sənin o mürdəşir üzün yumuş atan, biri də o Mələk xanım imansız, iki xanımın tar-mar eləmək istəyirlər.

Gülbahar xanım. Hürü nənə, canım sənə qurban, danışmaq yeri deyil, aman günüdür, özünü tez yetir Fəxrəddinə.

Hürü. Gündüz getmək olmaz, gərək gecə tamam obanı yuxuya verib, ondan sonra gedim. Bürünərəm yapıncını, başıma basaram papağı, əlimə allam çomağı, düzələrəm yolun ağına. Əlac nədir, axşama da bir zad qalmayıb.

Səadət xanım. Bu yaxşı məsləhətdir... Bir də Hürü nənə, Fəxrəddinə deyərsən ki, gör nə məqamdır ki, beş il ayrılıqdan sonra mən dübarə onunla ayrılmaq istəyirəm... Beş il gözlərimi dikmişdim onun yoluna, indi qəza bizi dübarə ayırmaq istəyir. Əlac nədir... Hər zülmə, cəbrə tab elərəm, ancaq Fəxrəddin salamat qalsın... Mən öz atamın xasiyyətinə bələdəm, öz höcətliyin o yeridəcək. Fəxrəddin buradan getsin, qalmasın. Bu xaraba vilayətdə insaf qalmayıb, mürüvvət qalmayıb, əlavə Hürü nənə, Fəxrəddinə deyərsən ki, məni görməmiş getməsin... Vay fələk!..

Gülbahar xanım. Hürü nənə, gətir ayaqlarından öpüm ki, gedib atamın xanımına dəyəcəkdir, gətir ağızından öpüm ki, gedib Fəxrəddini öpəcəksən. (*İstəyir öpsün.*)

Hürü. Sən də bir yavaş görüm, ay qız! Bircə bu kişiyyə deyən gərək, ay biiman! Bu Fəxrəddin haman Fəxrəddindir ki, qızın Səadəti altı-yeddi il oxudub, tamam vilayətin gözü eləyib, indi bu da

onun əvəzidir, ay biiman, a başı batmış?! Hərgah Səadət bu qədər oxumaseydi, o da olardı bizim tayımızın biri. İndi, bax gör ki, Səadət dildən-ağızdan düşmür. Səadət üstə camaat az qalır bir-birin qırsın, ay səni görüm öləndə dilin lailahəilləllah tutmasın! Səadəti bu məqama yetirən Fəxrəddin deyil? Tfu! Yox olasan sən, murdar olasan sən! Yandım, töküldüm!..

Mahmud bəy (*daxil olub*). Nədir yenə, a Hürü qarı, dərvişlik eləyirsən?!

Hürü (*üzün tutmuş qızlara*). Vallah deyəcəyəm... Məni öldürsəniz də deyəcəyəm.

Mahmud bəy. De, de, Hürü nənə, qorxma, nə olub?

Hürü. Nə olacaq, dəli qudurmuş atan təzədən genə çarxı xoruz kimi girib meydana, qoymaz görək dərdimiz nədir?

Mahmud bəy. Əhvalatdan xəbərdaram... Ancaq qorxmaq lazım deyil, mən ölməmişəm ki, qoca təzə müsibət gətirə bilsin bizim başımıza... Elə fikirləri mən pozaram, qoymaram əmələ gələ; arxayın olun.

Səadət xanım. Qardaş, biz heyvan deyilik, bizə insan deyirlər. İnsan olan kəsdə məhəbbət görək, insaf görək, mürüvvət görək... Atamızın bir ayağı qəbirdədir, lazımdır ki, biz mane olaq onun vəhşi işlərinə. Nə olubdur axır, bəs deyil?!

Gülbahar xanım. Allah xatirinə, məqdur köməyi müzaiqə eləməyin. Qardaşlarım cavandır, rəhm eləyin, Şahmar da dəlidir, xəta çıxar.

Mahmud bəy. Təşvişə düşmək lazım deyil. Əvvəla, mən qoymaram bir kəs o qarıya getsin. Hərgah mənim sözümə baxmayıb getsələr, mən özüm də gedərəm, o qəsdlə ki, qoymayam bir adama zərər yetişə. Dürüst arxayın ol, vəssalam.

Hürü. Vallahı, ay Mahmud bəy, bax hərgah Fəxrəddinin başından bir tük əksik olsa, and olsun əziz Allaha, mən bu əllərimlə sizin yurdunuzu tar-mar eləyəcəyəm; bir od vuracağam bu xarabaya, tüstü aləmi götürsün... Xalqı sənin atan yaratmayıbdır ki! Nə istəyirsiniz?

Mahmud bəy. Hay qara nər, qoçum Hürü nənə!.. Bəri gəlin, axmaqlar... Mən ölməmişəm ki, siz təşvişə düşürsünüz! Qoca kişidir, danışar, danışar, yorulub oturur yerində. Bəri gəlin, gedək bağçaya. (*Səadəti, Gülbaharı qucaqlayıb aparır, gedirlər.*)

İKİNCİ MƏCLİS

Vaqe olur Fəxrəddin bəyin mənzilində. Gecə Fəxrəddin bəy əyləşib səndəli üstə, qabağında miz, miz üstə bir cüt yanan şam, dəftərlərə baxır.

Fəxrəddin bəy (*tək*). Mənim ağlum heç kəsmirdi ki, kari-xeyirlər, bizim molla demişkən, bu tezliklə tamam oleydilər. Allah qoysa, bir üç-dörd ilin içində bağ da hazır olar və onun mədaxili məktəbxanaya və azarxanaya kifayət elər; məndən artıq xərc istəməz... Sonra... Səadət xanım qolları çirməkli, dəstə haçar belində, gecəgündüz əlləşməkdə, cənab Fəxrəddin bəy də özü həmi bağban, həmi dirriqçi, həmi məktəbdə müəllim... Pis ömr deyil, hərgah qəza bivə-falıq etməsə. Görək, Allaha pənah! (*Səktə.*) Hacı Murad! (*Çağırır. Hacı Murad daxil olur.*)

Hacı Murad. Nə buyurursunuz, ağa?

Fəxrəddin bəy. Nə var, nə yox, Hacı Murad? Həkim mənzilindən razıdır mı? Mollanın kefi necədir?

Hacı Murad. Molla uşaqlarla dərindən sonra uşaq kimi oynayıyır. Həkim mənzilindən çox razıdır, ələlxüsus övrəti. İnek də ki gəlibdir; şadlıqlarından bilmirlər nə eləsinlər... Molla çox yaxşı oğlandır.

Fəxrəddin bəy. Çox yaxşı, təhəng çubuqları da ki, vüsul oldu.

Hacı Murad. Bəli, ağa, iki ərəbə, çox təmiz çubuqlar.

Fəxrəddin bəy. Çox pakizə. Sübh tezdən hamısını basdırarsan. Nə qədər fəhlə lazım olsa, bağbana deyərsən gətirsin, əlavə şagirdlərin hamısını çıxardarsan köməyə. Çubuqları artıq saxlamaq yaxşı deyil...

Hacı Murad. Baş üstə, ağa, molla özü hazırlayıb əlləşməyə. Sabah Allah qoysa, qurtarıq. Hava da bozdur; bu dəxi yaxşıdır.

Fəxrəddin bəy. Çox gözəl. Gecə keçib, get rahat ol... Sübh tezdən durmaq görək.

Hacı Murad baş vurub gedir.

Fəxrəddin bəy (*tək*). Hər iş öz yolundadır, şükür Allaha... İndi bir qalıb Rüstəm bəylə barışmaq. Bilmirəm onu nə tövr eləyəcəyəm. Dünyanın hər bir işi cəngi-məğlubədir; amma vəhşi nadanlıqla cəng etmək mümkün deyil. Neyləmək? Çünki oldun dəyirmançı, çağır gəlsin dən, Koroğlu...

Mələk xanım və Şahmar bəy daxil olurlar.

Mələk xanım (*əyləşib*). Bu gün dünya başıma aylanıb; heç yerdən qalxa bilməmişəm, xəbərim də səndən olmayıb, ay oğul.

Fəxrəddin bəy. Çox əcəb oldu ki, təşrif gətirdiniz. Şahmar, gəl otur görək... Ana, ola bilərmə ki, Gülbaharı bura gətirdəsən, yazıq-dır, bilmirsən mənəim könlüm nə mərtəbədə onu istəyir! O biçarə, yəqin ki, dəxi artıq bura gəlmək istəyir.

Mələk xanım (*qolun tutub*). Uff, uf, ufl!..

Fəxrəddin bəy. Nədir genə ufuldayırsan?

Mələk xanım. Nə bilim, a başına dönüm, elə ki bir az hava dəyişir, tamam yaralarım sızılşaşırlar. Gülbaharın anası ölsün, onu qoyarlarımı buraya gəlsin? Elə bu sızıldayan yaralarım Gülbaharı aparan vaxt vurulan yaralar deyilmi? Zalım uşaqları başıma nə qədər tatarı vurdular, qızdan əl çəkmədim, elə dilimlə çığırırdım: “Heydər, Heydər!.. Məgər qəbrin çatlamır?” Sonra başladılar xəncər ilə məni doğramağa.

Fəxrəddin bəy. Bilirsən nə var, ana? Belə namərbut hərəkət ancaq bizim bu xaraba vilayətdə baş verə bilər və adına vəhşilik, nadanlıq deyirlər. Neyləmək görək? Mən hərgah bilsəm ki, Gülbahar bu saat özünü bədbəxt hesab eləmir və yaman-yaxşı dolanır, keçərdim, işdir olubdur.

Mələk xanım. Nə söyləyirsən, oğul? Gülbaharı sən binamus hesab eləyirsən ki, düşmənin evində özünü xoşbəxt hesab eləsin? Onun cürəti nədir!

Şahmar bəy. Pəh, pəh, pəh!.. Əcəb söz eşitdik! Bu da bizim oxumuş, sahib-kəmal qardaşımız... Yaxşı, bir mənə de görüm ki, bir qızın atasını öldürələr, evlərini basıb, anasına beş yerdən yara vurub, özünü cəbrən aparalar, o deyə bilərmə ki, mən xoşbəxt olmuşam?

Mələk xanım. Oğul, atanın canı ağzından çıxanacan “Fəxrəddin, Fəxrəddin” deyib çağırırdı. Güllə dəyəndən sonra onun dırnaqları ilə kotan kimi eşdiyi yeri görsəydin, ağzından bir qarış çıxan kömür kimi qaralmış dilin görsəydin!.. Uy Heydər, uy Heydər!.. Məni köməksiz qoyub gedən Heydər! Gözlərim kor oleydi, səni o halda görməyəydi.

Fəxrəddin bəy. Xudaya! Gör biz müsəlman necə bədbəxt, vəhşi, nadan tayfayıq ki, bir nahaq, biməna işdən ötrü bu mərtəbədə müsibətlər, düşmənçilik bəhəm eləmişik. (*Səktə.*) Vallahı, deyirəm belə hərəkətlərə dürüst fikir verəndə, belə görünür ki, guya biz

müsəlman tayfaların üstə göydən lənətnamə yenib ki, işığa çıxa bilməyəcəksiniz, həmişə zülmətdə qalıb, vəhşi nadanlıq gücü ilə bir-birinizi tələf edəcəksiniz... Aşkar görürəm, sübut uzaqda deyil... Mən buraya gələn üç ay deyil, bu üç ayın ərzində iki yüz adam, dəxi də artıq, elə bizim ətrafda bir-birini tələf ediblər. Məgər bu vəhşi nadanlıqdan deyil? İnsaf yox, mürüvvət, qanacaq, tərbiyə yox, məgər şəriət bizə göstərən yol budur? İnsaf məqamında durun. Anacan, qardaşım, axır mənim atam Rüstəm bəyin cavan oğlunu tikə-tikə eləmişdi! Necə ki, atamın müsibəti bizi yandırır, elə də Rəşid bəyin ölümü atasını, qardaşını yandırır... Siz nə insafları işə bir göz ilə baxırsınız?!

Şahmar bəy. Çox yaxşı, tutaq bu oldu əvəz-əvəz... Bəs bizim əmilərimizi ki, Rəşid onların bir barmağı olmazdı, hərəsi yüz atlıya bərabərdir, kim diyərbədiyar saldı? Əlavə, ana, bir aç başını. (*Mələk xanım başını açır.*) Bu yaralara nə deyirsən? Yox, qardaşım, yox! Fəxrəddin, belə deyil.

Fəxrəddin bəy. Ona mən deyirəm “ələməti-vəhşilik, heyvanlıq, nadanlıq”. Artıq nə deyə billəm?! Buyur görək, əmilərim qaçaq-quldur saxlamıyaydılar, oğurluq elətdirməyəydilər, ağızların fərəğat qoyaydılar, öz kasıblıqlarına məşğul olaydılar, belə müsibətə düçar olmayaydılar, vəssalam... Aşkar işdir, burada bir höcət ola bilməz.

Mələk xanım. Oğul, oğul! Beş il üzü qibləyə namaz qılıb, Allahı çağırıb, yolunu gözləmişəm; indi sən də belə? Yoxsa, oğul, səni yoldan Sədət çıxardıb?

Fəxrəddin bəy. Sözü var, söz danış, qəlbə dəymək nə lazım... O şeyləri ki, mən burada sizə deyirəm, onu Sədət də yəqin orada deyir. Ancaq başa düşmək gərək. Əlavə məgər mən, ya Sədət müqəssirik ki, bu vəhşi tayfa içində yaranmışıq? Müqəssirik ki, camaat qudurmuş heyvan kimi bir-birini qapır və nədən ötrü? Bir qarış yerdən ötrü, yanımdan keçdin, mənə salam vermədin – ondan ötrü... Bunlar hamısı vəhşilikdən və nadanlıqdandır və həmçinin xainlik, göz götürməməklilik... Anam, qardaşım, barı siz mənə əziyyət verməyin, Allah xatirənə!.. Onsuz da mənə müsəlman qardaşların nadanlığı qəm dəryasına qərğ eləyir. Məgər cəmi müsəlmanın dərdi mənim üçün kifayət deyil?! Bircə buyurun görək, cavan Rəşid bəyin taxsırı nə idi ki, onu mənim atam doğramışdı? Hərgah Rüstəm bəy ilə atam düşməndi, Rüstəm bəyin özünü öldürəydi, nəinki cavan oğlunu.

Şahmar bəy. Qardaş, səndən elə sözlər eşitdim ki, sinəmə güllə dəysəydi, min pay ondan yaxşıydı! Dəxi sənə nə deyim? Mən elə özüm qorxuram ki, Səadət xanımı da gətirib burada bizə calayasan.

Mələk xanım. Oğul, oğul! Bu sözləri bizim yanımızda danışdın, bəri özgə yerdə danışma; bizi qorxaq, binamus hesab edib ayaq altında itirərlər... Oğul, canım sənə qurban, oğul, aman günüdür!

Fəxrəddin bəy. Sizin danışığınızdan belə məlum olur ki, guya bizim bu xaraba vilayətdə heç bir insan sifətində adam tapılmaz, zəmani ki, mənim insafılı hərəkətimi burada binamus hərəkət hesab edə bilərlər.

Şahmar bəy. Ay qardaş, Allah xatirinə, nə söyləyirsən, bizim yerlərdə insaf nə qayırır, mürüvvət nə qayırır? Xalq gücnən başın gırləyir... Hərgah bilsələr ki, sən fəqir adamsan, dinc adamsan, bir gün səni rahat qoymazlar öz evində yatasan, olub-qalanını aparıb adamı quru yurdda qoyarlar. Sən nə fikir eləyirsən? Uşaq deyilsən ki! Vallah, billah, tallah, inan qardaş, hərgah sən xəlvətdə Rüstəm bəyin nökrələrinin birisinə rast gələsən, o dəqiqə sənəni başını qoyun başı kimi kəsərlər. Bunu yəqin bil.

Mələk xanım. Quran oxumaqlan donuz darıdan çıxmaz, oğul! Sən bu xarabanın işinə nabelədsən. Şahmar nə deyir, sən onun sözlünə qulaq ver. Əlavə Səadət xanım barəsində pambığı qulağından bilmərrə çıxart. Hansı məlunun qızı deyil hərgah Səadət ayağın bu evə bassa, o saat özünü boğub öldürməyə, dinindən dönməyə. Özün bil, oğul.

Fəxrəddin bəy. Çox uzun danışdıq, kifayətdir... Mənim axır sözlüm budur ki, mən cəllad deyiləm adam öldürəm, ya öldürtdürəm... Hərgah mənim özümü öldürmək istəyirlər, neyləmək, qoy öldürsünlər, mən bir can borcluyam. O ki qaldı Səadətə, onu məndən bir əcəl ayıra bilər... Sizdən çox təvəqqe eləyirəm ki, Səadət barəsində dəxi artıq bu evdə söhbət olmasın, kifayətdir.

Mələk xanım. Kifayətdir, kifayət olsun, eybi yoxdur. Dur gedək, oğul. (*Şahmar bəyə.*) Allah bəri səni mənə çox görməsin. Dur gedək...

Şahmar bəy. Bəli, fəziləti-axund məlum şüdü!.. Buyur, gedək, ana. (*Gedirlər.*)

Fəxrəddin bəy (*tək*). Qəribə iş düşmüşəm, and olsun Allaha, bu kəsafəti-mədə ilən mənə ağıl öyrətmək istəyirlər... Canım, beş gün deyil bu vəhşi tayfanın içinə gəlmişəm, az qalıbdır ki, mənə

cəllad eləsinlər. Xudaya, gör mən nə dərdi çəkirəm, bunların fikri nədir! Bədbəxt müsəlman, şəriətdən bixəbər, avam müsəlman. Fəqir-füqəralar yaddan çıxıb, yetimlərə rəhm kəsilib, elm yox, sənət yox. Girmişik meydana, əldə qılınc, hərif axtarıyıq. Bismillah buyurun görək kim artıq bihəyadır, kim cəbr etməkdə, baş kəsməkdə qoçaqdır. Tfu, xaraba qalasan, ölkə! Heyf sənə, gözəl şəriət! Heyf sənə, gözəl islam! Hər bir şeydən mənə təəccüb o gəlir ki, anam, qardaşım bilə-bilə ki, mən Səadətsiz dünyada bir gün də ömür eləmək istəməzdim, onunla belə o təmənnaya düşüblər ki, Səadətin adını çəkməyim... Afərin məhəbbətinizə! (*Hürü kişi libasında daxil olur.*)

Fəxrəddin bəy (*xoflu*). Kimsən, nəçisən? Burada nə işin var?

Hürü. Qorxma, Hürü nənə sənə qurban! Mənəm, mən. Belə sənənin qoca Hürü nənən!

Fəxrəddin bəy. Gecənin bu vaxtında, bu libasda? Nə olub, Hürü nənə? Allah xatirinə, tez məni hali elə.

Hürü. Qorxma, canım sənə qurban, hələ qoy bir nəfəsimi alım... Səndən savay yaxında adam yoxdur ki?

Fəxrəddin bəy. Heç kim yoxdur. Bircə de görüm Səadət salamatdırmı, nə iş ittifaq düşüb?

Hürü. Salamət, a başına dönüm... Bizim o mürdəşir üzün yumuş Rüstəm bəy, məlun oğlu məlun, hazırlayıb sizin evə od vursun gecə vaxtı və çölə çıxanı yanğın işığına gülləbaran eləsin. Bir dəli qudurmuş Cahangir bəy də var, bilmirəm onu tanıyırsan, ya yox, o da Səadətdən ötrü dəli-divanədir, kişi istəyir onu da gətirib köməyə bu evin adamlarını cəməən qırsın... Rüstəm bəyin tədbirini Səadət xanım və Gülbahar xanım bilib təşvişə düşüblər, məni də göndərirlər xəbərə.

Fəxrəddin bəy. Nahaq təşvişə düşüblər... Rüstəm bəy mənə heç zad eləyə bilməz; ancaq təəccüb burasıdır ki, mən hazırlaşmışdım gedim Rüstəm bəyin qulluğu-şərifinə, bu düşmənçiliyi aralıqdan götürməkdən ötrü... İndi ki belə oldu, neyləmək. Lazımdır sərhesab olmaq... Məni xəbərdar eləməkdə yaxşı iş görmüsüz... Biçarə Səadət yaqın əziyyət çəkir.

Hürü. Səadət xanım biçarə özünü öldürür, deyir: Fəxrəddin bu vilayətdən baş götürüb getsin, aman günüdür, qoy, deyir: dünyayı-aləmin hər nə müsibəti var, mən çəkim, Fəxrəddinin başından bir tük əskik olmasın. Fəxrəddin, and olsun sənənin əziz canına, mən dünyada belə qız görməmişəm, eşitməmişəm! Allah özü birliyi xatirinə,

onu səndən ayırmasın!.. Gülbahar gecə-gündüz qardaş deyib ağlayır. Səadət xanım bir dəqiqə Gülbahardan əl çəkmir, quzu kimi onu yalayır. Belə bacı da olmaz, ana da olmaz.

Fəxrəddin bəy. Mən bir işdə çox böyük səhv eləmişəm, Hürü nənə. Görək Səadəti düz aparaydım Almaniyaya. Qalardıq orada və bir belə zəhmət çəkməzdik, bu vəhşi tayfanın nahaq, biinsaf, bimürüvvət işlərin görməzdik. İndi görək Allah nə istəyib!

Hürü. Fəxrəddin, canım sənə qurban, mənim buraya gəlməyimi görək heç kim bilməsin, çünki mələn oğlu mələn bizi diri-diri boğar, dar ağacına çəkdir. İndi mən gedim, qurban sənə, Səadət xanım təvəqqe eləyirdi ki, burada qalmasın və gedən vaxt mənə görməmiş getməsin.

Fəxrəddin bəy. Mən buradan heç bir yana gedə bilmərəm. Əvvəla, ondan ötrü ki, dəxi hicrana tabım yoxdur, mənim Səadətdən uzaq düşməyə taqətim ola bilməz. İkinci, o işləri ki, mən başlamışam, ondan əl çəkə bilmərəm. Doğrudur, mən adam öldürən deyiləm, amma onu mənim əlimdən Allahdan savayı heç kim ala bilməz. Hərgah bilsəm ki, Səadət məhəbbətin bir dəqiqə məndən kəsibdir, ikinci dəqiqə mənim bu dünyada axır nəfəsimdir. Bu sözləri təvəqqe eləyirəm, Hürü nənə, Səadətə deyərsən. Hər nə istəsəm, bu dünyada hamısını o məhəbbət gücü ilə eləyə bilərəm.

Hürü. Səadət özü çox yaxşı bilir sən kimsən ondan ötrü, sən də bilirən Səadət kimdir səndən ötrü. Allah hər ikinizi salamat eləsin, xətdən-bələdən uzaq... Gecə keçir, nənən sənə qurban, dəxi mən gedim.

Fəxrəddin bəy. Get, Allah səndən razı olsun! Gəl üzündən öpüm. (*Öpüşürlər.*)

Hürü. Sənə gələn dərd-bəla mənim sağ gözümlə! Oğul-uşağım da sənə qurban, Fəxrəddin!

Hürü gedir.

Fəxrəddin bəy (*tək*). Rüstəm bəy intiqam almaq istəyir... Neyləmək! Belə vay, ellik ilə gələn vaydır. Rüstəm bəydə günah yoxdur. Elmdə, sənətdə geri qalan millət bizim günümüzə düşər... Bitərbiyyət, qanmaz, bihəya, yalançı, oğru, başkəsən, nainsaf, bimürüvvət... Neyləmək görək?! İşimiz bel düşüb... Ağsaqqal, büzürgüvarımız Rüstəm bəy! Mənim taxsırım nədir ki, mənə öldürmək istəyirsiniz, bitaxsır? Görək bu şəriətimizdə var, Quranımızda var,

ya belə işə insaf yol verə bilər?.. (*Uzun səktə.*) Xudaya, mən ölümdən qorxmuram, qüdrət sənin əlindədir, amma rəva deyil ki, mən bir belə zəhmətdən sonra öz mətləbimə çatmamış, arzularıma yetməmiş cavan, bir gədasifət adamın əlində bitəxşir bada gedəm. Həvəs ilə başladığım işin aqibətin görməyib tələf olam! Mənim canıma qəsd eləyən şəxs, məgər Allahdan qorxmaz, xəyal eləməz?.. Məgər cavanlıq, nakamlıq zalımın qabağın kəsməz? Məgər Səadətin naləsindən qorxmaz?.. (*Fikrə gedir.*)

Sədayi-qayıbanə oxuyur:

Sındırdı çərx zülm ilə balü pərim, haray!
Döndərdi tez xəzanə fələk güllərim, haray!
Ey ruzigar, neyləmişəm bilmənəm sənə,
Ümmanə döndü qan ilə çeşmi-tərim, haray!

P Ə R D Ə

ÜÇÜNCÜ MƏCLİS

Vaqe olur Cahangir bəyin bağçasında. Cahangir bəy tüfəngə söykənib, bikef durub ayaq üstə.

C a h a n g i r b ə y. Uf, belə ömür keçirməkdənsə ölüb qurtarmaq yaxşıdır... Allahın bir bəlasıdır ki, düşmüşəm: yemək yox, içmək yox, bir dəqiqə bir yerdə fərəğət oturmaq yox... Mal-dövlət tarac oldu getdi, özüm də düşmüşəm bu günə. Xudaya, mən nə günah eləmişdim ki, sən məni bu hala saldın? (*Səktə.*) Nə qədər özümə söz verirəm, Qurana, kitaba and içirəm ki, bundan sonra Səadət adı çəkməyəcəyəm, olmur... Dəli-divanə kimi gecə yarısından keçmiş, atlanıb gedirəm o ətraflarda gəzirəm, gəzirəm, yorulub axır nəfəs geri qayıdıram... Əgər bir neçə müddət də ömrüm belə keçsə, arzuma çatmasam, yəqin ki, buxovlanacağam. Neyləyim, Rüstəm bəy evini eləyib bir Qars qalası, yaxın getmək olmur ki, qızı güclən aparasan, ya ki özün vurub öldürəsən?! (*Uzun səktə.*) Nə olardı, xudaya, mənim bu divanə məhəbbətimin yüzdən biri Səadətdə olaydı. Hay-hay, hay-hay! Nə qədər Fəxrəddin bəy gəlməmişdi, mənim genə az-çox ümidim vardı, indi o ümidlərim də kəsilib, qalmışam naçar, biəlac...

Tamam el-oba mənim adımları Məcnun qoyublar. Əlbəttə, mən divanəyəm. Hərgah divanə olmasaydım, Səadətə təəşşüq yetirməzdim... Mən hara, o hara?.. Səadətin məkanı asimanda gərək oleydi... Hurilər içrə Allah onu yaradıb mənim kimi divanə üçün xətavü bəla... Neyləyim, bilsəm ki, baş götürüb getsəm, bu bələdan xilas ola billəm, vallah elə bu saat itərəm; amma bilirəm ki, məqdurimiz bu gün gedib sabah geri qayıdacağam genə o qarıda sürünməyə. Nə qədər fikir eləyirəm, dərdimin əlacı bircə şeydir: gərək Fəxrəddin aralıqdan götürülə, yoxsa ayaqyalın, başıaçıq, dərələrdə, təpələrdə Məcnunam ki, Məcnunam.

Fərhad və Məhərrəm daxil olurlar,
təəccüblə Cahangir bəyə baxırlar.

Fərhad. Cahangir, nədir? Genə sir-sifətindən qan yağır, suya basılmış toyuğa oxşayırsan?! Yəqin genə o əhvalatdır səni bu günə salan!

Məhərrəm. Mən ölüm, Fərhad, bəri gəl, qayıdaq. Cahangiri bu halında görməkdənsə, görməmək yaxşıdır. Sağ olmuş, elə bil ki, xanxələrlərin borcun bundan almaq istəyirlər.

Cahangir bəy. Əlbəttə, elə deyəcəksiz... Kotan nə bilir qayıq nə çəkir?

Fərhad. Genə başlayıb rəhmətlik oğlu, buyur gərək təzədən nə var?

Cahangir bəy. Məgər siz mənim dərdimi bilmirsiniz, dəxi nə lazım soruşmaq.

Məhərrəm. Bu köhnə söhbətdir, Cahangir, təzədən nə var, onu buyur gərək.

Cahangir bəy. Nə olacaq, Fəxrəddin bəy gəlibdir, ümid yerim kəsilib, vəssalam! Bundan artıq nə istəyirsən?

Məhərrəm. Ümid yerin kəsilib, sonra nə olsun? Evdə oturub dul arvad kimi zıqqıldamaqdan ələ nə gələr? İnsan gərək dərdinə dərman axtarsın, dərman tapa bilmədi, səbr eləsin, dözsün, dözə bilməz, boğazına bir çatı salsın. Zıqqıldamaqdan iş aşmaz.

Cahangir bəy. Necə ki, mən fikir eləmirəm, dərdimə dərman axtara bilmirəm? Gecə-gündüz belə çevirirəm, elə çevirərəm və nə qədər fikir eləyirəm, bir əlac tapmıram məgər indi mənim dərdimin əlacı Fəxrəddinin fot olmağı, yəni dərdimin əlacı insan qanıdır. İndi nə deyirsiniz, deyin...

Məhərrəm. Mən bilsəm ki, sənin dərdinə insan qanı dərman ola bilər, vallahi mən elə bu saat əzrailliyi qəbul elərəm. Dərd odur ki, mən elə dərmana inanmıram.

Fərhad. Cahangir, mən ölüm, doğrusunu de, qızın sənə heç bir az meyli var, ya yox? Onunla bu barədə danışmısanmı? Yoxsa elə uzaqdan-uzağa Məcnun olmusan?

Cahangir bəy. Nə qədər məgər sifariş eləmişəm... Cavabı həmişə birdir: “Mümkün deyil, məndən inciməsin”. Bir dəfə yolda görmüşəm, cavab verdi ki, zülmə razı olma. Hərgah o fikrə düşsəniz ki, güclə iş əmələ gələ, o da nahaqdır, çünki mümkün olan şey deyil. Nitqim kəsildi, artıq söz deyə bilmədim, yola düşüb getdilər. Yerimdən bir saat tərpnə bilmədim, dallarınca heyran-heyran baxdım, gözlərimdən yaş biixtiyar nisan kimi töküldü. Uf!..

Məhərrəm. Mən sənə yerinə olsam, Cahangir, əhvalatı düz Rüstəm bəyin özünə deyərəm və qandıraram ki, qızın Rəşid bəyi doğrayan Heydər bəyin oğluna qoşulub qaçmaq istəyir, onda bəlkə...

Cahangir bəy. Paaa, heç bir fənn qalıbdır ki, işlətməmiş olam... Nə molla, nə dərviş, nə seyid, nə cadu, nə pitik!.. Canımı, malımı tar-mar eləmişəm. Rüstəm bəyin özünə qandırdım, o zalım oğlu gör mənə nə cavab verdi: “Mənim qızım bir artıq oxumuş qızıdır, sənə yaramaz. Sən bir çölçü babasan. Sənə bir kasıbfəndi qız gərək, hər kimin qızın istəyirsən, gedim bu saat alım”.

Fərhad. İndi biz nə edək? Qız razı deyil, atası razı deyil. Evləri Qars qalası. Bəs nə tövr olsun?

Cahangir bəy. Aman günüdür, qardaşlar, əgər bacarsanız müzaiqə eləməyin... Məhərrəm, Məhərrəm. Heç fikrə getmə, sizdən savayı kömək yerim yoxdur.

Məhərrəm. Sən, Cahangir, qərribə adamsan, vallahi! Mən necə fikrə getməyim ki, Rüstəm bəy evini eləyib bir əlçatmaz qala, Fəxrəddin bəy həmçinin... Əlavə, tutaq ki, elə biz qadir olduq Fəxrəddin bəyi öldürməyə, sonra nə olsun? Cahangir, qardaşım, acığın tutmasın, axır sən elə yerdən tutmusan ki, mümkün olan şey deyil. Səadət xanım deyəndə, bir padşaha layiq qızıdır, sənə, mənə tayımız deyil. Axır nə lazım olub bir bitməyən işin dalına düşək?!

Cahangir bəy. Bayaq dedim: kotan nə bilir qayış nə çəkir?.. Allah səni mənə günümə saleydi, onda bilərdin mən nə haldayam və nə çəkərəm... Neyləyim?

Fərhad. Rəhmətliyin oğlu Məhərrəm də elə söz danışır ki, guya Fəxrəddin bəyi öldürmək çox çətin işdir. Vallahı, onu elə bu gecə öldürüm! O ki qaldı qıza, sən öləsən çətini bir ələ keçməsidir, nə qayıracaq? Atılar, düşər, axırı yumşalar.

Məhərrəm. Fərhad, Fərhad, böyük-böyük danışma! Vallah bu saat Fəxrəddin bəyin qarısında iki gədə var ki, bizi diri-diri yeyərlər... Nə söyləyirsən? Qız da o sən deyən qızlardan deyil, sən onu tanımırsan, ona yaxın getmək olu?!

Cahangir bəy. Ay uşaqlar, siz ki, məni yaxşı tanıyırsınız. Mənim əlimdən nə gələr, nə gəlməz, heç kim bilməsə də, siz ki görmüşsünüz, siz ki bilirsiniz... Məgər mən özüm Fəxrəddini öldürməkdə aciz qalmışam? Əlim gəlmir, Səadətın əziyyətindən qorxuram, yoxsa mənə nə olub?

Fərhad. Cahangir, bu olmadı! Qardaşım, gahi sən deyirsən Fəxrəddini öldürmək gerek, gahi deyirsən mən onu necə öldürüm... Bu sözlər bir-birini tutmur.

Cahangir bəy. Doğrusu ki, mən başımı itirmişəm, özüm də bilmirəm nə danışırım. Yaxşısı budur ki, məni vurun öldürün, bir yol canım qurtarsın. Vallahı, doğru sözümdür, qanım sizə halaldır, öldürün!

Məhərrəm. Bilirsiniz nə var? Belə danışqdan iş aşmaz, Fəxrəddin bəyi öldürməkdən mətləb hasil ola bilməz. Hamısından yaxşı odur ki, qızın özünü bir tərəfə apararaq, hər nə ola-ola.

Fərhad. Nahaq danışma, Məhərrəm. Nə qədər Fəxrəddin bəy sağdır, qızı aparsan da iş düzəlməyəcək, onda biz gerek baş götürüb elə bir tək Rüstəm bəyin əlindən bu vilayətdən qaçaq. Mən belə qanıram ki, hərgah Fəxrəddin bəy ortalıqdan götürülsə, bəlkə onda iş rast yoluna düşə.

Məhərrəm. Bir iş də var, onu mülahizə eləmək. Rüstəm bəyin evində oğlu Mahmud bəyin arvadı Fəxrəddin bəyin bacısıdır... Gülbahar xanım. Görək Mahmud bəyin qaynını öldürsək, aya Cahangir bəyin işi düzəlir? Ona Mahmud bəy, – Rüstəm bəy dursun bir kənardə – görək razı olur? Canım, mən nə qədər fikir eləyirəm, bu işin axırını bir yana çıxarda bilmirəm doğrusu.

Cahangir bəy. Məhərrəm, sənın axırın niyə belə bətiibar oldu, a gədə? Mən haman Cahangir deyiləm ki, yoldaşlar cəməm qaçdılar, mən geri qayıdıb, səni yaralı dalıma alıb güllə dolu kimi yağın vaxt at kimi qaçdım, qoymadım öldürələr? Bu dursun kənardə...

Mən haman Cahangir deyilləmmi bir top bez atdım barıdan, səni dustaqxanadan çəkdim divar üstə, sonra dalımda, qaça bilmirdin, nə qədər mənzil apardım?.. Məhərrəm, Məhərrəm, qaranlıq meşədə cərrahlıq edib üç ay gündə iki dəfə yaranı açıb-bağlayan, ana-bacı kimi sənə pərəstar olan kim olub? Qoçaq yoldaşlarımız dağıldılar, bircə tək mən axırda qaldım sənin yanında. Məhərrəm, məgər bu əhvalatlar yadından çıxıblar?

Məhərrəm. Qurtardın ki? El-oba sədasi doğru olarmış! Cahangir, həqiqət mən görürəm sən dəli olubsan... Məgər sənin işindən mən baş qaçırdıram?! Eyibdir sənə, Cahangir, belə sözlər danışmaq. Mən canımdan, malımdan əl çəkərəm sənin yolunda, ancaq biləm ki, iş əmələ gələ bilər. Nahaqdan atılıb düşməkdən iş aşmaz. Mən deyirəm iş görək, iş olsun... Axır, qardaşım, vallah, billah, tallah, Fəxrəddin bəyi öldürməkdən heç zad ələ gəlməz.

Fərhad. Uzun danışmaq lazım deyil. Durun ayağa gedək rizli-yək, bir-iki gündən sonra özümüzü vuraq əjdahalar içinə, ya onlara verən Allah, ya bizə; hər nə ola-ola... Ya Fəxrəddini öldürməyə, ya qızı qaçıрмаğa, vəssalam!.. Mənim məsləhətim belədir, indi özünüz bilin.

Məhərrəm. Baş üstə, buyurun gedək...

Cahangir bəy. Buyurun gedək. (*Gedirlər.*)

PƏRDƏ

DÖRDÜNCÜ MƏCLİS

Vaqe olur qaranlıq gecədə, Fəxrəddin bəyin mənzilinin qabağındakı bağçada. Pərdə qalxandan sonra Şahmar bəy gəlir, əlində tüfəng.

Şahmar bəy. Yamanca qaranlıqdır, göz gözü görmür. (*Ətrafa baxır.*) Hacı Murad, Xəlil... (*çağırır.*) Birisini diri tuta bilsəydik, nə yaxşı olardı?.. Onda Rüstəm bəyden bir dəfə xilas olardıq. Tutan kimi düz aparıb şəhərdə divan əlinə verərdim. Rüstəm bəyi qarışdırardım işə, necə ki o mənim əmilərimi işə saldı, qulaqları cırıldağa-cırıldağa gedərdi, biryolluq canımız qurtarardı... Hacı Murad! (*Çağırır.*)

Hacı Murad, Xəlil gəlirlər.

Şahmar bəy. Uşaqlar, nə var, nə yox?

Xəlil. Ağa, hələ ki bir şey yoxdur, amma yamanca qaranlıqdır, iki qədəmdə adamı seçmək olmur.

Hacı Murad. Bircə elə hənirtidən bilmək olar ki, yaxında adam var. Allah eləsin ki, elə bu gecə gəlsinlər.

Şahmar bəy. Əgər birisini diri tuta bilsəydik, çox yaxşı olardı. Ancaq, uşaqlar, Allah xatirinə, özünüzü gözləyin, yoxsa birinizi vursalar, gərək biz papaq qoyub çölə çıxmayaq.

Hacı Murad. Qurbanı öyrətmişəm ki, onlar yaxın gələndə naqafil ayı kimi bağırın “kimsən?” Onda həriflər bir balaca özlərini itirəcəklər, o dəqiqə birinin allam üstünü, qoymaram gözün aç, boynunun ardına bir-iki döşərəm, tərənə bilməz, o saat səriyərəm qollarını. Qurtardı, getdi.

Şahmar bəy. Əgər bacarsan, çox yaxşı olar... Yatmayın, bəlkə gec gəldilər, özünüzü gözləyin. Necə ki düzmüşəm, elə qaydada dursunlar. Hərgah ot tayasını yandırmaq istəsələr, mane olmayın, qoyun yandırsınlar.

Xəlil. Ağa, Hacı Rəsulun çəpəri tərəf adamımız yoxdur. Səməd kişinin evi tərəf də qorxuludur.

Şahmar bəy. O tərəfdən cürət edib gələ bilməzlər, ancaq Hacı Rəsulun çəpərində adam qoymaq gərək.

Xəlil. Gərək mən özüm orada duram. Hərgah o tərəfdən gələn olsa, çünki dalı çox bərkdir, tuta bilməyəcəyəm, elə ataram qalar yerində.

Şahmar bəy. Çox yaxşı, dəxi durmaq yeri deyil. Gedin görək Allah nə istəyib. Sərhesab olun, özünüzü gözləyin. (*Gədələr gedirlər.*) Mən Fəxrəddinə deyəndə ki, qardaş, sən bu xarabanın işini bilməzsən, burada müsəlmanlar haqq-nahaq bir-birinin qanın içirlər, mənə inanmırdı, indi özü düşüb əl-ayağa! Bəs necə, oğlan, elə bilirsən ki, biz burada asanlıqla çörək yeyirik? Bizim yer Almaniya mıdır? Bundan sonra bilərsən ki, bu vilayətdə baş çıxarmaq böyük hünər istər.

Fəxrəddin bəy (*daxil olur, əlində tüfəng*). Xaraba qalasan, vilayət! Mən, Fəxrəddin, tüfəng? Nə eləyəsən? Qudurmuş itlərdən lazımdır ki, özünü mühafizə eləyəsən... Bir adam ki, heyvandan seçilməyə, ondan əlbəttə qorxmaq gərək.

Şahmar bəy (*təbəssümlə*). Hm! Fəxrəddin bəy, bizim vilayət ilə Almaniya necədir, bir-birinə bənzəyirmi?

Fəxrəddin bəy. Yalansa xaraba qalsın sizin vilayət! Hələ bir şey yoxdur ki, ay Şahmar?

Şahmar bəy. Hələ ki, xeyr. Hərgah gələn olsa, kənarda bir gədə qoymuşam, it kimi hürəcək, bizi xəbərdar eləyəcək.

Fəxrəddin bəy. Qoşunkeşlikdə belə dolanmazlar ki, biz bu neçə gündür dolanırıq. Belə də vəhşi, nadan tayfa olar? Gecə-gündüz yuxusuz, hər bir saatda gözlüyürük ha budur evimizi odlayacaqlar, gülləbaran edəcəklər.

Şahmar bəy. Bəs biz nə edək ki, tamam ömrümüz belə keçir?.. Darıxma, Fəxrəddin, Allah kərimdir. Ancaq, qardaş, belə işlər sənin işin deyil, sən get arxayın yat.

Fəxrəddin bəy. Əlbəttə, gedib yatacam, ancaq buraya gəlməkdə qəsdim səni görüb tapşırmaqdır ki, olmaya-olmaya bir adam yaralana... Hərgah bir adama güllə dəysə, Şahmar, elə bil ki, o güllə mənim gözümə dəyib. Bax, Allah xatirinə, qan tökməyin, səy eləyin qaçsınlar, getsinlər.

Şahmar bəy. Sən get arxayın yat, qoymaram xəta ola... Elə gördülər ki, biz sərhəsabıq, özləri qaçarlar; qorxma, qoymaram adam vurula.

Fəxrəddin bəy. Allah amanında... Mən gedirəm, ancaq mən ölüm, Şahmar, tapşır ki, vurmasınlar. Eşidirsənmi, mən ölüm deyirəm ha!..

Şahmar bəy. Qorxma, qoymaram, arxayın ol. Gecə yarından keçib, get yat.

Fəxrəddin bəy. Hərgah yatmaq mümkün olsa. Yaxşı, xudahafiz. (*Gedir.*)

Şahmar bəy. Xoş gəldin... Birdən elə dəli qudurmuş Rüstəm bəy özü gələ və ələ düşə, nə qəribə iş olar?.. Hər nə desən çıxar o kişidən, beş vaxt namazdan savay... (*Səktə.*) İş bilməmək belə olar a... Yalvarır ki, qoyma adama zəfər yetişə. Bəli, biz onları vurma-yaq, onlar bizi qırınsınlar... Yaxşı məsləhətdir vallah... Görək, Allaha pənah. (*Gedir.*)

Şahmar bəy gedəndən bir az sonra Fərhad və Məhərrəm daxil olurlar, xoflu, yavaşdan danışirlar bağçada, əllərində tütəng.

Fərhad. Keçəl! Şeytanın ağına gəlməyən iş sənin ağına gəldi... Nərdivanı harada qoydun?

Məhərrəm. Çəpərə söykəmişəm... Təpil, təpil! Bax, bax!.. Fəxrəddin bəy bu özüdür, şamı yandırıb kitab oxuyur, bədbəxt, əcəl girləyir... Mən ölüm, hələ tələsmə, qoy görək nə qayıracaq... Kitab oxuyur, şəklə baxır; yəqin Səadət xanımın şəklidir.

Fərhad. Tamaşa yeri deyil, qardaş! Tutarlar, sən öləsən dərimizi boğazımızdan çıxardarlar, qurtar gedək!..

Məhərrəm. Bağ içində bizi kim görə bilər? Mən ölüm, bir az səbr elə. Afərin oğlan, pəh, pəh, pəh!..

Fərhad. Belə dur görüm aa. Qoy yatırdım gedək, sonra tərif elərsən!

Məhərrəm. Mən ölüm səbr elə... A gədə, sən nə qorxaqsan?! Belə bağ içində, belə qaranlıqda adam görmək olar, adam tutmaq olar?!

Fərhad. Bu canım ölsün ki, ya sən dəli olubsan, ya bizi əcəl girləyib... Bircə fikir elə gör haradasan, məqam nə məqamdır!

Məhərrəm. Sən nə ağciyər adamsan, Fərhad, qoy bir tamaşa edək, görək Səadət xanımın ruhi-rəvanı necə oğlandır. Maşallah, afərin, həqiqətən gözəl oğlandır!..

Fərhad. Pa-a-a, bu olmadı ki!.. Bəsdir, rəng-rəng danışma, sən allah, qoy tamam eləyim gedək.

Məhərrəm. Mənim əlim qurusun əgər belə cavana mənim əlim qalxsın. Heyf deyil? Adam görək onda Allahsız olsun.

Fərhad. Məhərrəm, Allaha bax, bu yer naz-qəmzə yeri deyil.

Məhərrəm. Mən ata bilmərəm, əlim qurur.

Fərhad. Əstəğfürullah! Sən belə dur, gör mən onu necə yatırırıram!

Məhərrəm. Olmaz, qoymaram heç vaxt! Əllərimi kəssən, dişlərimlə tutub qoymayacağam, vəssalam!

Fərhad. Bəs nə üçün məni buraya gətirmisən?! Yəqin ki, mən-lən düşmənçiliyin var?

Məhərrəm. Uzun danışma, Fərhad, ağıllı danış! Sənə deyirəm qoymaram, qoymaram, vəssalam!

Fərhad. Bircə de görüm Cahangirə nə cavab verəcəksən?

Məhərrəm. O sənə borcun deyil.

Fərhad. Belə məlum olur ki, sən bizə yoldaş deyilsən, bəlkə hələ...

Məhərrəm. Baş aparma, Fərhad, adam kimi danış...

Kənarda tufəng atəşinin səsi gəlir, Fəxrəddin şamı söndürür,
Məhərrəm və Fərhad qaçirlar.

Xəlil. Tərpənmə, tərpənmə boynunu sovurram!
Şahmar bəy. A gədə, qoymayın. Qabaqla! Hara qaçırsan?
Qoymayın, ay gədə!

Hacı Murad. Tutun, ay gədə, qoymayın, getdi. (*Tüfəng səsi.*)

Xəlil. Tüfəngi elə atmazlar, al gəldi. (*Tüfəng səsi.*)

Hacı Murad. Tutmuşam, gəl, ay gədə! Tərpənmə! Tərpənmə, öldürdüm! Hara tərpənirsən? Öldürməm bu saat!

Xəlil. O birisi necə oldu, ay gədə? At qalsın yerində, qoyma qaçdı!

Şahmar bəy. Qorxma, gəldim... Buraxmayın! Bağla qollarını!..
O birisi necə oldu, ay uşaqlar?..

Xəlil. O birisini apardılar. (*Tez-tez tüfəng atılır və səs uzaqlaşır.*)
Qoymayın, apardılar!

PƏRDƏ

BEŞİNCİ MƏCLİS

Vaqe olur Rüstəm bəyin bağçasında, gecə yarından keçmiş,
Səadət xanım, Gülbahar və Hürü danışa-danışa gəlirlər.

Səadət xanım. Mənim aqlım kəsmir ki, bu gün Mahmud şəhərə getmiş ola. Heç elə gün olmayıb ki, bizim evimiz bu mərtəbə yiyəsiz qala. Gədələrin biri də evdə yoxdur. Qanmıram bu nə işdir? Deyirəm yoxsa bu evi yıxılmışlar o tərəfə gediblər?

Gülbahar xanım. Mən özüm də qanmıram... Mahmud gedəndə mənə dedi ki, şəhərdə işim var, bir-iki gündən sonra qayıdacağam.

Hürü. Mən onu bilirəm ki, Rüstəm bəy qaranlıq qovuşandan bir-iki saat sonra tüfəngi götürüb getdi. Deyəsən elə, o bədbəxt uşaqları o tərəfə getdilər.

Gülbahar xanım. Yavaş bir, ay qız! Bu nə səsdir, ay başına dönüm?

Səadət xanım. Bir az sakit ol görüm. (*Səktə.*) Siz burada durun, mən görüm bu nə səsdir, bu saat qayıdaram. (*Gedir.*)

Hürü. Heç belə iş görünməyib ki, sənin evində bir Allah bəndəsi gəlin ola, sən gedəsən onun atası evinə od vurub, qardaşların öldürəsən. Belə yox olasan sən, ay Rüstəm bəy, yox!

Gülbahar xanım. Allahın qəzəbinə gəlsin görüm onu, evi başına uçsun, tar-mar olsun, Səadətin canından uzaq yerdə.

Hürü. Vallah, əgər Səadət olmaya, bu evdə mən bir gün də qalmaram. Deyirəm, nə bilim bəlkə Allah rəhm eləyə, bir növ bunlar bərişalar. Səadətin işin qurtaraq, çıxacaq gedək evimizə.

Gülbahar xanım. Yox, bu evi yıxılmış Rüstəm bəy fərağat oturmayaq, ölənəcən bərişiq da ola bilməz. O elə məlun deyil!

Səadət xanım (*tələsik gəlib*). Hürü nənə! Mahmudun çuxasını, Əhmədin yapıncısını, papaqlarını tez buraya gətir, tez ol, tez! Sual lazım deyil, durma. (*Hürü gedir.*) Xudaya, bilmirəm biz nə günah eləmişik ki, bu qədər müsibətlər bizim başımıza gəlir?.. Gülbahar, titrəmək vaxtı deyil... Bu dəqiqə sən gərək gedəsən, burada artıq qala bilməzsən! Evin yıxılsın ata, evin yıxılsın! Gediblər... Qırğın olub, çoban söyləyir...

Gülbahar xanım. Canım sənə qurban, Səadət, yoxsa atamın evi yıxılıbdır? Uy Allah, uy Allah, ölüm mənimdir!

Səadət xanım. Ağlamaq yeri deyil. (*Hürü gəlir.*) Gey çuxanı, papağı qoy başına. Hürü nənə, sən də. Tez olun, bax, ha belə... İndi Allah amanında, durmayın, Gülbahar, məni yadından çıxartma, gedin, Allah sizə yar olsun! Gedin, yoldan kənar, özünüz də bağçanın dalından çıxın. (*Ağlaşıb öpüşürlər.*)

Gülbahar xanım (*gedə-gedə*). Yazıq canım vay, yurdsuz-yuvasız canım vay! Səadət, Səadət, ölüm yaxşıdır ayrılıqdan.

Səadət xanım. Allah kərimdir, gedin, gedin! Görüm mənim başımda nə müsibətlər var!

Hürü. Gedək! Rüstəm bəyi görüm iki gözlərindən olsun, hirs başında çatlasın. (*Ağlaya-ağlaya gedirlər.*)

Səadət xanım (*tək*). Tez gedin, yoxsa rast gələ bilərsiniz. Çoban gətirən xəbərdən belə görünür ki, böyük dava olub, hər iki tərəfdən ölənlər... Xudaya, səni and verirəm öz böyüklüyünə, hərəgah bir xata olubsa, o xata qardaşımdan, atamdan uzaq olsun, ölüm mənimdir, Allah!.. Allah, sən özün Fəxrəddinə qıyma, yazıqdır, nakamdır, mən də yazığam... Xudaya, rəhmimi kəsmə, bir belə müsibət kifayətdir, dəxi tab eləyə bilmirəm.

Səs gəlir. Səadət xanım irəli durub.

Kimsən? Yaxın gəlmə, adını de, yoxsa...

Rüstəm bəy (*bağçadan*). Mənəm, Səadət, qorxma!

Səadət xanım. Salamatsınızmı, ata? Dəxi məndə can qalmayıb... Belə iş olmaz ki, siz mənim başıma gətirirsiniz.

Rüstəm bəy. Qorxma, qızım, bir elə artıq iş olmayıb, sən get içəri, yad adam var.

Səadət xanım. Bir elə iş olmayıb nə deyən sözdür, ata? Bəs Mahmud hanı? Allah məni öldürsün qurtarsın sənin əlindən!

Rüstəm bəy. Sənə deyirəm bir elə iş olmayıb, get, qalmağal eləmə! Camaatı buraya tökmə! (*Mahmud bəyi Əhməd qoluna girib yavaş-yavaş gətirir.*)

Səadət xanım. Uy, uy, qardaş! Bacın ölsün, ay qardaş!.. Sənə nə olub, ay qardaş?!

Rüstəm bəy. Səadət! Çığırılıb-bağırılıb aləmi buraya tökmə, Allah xatirinə!..

Mahmud bəy (*zəif səslə*). Qorxma, Səadət, qorxma, sənə mən söz verdim, mən deyən olmadı, Allah işidir.

Rüstəm bəy. Bir yastıq! Tez, tez ha! (*Səadət xanım qaçır yastıq gətirməyə.*) Qorxma, yassar, mərdanə ol, oturt Əhməd, gir qoltuğuna... Ha belə!

Mahmud bəy. Tələsməyin, qoyun bir az dincəlim. (*Səadət yastıq gətirir.*) Uf, yavaş, yavaş!

Rüstəm bəy. Gərək soyunduraq, soyunmasa olmaz. Əhməd, başın qalxız, ha belə, indi rahatsanmı, oğul? Güllə haradan dəyib, ay gədə?

Səadət xanım. O güllə bacının gözlərinə dəyəydi, ay qardaş, yazıq qardaş! Dincəldinmi, ay ata, dincəldinmi?

Rüstəm bəy. Bir qayçı, tez a! Yara gərək bağlana, bağlanmasa olmaz. Bəlkə xətərli yaradır... Qolunu, belə başına dönüm, çıxart, Əhməd!

Mahmud bəy. Yavaş-yavaş, tərپətmə! Qoy bir az dincəlim. (*Əhməd yaraya baxır.*)

Rüstəm bəy. Qan çoxmu gedib, ay gədə?

Əhməd. Bilmək olmur, ay ağa. İndiyə kimi axdı getdi, qan nə qayırır?!

Səadət xanım (*gəlir, əlində qayçı*). Sən belə dur, Əhməd! Bacın gözlərinə qurban, qardaş!.. Əhməd belə tut, ha belə. Yavaş, tut buradan, çıxart, yavaş-yavaş. Bu saat, canım sənə qurban, çıxart, ha belə.

Rüstəm bəy (*Səadətə*). İndi sən belə dur, özün də buradan get... Əhməd, üsullu böyrü üstə çevir... Yaxşıdır, çox incitmə... Bu yararı bağlasan yaxşı deyil.

Səadət xanım. Elə demə, deyilən ki, evin yıxılıb, vəssalam... O güllə bacının sağ gözünə dəyəydi, ay qardaş!.. Axır sənün nə işin vardı elə yerlərdə, yazıq qardaş, mehriban qardaş? Dincəl ata, evi yıxılmış ata, dincəl!..

Rüstəm bəy. Mahmud, Mahmud... Niyə danışmırsan, ay başına dönüm? Mahmud, Mahmud!.. Başın bir az dikəlt, ay gədə. Bu Vəli hansı cəhənnəmdə qaldı bilmirəm!

Əhməd. Ağa, Cahangir bəyi, Vəlini tutdular, yazıqlar şir kimi əlləşirdilər, olmadı!.. Zalım uşaqları guya ki, bizim yolumuzu gözləyirlərmiş!..

Səadət xanım (*Mahmuda baxıb*). Uy, ay qardaş!.. Ata, evin başına uçsun!.. Ata, barı üzünü qıbləyə çevir.

Rüstəm bəy. Mahmud, Mahmud... Axır sən Rəşid bəyin qardaşın, niyə belə yassar olursan? Mahmud, niyə dinmirsən, qoca atan sənə qurban?

Səadət xanım. Bacın gözlərinə qurban, qardaş! Allahı çağır, salavat çevir, kəlməni de, ürəyinin sözünü de, nakam gedən qardaş!

Mahmud bəy (*zəif səslə*). Gülbahar...

Səadət xanım. Gülbaharı çağırımı gəlsin?

Rüstəm bəy. Canıma od salma, ciyərimi dağlama, nakam gedən oğul! Təxsir məndədir, ay oğul, mən ölməli idim, mən, mən, mən, mən... mən... mən!..

Mahmud bəy. Gülbaharın xatirinə dəyməyin, incitməyin.

Səadət xanım. Qorxma, ay qardaş... Mən ölənəcən qoymaram Gülbahara güldən ağır söz deyilə. Gülbaharın sənə qurban, bədbəxt qardaş!

Rüstəm bəy. Ay oğul, aman günüdür, mənim evimi yıxma!.. Məni imansız eləmə!..

Əhməd. O güllə dəyəydi mənim sağ gözümə, ay ağa, ay yazıq ağa, fəqir ağa... Elə adam vurmayın deyib yalvarırdın, ay ağa!.. Məzlum ağa!..

Rüstəm bəy. Bircə səsini çıxart, ay oğul! Malım–dövlətim sənə qurban, ay oğul! Evimə od düşəydi, Mahmud, dilim quruyaydı, Mahmud!

Səadət xanım. Sən qardaşımı tufana verdin, ata! Sən yıxdın evimizi! Yurdun dağılsın, ata!.. (*Mahmuda baxıb*.) Uy, başınıza dönüm, qardaşım keçinir, üzün qıbləyə çevirin. Evi yıxılmış ata, yurdu tar–mar olmuş ata, barı qoyma qardaşım Quransız keçin... Uy, Allah, yazıq qardaşım! (*Mahmudu qucaqlayır*.)

Rüstəm bəy (*Mahmuda baxıb*). Əhməd, xalçadan tut, belə çevir. Dilim quruyaydı, oğul! (*Üzünü qibləyə çevirirlər.*) Bir az da belə... Səni namus yolunda bada verdim, oğul!.. Əhməd, yüyür molla dalınca!..

Əhməd. Evimiz yıxıldı, ay başına dönüm. Bu şəhidə nə Quran?.. Gecənin bu vaxtında molla nə qayırır, yetirməz... Keçibdir...

Səadət xanım (*tez Quranı götürüb*). Ay qardaş, ay qardaş!.. Qulaq as, gör bacın üstündə necə Quran oxuyacaq. (*Quranı açır.*) Bismillah rəhmanürrehim... (*Qəşş eləyib yıxılır.*)

Rüstəm bəy (*ayaq üstə, başıaçıq*). Ay gədə, o xəncəri sox mənim ürəyimin başına, atam sənə qurban!.. Məni öldürün, ay camaat, mən biimanı dünyada sağ qoymayın!.. Başınıza dönüm... Mahmud, Mahmud!.. Ev-eşiyimə bu saat od vuracağam, Mahmud! Səndən sonra mənə heç zad lazım deyil, Mahmud!.. Əhməd! Əhməd! Od gətir, küləş gətir, yurdumu gərək xaraba qoyam! (*Gedə-gedə.*) Uy, Mahmud, uy Mahmud, belimi sındıran oğul!

Əhməd. Qurtardın ağa, dünyanın qiylü-qalından. Heyf sənə! Səndən sonra mən bu evə üz döndərmərəm, qanına əvəz eləyib baş götürüb gedərəm, and olsun sənin bu canına!.. Külfətdən əl çəkib, vətəni atıb, yurd-yuvanı dağıdıb, baş götürüb gedəcəyəm... Ta bu ömr olmadı!.. (*Üzündən öpüb.*) Özümü sənə qurban dedim, indi get qəbirdə rahat yat, qanına qan elərəm, qorxma! (*Gedə-gedə.*) Ağa, mehriban ağa, rəhmli ağa, nakam ağa!..

PƏRDƏ

ALTINCI MƏCLİS

Vaqe olur Fəxrəddin bəyin mənzilinin qabağında olan bağçada.

Əhməd (*ətrafa baxa-baxa gəlir*). Ay bivəfa puç dünya! Bu az müddətdə gör necə gözəl oğlanlar bada gedib. Rəşid bəy getdi, Mahmud bəy getdi, Vəli kimi əjdaha qalada axırıncı yarıdan tələf oldu getdi... Cahangir bəyin yurd-yuvasını dağıtdılar, canı dustaq-xanada çürüyür. Rüstəm bəy kimi pəhləvanın beli bükülüb, özü dönüb bir yumağa... Bu nə gündür mən özüm çəkirəm, bu nə candır mən özüm saxlayıram?! Yurdum itib, yuvam dağılıb, olmuşam qaçaq, gecə-gündüz bir saat bir yerdə otura bilmirəm... Dərd bilənlər getdi,

dost-aşna getdi, mən tək qalıb nə olacağam?! Əhdimə vəfa elərəm,
ondan sonra

Göz dolu yaş, üzüm tutmuş vətənə,
Cigər dağlı ah-nalə edərəm;
Külfəti tapşırıb həqq dadinə,
Baş götürüb biyabanə gedərəm.

Tüfəngini sazlayıb gizlədir.

Fəxrəddin bəy (*gəlir bağçaya*). Hacı Murad, bu gün gələnləri gətir buraya!.. Heç belə yorulmamışdım ki, bu gün yorulmuşam; bizim bu camaat ilə məgər iş görmək olar. Günübgün, saat-basaat nə qədər yaxın bələd oluram bunların xasiyyətlərinə, bir o qədər aşkar görürəm ki, bir gül ilə bahar olmaz. Dəxi məni təngə gətiriblər, ovqatım olub təlx, ələlxüsus biçərə Mahmudun müsibəti məni hər şeydən artıq yandırır... Ay kişi, belə də murdar vilayət olar? Bu mərtəbədə vəhşilik, nadanlıq olar?.. Tfu! Mənim bu heyvan qardaşıma nə qədər yalvardım, təvəqqe elədim ki, xəta olmasın, nahaq qan tökülməsin, genə olmadı... Kimdir müqəssir?.. Müsəlman qardaşın vəhşi nadanlılığı... Biçərə, yazıq Mahmud, heç nahaq yerə tələf oldu getdi. Allah Rüstəm bəyə lənət eləsin, üzün hər iki dünyada qara eləsin... (*Hacı Murad bir səndəli gətirir, bir cüt şam və bir miz.*) Hacı Murad, Xəlil necədir, yarası sağalıbdırımı?

Hacı Murad. Yaxşıdır indi, ağa... Gədə az qalmışdı ölsün, qoçaq həkim əcəb kömək elədi. Bir-iki gün olur ki, azarxanadan çıxıbdir.

Fəxrəddin bəy. Çox şadam... Hacı Murad, səhər tezdən gedərsən Əhməd bəyin yanına və bir araba da apararsan, təhəng çubuğu verəcək gətirərsən. Əlavə bağbanlara deyərsən ki, aşağı bağı tamam kölləsər eləsinlər. Özüm də gələcəyəm.

Hacı Murad. Bəli, ağa, baş üstə.

Fəxrəddin bəy (*qəzetə baxıb*). Gedə bilərsən. (*Hacı Murad baş vurub gedir.*) Vallahi-billahi, doğru yazıblar, haqları var... Bizim kimi vəhşi tayfanın dünya üzündə gərək yeri olmasın... Mollalar bizim axırımızı yetirdilər... Hara baxırsan heç bir könül şad edən şey görmürsən... Bundan artıq bədbəxtlik ola bilərmə ki, sən öz evində bir saat qorxusuz rahat otura bilməyəsən; küçələrdə, yollarda

qorxusuz gözə bilməyəsən. Heyf sənə, gözəl şəriət! Heyf sənə, gözəl islam ki, biz vəhşi olub qədr-qiymətini qanmırıq!

Tüfəng atılır, Fəxrəddin bəy yıxılıb tez qalxır, Hacı Murad
tələsik gəlib onu qucaqlayır.

Hacı Murad. Ay başınıza dönüm, aman günüdür gəlin... Nə oldu, ay ağa? Nə oldu, başına dönüm?

Fəxrəddin bəy. Bimürüvvət oğlu, biinsaf oğlu!..

Hacı Murad. Ay dad, ay fəryad! Amandır, gəlin, ay başınıza dönüm! Gəlsənizmi, Şahmar bəy, Xəlil!..

Fəxrəddin bəy. Məni oturt, həkimini çağır... Xudaya şükür... Qəribə müsibətdir, müsibəti-müsəlmanan! Vəhşilik, elmsizlik, nadanlıq! Bəli, neyləmək, qəza işidir... (*Şahmar bəy əlində tüfəng, Mələk xanım, Gülbahar, Xəlil qolu boynundan asılı tələsik gəlirlər, Hacı Murad Şahmar bəydən tüfəngi alıb qaçır.*)

Şahmar bəy (*Fəxrəddini qucaqlayıb*). Xəlil! Həkim, tez... Qorxma, başına dönüm, qorxma, canım sənə qurban!

Hacı Muradın çöldən səsi gəlir.

Hacı Murad. Ay namərd oğlu namərd, hara qaçırsan, qanını içəcəyəm... Qaçma, ay gədə, vallah səndən əl çəkməyəcəyəm! (*Tüfəng atılır.*)

Mələk xanım. Allah, amandır, Allah, amandır. Allah, özün rəhm elə, qorxma gözlərinə qurban! (*Oturur Fəxrəddinin yanında.*) Uy, ay Fəxrəddin, bu nə işdi biz düşdük?!

Gülbahar xanım (*Fəxrəddinin ayaqlarını qucaqlayıb*). Uy, qardaş! Uy, yazıq qardaş!

Fəxrəddin bəy. Qorxmayın, qorxmayın... Çıxart libasın, hər-gah ağ ciyəyə dəyməmiş olsa, ümid var...

Şahmar bəy. Burada ağ ciyər nə qayıdır, ay başına dönüm? Sən bircə qorxma. (*Soyundurur.*) Qorxma, canım sənə qurban, bu saat... Gülbahar, bir yaylıq, tez! Bir də yastıq, tez! (*Gülbahar gedir.*)

Fəxrəddin bəy. Darıxmayın.

Mələk xanım. Atam-anam o tökülən qanına qurban, oğul! Çırağımı söndürmə, Fəxrəddin! Uy, yandım Allah!

Şahmar bəy. Tez ol, ay qız, yaylıq...

Fəxrəddin bəy. Darıxma, Şahmar!.. Allaha pənah!..

Şahmar bəy. Şahmar adlı qardaşın olmayaydı, Fəxrəddin və belə müsibəti görməyeydi. (*Gülbahar xanım yaylıq və yastıq gətirir.*)
Qoy buraya, ha belə... Uzan, uzan, canım sənə qurban! (*Yaranı bağlayır.*)

Fəxrəddin bəy. Həkim necə oldu, nəfəsim darıxır...

Gülbahar. Darıxan nəfəsinə günüqara, bədbəxt bacın qurban, Fəxrəddin! Uy, yazıq qardaşım...

Hürü (*tələsik daxil olur*). Güllə kimə dəyib, a başınıza dönüm?.. Bu nədir, Allah, bu nədir? Fəxrəddin, Fəxrəddin, Fəxrəddin!.. Mən səni bu əmcəklərimlə bəsləmişəm, Fəxrəddin, aman günüdür, Fəxrəddin! Evin yıxılsın, Mələk xanım! Başına əlləmə düşsün Mələk xanım, dincəldinmi, dincəldinmi?!

Mələk xanım. Ay camaat, məgər ciyərimdən çıxan tüstünü görmürsünüz?! Yandım, Allah! Dilim lal olaydı, Fəxrəddin! Gözlərim kor olaydı, Fəxrəddin!

Gülbahar. Uy, Şahmar, bir belə də qan gedərmə? Qoyma başına dönüm, amandı Allah! Amandı!.. Allah, sən özün rəhm elə, bizə yazığın gəlsin!..

Fəxrəddin bəy. Həkimin köməyindən keçibdir... Mənə bir az su...

Mələk xanım. Su vermək olmaz, Şahmar, Şahmar! Dur qəbirdən, Heydər, dur qəbirdən özünü mənə yetir, Heydər! Heydər gəl! Heydər gəl gör əziz balan nə gündədir? Nə halətdir, Heydər! Uy, ciyərim yandı! (*Qəşş eləyir.*)

Hürü (*yaraya baxıb*). Can!.. Can Fəxrəddin... Əllərin quruyaydı, düşməni! Belə çevir, qan içəri dolmasın, Şahmar, dincəl Mələk xanım!

Fəxrəddin bəy. Macal vermədi... Bivaxt... Heyf!

Gülbahar xanım. Ay başına dönüm, həkim necə oldu? Ay ata, ay ata, evinə od düşeydi, ay ana! Yurdun tar-mar olaydı, ay ata! (*Fəxrəddinə baxır.*) Həkim necə oldu? Başınıza dönüm... Həkim, həkim, həkim! (*Qaçır çölə.*)

Şahmar bəy. Ürəyin incidirmi, qardaş? O güllə mənə sağ gözümə dəyeydi, Fəxrəddin!

Fəxrəddin bəy. Məktəbxana, azarxana məndən sonra tək nişanədir, dağıtma. Səadətə hörmət eləyin, düşməni bağışlayın...

Şahmar bəy. Şahmar adlı qardaşın ölsün, Fəxrəddin. Yaman yerdə evimizi tar-mar elədin!

Fəxrəddin bəy. Şahmar!

Şahmar bəy. Can Şahmar! Nədir, başına dönüm? Sözüünü de!..
Fəxrəddin bəy. Səadət..
Şahmar bəy. Hürü nənə, canım sənə qurban, Səadət xanım
qonşuluqda dayısı evindədir, çağır gəlsin, ciyərim odlanır, Fəxrəddin!

Hacı Murad, Xəlil daxil olurlar.

Hacı Murad. Ağa! Səni bu hala salanı cəhənnəmə vasil elədim; amma heyf sənə, kaş o güllə mənə dəyərmişdi... Ölüm Allah əmridir, ağa, ancaq... (*ağlamaq qoymur danışmağa.*)

Xəlil (*yaraya baxıb*). Üç atlı göndərdim həkim dalınca, həkim gəlib bu yaraya neyləsin! O güllə mənə dəyərmişdi... Kaş bu yaradan öləydim, səni bu halətdə görməyərmişdim, yazıq ağa, məzlum ağa!

Fəxrəddin bəy. Əşhədü-ən-lailahə-illəllah, əşhədü-ən-Məhəmmədən-rəsuləllah...

Mələk xanım (*ayılıb*). Heydər necə oldu? Onu buraya çağır, indi bu saat buraya gəlmişdi... Heydər, Heydər!.. Aparım məni salın quyuya, atam-anam sizə qurban!.. Fəxrəddin vay, cavan oğlum vay! Heydər gəl, Heydər gəl, gəl gör nə günə düşmüşük, gəl oğluna toy elə, Heydər! (*Qəşş eləyir.*)

Səadət xanım (*daxil olur Hürü ilə*). Belə dur. (*Hürüyə. Oturur Fəxrəddinin yanında. Xəlil, Hacı Murad çölə çıxırlar.*)

Şahmar bəy. Fəxrəddin, bir gözünü aç gör bizə kim gəlibdir!

Səadət xanım. Fəxrəddin, mən səni bir yekə pəhləvan hesab eləyirdim, bəs sən belə imişsən?!

Fəxrəddin bəy (*Səadətin əlindən tutub*). Ağlama, mərdanə ol, qəza işidir, təzə bağda dəfn eləyin, qan tökmək kifayətdir...

Səadət xanım. Mənim bu yanan ciyərimi göz yaş sındürməz. (*Əlindən öpür.*) Fəxrəddin, necə gözəl arzularımız qaldı, Fəxrəddin... Bu dünya necə puç dünya imiş, Fəxrəddin! Heyf sənə, heyf, heyf... Bu pis, murdar ömrü müsəlman qardaş dəxi bədtər eləyib. Bu müsibət məgər nadanlıqdan, elmsizlikdən deyil?!

Hürü. Fəxrəddin! Nə qayıırırsan? Ay başuva dönüm! Ay başınıza dönüm, qoymayın, aman günüdür, Fəxrəddin keçir!.. Vay, evin yıxılsın, Mələk xanım, yurdu itsin, Mələk xanım!..

Mələk xanım (*dəli sifətində qalxıb*). Yanıram, vallah yanıram, billah, üstümə su tökün, başınıza dönüm!.. Heydər, Heydər... Gəl, gəl, gəl. Şahmar, qoyma, evimizə od düşüb! Ay aman, yandıq! Yandı, yandı, yandı, Allah! (*Qəşş eləyir.*)

Şahmar bəy (*diqqət ilə baxıb*). Belimi sındırdın, qardaş! Ümid yerimi kəsdin, qardaş. (*Gedir, ağlaya-ağlaya.*)

Səadət xanım. Hürü nənə, Mələk xanımı apar çölə, biçərə dəli olacaq...

Hürü (*Mələk xanımı durquzub aparır*). Dur gedək yurdu başına uçmuş, xanimanı dağılmış, dur gedək, dur... Öz əlinlə evini yıxdın!

Mələk xanım. Apar məni sal quyuya, atam-anam sənə qurban, Hürü!.. Fəxrəddin balam vay! Cavan oğlum vay!.. Heydər, gəl, balamın sevgilisi yanındadır, gəl toy elə! Heydər, gəl, gəl, gəl! (*Gedirlər.*)

Səadət xanım (*tək*). Belə namərdlik olmazdı ki, sən elədin, Fəxrəddin... Uff! Ürəyimə bir dağ çəkdin, ölənəcən yandıracaq, Fəxrəddin!.. Mən səni bu mərtəbədə istəməsəydim, Fəxrəddin, bir dəqiqə bu dünyada sağ qalmazdım. Ölsəm əziyyətdən xilas ollam, Fəxrəddin, onu istəmirəm... Nə qədər canım sağdır, sənə təziyədar qalacağam, gündə beş vaxt qəbrinin başına dolanıb, azarxananda, məktəbxananda mücavirlik edəcəyəm. Səndən sonra ömrüm uzun ola bilməz! Fəxrəddin, vəsiyyət edəcəyəm qəbrimizi bir etsinlər... Heyf sənə, Fəxrəddin, bu vəhşi nadanlar sənin qədrini-qiymətini bilmədilər... İndiyə kimi həya qoymayıb əlindən öpüm, amma indi üzündən öpəcəyəm, ayrılıqdır, Fəxrəddin! (*Qucaqlayıb öpür.*) Nəfəsim gəlmir... Bismillahir-rəhmanir-rəhim... Xudaya! Mən necə bədbəxt yaranmışam ki, gör kimlərin üstündə Quran oxuyuram... Məgər belə müsibət çəkmək olar? Dağlanmış sinəmi parə-parə elədin, Fəxrəddin... Bismillahir-rəhmanir-rəhim... Ciyərim dağılandı, Fəxrəddin! (*Fəxrəddini qucaqlayıb qəşş eləyir.*)

Sədayi-qayıbanə oxuyur:

Va həsrətə qoydu fələk binəvə səni;
Aləmdə dərd çəkməyə gördü rəva səni.
Dünya evində olmadı bir yaxşı gün nəsib,
Övrətlər içrə eylədi bəxtiqara səni.

PƏRDƏ

RƏŞİD BƏY ƏFƏNDİYEV

(1863–1942)

Rəşid bəy İsmayıl oğlu Əfəndiyev (Əfəndizadə) Şəki şəhərində ruhani-məmur ailəsində anadan olmuşdur. O, ibtidai təhsilini Cümə məscidində yerləşən mollaxanada almışdır. 1873-cü ildə məscid məktəbini bitirib, təhsilini rus dilində əvvəl qəza məktəbində, sonra şəhər məktəbində davam etdirmişdir.

1879-cu ildə Rəşid bəy Əfəndiyev Cənubi Qafqaz (Qori) Müəllimlər Seminariyası nəzdində yenidən açılmış Azərbaycan şöbəsinə daxil olur. 1882-ci ildə seminariyanı bitirib, Qəbələ kənd ibtidai məktəbinə təyinat alır. O burada səkkiz il işləyir və 1890-cı ildə iş yerini Xaçmaz kənd məktəbinə dəyişərək iki il də orada çalışır.

Rəşid bəy Əfəndiyev 1892-ci ildə Tiflisə köçür. O, Qafqaz Müsəlmanları Ruhani İdarəsində katib müavini və müftinin himayəsi altında fəaliyyət göstərən “Ömər məktəbi”ndə müəllim işləyir. Ədib Tiflisdə yaşayarkən Aleksandrovska Müəllimlər İnstitutuna girir, “şəhər məktəblərində dərs vermək hüququna” malik olur.

R.Əfəndiyev elmi-pedaqoji, ədəbi və tərcüməçilik fəaliyyətinə hələ Qori seminariyasında oxuyarkən başlamışdı. Ədib “Qan ocağı” (1904), “Rüstəm və Söhrab” (Firdovsidən tərcümə, 1906), “Saqqalın kəraməti” (1909), “Müxtəsər şəriət” (1910), “Arvad məsələsi” (1912), “Qonşu qonşu olsa, kor qız ərə gedər” (1913), “Pul dəlisi” (1918), “Bir saç telinin qiyməti”, “Tiflis səfərləri”, “Qızıl-gül”, “Arvad məsələsi” və s. müxtəlif janrlı əsərlərin müəllifidir.

Rəşid bəy Əfəndiyev etnoqrafiya (“Nuxada evlənmək adətləri”, “Qəbələ mahalı”, “Qutqaşen kəndi haqqında bir neçə məlumat” və s.), ədəbiyyatşünaslıq (“Azərbaycan türklərinə məxsus ədəbiyyat”, “Azərbaycan ədəbiyyatı nümunələri”, “Lev Nikolayeviç Tolstoy”, “Seyid Əzim Şirvani” və s.), publisistika (“İbtidai savad təlimi haqqında müsəlmanın rəyi”, “Bizə kitab” və s.) sahəsində də fəaliyyət göstərmişdir.

R.Əfəndiyev 1924-cü ildə Azərbaycanın birinci ölkəşünaslıq qurultayına nümayəndə və etnoqrafiya cəmiyyətinin Şəki şöbəsinə elmi katib seçilmişdi.

SAQQALIN KƏRAMƏTİ

İki məclisli məzhəkə

MƏCLİS ƏHLİ

Şahsənəm qarı	– 55 yaşında, tərəkəmə qarısı
Oğlu Əliqulu	– 20 yaşında, çoban
Çarvadar Məşədi Hüseynqulu	– 50 yaşında, qırmızısaqqal
Sövdəgər Ağa Səttar	– 30 yaşında, yolçu, saqqalı qırxıq
Hacı Söhrab	– 40 yaşında şişman, yekəsaqqal sövdəgər
Dərzi Usta Məhəmməd	– 25 yaşında yolçu, saqqalı qırxıq
Əttar Məşədi Rüstəm	– 35 yaşında, yolçu
Kənd mollası Molla Qulaməli	– 55 yaşında
3 nəfər obanın ağsaqqallıları	

ƏVVƏLİNCİ MƏCLİS

Bu məzhəkə vaqe olur Göyçay uyezdinin Qabıstan mahalında, Tərkeş obasının yavuğunda bir səhrada. Yolun kənarında bir palıd ağacının altında bir dəstə camaat atları yedəklərində, güclü yağın yağışdan daldalanırdılar. Bunlar Şamaxı və Qəbələ mahalında, Qutqaşen kəndində alış-veriş edən sövdəgərlər və əsnaflardır ki, həmin vaxt Şamaxı şəhərinə gedib-gələn çarvadarlar vasitəsilə mal alıb Qutqaşenə gətirirlər. Kimisi başını başlığa sarıyıb, kimi yapıncısına bərk bürünüb, kimisi dalına çuval salıb, hündür-hündür danışırlar. Arabir Çarvadar Məşədi Hüseynquluya töhmət və məzəmmət edirlər. Bunların içində Hacı Söhrab – qarını şişman, yoğunboyun, yekəsaqqal, hündürboylu bir kişidir ki, qabaqda toylarda aşıqlıq edərmiş. İndi kəndlərdə sövdəgər malı satmağa qurşanıbdır.

Hacı Söhrab (*çarvadara sarı*). A rəhmətlik oğlu rəhmətlik, əlli ildir bu yollarda çarvadarlıq edirsən, həftədə iki dəfə bu yolu gedib-gəlirsən, bəyəm bu obalarda özün üçün bir qonaq evi qayır-mamısan ki, belə ittifaqda gedib daldalanasan, xəlayiqi yağış altında qırmayasan. Sən bəs mənim nəyimə lazımsan, nə sayaq çarvadaysan?

Çarvadar Hüseynqulu. A cənnətlik oğlu cənnətlik! Sən də bilmirsən, nə danışırsan... Bu yerin əhli hamısı tərəkəmədir. Bunlar oturaq adamlar deyildir. Kim bilir bunlar bu il burada oba salırlar,

gələnlər il harada salacaqlar? Qaraçı kimi qansız tayfadır. Peşələri quldurluq, oğurluqdur. Bunlar ilə qonaq olmaq bizə əl verməz.

Dərzi Usta Məhəmməd. Uzun danışmaqdan fayda yoxdur, yağış iliyimizə kimi işlədi. Axşam olur. Bir yer olsaydı, üstümüzü-başımızı qurudardıq. A Məşədi, bəri bir ağac koğuşu da olsa tap, onun içində daldalanaq.

Çarvadar Hüseynqulu. Kişi, atlarımız acdır, sabah sizi bu atlar bellərində axşama kimi aparacaqlar. Bunların qeydinə qalmaq lazımdır. Ağac koğuşundan nə çıxar?

Ağa Səttar. Çarvadar tayfası dünyagörmüş olar. Bizə bir çarə tap. Bir de görüm, bu qabaqda görünən obanın adı nədir?

Çarvadar Hüseynqulu. Nə eləyirsən, adı Tərkeş.

Ağa Səttar. Hər nədir, indi bir fəndin olarmı ki, bu gecə bizi bu obada qonaq saxlada biləsən? Əgər bu işə bir çarə tapsan, sənə bir girvənkə tənbəki alıb verərəm.

Çarvadar Hüseynqulu. Bu obanın adamları bir şümdürlər ki, heç kəsə bir loğma çörək qıyıb verməzlər. Heç kəsi qonaq saxlamazlar, hətta qarıya dilənçi də gəlsə, ona pay verməzlər.

Məşədi Rüstəm. A kişi, biz nə dilənçi deyilik, nə müftə qonaq olmayacağıq. Bizə nə versələr, ikiqat qiymətini alsınlar. Sən də nağilçı kişisən.

Çarvadar Hüseynqulu. A kişi, inanmırsan ki, bunlar bizi ətrafına qoymazlar? Bunların dilini İrandan gəlmə mərsiyəxanlar, axundlar, seyidlər yaxşı tapıblar. Onların uğrunda canlarından, başlarından keçməyə hazırdırlar.

Ağa Səttar, Məşədi Rüstəm və Usta Məhəmməd (*üçü birdən*). Bax, Allah atana rəhmət eləsin. İndi təhrini bildik. Hacı Söhrab axund desən axunddur, seyid desən seyiddir, mərsiyəxan desən mərsiyəxandır. Bax, saqqaldan pərkar, peysər, maşallah, buğa peysəri kimidir. Qarın budur bunda. Hayıf ki, qurşağı yaşıl deyil ki, həm axund deyərdik, həm ağa. Allaha şükür, dilavərlikdə axundlar bununla bacarmazlar. Aşılıq olmasın, axundluq olsun.

Hacı Söhrab. A ləvəndlər, qoyun görək, mənə elə salmayın!

Usta Məhəmməd. Bircə buna bir yaşıl qurşaq.

Ağa Səttar. Adə, Usta Məhəmməd, sənə çörək bağladığın süfrə yaşıl çit deyilmi? Tez ol, onu aç, Hacı Söhrabın belinə bağla.

Dərhal süfrəni açıb götürürlər. Yerbəyerdən Hacı Söhrabın zahiri əndazəsini molla qiyafəsinə salırlar.

Məşədi Rüstəm. Çarvadar, durma get, bu obaya xəbər apar ki, Xorasandan gələn İmam Rza mücavirlərindən bir axund yolda bərk yağışa düşüb, ona bir yaxşı evdə yer tədarük eləsinlər. Qəmi-atəşmi çəkir daşa girən moltanı.

Çarvadar Məşədi Hüseynqulu yüyürür.

PƏRDƏ

İKİNCİ MƏCLİS

Vaqe olur kəndli dəyəsinin içində. Şahsənəm adında bir qarı oturub yun darayır. Bir cahil oğlan hazır samovarin qırağında oturub stəkan-nəlbəki yuyur. İt hürür, səs-səmir gəlir. Sonra çarvadar içəri girir.

Çarvadar Hüseynqulu. Ay ana, ay qardaş, Xorasandan zəvvar gətirirdim. İçimizdə İmam Rza qulluğunda həməvəqt olan bir müctəhid alim vardır... Yağışa, yağmura düşüb çox əziyyət çəkibdir. Bu gecə bu obada qonaq qalmaq istəyir, özü də çox alim, fəzil və dindar axunddur.

Şahsənəm qarı (*yerindən sıçrayıb*). Onun cəddinə belə canım qurban olsun. O ki elə axunddur, seyiddir, müctəhiddir çək gəlsin, düşsün bizim evə! Belə, malım, canım ona qurbandır. A gədə, Əliqulu, dur evi düzəlt, lampaları yandır, döşək-yastıqları düz, mən də Yunumu, cəhrəmi yığım.

Çarvadar Hüseynqulu. A bacı, altı adamdır, yeddi atımız var.

Şahsənəm qarı. Hamısını gətir gəlsin, malım, canım axunda qurban olsun.

Çarvadar gedir. Qarı oğlu ilə tələsik evi düzəldirlər. Yerə döşəklər salınır, mütəkkələr qoyulur, süfrə çəkilir, lampalar düzülür. Samovara göz yetirib, şəkərdanlara qənd qoyulur. Stəkanlar düzülür.

Çarvadar Hüseynqulu. A bacı, qonaqlar gəldilər. Gəlin atlarımıza tövlə göstərin. Arpa-saman verin.

Şahsənəm qarı. Ay Əliqulu, durma, sən qonaqları evə uzat. Sonra çarvadara və atlarına yer göstər, fərağət elə, tez gəl!

Əliqulu çıxıb gedir. Şahsənəm gah qarıya yüyürür, gah içəri qayıdır. Bu əsnada qapı açılır. Hacı Söhrab vüqar ilə salam verib içəri girir, geridən yoldaşları girirlər. Kamali-təzim ilə əl bağlayıb, itaət göstərirlər.

Şahsənəm qarı (*Hacı Söhraba sarı*). Ayağının torpağına canım qurban, axund! Və əleyküməssalam, səni bizə Allah özü göndərmişdir. Buyur, qadan alım, başda əyləş. (*Hacı Söhrab əyləşir.*) Mənim ömrüm-günüm bitibdir, qardaş! Bəlkə sənin kimi müctəhid ağalarımın qulluğunda duram, imamıma xoş gələ, iman sahibi olam. (*Ağlayır.*)

Hacı Söhrab. Bacı, mən bu saat abidəstliyəm. Bir dua elərəm, sən behiştə gedərsən, inşallah! (*Deyib əl qaldırır və oxuduqca yoldaşları "amin" deyir.*) Dərbədüha bədmə amin! Qütənduha bəkmə amin! Ənuzi-billah minəltürəcə və əlqırqavulə, vəlkəkliyə amin! Vəlanabəbilə, vəlaqovurmasilə, vəlsərpicum, əlşapalağüm, amin! Allahün məsəlli əla Məhəmməd və ali-Məhəmməd!

Şahsənəm qarı. Allah nəfəsini uzun eləsin! Əziz qonaqlarım, siz yorğunsunuz, çaydan, çörəkdən, qaymaqdan buyurun yeyin, için. Yağışa düşüb islanmısınız. Qurunası şeyləriniz var isə, verin qurudaq. Sizə qulluq eləmək mənim canıma küvarədir. Siz gedən ağalara mənim düşkün canım qurban, axund!

Hacı Söhrab. Ay bacı, yağışdan tək bir başlıqlarımız və yapın-cılarımız islanıbdır. Əliquluya deyərsən onları bir yerə sərsin. Orada quruyar.

Şahsənəm çıxıb gedir. Usta Məhəmməd yüyürüb samovarin qırağında əyləşir.

Usta Məhəmməd. Adə, mal бүдүyə, adə, bu xiyal əvvəl kimin əqlinə gəldi. Bu büsatı mən heç ömrümdə görməmişəm. Gəlin bir neçə həftə burada qalaq. Yeyək-içək, bir qədər harınlaşaq. Ha... ha... ha!

Hacı Söhrab. Kül başına! Nə eləyirsən harınlaşıb?

Usta Məhəmməd. Bu obadan hərəmişə bir qız almaq olar. Molla yanımızda, axundumuz hazır. Hacı Söhraba Şahsənəm qarının nikahlarıq. Ha... ha... ha!..

Hacı Söhrab. A ləvənd, zarafat yeri deyil. Buradan tez qaçaq. Əgər paxırımız açılsa, bizi buradan sağ-salamat çıxmağa qoymazlar.

Cibimizdə güclü pul, sağ tikəmizi qulağımız böyüklükdə qoyarlar.
Hacı Söhrabın dərisinə saman təpərlər.

Bu aralıqda Məşədi Rüstəm yerindən qalxıb, qapıdan çölə
başını uzadıb geri çəkilir və sırtıq vura-vura o yana-bu yana
baxır, evin ortasında dayanıb alçaq səsə deyir.

Məşədi Rüstəm. Eviniz yıxılsın, arvad kəl kimi bir qoçu
yıxıbdır həyətdə kəsdirir. Ay məxşim, ay məxşim-məxşim, məxşim.
Mihu-mihu, ala mihu, ala mihu, Mirzə Mihu, hoho mihu evləridir
dü mərtəbə. (*Hacı Söhraba sarı bir az belini əyib sağ əlini yumruğa
yumub biləyini sinəsinə tərəf, sonra da Hacı Söhraba tərəf aparıb
gətirir və bu sözləri lahic dilində başını yırğalaya-yırğalaya oxuyur.
Oxuyub qurtardıqdan sonra Hacı Söhrabın qabağında diz üstə çökür
və əyilib saqqalından öpür.*) Belə, belə ha, bu saqqalın kəramətinə
qurban olum. Yoldaşlar, gəlin bir-bir bu saqqalın başına dolanın.
Ziyarət edin. Sonra qismətinizi yeyin. Bu hörmət və izzət məhz bu
bir şələ saqqaladır. Buna bax, buna! (*Deyib saqqalını sanballayır.*)

Hacı Söhrab. Əzizim, yüz gün yaraq, bir gün gərək. Bəs biz
ömrümüz uzununu bir qucaq saqqalın hamballığını eləyib gözdirmişik,
bu səbəbsiz idimi?

Usta Məhəmməd. A Məşədi, yenə sən diribaşsan. Gəl bu
çayları payla, pəh, pəh, pəh! Bax, çayını iç, qaymağımı ye, üstündən
də erkək qoyunun kababını, Allahına şükür elə. Bu çay lap xunikə-
butəridir.

Məşədi Rüstəm. A bimürvət, bari bunu da artır ki, arabir get
Hacı Söhrabın paslı-hisli saqqalına da səcdə elə. Kəramətə qurban,
kəramətə!

Ağa Səttar. Qardaşlar, belə bir xeyri məndən görün. Çarvadar
qurumsaq bizi yağış altında qırmamışdı?

Məşədi Rüstəm (*çayları paylaya-paylaya*). Ağa Səttar, saq-
qalın yoxdur, danışma. Hamımız bu axund şəbihinə qurban olaq. Bu
olmasa idi, tərəşlilər bizim bu gecə püstü pələngimizi atmışdılar.
Bu büsat saqqal büsatıdır.

Bu aralıqda Əliqulu hər əlində bir örtülü qab içəri girir.
Dərhal Hacı Söhraba nisbətən yoldaşları hal-ehtiram edib
sakit dururlar.

Hacı Söhrab. Xeyr, xeyr, əstəğfürullah! Buyurun, Əliqulu dadaş, gətir qoy süfrəyə.

Əliqulu. Axund ağa, səni cəddinə and verirəm, bizim tərəkəməliyimizi bağışlayacaqsan. Bizlər dağlarda, səhralarda yaşayan adamıq. Sizə layiq qulluğu bacarmayacağıq.

Hacı Söhrab. Dadaş, Allah bağışlasın. Bunlar hamısı Allahın nemətidir. Ancaq bunu unutma ki, atlarımızın qabağı boş qalmasın.

Əliqulu. Xeyr, axund, çarvadarın ixtiyarına, başın üçün, bir dam dolusu saman, bir tağar arpa... iki taya ot vermişəm. Bir ay yedirsə, qurtarmaz. Bəs gedib bir də atlara baş çəkim. (*Çıxır.*)

Usta Məhəmməd (*qalxıb qarıya baxıb, içəriyə girir*). A ləvənd hacı, bəs bu qədər camaata qulluğunda əl bağladıb diz qurdurursan, bunun hayfını görək səndən harada çıxardarıq?

Ağa Səttar. Şamaxıda bizə bir qonaqlıq verər, hayfi çıxar.

Hacı Söhrab (*Əliqulu gətirdiyi qablara loğma batırıb ağzına qoyur*). Gəl bir bundan ye, hayfi ürəyindən çıxsın. (*Hamı yığılır süfrənin başına, hələqə vurub otururlar. Çörəkdən yeyib çaydan içirlər.*) Ədə, ay Məşədi Rüstəm, çıx bir çölə, göyə tərəf bax, de “fələk dızz”.

Hamı əlini qarıya tərəf uzadıb, ağzında çörək yeyib deyirlər: “Fələk dızz”.

Məşədi Rüstəm. Ədə, mən “dızz” deyəndə ağzımdakı çörəyin hamısı evə səpələndi, ağzımda heç şey qalmadı.

Usta Məhəmməd. Pirimiz sənə “çölə çıx” dedi, çıxmadın, saqqalının kəraməti səni xərab elədi.

Məşədi Rüstəm. Əgər pir mənimdir, kəramətini mən bilirəm. Əlində aşıqlıq kimi peşəsi var idi. Onu qoyub gəlib bizim kimi Qəbələdə çərçilik eləməzdə.

Ağa Səttar. Adə, bunun özündə kəramət yoxdur. Kəramət bunun saqqalındadır. Aşıqlıq eləyəndə qırxdırırmış, çərçilik edəndə saqqal qoydurubdur. Bu andır da belə bərəkətli çıxıbdır ki, Nuxadan Hacı Feyzi oğlu İlyas¹ bundan şitil istəmişdi.

Hacı Söhrab. İlyas da bicin biridir, yaxşı tanıyıram, üzündə bir tük yoxdur.

Bu halda Şahsənəm qarı bir əlində çörək, bir əlində kasa içəri girir.

¹ Nuxada (indiki Şekidə) baməzə, hazırcavab, kosa kişi olmuşdur.

Ş a h s ə n ə m. Ayağının torpağına qurban olum, axund! Varım-yoxum bir qoç qoyunum var idi, onu da yolunda qurban eləmişəm.

H a m ı b i r d ə n. Allah qəbul eləsin! (*Hacı Söhrab.*) İmam Rzaya əmanət olasan.

Ş a h s ə n ə m. Amin! Ancaq oba kəndxudalarına və prixod mollasına adam göndərmişəm. Pilov bişirmişəm, gəlsinlər, yesinlər. Axund moizə eləsin, feyz aparaq. On bir ildir moizə eşitməmişəm.

H a m ı (*rəngi ağarmış, peşman halda*). Xeyr, xeyr, bacı, ay ana, zəhmət çəkmə, axund yorğundur, tez yatacaqdır.

Ş a h s ə n ə m. Pilov yeməmiş yatmaq olmaz. Qoyun kəsmişəm, axund ağa, hələ bir həftə mənə qonaqsan. Atam-anam sənə qurban, axund! Kaş nə olaydı, sən bizim bu Tərkeşdə əbədilik axundumuz olaydın. Obalığınan sənə qulluq eləyerdik. Mən öləndə mənim namazımı qılaydın. Vay, vay! Bizim də bir Allah yasarı, bir prixod mollamız vardır. Molla Qulaməli, Allah onu batırsın. Heç bir şeyə yaramaz. On bir ildir bizimlədir. Nə bir moizəsini eşitməmişəm, nə bir mərsiyəsinə ağlamışam. Axund ağam, o yassara da adam göndərmişəm ki, gəlsin onunla bir deyişin, biz də qulaq asaq...

Bu sözü qarıdan eşidən kimi hamı stəkanlarını əlindən yerə qoyub, məbhut qalırlar, rəngləri qaçır. Biri-birinə baxıb başlarını yırğalaya-yırğalaya dodaqlarını dişləyirlər. Hacı Söhrab yoldaşlarına baxıb başını saat rəqqası kimi bu tərəfə-o tərəfə bulamağa başlayır. Gah yerə baxır, gah arvada baxır, gah yoldaşlarına baxır, ağzına apardığı loğmasını yerə qoyur. Bu halda çöldən qarını “ay ana” deyər çağırırlar. Bu da “gəldim!” deyib çölə çıxır.

H a c ı S ö h r a b. Ədə, mən vələdüzzinayə deyən gərək sizin kimi ləvəndlərə qoşulub niyə yola çıxırsan ki, siz də mənim başıma bu kələyi gətirirsiniz, ha bu nə işdir?

A ğ a S ə t t a r. Ədə, məsəl var ki, darıya girən donuz yavanı qəbul edər.

M ə ş ə d i R ü s t ə m. Ədə, bu işdən bir xəta çıxsa, yalnız sənə gəlməyəcəkdir ki, kötək bizim hamımıza bir yerdə dəyəcəkdir.

H a c ı S ö h r a b. Evin yıxılsın, quru kötək yesən, çox sevinmək lazımdır. Sən öləsən, lap başımızı it qibləsinə kəsəcəklər.

U s t a M ə h ə m m ə d. Ədə, nəğil danışası vaxt deyil. Yediyimiz, içdiyimiz burnumuzdan gəldi. Bir tədbirimiz var isə, söyləyin, yoxsa duraq qaçaq.

Ağa Səttar. Ədə, hara qaçıraq, hara? Qaçsaq öldürərlər. Yaxşısı budur ki, Hacı Söhrab sancılansın, biz də duraq belini ovaq.

Məşədi Rüstəm. Sən öl, indi yavaş-yavaş ağılım başıma gəlir. Ədə, həməvaxt deyirdilər ki, mollaı məsxərəyə qoysan, Allah səni bəlaya salar. Buna şəkk gətirənin atasına lənət! Hacı Söhrabın dünyada tutmadığı əməl yoxdur. “Əlifə vo” deməyib¹. Ondan axund olardı ki, siz də bu hiyləyə fitva verdiniz, Allahın da qəzəbinə giriftar oldunuz.

Usta Məhəmməd. Məşədi Rüstəmin sözünə mən də qol qoyuram. Alimləri məsxərəyə qoymaq küfrdür.

Ağa Səttar. Ədə, kimdir məsxərəyə qoyan, sən də əqlinə gələni danışsın. Bizimki bu yerdə qəziyyədir, qəziyyə!

Bu halda Əliqulu qapıdan girib ötürdüyü qonaqları təklif edir.

Əliqulu. Əmi kişi buyur, Zərbalı dayı, buyurun.

Kəndxudalar gəlib əyləşirlər.

Hacı Söhrab. Əliqulu dadaş, deyəsən mənə bir az kefsizlik baş veribdir. Bayaq iştahım var idi, indi lap tutulubdur. Bu qonaqlar da məni bağışlasınlar. Fikrimdə bir az moizə eləmək var idi. Daha keyfim qalmadı.

Tərəkəmələrdən biri. Axund ağa, eybi yoxdur. Uzan, sonra gap elə.

Bu halda Şahsənəm qarı iki əlini qabağa uzadıb içəri girir,
Hacı Söhraba sarı.

Şahsənəm. Gözünüz aydın, gözünüz aydın, mollamız da gəlir. Əmi kişi, Zərbəli dayı, Xudaverdi əmi, xoş gəldiniz! (*Şahsənəm üzünü çevirib qarıya tərəf.*) Hı, hı, gəl, mollam, gəl, gəl, axundum, gəl, başına dönüm, yubanma, gəl! On bir ildir bizə mollalıq eləyirsən, bilmirik bizi aldadırsan, ya yox? Gəl, cəddinə qurban olduğum axundumla, müctəhidimlə bir deyiş, biz də qulaq verək. Nə məhərrəmdə ağılada bilirsən, nə sucələddində güldürə bilirsən. Hı...

Molla Qulaməli. Salaməleyküm! (*Başında şələ papaq, əynində ləbbadə, xəcil və rəzil bir halda içəri girir və qapının qabağında ayaq*

¹ Yəni heç oxumayıb, savadsızdır.

üstə durur. Bunu görən kimi Hacı Söhrabın rəngi qaçır, yoldaşlarına baxıb başını bulayır.)

Hacı Söhrab. Buyur axund, yuxarı buyur, mənim yanına keç.

Molla Qulaməli. Sizin kimi zati-şərifin qulluğunda ayaq üstə durmaq bizim üçün eyni şərəfətdir.

Şahsənəm. Bəs hım...

Hacı Söhrab. Axund, mən izn verirəm, sən əyləş.

Molla məyus-məyus oturur.

Şahsənəm. Hı... hərif meydanıdır, hərif, cəddinə qurban olum, axund, bir deyiş!

Molla Qulaməli. Şahsənəm nənə, axundun ziyarətinə gəlmişəm, buyurur biz də qulaq asarıq. *(Bu sözləri deyib, başını sinəsinə salır.)*

Hacı Söhrab *(diz üstə qalxıb, yoldaşlarına göz gəzdirir və uca səsilə axund tərəfə bağırır)*. Allah, Allah!

Fələyin bir belə dövrü olacaqmış, nə bilim,
Sarıb bağü gülüstan solacaqmış, nə bilim!

Axund, gətir, qabağımı!

Şahsənəm. Hıı, gətir deyir, gətir. Yalnız kənddə kəndxudalıq eləyirdin, hünərin var çıx meydana, hıı!

Molla Qulaməli. Vallah, sən ərşdən-kürsdən danışırısan. Mən fəqir kənd mollasıyam. O yerə mənim əqlim çatmaz.

Şahsənəm. Bəsdir, daha bizi aldatdığın.

Məşədi Rüstəm, Ağ Səttar və qeyriləri *(artıq şadlıq ilə bağırırlar.)* Kəramətinə qurban axund!..

PƏRDƏ

CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏ

(1869–1932)

Cəlil Məmmədqulu oğlu Məmmədquluzadə 1869-cu ildə Naxçıvan şəhərində anadan olmuşdur. İbtidai təhsilini mollaxanada almış, sonra üçsinipli şəhər məktəbini bitirmişdir. Zaqafqaziya (Qori) müəllimlər seminariyasını bitirmiş (1882–1887), İrəvan quberniyasının kəndlərində və Baş Nəsrəşen, Nehrəm, Uluxanlı kəndlərində müəllimlik etmişdir (1887–1897).

Ədəbi fəaliyyətə “Çay dəstgahi” alleqorik-mənzum pyesi ilə başlamış, “Kışmış oyunu” komediyasını, “Danabaş kəndinin əhvalatları” povestini və “Poçt qutusu” hekayəsinin müəllifi kimi məşhurlaşmışdır.

1906-cı ildən nəşrə başlayan və 25 ilə yaxın ömür sürən, Azərbaycan ədəbiyyatı və mədəniyyəti tarixində mühüm yer tutan “Molla Nəsrəddin” jurnalının redaktoru və nəşiri olmuşdur.

“Ölülər” (1909), “Anamın kitabı” (1919), “Kamança” (1920), “Danabaş kəndinin məktəbi” (1921), “Dəli yığıncağı” (1927) pyesləri, “Usta Zeynal” (1905), “Qurbanəli bəy” (1907), “Bəlkə də qayıtdılar” (1926) və s. hekayələri xalq tərəfindən sevinclə qarşılanmışdır.

ÖLÜLƏR

Dörd məclis və beş pərdəli komediya

MƏCLİSLƏRİN ƏHALİSİ

Şeyx Nəsrullah	– 45 yaşında
Şeyx Əhməd	– onun şagirdi, 40 yaşında
Hacı Həsən	– şəhərdə mötəbər bir hacı, 50 yaşında
Kərbəlayı Fatma xanım	– onun övrəti, 40 yaşında
İskəndər	– onun oğlu, 22 yaşında
Cəlal	– onun kiçik oğlu, 10 yaşında
Nazlı	– onun qızı, 12 yaşında
Zeynəb	– Hacı Həsənin qaravaşı, 20 yaşında
Əli	– Hacı Həsənin nökeri, 18 yaşında
Hacı Bəxşəli	– 45 yaşında

Hacı Kərim	– 50 yaşında
Hacı Kazım	– 50 yaşında
Məşədi Oruc	– 35 yaşında
Məşədi Orucun anası	– 50 yaşında
Mir Bağır ağa	– 35 yaşında
Heydər ağa	– teleqrafçı, 45 yaşında
Əliqulu bəy	– dilmanc, 30 yaşında
Mirzə Hüseyn	– müəllim, 40 yaşında
Kərbəlayı Vəli	– 35 yaşında
Dörd nəfər qız	– Şeyx Nəsrullahın övrətləri: hər biri 13-14 yaşında

Azarlılar, arvadlar, müsafirlər, camaat

Əhvalat vaqə olur İrəvan şəhərlərinin birində, iyirmi il bundan irəli.

BİRİNCİ MƏCLİS

Hacı Həsənin evi. İskəndərin otağı, küncdə dəmir kravat, qabağında köhnə miz, üstündə bir-iki kitab; mizin yanında iki köhnə stul. Cəlal və müəllim diz üstə qabaq-qabağa oturub dərs oxuyurlar.

Cəlal (*qabağında kitab, duruxa-duruxa oxuyur*). Mara çe töhfə adərdi.

Müəllim (*ucadan*). Avərdi!

Cəlal. Avərdi. Küft. Bəxatir. Bəxatir daştəm ki, çün bədər xət...

Müəllim (*ucadan*). Bədirəxt!

Cəlal. Bədirəxt gül rəsmi daməni, daməni pər künəm...

Müəllim (*ucadan*). Pür künəm.

Cəlal. Pür künəm hədiyeyi-əshabra, əshabra çün rəsidəm buy güləm çəndan məst kərd ki, damənəm, damənəm öz dəst bərfət.

Müəllim (*ucadan*). Berəft!

Cəlal. Əz dəst berəft, ey mürği səhər, eşqi zipərvanə, zipərvanə...

Bir kişi (*məşədi paltarında tələsik girir içəri və tövşüyə-tövşüyə ucadan*). Hacı Həsən əmi evdə?..

Cəlal (*kişiyə*). Ağam gedib bazara.

Kişi çıxıb gedir. Müəllim təəccüb ilə baxır onun dalınca.

Cəlal (*yənə oxuyur*). Zipərvanə beyamuz, beyamuz... kanə... suxtərə...

Müəllim (*ucadan*). Düz oxu, kon suxtəra... şeiri qələt oxu-mazlar.

Cəlal. Kon suxtəra can şüd, can şüd avaz nəyaməd...

İskəndərin səsi gəlir: "Mars, Mars! Mars!" deyib
iti çağırma-çağırma girir içəri.

Cəlal (*oxuyur*). Kon suxtəra, kon suxtəra... (*İskəndərə*.) Dadaş, çıx get, qoy dərşimi oxuyum.

İskəndər itin qulaqlarından yapışıb, istəyir
çəkə içəri. İt dartınıb gəlmir.

Cəlal (*İskəndərə*). Sən Allah, dadaş, iti çağırma içəri; qoy dərşimi oxuyum.

İskəndər itdən əl çəkib, çox həvəsli və kefli, şlyapasını
kravatın üstünə çırpıb, başlayır papiros eşməyə.

Müəllim (*İskəndərə*). Xudahafız, İskəndər bəy. Yaxşı oldu təşrif gətirdiniz. Təvəqqe eləyirəm Mirzə Cəlala nəsihət eləyəsiniz ki, dərşlərinə can yandırın.

İskəndər (*oturur kravatın üstündə*). Baş üstə, baş üstə, nəsihət elərəm. Amma bunu de ki, mənim sözümə qulaq asan kimdi? Odu, Allahın iti də mənim sözümə baxmır; nə qədər elədim, içəri girmədi. Xa... xa... xa... (*Qah-qah çəkib gülür*.)

Müəllim. Yox, elə buyurma. Mirzə Cəlal ağıllı oğlandı; Mirzə Cəlal sənin sözüne baxar; ondan ötrü ki, bu qədər zəhməti ki, mən onun yolunda çəkirəm, atası çəkir, gərək bu da elə rəftar eləyə ki, bu zəhmətlər səmərəsiz qalmayalar. Məgər Mirzə Cəlal görmür ki, elmsiz insan bir qəpiyə dəyməz? İnsanın ki, elmi olmadı, onun nə qədr-qiyəti ola bilər və nə hörməti ola bilər.

İskəndər (*ucadan qah-qah çəkib gülür*). Məgər Mirzə Cəlal görmür ki, elmi insan bir qəpiyə dəyməz? Xa... xa... xa... Hər kəsin ki, elmi var, onun hörməti yoxdu; hər kəsin ki, hörməti var, onun da elmi yoxdu. Xa... xa... xa... İnsan ona deyərlər ki, nə elmi ola, nə hörməti ola. Xa... xa... xa...

Müəllim (*Cəlala*). Yox-yox, İskəndər bəy zərəfət eləyir; əlbəttə, zərəfət eləyir.

Cəlal (*müəllimə*). Mirzə, vallah dadaşım genə keflidi.

İskəndər (*tez durub gəlir Cəlalın yanına*). Mən? Mən? Mən kefliyəm? Hanı? Mən kefliyəm?

Ağzını Cəlalın ağzına tutub, “hu, hu, hu” eləyir.

Cəlal (*başını kənara çəkib, üzünü turşudur*). Vallah, dadaş, genə çaxır içmişən.

İskəndər (*gülə-gülə ucadan*). Yalan deyirsən, vallah yalan deyirsən! Çaxır içməmişəm, araq içmişəm! Gördün yalan deyirsən! Xa... xa... xa!..

Müəllim (*ayağa durub, Cəlala*). Çünki bu gün dərslərini yaxşı bilmirsən, dəxi mən də sənə təzə dərslər vermərəm. Haman dərsləri sabah soruşacağam.

Bir kişi (*məşədi paltarında qapıdan tələsik girib, tövşüyə-tövşüyə ucadan*). Hacı əmi evdə?

Cəlal (*kişiyə*). Evdə deyil.

Kişi gedir. Həyətdə it hürür kişinin üstünə.

İskəndər (*qarıya tərəf gedib*). Küş, küş, küş! Xa... xa... xa! Küş, küş, küş! Xa... xa... xa! Mars, Mars, Mars! Fut, fut, fut! (*İti muş-qurur.*)

Cəlal (*İskəndərə*). Vallah, dadaş, ağam gələndə deyəcəyəm ki, dadaşım iti küşkürdü adamların üstünə.

İskəndər (*bir qədər Cəlala baxandan sonra*). Mən də deyəcəyəm ki, Cəlal dərslərini bilmirdi. Xa... xa... xa! (*Gülüb qurtarandan sonra bir az baxıb, gəlir Cəlalın yanına.*) Yox, yox, demənəm, demənəm. Sən bilirsən ki, mən səni çox istəyirəm (*üzünü əlləyir*). Amma dadaşımın sözünə baxmamaqda bir az yaxşı eləmirsən. İndi, məsələn, bu kitabı qoyubsan qabağına, oxuyursan. (*Kitabı götürür əlinə.*) İndi yəqin ki, ağam bu kitaba üç abbası, bəlkə hələ dörd abbası, ya bir manat verib, alıb, sən axmaq qabağına qoyub oxuyursan. Amma o pulları aparıb Karapetə versəydin, sənə iki şüşə Smirnov arağı verərdi. Sən də gətirib verərdin İskəndər dadaşına. Mən qoyardım cibimə. Birini səhərdən içərdim axşama kimi sənənin sağlığına, birini də axşamdan içərdim səhərə kimi mirzənin sağlığına. Siz sağ olardınız, mən də keflərdim (*müəllimə tərəf*). Mən ölüm, mirzə, doğru demirəmmi? Xa... xa... xa!..

Müəllim. Bağışlayın, İskəndər bəy, hərçənd bəndənin tərəfindən küstaxlıqdır, sizə nəsihət eləmək, amma uşaq tayfasına o cür sözləri deməyiniz bir az bicadır. Siz qardaşınıza deməkdən ki, səy elə, elm dalınca get, başlayırsız ona lazım olmayan nəsihətləri eləməyə.

Cəlal istəyir kitabı onun əlindən ala, o da vermir.

İskəndər. Xa...xa...xa! (*Cəlala.*) Elm dalınca get. Xa...xa...xa!
Elm dalınca get. Yavaş, yavaş, qulaq as, gör nə deyirəm.

Bir məşədi (*tövşüyə-tövşüyə içəri girib, ucadan*). Hacı Həsən əmi evdə?

İskəndər. Evdədi, evdədi.

Cəlal (*məşədiyə*). Dadaşım yalan deyir, ağam gedib bazara.

Müəllim (*məşədiyə*). Nə var, nə xəbərdi?

Məşədi dinməyib gedir.

İskəndər (*əлиндə kitab, qaçır məşədinin dalınca*). A kişi, getmə, hacı evdədi, getmə. Mars, Mars, Mars! Küş, küş, küş! Qoyma getdi. Fut, fut, fut! Aha, aha, fut! Küş, küş, küş! (*Ayaqlarını yerə döyür.*)

Müəllim (*istəyir çıxıb gedə*). Hələ ki, xudahafiz. (*Çıxıb gedir.*)

İskəndər (*gülə-gülə müəllimin dalınca*). Mirzə, getmə! Mən ölüm, getmə, gəl Cəlala elm öyrət. Oxusun alim olsun.

Cəlal (*İskəndərə yavıq gəlib*). Dadaş, ver kitabımı.

İskəndər (*çox ucadan və hirsli*). Cəhənnəm ol!

Cəlal qorxub qaçır eşiyə. İskəndər bir az onun dalınca baxandan sonra gedib oturur kravatın üstündə və bir cibindən araş şüşəsini və o biri cibindən bir balaca stəkan çıxarıb, başlayır töküb içməyə, sonra kitabı açıb baxır.

İskəndər (*kitaba*). Tanıyıram səni. Mən də səni bir az oxumuşam. On beş il bundan irəli həmin otaqda mən də səni oxumuşam. (*Oxuyur.*) “Məlikra on nəsihət sudmənd aməd və əz səri-xuni-u dər güzəşt”¹. Mənim də müəllimim mənə nəsihət elərdi ki, bala, səy elə, dərslərini yaxşı öyrən. Amma bu dilğirlərin heç birindən eşitmədim ki, desin: bala, adam ol. Hər kəsə rast gəlirsən, elə bunu eşidirsən ki, elm oxu, alim ol. Amma mənə bir başa salan yoxdur ki, axır,

¹ Sədi Şirazinin “Gülüstan” əsərindəndir. Mənası: Padşaha onun nəsihəti xoş gəldi və onun qanından keçdi.

bu elm, elm nə deməkdir? Elm ona deyərlər ki, indi birisi bu şüşəni çəkə başına, hamısını içə. (*İcir.*) Pah! Puf! (*Üzünü turşudur.*) Bax, elm – buna deyərlər.

Cəlal (*başını qapıdan uzadır içəri*). Dadaş, vallah, ağam gələndə deyəcəyəm.

İskəndər (*stəkanı və şüşəni qoyur cibinə*). Cəlal, Cəlal, bura gəl, gör sənə nə deyirəm.

Cəlal. Gəlmirəm, sən keflisən.

İskəndər. Cəlal, bilirsən Sokrat nə deyirmiş?

Cəlal. Sokrat kimdi?

İskəndər. Sokrat bir adam idi; çoxdanın adamı idi. Çox, çox çoxdanın adamı idi. Sokrat deyirmiş ki, “mən dərs oxumamış elə xəyal elərdim ki, dünyada bir zad bilirəm; amma elm oxuyandan sonra yəqin elədim ki, heç zad bilmirəm”. Xa...xa...xa! Yəni arağ içməyi də bilmirəm! Cəlal, ay Cəlal! İndi sən məndən qaçırsan, deyirsən ki, mən kefliyəm; amma and olsun Qaraağac pirinə ki, sən də mənim kimi dərs oxuyub qurtarandan sonra, başlayacaqsan İskəndər dadaşın kimi küplərin dibində yatmağa. Xa...xa...xa!..

Nazlı (*qapıda görsənir*). Dadaş, sən allah, az iç bu zəhrimarı!

İskəndər. Baş üstə, bax, mənim bu gözlərim üstə. (*Əlini qoyur gözüna.*)

Nazlı. Vallah, yalan deyirsən.

İskəndər. Vallah, yalan demirəm. Nə qədər ki, sən burada durubsan, bir tikə də içməyəm; amma doğrudan doğrusu elə [ki] buradan gedibsən, içəcəyəm.

Nazlı (*gəlib yapışır İskəndərin əlindən*). Mən də sənənin yanından getməyəm.

İskəndər (*Nazlının qucaqlayır*). Ey mənim gözəl bacım Nazlı. Səhərdən axşama kimi oturubsan evdə, anandan bozbaş bişirmək dərsi alırsan; amma mənim yanıma gəlmirsən ki, gəzdiiyim şəhərlərdən sənə nağıl eləyim, görəsən dünyada nə var, nə yox! Bax, həyətdə gün çıxıb; sən ki o günü görməyəcəksən, nəyə lazımdır onun işığı? Çöldə otlar göyərüb, ağaclar çiçək açıb; amma nəyə lazımdır sənsiz o çiçəklər, o çəmənlər? Sənənin burnu fırtıqlı balaca qardaşların (*Cəlal və Nazlı gülür*) gedirlər arxların kənarında yonca yığıb yeyirlər, amma sən evdə oturub, saqqız çeynəyirsən. Evdə bitli bacılarının əl-ələ verib, atılıb-düşürsən və deyirsən: haquşka ha haquşka! Bir yarım var haquşka, uzun ətək haquşka! Xa... xa... xa!.. (*Cəlal və Nazlı gülürlər.*)

Mənim istəkli Nazlı bacım! Gəl yapışım əlindən, baş alıb bu vilayətdən çıxıb, qoyub gedək. Dəm qənimətəst. Dəxi niyə durubsan?

Dəxi nə yaşınmaq, nə bürünmək, nə utanmaq?

Bəsdir bu dayanmaq!

Allaha şükür, lələ yanağında eyib yox,

Qaşında, dəhanında, dodağında eyib yox,

Bir zərrəcə zülfündə, buxağında eyib yox,

Dəxi nə yaşınmaq, nə bürünmək, nə utanmaq?

Bəsdir bu dayanmaq!

Hacı Həsən çox havalı və ləhləyə-ləhləyə girir içəri.

Nazlı və Cəlal gedirlər.

İskəndər. Ata, nə xəbər?

Hacı Həsən (*bir az fikir eləyəndən sonra başını qalxızıb*).
Deyirlər Kərbəlayı Fətullah dirilib.

İskəndər (*təəccüblə başını atasına tərəf əyib*). Necə?

Hacı Həsən. Deyirlər Kərbəlayı Fətullah dirilib.

İskəndər (*təəccüblə*). Necə Kərbəlayı Fətullah?

Hacı Həsən. Hacı Rüstəm əmivinin oğlu Kərbəlayı Fətullah.

İskəndər. O ki Xorasanda ölmüşdü?

Hacı Həsən. Hə, hə... haman Kərbəlayı Fətullah.

İskəndər. Yəni lap dirilib, qəbirdən çıxıb eşiyə?

Hacı Həsən (*hövsələsiz*). Hə, hə, dirilib.

İskəndər düzəlib, üzünü çöndərir kənara və istəyir

gülməyini saxlasın, amma tab gətirə bilməyib,

birdən qah-qah çəkib gülür və qaçır eşiyə.

Hacı Həsən (*təəccüblə onun dalınca baxa-baxa*). Allah sənə lənət eləsin! Budu, bu da bizim oxumuşlarımız! Yəqin ki, genə keflidir. Yəni heç kefli də olmasa, belə şeylərə inanmaz. Heç bir şeyə inanan deyil; nə Allahı tanıyır, nə peyğəmbəri tanıyır. Öz ağırlığı qədərincə oxumağına pul qoymuşam, on il gedib, nə bilim, hansı cəhənnəmin dərəsində dərs oxuyub; indi gör axırı nə günə qalıb? Hələ bir para namərdlər müsəlmanları məzəmmət eləyirlər ki, uşaqlarını dərsə qoymurlar. Bu da sənə dərs! İndi qoy gəlib, dərs oxuyanları görsünlər. Allah mənə min dəfə lənət eləsin, əgər bir də mən uşaq göndərəm gedə uzaq yerdə kafirlər içində dərs oxumağa! Yəni

[mən] başı küllü bilirdim ki, axırı belə olacaq. Amma qoymurlar; vallah, billah bu adamlar qoymurlar ki, xalq başını salsın aşağı, öz bildiyini eləsin. Yarışırlar yaxımdan ki, hacı, uşağına yazığın gəlsin, Allaha şükür, məqdurun¹ var, qoy getsin dərs oxusun, gəlib bir qulluq sahibi olsun; incinar olsun, həkim olsun, silistçi² olsun, nə bilim nə zəhirmar olsun. Bəli, göndərdik. Maşallah, oxudu gəldi; indi gör nə olub; səhər kefli, axşam kefli. Divanxanalarda heç mirzəliyə də götürmərlər. Allah bəsin evini yıxsın.

Hacı Bəxşəli (*tövşüyə-tövşüyə girir içəri*). Hacı, Kərbəlayı Fətullah dirilib?

Hacı Həsən (*durur ayağa*). Bəli, bəli, dirilib; hətta öz əliynən kağız da yazıb. Məəttəl qalmışam.

Hacı Bəxşəli. Allahın qüdrətindən heç bir şey uzaq deyil və bir də, ay Hacı, ölü öz başına dirilməz ki? Əlbəttə, onu bir dirildən var.

Hacı Həsən. Yəni, ay Hacı, bu bir qəribə iş deyil ki! Odu, keçən il Kabla Xəlilin arvadı, xəbər çıxdı ki, ölüb. Amma səhər dedilər ki, dirilib. İndi odura gəzir.

İskəndər (*qarıdan başını içəri uzadıb*). Əlbəttə, axşam elə biliblər ki, arvad ölüb, amma demə sən diri imiş! Xa... xa... xa!..

Hacı Həsən (*çox ucadan və hirsli İskəndərə tərəf*). Cəhənnəm ol.

Hacı Kərim (*tövşüyə-tövşüyə girir içəri*). Hacı, deyirlər Kərbəlayı Fətullah dirilib?

Hacı Həsən. Bəli, belədir, doğrudur. Hacı, öyləş. Hacı, öyləş.

Otururlar.

Hacı Kazım (*tövşüyə-tövşüyə girir içəri*). Hacı Həsən ağa, deyirlər Hacı Rüstəm dadaşın oğlu dirilib?

Hacı Həsən (*durur ayağa*). Bəli, Hacı ağa, belədir, doğrudu.

Məşədi Oruc və onun dalmca bir dəstə adam
tövşüyə-tövşüyə girirlər içəri.

Məşədi Oruc (*bir əlində kağız, hər iki əlini göyə qalxızıb Allahu çağırır*). Bari pərvərdigara, sənin qüdrətini tərif eləməyə dilim laldır. Mən şükürlər olsun kərəminə, ilahi!

¹ Qüvvən (pulun, imkanın)

² Rusca *следователь* (müstəntiq) sözünün o zaman el arasında işlənən şəkildir.

Adamların bir parası qabağa yeriyib kağıza
baxırlar və deyirlər.

Budurmu Kərbəlayı Fətullahın kağızı? Oxu görək nə yazıb?

Hacı Həsən (*Məşədi Oruca*). Məşədi Oruc, yaxşısı budur ki, kağızı oxuyasan, camaatın hamısı eşidə; çünki çox qəribə işdir; insan məəttəl qalır.

Məşədi Oruc (*yenə hər iki əlini yuxarı qalxızıb, başlayır ağlamağa və gözünün yaşını arxalığının ətəyi ilə siləndən sonra başlayır kağızı oxumağa*). Ey mənim əziz və mehriban qardaşım Məşədi Oruc! Bu kağız sənə çatan kimi, əvvəl qabaqca Hacı Həsən əmimə müjdə ver.

Hacı Həsən ağlayır.

Ondan sonra həyə anam sağdır, get anamı bas bağrına və deginən: “Ay ana, yazıq ana, dəxi qüssə eləmə, oğlun Kərbəlayı Fətullah dirilib”. Sonra mənim oğlum Məhəmməd həsəni al qucağına və deginən: “Ey yazıq bala, ürəyini sıxma, sən dəxi yetim deyilsən, atan dirilib və bir neçə gündən sonra sənə Xorasandan qırmızı başmaq gətirəcək”. Və ayıb olmasın Məhəmməd həsənin anası, – əlbəttə indi gedib ərə və işdi, əgər getməmiş olsa, – gəlinbacımı göndər, ona xəbər versin (*ağlayır*). Ey mənim əziz və mehriban qardaşım Məşədi Oruc! Ola bilər ki, mənim dirilmək xəbərim sənə və bir para qəlbi-qara adamlara təəccüblü görsənə. Mən lənət olsun o kəslərə ki, xudavəndi-ələmin hikmətinə şəkk gətirələr!

Adamlar hamı birdən. Lənət!

Məşədi Oruc (*oxuyur*). Qardaşım Məşədi Oruc! Mən və mən-dən savayı yüz on dörd nəfər qəbirdən ricət edib, dübarə bu dünyaya gələnlər, görək bir həftə tamam ziyarətə məşğul olaq və inşallah bir həftədən sonra gələrəm vətənə. Ancaq indi müxtəsər surətdə bunu deyə bilərəm ki, Məşədi-müqəddəsdə bir abid peyda olub, bunun ismi-şərif Şeyx Nəsrullahdır. Əyyədullah təala billütf!¹ Şeyx cənabları neçə illər ilə İsfahanda ülumi-xəfiyyatı təhsil edəndən sonra, təşrif gətiriblər Xorasana və burada neçə ay riyazəti-tam və mücahideyi-lakələmdən sonra, həmin elmin xəfayasının istinbatına və istixracına müttələ olub, axırda bu niyyətə düşüb ki, sübhənə və

¹ Allah-taala öz lütfü ilə kömək eləsin.

təalanın mərhəmətilə təsxiri-ərvahə iqdam eləsin. Ey mənim məhriban qardaşım Məşədi Oruc! Macəranın təfsilini, inşaallah, gələndə özüm dil-cavabı nağıl elərəm və sən eşidib mat və heyran qalarsan. Ancaq bunu bil və eşit ki, cəmədiyəl-axirin on səkkizinci günü, qəmər süflə aləminə yavuqlaşan saatda, şeyx cənabları Məşədi-müqəddəsdə qürəbə qəbristanına əhli-qübur ziyarətinə gəlib, təsxirül-əmvat şəraitini əmələ gətirəndən sonra, əvvəl başlayıb bir dua oxumağa və sonra uca səslə deyib: Əzzəmtü əleyküm ya əhləl-qübur! Durun ayağa, ey Allahın mömin bəndələri! Bu səsi eşitcək cəmi ölümlər Allahın qüdrətilə bir hərəkətə gəldilər.

Adamlar başlayır ağlamağa.

Dəxi nə deyim, ay qardaş? Gördüm başımın üstündə bir şəxs durub, uca qamətli, qırx yaşında, abidi-saleh və rəhmdil, siyəh-çəşm və rəngi-ruyi-mübarəkəş bəsəbzə mail və ismi-mübarəkəş Şeyx Nəs-rullah İsfəhani¹.

Hacıların biri deyir. Xudaya, şükür sənin cəlalına!

Biri deyir. Bari pərvərdigara, rəhmin gəlsin yazıq bəndələrinə!

Hamı yenə ağlayır.

Məşədi Oruc (*oxuyur*). Ey mənim mömin qardaşım Məşədi Oruc! Bu kağız sənə yazmaqda məqsədim səni xəbərdar eləməkdir ki, fazili-bimisl və abidi-müqəddəs Şeyx Nəsruallah rəcəb ayının qür-rəsində Məşədi-müqəddəsdən çıxacaq, Culfa yolu ilə Təbrizdən keçib, Nəcəfül-əşrəf şəhərinə azim olacaq. Şeyx cənablarının qəsdini bizim şəhərimizdə bir gün qalıb və əhli-qübur ziyarətinə müşərrəf olub, sonra yola düşüb getməkdir.

Adamlar ağlayır.

Bu kağız sənə yetişən kimi bu xəbəri vətən qardaşlarıma və xüsusən möhtərəm Hacı əmimə yetirəsən ki, ayın yeddisində, ya səkkizində şeyx cənablarının pişvazına çıxıb, o pak vücuda layiqincə ehtiram göstərsinlər ki, bəlkə ağanın fəzilətinin kəramət və mərhəmətindən mənim həmsəhərlilərim bibəhrə qalmasınlar. Vəssəlam.

¹ Qaragözlü, mübarək üzünün rəngi yaşla çalır və mübarək adı Şeyx Nəsruallah İsfəhani.

Kağıza qol qoyub əhli-vilayəti-filan Məşədi Fətullah Hacı Rüstəm oğlu, fi-tarix 19 cəmədiyəl-axir, şəhri-Məşhədi-müqəddəs. (*Hər iki əlini göyə qalxızıb ağlayır. Adamlar da habelə ağlayırlar.*) Xudaya, şükür!

Hacı Bəxşəli (*təəccüblü*). Elədə şeyx cənabları bizim şəhərə də təşrif gətirəcək?

Hacı Həsən. Bəli, bəli. Kağızdan belə məlum olur ki, belə yazılıb. Adamlardan bir neçəsi gələcək; bizim şəhərə gələcək.

Məşədi Oruc. Bəli, bəli, bizim şəhərə gələcək; yəni gəlib buradan Təbrizə gedəcək.

Hacı Kazım. Nə vaxt təşrif gətirəcək? A kişi, nə deyirsən?

Məşədi Oruc. Bəli, bəli, belə yazılıb; rəcəb ayının yeddisində, ya səkkizində təşrif gətirəcək.

Hacı Kərim. A kişi, nə danışırsan? Yəni neçə gündən sonra bizim şəhərə təşrif gətirəcək?

Məşədi Oruc. Yəni iki-üç gündən sonra.

Adamların bir neçəsi. Yəni iki-üç gündən sonra şeyx cənabları bizim şəhərə təşrif gətirəcək?

Məşədi Oruc. Bəli, bəli, belədir.

Adamlar hərəkətə gəlir, bir-birinə deyir: “Dəxi niyə durmuşuq?” Bir az hamı baxır bir-birinin üzünə.

Hacı Həsən (*üzünü hacılara tutub*). Vallah, dünyanın işlərinə məəttəl qalmışam. (*Bir az fikirdən sonra.*) Yəni həqiqətdə bu bir möcüzədir ki, insan öləndən sonra dirilə və bizim kimi ağıllı-başlı adam ola.

Hacı Bəxşəli. Hacı Həsən ağa, sən elə sözləri görək buyur-muyasan. Allahın hikmətinə əl aparmaq olmaz və bir də bu işlər gizlin bir iş ki, deyil: odur ki, kişi öz əli ilə kağız yazıb. Xeyr, Hacı ağa, sən o sözləri buyurma.

Bir neçə adam. Əlbəttə, əlbəttə, bunların hamısı hikmətdir. Bu sirlər hamısı Allah-taalanın yanındadır.

Hacı Həsən. Elədə dəxi niyə durmuşuq? Elədə indi şeyx cənabları yoldadır. Dəxi durmaq vaxtı deyil. Hacı Kazım, Hacı Kərim, Hacı Bəxşəli, Məşədi Oruc, dəxi kim var, hamınıza deyirəm: durmayın, tədarük görün (*ucadan*). A gədə, Heydərəli, haradadır bizim gədələr?

Nökər Əli qapıda adamların dalında görsənir.

A gədə, ata arpa verin, yəhər-əsbabı sazlayın. Siz də, hacılar, məşə-dilər, hazırlaşın; durmaq vaxtı deyil. Görək yol tədarükü görək. Görək qabağa gedək.

Hacılar, adamlar hərəkətə gəlirlər. Adamların bir neçəsi çıxır və bir-birinə deyir: “Gedək atları hazırlayaq”.

H a c ı H ə s ə n. A gədə, Heydər! Durma, tez evə xəbər elə ki, otaqlara fərş salsınlar, qonaq gələcək.

Adamların içindən nökr Heydər çıxıb gedir.

H a c ı K a z ı m (*Hacı Həsənə*). Hacı, qoy sizə zəhmət olmasın, şeyx cənablarının zəhmətini mən çəkim, qoy bizim qonağımız olsun; qorxuram sizə zəhmət ola.

H a c ı H ə s ə n. Yox-yox, Hacı Kazım, sən allah elə demə. Elə vücudun yolunda belə zəhmətlər xoşdur.

H a c ı B ə x ş ə l i. Xeyr, Hacı Həsən ağa, qoy şeyx bizə qonaq olsun.

H a c ı K ə r i m. Vallahı, razı olmanam, görək şeyx cənablarının bəndəçiliyini özüm qəbul edəm. Vallah, olmaz.

H a c ı H ə s ə n (*Hacı Kərimə*). Sənin başın üçün razı olmanam; çünki şeyx cənablarının boynumuzda haqqı çoxdur.

H a c ı K a z ı m. Elədə, Hacı Həsən ağa, dəxi dayanmaq vaxtı deyil. Gedək hazır olaq. Hacılar, buyurun gedək, yol tədarükü görək.

Hamı “buyur-buyur” deyib çıxırlar. Otaqda bir Hacı Həsən qalır.

Bu tərəfdəki qapıdan Kərbəlayı Fatma xanım, başında çadra, qorxa-qorxa başını içəri uzadıb, sonra girir içəri.

K ə r b ə l a y ı F a t m a x a n ı m (*Hacı Həsənə*). Ay Hacı, bu nə xəbərdir? Deyirlər Kərbəlayı Fətullah dirilib gəlir?

H a c ı H ə s ə n. Kabla Fatma, dəxi durmaq vaxtı deyil, ev-əşiyi sazla. Dünya və aləm bir-birinə dəyib; Xorasanda hər nə qədər adam ölmüşdü, hamısı dirilib. Kərbəlayı Fətullah da dirilib; odur, bu gün-sabah gəlir. Onu dirildən şeyx də gəlir; özü də düşəcək bizdə. Di sənə deyirəm, durma get, ev-əşiyi səliqəyə sal. (*Ucadan və hirsli*.) Di sənə deyirəm durma! (*İstəyir çıxıb getsin*.)

Kərbəlayı Fatma xanım. Ay Hacı, Allah atana rəhmət eləsin, bir de görüm, bizim şəhərin ölülərini də dirildəcək?

Hacı Həsən (*qapıda*). Ay arvad, sən allah, tez ol, durma! Bilmirəm dirildəcək, ya diriltməyəcək. O bağlıdır Allahın iltifatına. Mənim özümün də ağlım çaşıb; heç bilmirəm nə cür diriləcək? Allahın iltifatı olsa, bu nə bir çətin işdir? (*Çığırır.*) Arvad, sənə deyirəm durma get, tədarük gör! Mən gedirəm. (*Çıxır.*)

Kərbəlayı Fatma xanım (*hər iki əlini yuxarı qalxızib ağlayır*). Ey yeri-göyü yox yerdən yaradan Allah! Məni il yarımdır ağlar qoyubsan, gülüzlü qızımı əlimdən alıbsan, mənim ciyərimə dağ basıbsan! Ay rəhim Allah, mən səndən istəyirəm Saramı! Ay Kərbəlayı Fətullahı dirildən Allah, mənə də rəhmin gəlsin, mənim gülüzlü qızımı dirilt! Allah! Allah!.. (*Ağlayır, üzüqoylu döşənir yerə.*)

İskəndər (*içəri girir, yavaş-yavaş gəlib durur anasının yanında və başını aşağı salıb qəmgin deyir*). Yazıq ana!

PƏRDƏ

İKİNCİ MƏCLİS

Hacı Həsənin qonaq otağı. Kərbəlayı Fatma xanım və qulluqçusu Zeynəb evi səliqəyə salırlar. Nazlı sevincək gəzir, oynayıb, oxuyur.

Nazlı (*sevincək anasına*). Ana, başına dönüm, ana, o qadını alım, ana, deyirlər bu gələn qonağımız ölüləri dirildir. Qadını alım, ana, bir de görüm doğrudur, ya yox? (*Anasını qucaqlayır.*)

Kərbəlayı Fatma xanım. Ay qız, mən nə bilim? Mən də sənə kimi. Deyirlər Xorasanda on yüz adam dirildib. Kərbəlayı Fətullah əmoğlunu da dirildib. Hələ məni ötür, indi qonaqların gəlmək vaxtıdır, qoy işimi görüm. Ay qız, Zeynəb, tez ol yasdıqları gətir, bu tərəfdən qoy. Bu xalçanı bir az bu tərəfə çək. Tez ol! Bir az çəpik tərپəş!

Nazlı. Ana, vallah, bilmirəm ağlayım, ya gülüm. Vallah, gör fikrimə nə gəlir. Ana, ürəyimdə bir söz var, qoy deyim. (*Anası dinmir.*) Ana, vallah, qonağımıza yalvaracağam, onun ayağına düşəcəyəm, (*ağlaya-ağlaya*) mənim Sara bacımı da diriltsin.

Kərbəlayı Fatma xanım. Ay qız, nə bilim. (*Yerə çöküb, üzünü qarqatının ucu ilə örtür və başlayır ağlamağa.*)

Zeynəb. Ay xanım, sən allah, ürəyini sıxma, Allah kərimdir. (*Kərbəlayı Fatma xanım gözlərini silib, üzünü açır.*) Ay xanım, sən allah, o kişi necə adamdır ki, ölüləri dirildir? Yaxşı, bəlkə imamdı, seyiddi? Bay, Allah, kərəminə şükür! (*Bir az dinməyib.*) Sən allah, xanım, bircə bunu səndən soruşacaqdım ki, görəsən o kişi kasıbların da ölüsünü dirildir, ya bircə dövlətli adamlarınkini? Vallah, xanım, bu gün o qədər fikir eləmişəm, heç bilmirəm nə qayırıram. Doğrusu (*ağlaya-ağlaya*), bizim balaca oğlan bu gün yadımdan çıxmır. Elə deyəsən tifil bu saat qabağında can verir. Yazıq uşaq öləndə gözlərini elə dirəmişdi üzümə ki, deyəsən məndən bir zad istəyir. (*Ağlaya-ağlaya çarqatı ilə gözünün yaşını silir.*)

Kərbəlayı Fatma xanım. Ah, vallah, heç özüm də bilmirəm. Allah rəhim Allahdı, əlbəttə, bizə də yazığı gələr. Di durma, Zeynəb, get Əliyə de ki, su gətirsinlər. Sən də ocağın altına bax. (*Zeynəb çıxır.*)

Nazlı. Ana, ana, vallah, ürəyim bir tikə olub. (*Gülə-gülə.*) Bircə dəfə Sara bacımı görsəydim, ölməzdim. Ana, axı sən bilirsən mən Sara bacımı nə qədər istəyirdim. Bircə ölməyəydim, o günü görəydim – Sara bu qapıdan girir içəri. Belə atılıb onun boynunu qucaqlayıydim, deyərdim, ay torpaqların içində çürüyən bacı! Vallah, ana, istəyirəm dəli olam. Bilmirəm gülüm, ya ağlayım. Mən and içirəm Allaha, peyğəmbərə; nəzir eləyirəm ki, hər nəyim var, paylayım fəqir-füqərəyə, bax, paltarlarımı, qızıllarımı, bax, gedib hər nə var gətirəcəyəm. (*İstəyir qaçıb gedə.*)

Kərbəlayı Fatma xanım. Ay qız, hələ tələsmə. Qoy hələ görək. Gedib şey-şüyü gətirib bura tökmə. Qonaqların gəlmək vaxtıdır. Get Zeynəbə de, tez olsun gəlsin.

İskəndər (*oxuya-oxuya girir içəri*). Hə... ana, kefin necədi?

Kərbəlayı Fatma xanım. Eh, zəhrimar olsun kefim! Sənin dərdin az qalıb məni çürütsün. Xalqın da uşaqları dərs oxuyublar. Odu, hamısı ağıllı-başlı adam olublar; hamısı ayıx-şayix, ağılları başlarında. Hərəsi özünə görə bir qulluq sahibi olub. Amma sən gecə kefli, gündüz kefli... Vallah, el içində lap biabır olmuşuq. İçirsən o zəhrimarı, hər nə ağılna gəlir, danışırsan. Nə Allah tanıyırsan, nə böyük-küçük tanıyırsan. Hələ o nə sözdü dünən Nazlıya demisən? “Gəl yapışım əlindən gedək, gəzək”. Yoxsa indi də bu qalıb ki, qız uşaqları da oğlanlar kimi çıxıb çölü-bacamı gəzələr? Vallah, dünən bunu Cəlal mənə deyəndən az qalırım elə öz əlimlə bir qəbir qazam, girəm içinə, yaxam qurtarsın.

İskəndər (*qah-qah çəkib, yapışır anasının çiyindən*). Daha bundan sonra ölsən də, yaxanı qurtara bilməyəcəksən. Odu, Şeyx Nəsrullahdı-nədi, bu gün gəlir. Sən ölərsən, şeyx genə səni dirildər. Xa... xa... xa!.. Daha bundan sonra ölməknən də yaxan qurtarmaz. Xa... xa... xa!..

Zeynəb və Nazlı girirlər. İskəndər gedib oturur yadıqların üstündə, Zeynəb istəyir qoymasın.

Zeynəb. Oturub yastıqları əzmə! Səndən ötəri bunları bura qoymamışıq! Görmürsən ki, qonaq gəlir?

İskəndər (*Zeynəbə*). Hey, Zeynəb, vallah, fəndini duymuşam! (*Durur.*) Qonağın yolunda bu qədər çalışırsan ki, ərin Kərbəlayı Novruzunu diriltsin? Vallah, fəndini duymuşam. Xa... xa... xa!..

Kərbəlayı Fatma xanım (*İskəndərə*). Ay yazıq, ay başı daşlı! Sən nəyə inanırsan ki, buna da inanasan? Yazığım gününə! Yaxşısı budu çıx get, qoy işimizi görək. Ay qız, Zeynəb, gəl bu xalçanın ucunu düzəlt.

Nazlı (*İskəndərə*). Dadaş, sən allah, barı bu gün özünü yaxşı saxla. Vallah adam utanır, qonaq-zad gələcək.

Mir Bağır ağa (*girib, başmaqlarını çıxardır*). Salaməleyküm.

Nazlı üzünü örtüb, qaçıb gedir.

Kərbəlayı Fatma xanım. Əleykəssalam. Ağa, buyur əyləş.

Mir Bağır ağa oturur. İskəndər qaçır Nazlının dalınca.

İskəndər. Ay qız, Nazlı, muştuluğumu ver! Nişanlın gəlidi.

Kərbəlayı Fatma xanım (*İskəndərə acıqlı*). Kəs səsini! Axmaq-axmaq danışma!

Mir Bağır ağa başını salır aşağı.

İskəndər (*gəlib durur Mir Bağırın qabağında*). Mən ölüm, əl ver! Lotusan həyə, əl ver! Vallah ruhun var; düz doqquz yaşında; gərək bircə tikə artıq olmasın. Quzu əti, şax, tazə-tər, lətif, balaca. Ağzından süd qoxusu gəlir. Ləzzət, ləzzət! Vallah, ruhun var! Lotusan həyə, əl ver!

Mir Bağır ağa (*İskəndərə*). Ayıbdı, ayıbdı! Heç olmasa, anandan həya elə, o sözləri danışma.

Kərbəlayı Fatma xanım. Onun həyası olsa, niyə o sözləri danışır?

İskəndər (*bir az durub, təəcüblü baxır özünə*). Doğrudan, bəlkə məndə heç həya yoxdu. (*İki əlini ciblərinə salıb, bir şey axtaran kimi*.) Baxım görüm, bəlkə həya ciblərimdədi: yox, yoxdur. (*Mir-bağır ağaya*.) Ağa, mən ölüm, sən də bir ciblərinə bax, bəlkə sən ciblərinədə ola.

Mir Bağır ağa istəyir dursun ayağa.

Xa... xa... xa!.. Mən ölüm incimə! Lotusan həyə, incimə! Əyləş, əyləş. Bu saat gedib nişanlımı gətirəcəyəm yanına. (*Çağırır*.) Nazlı, Nazlı! (*Fatma xanım da durur ayağa*.)

Mir Bağır ağa (*qeyzli çox ucadan*). Kəs səsini, piyan! (*İstəyir getsin*.)

Kərbəlayı Fatma xanım. Buy, ay uşaq, başıma xeyir! Bu gədə lap dəli olub. (*Ucadan*.) Adə, Əli, gəl bu səfehə çıxar sal eşiyə!

Mir Bağır ağa çıxıb gedir.

Nazlı (*girir içəri*). Dadaş, vallah lap biabır olduq. O nə sözlərdi danışdırdın? Ayıb deyil?

İskəndər (*çirtiq çala-çala oxuyur və oynayır*).

Bir qız sevmişəm doqquz yaşında...

Sürmə gözündə, rasix qaşında.

Ay can! Ay can! Ay can!..

Kərbəlayı Fatma xanım ikiəlli İskəndərə boğma çıxardıb gedir.

Nazlı (*ucadan*). Dadaş, kəs səsini!

İskəndər (*bir az fikir eləyəndən sonra gedib yapışır Nazlının əlindən və gətirir pəncərənin qabağına*). Bax, bax, o kimdi?

Nazlı. Nə bilim? Özün bilirsən kimdi.

İskəndər. Yaxşı bax! Bax, gör kimdi?

Kərbəlayı Fatma xanım (*gəlib durur qapıda*). Ay balam, axı bir bəddi! Utan, yorul! Axı bir özünə yazığın gəlsin. Axı bir həya elə. O sözləri ki, o kişiye dedin, necə utanmadın? Yazıq kişi xəcalətindən dayana bilmədi, durub getdi. Necə olsa seyiddi, qohumdu.

Məgər adamın ağzına nə gəlsə danışar? Axı o da yazıqdır, qəribdir; bizdən savayı onun bu şəhərdə kimi var?

İskəndər (*çırtıq çalib Nazlını göstərir*). Belə bu şəhərdə onun Nazlı kimi nişanlısı var.

Nazlı. Dadaş, and olsun Allaha, mən Mir Bağır ağaya getməyəcəyəm. Mən heç kəsə getməyəcəyəm.

İskəndər. Xa... xa... xa!.. (*Gedib yapışır Nazlının əlindən.*) Bacım, hələ sən uşaqsan. Get dolanginən, xamsən hənuz! Bir gün olar ki, gəlib görürəm sənə qabağına bir ayna tutub, çəkə-çəkə aparırlar. Onda tutaq ki, sən çəm-xəm elədin. (*Özü də çəm-xəm eləyən kimi burulur.*) Tutaq ki, sən istəmədin gedəsən. O vaxt bir də görəcəksən ki, səni daldan itələyib deyirlər ki, “dayanma, tez-tez get!” Çönüb baxıb görürsən ki, itələyən sənə atan Hacı Həsəndir. Bəli, sonra bəlkə gedə-gedə bir də istədin ki, dayanıb getməyəsən; bir də görəcəksən ki, daldan genə bir adam səni dürtmələyir ki, “dayanma, yeyin yeri!” Çönüb baxıb görəcəksən ki, bu da sənənin anan Kərbəlayı Fatma xanımdı. Əgər, işdi, çox hay-huy eləsən, yanındakı, ətrafındakı bibilərin, xalaların, əmilərin, seyidlər, mollalar, qonşular, cicilərlər, bacılar – hərə bir yandan səni mizləyəcəklər ki, “dinmə, kəs səni! Xortdan gələr səni aparar!” Bəli, halla-hallaynan səni aparıb qatacaqlar bir kişinin yanına. Onda daha sən mənə haradan tapacaqsan? (*Çırtıq çalib oxuyur.*)

Bir gün olar sən də mənə atarsan,
Qurtlarınan aşnalığı qatarsan,
Balam, qatarsan,
Bacım, qatarsan!..

(*Bir az dayanıb fikir eləyəndən sonra, baxır Nazlının və anasının üzünə.*) Ana, bəlkə mənə kefi havasına bu sözləri danışaram? (*Kərbəlayı Fatma xanım dinmir. Nazlı gəlib İskəndəri qucaqlayır.*)

Nazlı. Dadaş, kefli də olsan, mən sənə sözündən çıxmanam.

Nökərlər (*tövşüyə-tövşüyə girib, xəbər verirlər*). Xanım, çıxın eşiyə, qonaqlar gəlir.

Xanım və Nazlı qaçırlar otaqdan.

Hacı Həsən (*üstü-başı tozlu, girib tövşüyə-tövşüyə otağın o tərəfinə, bu tərəfinə baxır, uzaqdan salavat səsi gəldikcə ucalır*).

Allah-taalanın hər bir bəlası gərək bizim vilayətə nazil ola. Şeyx cənabları yolda bir az naxoş olub. Bari Allah şəfa versin ki, xəcalət olmayaq. (*İskəndərə.*) İskəndər, bu gün qonaqların yanında özünü yaxşı saxla. Ayıbdır, dost-düşmən var.

İskəndər. Dadaş, bu haman ölü dirildən şeyxdir ki, gəlir?

Hacı Həsən. Şeyx Nəsrullah cənablarıdır. Dəxi vaxtım yoxdur sənnən artıq danışmağa. (*İstəyir çıxsın.*) Görüm evdə hər bir şeyi hazır eləyiblərimi?

İskəndər. Dadaş, elədə qonaqdan təvəqqe elə ki, əvvəl qabaqca məni diriltsin; çünki elə mən də ölü kimi bir şeyəm.

Hacı Həsən tez və dinməz gəlib yapışır İskəndərin qolundan və çəkə-çəkə aparır eşiyə. Salavat səsi, adamların hay-küyü yaxınlaşır. Tarap-turup, at kişnəməsi və qilü-qal gəldikcə ucalır. Hacı Həsən bir tərəfdən və Şeyx Əhməd bir tərəfdən, Şeyx Nəsrullahı qoltuqlayıb, gətirirlər içəri və oturdurlar döşəyin üstündə və özləri çəkilib, ədəblə dururlar kənarında. Hacı Bəxşəli, Hacı Kərim, Hacı Kazım, Məşədi Oruc, Mir Bağır ağa və hacılar, otaq tutduqca, camaat üst-başları tozlu, tövşüyə-tövşüyə otağa girib, ədəblə dururlar kənarında. Şeyx Nəsrullah naxoş kimi heç kəsə baxmayıb, dayanır yastıqlara. İskəndər adamların içindən başını çıxardıb baxır. Hacı Həsən işarə eləyir ki, çıxıb getsin. İskəndər yox olur. Şeyx Əhməd yavaşca gəlir, çökür Şeyx Nəsrullahın qabağında və dizi üstə yavaşca soruşur.

Şeyx Əhməd (*Şeyx Nəsrullaha*). Şeyxəna, əhvalınız indi necədir?

Şeyx Nəsrullah bir söz deməyib, başını tərpedir.

Hacı Həsən (*qorxa-qorxa Şeyx Əhmədə yaviq gəlib*). Şeyx cənabları izin versin çay gətirsinlər.

Şeyx Nəsrullah başı ilə yox işarəsi eləyir.

Hacı Həsən (*qorxa-qorxa*). Bəlkə qəndab gətirsinlər?

Şeyx Nəsrullah yenə başı ilə işarə eləyir, razı deyil.

Hacı Həsən. Bəlkə şeyx cənabları təam buyuralar? Yaxşı cücəplov bişiriblər.

Şeyx Nəsrullah (*heç kəsin üzünə baxmayıb yavaşca*). Adəmi dər vəqti-mərəz iştəhayi-təam nəmibaşəd. Dil niz dər vəqti-ibtıla bəilləti-həva və istilayi-mərəzi-hübbi-dünya, rəğbət bəzikri-pərvərdigar nəmidarəd. Təam hərçənd ləziz başəd və lakin dər nəzəri-bimar ləzzət namidəhəd. Dil niz çün bəmərəz zatül-səfər vəsvəseyi-dünya mübtəla başəd, əz neməti-bəndəgiyi-xuda və təhsili-faideyi-üqba mütələzziz nəmigərdəd. Bəqədri-matəhzünü lid-dünya yüxrocühümül-axirətü min qəlbikə və biqədri matəhzünü axirətin yüxrocü hümmüd dünya min qəlbikə¹. (*Bir az fikir eləyib, baxır Hacı Həsənin üzünə və birdən dikəlib çıxırır.*) Necə təam? Necə cücəplov? (*Şeyx Əhmədə.*) Şeyx Əhməd, mənə hara gətirmisən? Bunlar necə müsəlmandırlar? Necə mömindilər? Bu nədir? (*Otağın fərşlərini göstərir.*) Bu xalilər nədir? Necə təam, necə cücəplov? Şeyx Əhməd, məgər sən bunlara deməmişən ki, mənəmin xörəyim gündə bir xurmadır?!

Şeyx Əhməd və adamlar qorxub titrəyirlər.

Şeyx Əhməd. Bəli, şeyxəna, demişəm.

Şeyx Nəsrullah (*üzünü adamlara tutub çıxırır*). Bu nədir, vələdüzzina? Nə uymusunuz bu dünyaya? İnnə dünyaküm indi lahövlə min vərəqətin fixümmi cərədətin. Bu nədir? Nə istəyirsiniz? Nə axtarırsınız? Öləcəksiniz, əgərçi şah olasız. Dünyayı-şüma dər nəzdimən hər ayinə biqədrətər əst əz bərgi ki, dər dəhəni-mələx başəd². Sizin dünyanız ibarətdir altı cür ləzzətdən: mətum, məşrub, məlbus, mənkuh, mərkub və məşmum. Vəssalam! Lakin təamların ən ləzzətli baldır ki, arının tüpürçəyindən əmələ gəlir. İçdiyiniz suyun içində minlərcə heyvanat cəmdəyi üzür. Ətirlərinizin əlası müşkdür ki, ahunun göbəyinin qanından ibarətdir. Mərkubatın əşrəfi atdır ki, onu minən həmişə xətdadır. Libasların nəfistəri ipəkdir ki, qurdun üfunətli ağzından çıxır. O ki qaldı mənkuhatın müəzzəm faydaları, burada mətləb bir az tuldur. (*Bir az sakit olub, yavaşca deyir.*) Süməndtər daruyi ki, cərəb xarxari-şahidan gülüzarra fəru minişənəd,

¹ Xəstəlik zamanı insanın xörək yeməyə meyli olmaz. Ürək dünyanın həvavü həvəs mərəzinə mübtəla olan vaxt Allahı yada salmağa rəğbət etməz; yemək nə qədər ləzzətli olur olsun xəstənin nəzərində ləzzətli görünməz və axirət faydasını ələ keçirmək də ona ləzzət verməz. [Səndə] axirət eşqi olsa, dünya üçün gözəl hesab etdiyən şeylərin hamısını axirət sənəin ürəyindən çıxardar və axirətdə görmək istədiyən şeylər dünyanı sənəin ürəyindən çıxardar.

² Sizin dünyanız mənəmin yanımda çəyirtkə ağzında olan yarpaqdan da alçaqdır.

əmri-təzvic nikahi-mitəəst. Tədbirist mətin dər mühafizəti-şəhristani-iman əz taraci-türkan, qəmzəhayı canistan hisnisti-həsini dər təqlidi-xuni-fasid¹. (*Çox ucadan.*) Mən təzəvvəc əhrəzə nisfi dinihi. Yəni hər kəs ki, təzvic konəd nisfi-dini-xudra əz şərri-vəsvəsi-şeytani və fəsadi və həvəşhai-nəfsani eymən başəd². (*Bir az dayanıb yavaşca.*) Şeyx Əhməd, bu camaatın içində bacılardan heç gözüme dəymir? Deynən ki, o biçarələrə xəbər versinlər ki, onlar da buraya gəlib və pərdə dalına cəm olub, Allah-taalanın hökmlərini eşitməkdən bibəhrə qalmasınlar.

Adamlar hərəketə gəlir. Çadraya bürünmüş övrətlər tək-tək otağa girib, kişilərin dal tərəfinə düzülürlər.

Şeyx Nəsrullah (*ucadan*). Əksərü əhlinnaril-əzzəb; bişərin əhli-cəhənnəm əzabanənd. (*Yavaşca Şeyx Əhmədə.*) Şeyx Əhməd, mənim taqətim yoxdur, sən bunları başa sal.

Şeyx Əhməd (*camaata*). Şeyx cənablarının fərmayışından belə məlum olur ki, cəhənnəm əhlinin çoxusu siğeyi-mütədən məhrum olan kişi və övrətlərdir.

Şeyx Nəsrullah (*Şeyx Əhmədə*). Ucadan de, ucadan de. (*Çığıra-çığıra.*) Dü rikət nəməzi ki, mütəzəvvic güzarəd behtər əst əz həftad rükət nəməzi ki, əzəb migüzarəd³. (*Birdən ayağa qalxıb və sağ əlini camaata tutub, çox ucadan.*) Təzvic kon və gər nə əz cümleyi rəhbənanı-nəsarayı və gər nə əz bərədərani-şeytani⁴.

Hacı Həsən (*qabağa yeriyib, düşür Şeyx Nəsrullahın qabağında səcdəyə*). Şeyxəna, bizə rəhmin gəlsin; biz yazıq. Biz hər halda sizin əmrinizə itaət etməyə hazırıq. Bizə yazığın gəlsin.

Şeyx Nəsrullah (*bir qədər Hacı Həsənin üzünə baxandan sonra başlayır ağlamağa*). Həzrət Davudra bə qəbristani güzar iftadə, mələki əzabra did ki, mürdəyə əzab mikünəd. Həzrət fərmud⁵.

¹ Gözlərin xəyalı ilə tərpənən çox qaşıntılı qoturluğun ən faydalı dərmanı – evlənmək məsələsi, yəni siğə eləməkdir. İman məmləkətini canalıcı naz-qəmzə gözəllərinin qarətindən mühafizə etmək üçün siğə möhkəm bir tədbirdir.

² Hər kəs evlənsə, evlənmək onun dinini saxlar. Vələdüzzina, yəni hər kəs evlənsə, öz dininin yarısını şeytanın şərindən və nəfsani həvavü həvəsdən qorumuş olar.

³ Evlinin qıldığı iki rükət namaz subayın qıldığı yetmiş rükət namazdan yaxşıdır.

⁴ Evlən, əks təqdirdə nəsərə rəhbənlərindən və şeytan qardaşlarından olarsan.

⁵ Davudun bir qəbiristanına yolu düşdü, gördü ki, əzab mələki bir ölüyə əzab verir. Həzrət buyurdu.

(*Dayanıb oturur yerə və camaat başlayır ağlamağa.*) Şeyx Əhməd, danışmağa taqətim yoxdur.

Hacı Həsən. Allah şəfa versin!

Adamlar. Allah şəfa versin!

Adamların içindən “çəkil oysa, yol ver” səsi gəlir. Heydər ağa, Əli bəy və müəllim Mirzə Hüseyn girirlər içəri. Şeyx Nəsrullah bunlara göstərilən hörməti görüb, durur ayağa.

Şeyx Nəsrullah. Şeyx Əhməd, bu ağalar kimdirlər?

Hacı Həsən. Şeyxəna! Bu Heydər ağadır, telğrafxanada sahib-mənsəb və əhli-elm bir vücuddur. Bu ağa – Əliqulu bəydir. Məşhur Cahangir bəy mərhumun oğlu; özü də hakim yanında dilmanıdır. Bu cənab – Molla Hüseyn müəllimdir.

Şeyx Nəsrullah (*əli ilə gələnlərə yer göstərir, onlar da oturlar*). Məzacı-şərifiniz inşallah səlamətdir?

Heydər ağa. Allah-taala siz tək üləmanın sayəsini bizim üstümüzdən əskik eləməsin.

Əliqulu bəy. Allah sizə ömür versin.

Şeyx Nəsrullah. Çün adəmira bə cənazə güzərənd və raqi-mani-kitabxaneyi-qeybi ibrətxaneyi-kalbudi-insanra baxameyi-əcəl bər lövhi-təxtəyi-tabut nigarənd həqq-təala...¹ (*Şeyx Nəsrullah birdən bir “uy-uy” eləyib, üzünü qırışdırır və sol əlini qoyur böyrünə.*)

Adamlar təəccübə gəlib dinmirlər. Şeyx Əhməd genə bir söz deməyib, durur ayağa və Hacı Həsənə işarə eləyib çıxır. Hacı Həsən Şeyx Əhmədin dalınca çıxandan sonra Şeyx Nəsrullah yenə başlayır moizəsini.

Çehl sual əz u nümayəd. Əz cümleyi on sual: yeki anəst ki, fərzəndi-alim, zahiri xudra balibashayi-kafiran zinət dadi və batini xudra ki, məhəlli-nəzəri-mən büvəd vagüzaştı. Nədanəm ki, dər cəvabi-in sual çe güyənd?²

Heydər ağa. Bəli, cənab şeyx, biz hər halda Allah-taalanın günahkar bəndələrindənik. (*Üzünü adamlara çöndərib bir az yavaş.*) Maşallah, cənab elm dəryasıdır; mən belə alim görməmişəm.

¹ Elə ki, insanı qəbrə qoydular, qeyb kitabxanasının katibləri insan bədəninin ibrətxanasını əcəl qələmilə tabut taxtasının üstünə yazırlar... Allah-taala...

² Ona 40 sual verər. O suallardan biri odur ki, ey alim oğlum, sən öz zahirini kafirlərin paltarları ilə bəzədin, amma mənim nəzərimi cəlb edən batinini yaddan çıxartdın. Bilmirəm bu suala necə cavab verəcəklər.

Adamların bir neçəsi. Maşallah, qəribə danışır, lap Allah vergisidir.

Əliqulu bəy (*adamlara*). Maşallah olsun şeyxin elminə! “Malades!”

Şeyx Nəsrullah (*Heydər ağaya*). Ağayı-mən, bu şəhərdə sizdən savayı da əcnəbi dərşini oxuyan var, yainki siz iki nəfərsiniz?

Heydər ağa. Xeyr, şeyxəna, yoxdur. Ancaq bir neçə nəfərik. Doğrudur, Hacı Həsən ağanın oğlu da Firəngistanda oxuyub; amma çifayda ki, axırı peşmanlıq olub. Həqiqət, cənab şeyx, əcnəbi millətlərin dilini insan bir az öyrənsə, heç eyib deyil.

Şeyx Əhməd və Hacı Həsən girirlər içəri.

Amma bir surətdə ki, müsəlman uşağı illərlə gedib kafirlər içində qaldı, əlbəttə, etiqađı dəyişiləcəkdı.

Hacı Həsən. Şeyxəna, doğrusu, mən övladdan yana bədbəxt olmuşam. Bir qələtdir eləmişəm.

Şeyx Nəsrullah. Hacınnın oğlu da burada camaat içindədir?

Hacı Həsən. Xeyr, cənab şeyx, xəcalətindən sizi görcək qaçıb gizlənib. Allah onun üzünü qara eləsin.

Şeyx Nəsrullah. Əmr bəməruf hər müsəlmana vacibdir. Hacı Həsən ağa, çağırın oğlunuzu gəlsin; mən onu görmək istəyirəm.

Adamlar hərəkətə gəlir, Hacı Həsən qapıya tərəf gedir,
bir övrət başlayır ucadan ağlamağa.

Nə istəyir övrət?

Məşədi Oruc (*bir az qabağa yeriyyə*). Şeyxəna, bu mənım anamdı; oğlundan ötrü ağlayır. Oğlu hamın Kərbəlayı Fətullahdır ki, sizin mərhəmətiniznən Xorasanda dirilib.

Ağlayan övrət (*çadra başında, bir az ağlaya-ağlaya qabağa gəlir*). Belə sənə qurban olum, ay şeyx! Mən oğlumı səndən istəyirəm.

Şeyx Nəsrullah (*çox ucadan*). Hər süxən cayı, hər nüktə məqamı darəd¹.

Şeyx Əhməd (*övrətə*). Ay bacı, çəkil get, şeyxə başağrısı vermə; hələ o söhbətin vaxtı deyil.

¹ Hər sözün bir yeri, hər nöqtənin bir məqamı var.

Hacı Həsən yapışıb İskəndərin əlindən götürür. İskəndər gəlib durur
Şeyx Nəsrullahın qabağında və əllərini ciblərinə qoyub, baxır onun üzünə.

Şeyx Nəsrullah. Bəyin ismi-şərifini nədir?

Hacı Həsən. Nökərinizin adı İskəndərdir.

Şeyx Nəsrullah. Pəh, pəh! İskəndər! İskəndər! İskəndəri-
Rumi! İskəndəri-Zülqərneyn! Nə gözəl ismdir! İskəndər, İskəndər!
Hiç yek öz ahadi-xəlqə təkmili-nəfsi (*Hacı Həsən Hacı Bəxşəlini
işarə ilə çağırır və hər ikisi çıxır eşiyə*) və təhzibxülq zəruritər öz
mülki-səlatin nist ki, məmləkət səddi möhkəm bəstə kişvəri-xatir
süknərə zi şəri-yəcuci təşvişi düşməni-şum eymən kərdənəd¹.

Öz əsəri söhbətəst,
Hər çi dər in aləməst.
Vərzi küca yafti
Bid bəhayi-nəbat².

İskəndər. Bəli, cənab şeyx, başa düşdüm.

Heydər ağa. (*Əliqulu bəyə*). Görürsən şütit eləyir.

Şeyx Nəsrullah (*İskəndərə*). Cənabınız da bir mənşəb sahi-
bisiniz, ya yox?

İskəndər. Xeyr, mən heç bir şey sahibi deyiləm. Mənşəb sahibi
bu ağalardır. (*Heydər ağanı və Əliqulu bəyi göstərir*). Mən ancaq bu
meyvələrin içində itburnu gülüyəm.

Əliqulu bəy (*Heydər ağaya*). Yəqin genə keflidi.

Şeyx Nəsrullah (*İskəndərə*). Belə məlum olur ki, sizin dər-
siniz bu ağaların dərindən azdır ki, bir mənşəb çata bilməmişiniz.

İskəndər. Bəli, bəli, bunlar elm dəryasıdırlar. İndi də ki, inşal-
lah, siz cənabdan ölü diriltmək elmini öyrənənlər, onda daha lap alim
olarlar, inşallah!

Şeyx Nəsrullah (*hacılara*). Hacı Həsən ağa, təvəqqe edirəm
bu biədəbi buradan kənar edəsiniz! Bu mürtəd Allah-taalanın hik-
mətinə istehza eləyir. (*Hacı Həsən və qeyriləri İskəndəri hədələyib,
salırlar eşiyə.*)

¹ Xalqın heç bir nəfərinə öz nəfsini və əxlaqını təmizləmək padşahlara və sultan-
lara zəruri olan qədər zəruri deyildir ki, məmləkətə möhkəm bir İskəndər səddi çəkib,
qəlb ölkəsini, Yəcucun şərri kimi pis olan düşmən təşvişindən əmin eləsin.

² Bu dünyada hər nə varsa, hamısı yoldaşlıq əsəridir, yoxsa söyüd ağacı nəbatat
baharını haradan tapacaqdı?

Heydər ağa. Şeyxəna, onun ağı başında deyil, çünki gecə-gündüz keflidir.

Mir Bağır ağa. Hələ kefliliyi qalsın kənarında, hələ hicabı da danır. Deyir ki, gərək övrətlər üzüaçıq gəzələr.

Şeyx Nəsrullah (*çox ucadan*). Necə?

Hacı Kərim. Xeyr, Mir Bağır ağa, o qələti eləyə bilməz.

Mir Bağır ağa. Necə eləyə bilməz? Hazır dünən məgər doq-quz yaşında bacısına deməyib ki, dur çıxmaq küçəyə gedək, gəzək. Nə bilim, gün çıxıb, çiçəklər açıb. Mən öz qulağımnan eşitmişəm.

Şeyx Nəsrullah (*durur ayağa*). Vaveyla, vaveyla! (*Adamlar hərəkətə gəlir və hamı qalxır ayağa, Şeyx Nəsrullah qarşıya tərəf hücum eləyir.*) Mən bu vilayətdə qala bilmənəm!

Adamlar qarışır bir-birinə. Hacı Həsən təşvişlə girir içəri və ağılaya-ağılaya gedib düşür şeyxin ayaqlarına.

Hacı Həsən. Şeyxəna, mən yazığam, mənə rəhmin gəlsin. Nə tənbeh lazımdır, mən eləyim; kaş siz mənim evimdən narazı getməyin və mənə bədbəxt eləməyin.

Hacılar. Şeyxəna, siz sakit olun. Biz bu saat onu buradan qovarıq, itilib gedər cəhənnəmə!

Adamların bir necəsi evdən çıxıb, İskəndərin dalınca deyinə-deyinə qaçırlar.

Hacı Həsən (*adamların dalınca*). Yavaş! Yavaş! Səbr eləyin. Mən özüm onun tənbehini elərəm. Hacı Bəxşəli, Hacı Kərim, Hacı Kazım! Cahıl-cuhulu sakit eləyin, mən özüm o məlunun öhdəsindən gələrəm. (*Çıxır, otaqda qalır Şeyx Nəsrullah və Şeyx Əhməd.*)

Şeyx Nəsrullah. Şeyx Əhməd, mənim bu İskəndərdir-nədi, bundan gözüüm su içmir.

Şeyx Əhməd (*bir az fikirdən sonra*). Şeyxəna, heç narahat olma, onu buralarda heç adam yerinə qoyan yoxdu. Sən damağımı pozma, işində ol.

Şeyx Nəsrullah (*bir az fikir eləyib*). Şeyx Əhməd, əvvələn, çıx ev sahibinə xəlvətcə de ki, mənə bir tikə çörək gətirsinlər. Saniyə¹, təvəqqe elə ki, gəlib mənə yer göstərsinlər, rahat olmaq

¹ İkincisi

istəyirəm. Və salisən¹, (*bir az dayanıb*) dəxi özün bilirsən ki, söz yox ki, tədarük görübsən. Mən bu gecə tək burada qala bilmənəm, bədənim yekcə ağrır. Gərək ovduram... Allaha şükür, özün hamısını bilirsən. Dəxi dayanma, tez ol! (*Şeyx Əhməd çıxır, hava başlayır qaranlıqlaşmağa. Şeyx Nəsrullah gəlib oturur döşəyin üstündə və bir qədər fikirdən sonra öz-özünə.*) Mən həmişə xalqa deyəndə ki, naxoşam, elə bilirlər ki, xalqı aldadıram; amma Allah şahiddir ki... (*bir az dayanıb*) mən heç kəsi aldatmıram; çünki həqiqətdə mən naxoşam. Camaatın qabağında mən özümü naxoşluğa vuranda, Şeyx Əhməd həmişə elə bilir ki, mən adamları ələ salıram; amma bu biçarənin heç xəyalına gələ bilməz ki, mənim mərəzim çox şiddətli mərəzdir. (*Fikir eləyir.*) Həmin bu mərəzin bərəkətindən-
dir ki, mən bu bambılı Əhmədin yanında olmuşam bir balaca uşaq və ağlayıb atamdan kişmiş istəyən kimi gündə bir dəfə utana-utana deyirəm: “Şeyx Əhməd, mənə kişmiş”. (*İki əlilə üzünü örtüb, sakit oturur.*)

Hacı Həsənin nökrü Əli – bir məcməyi içində plov və qeyri xörəklər gətirib qoyur ortalığa və çıxır. Şeyx Əhməd daxil olur və gəlib durur bir tərəfdə. Bir qədər keçir, qapıda iki övrət görsənir. Pıçarıç ilə övrətlər bir balaca övrətin əlindən tutub, gətirirlər içəri və dururlar qapının yanında. Nökər girib çıraq yandırır. Hacı Həsən övrətlərin dalınca girir.

Hacı Həsən (övrətlərə). Qızım, utanma, Allah əmridir. Niyə utanırsan?

Şeyx Nəsrullah. Şeyx Əhməd, mənim tərəfimdən vəkil ol və siğəni cari elə.

Şeyx Əhməd. Baş üstə.

Hamı çıxır və balaca övrət qalır otaqda. Bu da istəyir adamların dalınca çıxsın; amma çıxanlar qapını örtüb, bunu qoyurlar içəridə. Şeyx Nəsrullah durur ayağa və bir qədər fikirdən sonra tərپəşməyib, övrətə sarı bəlağətlə deyir.

Şeyx Nəsrullah. O sənin öz ixtiyarındadır: istəyirsən get, istəyirsən qal. O sənin öz ixtiyarındadır ki, öləndə düşsən bərzəx²

¹ Üçüncüsü

² Cəhənnəm

aləminə. Ayaq tərəfindən baca açıla cəhənnəmə və qatır yekəlikdə əqrəblər gəlib yapışalar bədəninə. Bu da sənin öz ixtiyarındadır ki, səni qəbrə qoyanda baş tərəfindən bir dəriçə açıla və o dəriçədən bir nəfər qılman gəlib sənə mazaqlaşsın və bu əsnada qılmanın boyunda sapa düzülmiş zəbərəcə danələri qırılıb dağılalar və başlayasınız hərə bir tərəfdən zəbərəcədi genə sapa düzməyə və bir də görəsınız ki, yetmiş min dünya saatları gəlib dolanıb və indi qiyam-qiyamət olur. (*Övrətə yavuqlaşır.*) O vədə qılman yapışar sənə əlindən (*yapışır övrətin əlindən*) və gülə-gülə sənə deyər: “Görəsən dünyada nə qədər savab işlər görübsən?”

PƏRDƏ

ÜÇÜNCÜ MƏCLİS

Üçüncü məclis vaqə olur şəhərin kənarında, qəbiristanın yanında. Çox cəmiyyət ayaqyalın, şalvar və tumanlarını dizədək çırmayıb, əllərini əllərinin üstünə qoyub, ayaq üstə durublar. Ortalıqda Şeyx Nəsrullah uca daşın üstünə çıxıb, oturub danışır. Sağ tərəfində Şeyx Əhməd, sol tərəfində Hacı Həsən və ətrafında biz gördüyümüz adamların hamısı, İskəndərdən və övrətlərdən savayı.

Şeyx Nəsrullah (*əlində bircildli yekə kitab, çox fəsahtlə danışır*). Dər xəzaini-qüdrət cövhəri-şərifət əz elm və nəfistər əz danış nist. (*Şairanə.*)

Elm bəvəd zindəgiyi-canü dil,
Elm bəhəd tazəgiyi-abü gil.
Elm nəsimi-çəmən-i-can bəvəd,
Rayiheyi-rövzeyi-rizvan bəvəd.
Hər ki, bəsərçəşməyi – danış rəsid,
Abi-həyati-əbədirə çəşid¹.

(*Bir az dayanıb, kitabı iki əli ilə yuxarı qalxızıb, çox ucadan*). Budur kitab! Budur elm! (*Bir az dayanıb yavaşca.*) Ənvai-ülum və əsnafi-

¹ Qüdrət xəzinələrində elmdən daha əziz və daha qiymətli bir cəvahir yoxdur. Qəlbin və ruhun yaşayışı elmə bağlıdır. Elm suya və palçığa təzəlik verər. Elm can çəməninin nəsimidir. Elm behişt bağının ətridir. Elm sərçəşməsinə çatan adam həmişəlik abi-həyat daddı.

on dü qisməst: cəliyyə və xəfiyyə. Cəliyyə on ki, səmti-iştihar yaftə, əksəri-üləma bir qəvaid və qəvanini on müttəle mişəvənd və əhateyi-dəqayiqü rəqabiqi-külliyat və cüziyyati-on minümayənd. Və xəfiyyə on ki, dər zəvayayi-ixtifa mandə hər kəsra vüquf bər həqayiqi əsrar və bədayei-asari-on müyəssər nəşəvəd. (*Bir azca ucadan.*) Əz cümleyi-xəfiyyat: əvvəl, elmi-tilismatəst. Və lakin bunnan işimiz yoxdur. Dövvüm, elmi-təsxirat. Bunnan da işimiz yoxdur. Sevvüm, elmi-xəyalat. Bunnan da işimiz yoxdur. Çəharüm, elmi-şəbədə. Bunnan da işimiz yoxdur. Pəncüm (*ayağa durub, üzünü qəbiristana çöndərib, bir qədər baxıb, çox ucadan*), ricəti-əmvat (*bir az dayanıb, yavaşca*), yəni ölümlərin ricəti. (*Bir az sakit olub oturur, yavaşca.*) Bina bər ümumi-fəvaid və şümüli-əvaidi-in kitab (*kitabı yuxarı qalxızır*) ki, lübbü lübab və məqbuli-ülül-əlbabəst. Misali bimisal, lazimül-imitsal, alicənab, niqabəti-intisab, dirayəti-nisab, vəlayəti-iktisab, cəlalül-həşəmət vəddövlə, qəvimüd-din vəl-millət, sərirarayigah-Xösrövi əmiri-bahadır lazalə, müəyyədən min indillah binnəfsil-qüdsiyyə, siməti-südur yaft ki, in həqiri-fəqir Nəsrullah ibni-Cəfərül-vaizül-İsfəhani bətəlif in kitab iştigal künəd və in risaləra ki, bə “Kəşfül-kəşşafi-hikməti-ricət” gəştə bir pənc məqsəd məbni saxt. Əvvəl, elmi-simiya; dövvüm, elmi-rimiya; sevvüm, elmi-kimiya; çəharüm, elmi-limiya; pəncüm, elmi himiya. Və lakin bunlardan da işimiz yoxdur. (*Bir az dayanıb.*) Ricət bəfəthra, bəməniyi-bərgəşt bədünyast bəd əz mürdən. (*Bir az baxıb, çox ucadan.*) Oturun! (*Adamların hamı birdən çöküb, diz üstə oturlar. Şeyx bir az alçaqdan.*) Bəzi münkirlər deyirlər ki, ricət bəd əz mərg münafiyi-təklifəst. Zira kəsi ki, mürdə, təklif əz u mürtəfə şüd. Dübarə amədəni u be in aləm çə səmər darəd? (*Ucadan.*) Bəlkə sizin də içinizdə belə münkirlər var? Əgər var, gəlsin mənim bərabərimə. Mən bu kitab ilə onun cavabını verim. Kimdir deyən ki, ölümlər dəxi bu dünyaya qayıtmayacaqlar?

Şeyx Əhməd (*yavaşca Şeyx Nəsrullaha*). Ərəbcə de, ərəbcə de.

Şeyx Nəsrullah (*çox ucadan*). Fəiza ərəftə haza və övzəhtü ləkə fil-qövlü bir ricətil-ləti ictəmətiş-şietü əleyhima fi cəmiil-əqvam. Bunu inkar edən gərək elədə bunu da inkar edə ki, dəsti mübarəkəşra bər püşti gusfəndi (*başlayır ağlamağa*), fürud avurdə düayi-bərəkət güft və bəqüdrəti bari-təala əz on ek gusfənd həftad gusfəndi digər mütəvəllid şüdənd. Bir qoyunu bir saniyədə yetmiş

qoyun eləyən öz bəndələrini öldürə də bilər, dirildə də bilər. (*Çox ucadan.*) Kimdir bunu danan? Qoy gəlsinlər bərabərimə, bu kitab ilə onların cavabını verim.

Hacı Həsən (*əli əlinin üstündə, qorxa-qorxa başını aşağı əyib*). Fəda olaq, sənə, Allahın hökmünü danan kafirdir.

Şeyx Nəsrullah (*hirsələ camaata, ucadan*). Durun ayağa!

Hamı birdən qalxır ayağa.

Məgər eşitməyibsiniz ki, yetmiş min nəfər bir qövüm taundan həlak olmuşdular. Ərz kərd, ilahi, əgər mixasti inhara zində gərdani ta biladi-türa abad nümayənd. Ondan ötrü ki, sən göndərdiyin bələdan qaçmayıb, şəhadətə yetişiblər. Qoy indi dirilsinlər. Qoy zində olub, sənə ibadət eləsinlər. Qoy bu dünyaya ricət edib, sənəin şəhərlərini abad eləsinlər. Xudavəndi-ələmdən cavab gəldi ki, (*ağlaya-ağlaya*) aya, dust midari ki, işanra zində nümayəm, bəcəhəti xatiri tü? (*Camaat başlayır ağlamağa.*) Ərz kərd: Bəli! Pəs həqq-təala işanra zində gərdanid. Allah-taala onların hamısını dirilti. Çinan ki, zikr şüd, mürdənd və zində şüdənd və rücu nümunənd bəin dünya.

Camaat içindən bir qoca kişi (*ağlaya-ağlaya*). Ay şeyx, belə qurban olsun sənə mənim canım. Mən pəhlivan oğlumunu səndən istəyirəm ki, indi bir ay olar ölüb; mənim ciyərimi yandırır. Qurban olum sənə, ay şeyx, mən yazığam.

Bir neçə adam istəyir belə təvəqqe eləsin.

Şeyx Əhməd (*ucadan*). Səbr eyləyin, hələ o söhbətlərin vaxtı deyil.

Camaat başlayır yenə ağlamağa və yalvarmağa, biri deyir:
“atamı dirilt”, biri deyir “anamı dirilt”, biri “bacımı”,
biri “qardaşımı”.

Şeyx Nəsrullah (*çox ucadan*). Sükut!

Hamı gözlərinin yaşını silə-silə səsini kəsir.

Şeyx Əhməd, götür kağız-qələmi, hər kəs öz qohum-əqrəbasından ölənlərinin hansının dirilməyini xahiş edir, yaz, ver mənə.

Adamlar hərəkətə gəlir, istəyirlər yavuqlaşsınlar
Şeyx Əhmədın yanına, bir-birini basır. Bəzisi ağlayır.
Hər kəs istəyir qabağa keçə və axırda basabas düşür və
qıylü-qal başlanır.

Şeyx Nəsrullah (*çox ucadan çıxır*). Ədəb!

Hamı yavaş-yavaş çəkilib durur öz yerində.

Şeyx Əhməd (*kağızı və qələmi alır əlinə*). Bismillahir-
rəhmanir-rəhim. Hər kəs ölənlərinin ricətini, yəni dirilib bu dün-
yaya gəlməyini xahiş edir, bir-bir növbə ilə və qayda ilə və ədəb ilə
desin, mən yazım bu kağıza və yetirim şeyx həzrətlərinin xidmətinə.

Yenə adamlar hərəkətə gəlib, istəyirlər basabas salsınlar.

Şeyx Nəsrullah (*çox ucadan*). Əssəbr! Ya məşərəf-islam!¹

Camaat qorxub, sakit olur.

Şeyx Nəsrullah (*Hacı Həsənə*). Hacı Həsən ağa, ölənlərinin
adlarını bir-bir söylə, Şeyx Əhməd yazsın.

Hacı Həsən (*ədəblə əllərini bir-birinin üstünə qoyub, qabağa
gəlir və baş əyir*). Atam Hacı Mehdi. Allah sizin də ölənlərinizə rəh-
mət eləsin.

Camaat (*bir səslə*). Allah rəhmət eləsin!

Şeyx Əhməd (*yazır*). Atam Hacı Mehdi.

Hacı Həsən. Anam Səkinə.

Şeyx Əhməd (*yazır*). Anam Sükeynə.

Hacı Həsən. Bir oğlum Cəfər. (*Ağlayır.*)

Şeyx Əhməd (*yazır*). Bir oğlum Cəfər.

Hacı Həsən. Bir oğlum Heydər.

Şeyx Əhməd (*yazır*). Bir oğlum Heydər.

Hacı Həsən. Qızım Sara.

Mir Bağır ağa (*birdən adamların içindən çıxır*). Onu yazma!
Onu yazma!

Hacı Həsən və adamlar töccüblə baxırlar Mir Bağır ağaya tərəf.

¹ Ey müsəlmanlar! Səbr edin!

Şeyx Nəsrullah (*ucadan*). O kimdir deyən yazma? Ona nə dəxli var?

Mir Bağır ağa (*veriyib qabağa*). Şeyxəna, o qız, ayıb olmasın, mənim övrətimdir!

Şeyx Nəsrullah. Xub, məgər əyalının dirilməyinə razı deyilsən?

Mir Bağır ağa (*bir az duruxub*). Cənab şeyx, sözüm orada deyil. Mənə bu acıq gəlir ki, həyə Hacı Həsən düz adamdır, niyə bəs qardaşı Hacı Rzanı yazdırmır?

Camaat diqqətlə baxır Hacı Həsənin üzünə.

Hacı Həsən (*Mir Bağıra hirsli*). O sənə borc deyil! Öz qardaşımdır; istərəm yazdıraram, istəmənəm yazdırmanam. Sənə nə dəxli var?

Mir Bağır ağa (*Hacı Həsənə hirsli*). Çox əcəb, indi ki, [o] yekəlikdə kişini yazdırmırsan, bir balaca qızı bəs niyə yazdırırsan?

Şeyx Nəsrullah (*ucadan*). Çox mübahisə lazım deyil! (*Hacı Həsənə.*) Hacı Həsən ağa, nə səbəbə ölən qardaşın Hacı Rzanı yazdırmırsan?

Hacı Həsən (*başını aşağı salıb, fikir eləyir*). Şeyxəna! Qardaşım Hacı Rza beş ildən artıqdır ölüb; indi çürüyüb gedib; dəxi o necə dirilib gəlib adam olacaq?

Şeyx Nəsrullah (*çox ucadan*). Necə çürüyüb? Kimdir onu çürüdən? Ənzər-üllah-ül-izam keyfə nənşərəha. Yəni nigah kon bəsuvi istixanəha ki, çe gunə xudavəndi-ələm onhara əz zəmin bülənd mikünəd və bəcayi-xud rədd mikünəd ki, cəsədi-işan başəd və mürəkkəb mikünəd bəzira bəbəzi bəd əz on guşt miruyanəd və mipuşanəd¹. Necə çürüyüb? Kimdir onu çürüdən?

Şeyx Əhməd (*Hacı Həsənə*). Hacı Həsən ağa, sözü müxtəsər eləmək lazımdır. Şeyx həzrətlərinin ovqatı çox bahadır. Qardaşın Hacı Rzanı da yazımmı kağıza, ya yox? İxtiyar sizindir. Əgər dirilməyinə razı deyilsiz, o özgə mətləbdir.

Hacı Həsən (*Şeyx Nəsrullaha*). Şeyxəna, mümkündürmü ki, mənə izin verəsiniz, gedim bir qədər fikirləşim?

¹ Bax gör sümükləri necə dirildirik. Yəni sümüklərə sarı bax gör xudavəndi-ələm onları yerdən necə qaldırır və öz yerlərinə qaytarır ki, onların bəzisini o birilə birləşdirir, ondan sonra da ət əmələ gətirib, onların üzərini örtür.

Şeyx Nəsrullah. Xub, get fikirləş.

Hacı Həsən başını aşağı salıb çıxır.

Şeyx Nəsrullah (*Hacı Bəxşəliyə*). Hacı ağa, növbət sizindir. Önlərinizin adlarını bir-bir de, Şeyx Əhməd yazsın.

Hacı Bəxşəli (*əlini əlinin üstünə qoyub, yeri yir qabağa və başlayır ağlamağa*). Atam-anam sənə fəda olsun. Əvvəl-axır, ayıb olmasın, bir qızım qalıb, oğul üzünə həsrət qalmışam. Bütün ömrümdə Allah-taala mənə iki oğul mərhəmət eləyib: amma ikisini də mən biçarənin əlindən alıb. Birinin adı Cəlil, birinin adı Xəlil idi. Cəlil on yaşında idi, Xəlil səkkiz yaşında. İkisi də nişanlı idi. Elə Cəlilin toyunun tədarükündə idim ki, ayın-şayın gəzdiyi yerdə, bax, boynunun burasından (*əli ilə öz boynunun dahnı göstərir*) bir yara çıxdı. Nə qədər Usta Cəfərə dava-dərman elətdirdim, başa gəlmədi. (*Ağlayır.*) Ax, binəva Cəlil! Nə qədər nəzr elədim, neçə dəfə Qaradaş ocağına apardım, çifayda. Deməyinən, yazığın əcəli tamam imiş.

Şeyx Nəsrullah. Hacı Bəxşəli, mənim burada çox oturmağa vaxtım yoxdur.

Şeyx Əhməd. Hacı Bəxşəli, sözü müxtəsər elə, kimi istəyirsən, de yazım.

Hacı Bəxşəli (*Şeyx Nəsrullaha*). Cənab şeyx, dəxi mənim sözüüm yoxdur. Mən Cəlilimi və Xəlilimi səndən istəyirəm.

Şeyx Əhməd (*yazır*). Demək ki, bir oğlun Cəlil və bir oğlun Xəlil. Bunları yazdım. Dəxi bunlardan savayı?

Hacı Bəxşəli. Şeyx Əhməd ağa, dəxi bunlar kifayətdir.

Şeyx Əhməd (*təaccüblü*). Xub, məgər atandan, anandan və qeyri əqrəbanızdan vəfat edən yoxdur?

Hacı Bəxşəli. Bəli, atam da, anam da vəfat edib; amma biçarələr çox qocalmışdılar. O qədər qocalmışdılar ki, özləri də təngə gəlmişdilər.

Şeyx Əhməd. Demək, Cəlildən və Xəlildən savayı özgə bir kəsiniz yoxdur ki, yazım?

Hacı Bəxşəli (*üzünü qəbiristanına tərəf tutub*). Ax, yazıq bala-larım. Biçarə tiffillərin qəbri elə buradan görsənir. İkisini də bir-birinin yanında dəfn eləmişəm. Çünki o yazıq Xəlil, doğrusu, çox nadinc idi, amma bir-birini çox istərdilər. Odur ki...

Şeyx Nəsrullah (*Hacı Bəxşəlinin sözünü kəsib hirslə*). Hacı Bəxşəli, əgər dəxi öləniniz yoxdur, çəkil kənara!

Hacı Bəxşəli. Xeyr, şeyxəna, dəxi yoxdur.

Camaat içindən birisi (*ucadan*). Necə yoxdur? Pəs övrətin Hürnisəni niyə yazdırmırsan?

Camaat təəccüblə baxır səs gələn tərəfə.

Şeyx Nəsrullah. Kimdi o danışan? Gəlsin qabağa.

Kərbəlayı Vəli (*qabağa yeriyyə*). Şeyx, mənəm danışan. Bu hacıdan (*Hacı Bəxşəlini göstərir*) bir soruş görək, üç il bundan qabaq ölən arvadını niyə yazdırmır? Adı da Hürnisədi; özü də mənim doğma bacımdı.

Hacı Bəxşəli (*Kərbəlayı Vəliyə*). İtil cəhənnəmə, axmağın biri! Öz əyalımdı; kefim istər yazdıraram, istəməz yazdırmaram; sənə nə borcdu?

Şeyx Nəsrullah (*ucadan*). Sükut! Mübahisə lazım deyil! Hacı Bəxşəli, qəti cavab lazımdır. Mənim vaxtım azdır; istəyirsiniz ki, övrətiniz dirilsin, yazdırın; istəmirsiniz, çəkilin kənara.

Hacı Bəxşəli (*bir az fikir eləyib*). Şeyxəna, təvəqqe edirəm bir az izin verəsiniz, gedəm fikirləşəm.

Şeyx Nəsrullah. Çox əcəb, get fikirləş. Şeyx Əhməd, gör dəxi kimdir xahiş edən, yaz qutar.

Hacı Bəxşəli çıxır, adamlar başlayır yavaş-yavaş azalmağa.

Kərbəlayı Vəli (*qabağa gəlib*). Cənab şeyx, belə o qədəmlərinə qurban olum. Mənim bacım Hürnisəni siyahıya yazdır, qoy yazıq arvad dirilsin və öz dili ilə cənabınıza ərz eləsin, görün bu Hacı Bəxşəli onun başına nə toy tutub. Onda cənabınız görərsiniz ki, nə səbəbə Hacı Bəxşəli övrətinin dirilməyinə razı deyil.

Hacı Bəxşəli (*adamların içindən dübarə qabağa gəlib, hirslə və ucadan*). Ədə, hələ utanmırsan da danışırısan? Çox əcəb, Hürnisəni yazdır. Amma bu şərtlə ki, sən də ölənlərinin hamısını yazdır.

Kərbəlayı Vəli (*hirslə*). Çox əcəb, yazdırram.

Şeyx Əhməd. Uzun danışmaq lazım deyil. Kərbəlayı Vəli, əgər deyəcəksən, ölənlərvün adını de, çəkil kənara.

Kərbəlayı Vəli. Atam Məşədi Mustafa.
Şeyx Əhməd (*yazır*). Atam Məşədi Mustafa.
Hacı Bəxşəli. Çox əcəb.
Kərbəlayı Vəli. Bir oğlum Zeynal. (*İstəyir ağlasın.*)
Şeyx Əhməd (*yazır*). Bir oğlun Zeynal.
Hacı Bəxşəli. Çox əcəb.
Kərbəlayı Vəli. Qızım Püstə.
Şeyx Əhməd. Qızın Püstə.
Hacı Bəxşəli. Çox əcəb.
Kərbəlayı Vəli (*bir az fikirləşib*). Vəssəlam.

Hacı Bəxşəli (*hirsli qabağa yeriyib, Kərbəlayı Vəliyə*). Necə vəssəlam? Bəs ananı niyə yazdırmırsan? Bəs anan ölmüyüb? Keçən il ağbirçək arvadı döyə-döyə öldürdün! Hə, niyə dinmirsən? Yoxsa qorxursan dirilə, gedə hökumətə şikayət edə, səni tutub qatalar dustaqxanaya? Hə... niyə yazdırmırsan? Niyə gözlərini bələrdirsən?

Şeyx Nəsrullah (*ucadan*). Qilü-qal lazım deyil. Kərbəlayı Vəli, istəyirsən, ananı da Şeyx Əhməd yazsın; istəmirsən, çəkil kənara.

Kərbəlayı Vəli (*başını salıb aşağı*). Cənab şeyx, qoy gedim fikirləşim.

Şeyx Nəsrullah. Xub, sən də get, fikirləş.

Kərbəlayı Vəli və Hacı Bəxşəli bir-birinə acıqlı baxa-baxa çıxırlar. Camaat başlayır azalmağa. Uzaqdan kefli İskəndərin səsi gəlir: “Xub, sən də get, fikirləş! Xub, sən də get, fikirləş!” Bu sözləri deyə-deyə və cibindən çörək parçalarını çıxarıb yeyə-yeyə İskəndər qalan tək-tük adamların qolundan yapışmış, gülə-gülə baxır üzlərinə. Onlar da bir söz deməyib, başları aşağı, çıxıb gedirlər. Şeyx Nəsrullah daşın üstündən yenir aşağı və Şeyx Əhməd qələmdan-kağızı yığışdırır. Sonra İskəndər yenə öz-özünə bir-iki dəfə: “Xub, sən də get, fikirləş!” – deyib, şeyxi görün kimi durur və qah-qah çəkib uğunub elə gülür ki, az qalır yıxılsın. Sonra sakit olub, bir qədər şeyxin üzünə baxandan sonra deyir:

İskəndər. Hamı getdi fikirləşsin. Bu meydanda qaldı bircə nəfər kefli İskəndər. Bu meydan pəhlivan meydanıdır. Hünər istər ki, İskəndər kimi bir igid gəlib şəstinən dursun bu meydanda və desin: (*ucadan*) Cənab şeyx, hər nə qədər ki, bu qəbristanlıqda (*əli ilə*

göstərir) ölü basdırılıb, hamısını dirilt. Xa... xa... xa!.. (*Çönüb baxır camaat dağılan tərəfə.*) Xa... xa... xa!.. Hamı getdi fikirləşsin. (*Şeyx Nəsrullaha tərəf çönüb, gəlir onun qabağına və istəyir əl versin.*) Cənab şeyx, mən ölüm, əl ver! Lotusan həyə, əl ver!

Şeyx Nəsrullah (*ucadan*). Kənar ol! Mən sənə əl vermənəm. Sən şərab istemal eləyirsən.

İskəndər. Cənab şeyx, siz gərək şükr eləyəsiniz ki, mən şərab içirəm. Əgər mən şərab içməsəm, ağım başımda olar; ağım başımda olanda birdən gözümlü açıb, görürəm ki, aha, bizim şəhərimizə bir müctəhid gəlib, adını qoyub ölü dirildən və mömin hacılarımızın başını ricət məsələsilə piyləyə-piyləyə hər gecə bir balaca qız alır. Xa... xa... xa!.. Mən ölüm əl ver! Lotusan əl ver! Xa... xa... xa!..

Şeyx Nəsrullah (*çox hirslili*). Cəhənnəm ol! Vallahı elə bəd dua elərəm ki, yer ilə yeksan olarsan! Mən Allahın əmri ilə hər gecə intəhasız səvaba nail oluram; dəxi sənin tək meyxanalarda övqatımı zayə eləmirəm. (*Şeyx Əhmədə.*) Şeyx Əhməd, gəl gedək, hələ bu babi çox söz danışacaq.

Şeyxlər uzaqlaşır. İskəndər dinməyib, baxır onların dalınca və
şeyxlər gözdən itəndən sonra iki yumruğunu
yuxarı qalxızıb, ucadan deyir.

İskəndər. Bu qollarda Rüstəm pəhlivan kimi qüvvətim olaydı, yapışaydım sizin ayaqlarınızdan və ataydım göyün üzünə, başaşağı gəlib, kal qarqız kimi paqq eləyib dağılaydınız... (*və özü də paqq eləyib atılır göyə*). Tfu, şarlatanlar!.. (*Kefli kimi ufuldayır. Sonra diqqətlə öz-özünə baxıb, gülə-gülə.*) Buy! Ədə, vallah, dinmə, deyəsən elə lap pəhlivanam! Xa... xa... xa!.. (*Papiroso yandırır, yavaş-yavaş gəlib durur Şeyx Nəsrullah oturduğu daşın üstündə, ayaq üstə durub, baxır qəbiristanlığa. Bir qədər fikirli baxandan sonra heyfəsilənib, əllərini dizlərinə vurub deyir.*) Ax, Allahın altında Şeyx Nəsrullah kimi mənəm də bir elə elmim olaydı ki, burada yatan ölülərnən danışa biləydim! Ax! Əgər olsa idi, üzümü tutardım bu qəbiristanlığa və çağırırdım: (*çox ucadan*) Ölülər! (*Bir az alçaqdan.*) O vədə hamı yatmışlar başlarını qəbirdən çıxardıb, soruşacaq idilər ki, “nə deyirsən, a İskəndər bəy?” Onda mən bu rəhmətliklərə belə bir vəsiyyətlər elədim; mən bunlara deyərdim: (*üzünü qəbiristanlığa tutub çağırır*)

Ölülər! (*Yenə bir az alçaqdan.*) Bir gün Şeyx Nəsrullah gəlib duracaq sizin başınızın üstündə və bir dua oxuyub uca səslə çağıracaq: (*ucadan*) “Durun ayağa, ey Allahın mömin bəndələri!” (*Bir az dayanıb, bir az alçaqdan.*) Ölülər! Mən sizə vəsiyyətləyirəm ki, şeyxin sözüne əməl etməyəsiz. Gəlin bu kefli İskəndərin sözünü bir yaxşıca düşünün və nəsihətini qəbul edin. Və əgər məndən soruşsanız ki, niyə? Mən sizə cavab verməyə hazırım. (*Bir az dayanıb, cibindən bir tikə çörək çıxardıb yeyir.*) Ay rəhmətliklər! İndi siz burada rahatca yatıbsınız; heç dünyadan xəbəriniz yoxdur. Amma vallah, billah, and olsun sizin əziz canınıza, elə ki, başınızı qəbirdən çıxardıb durdunuz ayağa, lap peşman olacaqsınız. Əgər məndən soruşsanız ki, niyə? Mən sizə bu saat ərz elərəm. Belə tutaq ki, siz, məsələn, dirildiniz. Çox əcəb. Axı diriləndən sonra bu qəbiristanda ki, qalmayacaqsınız; istəyəcəksiniz ki, söz yox, dağılasınız evlərinizə. Çox əcəb, dağıldınız. İndi bir deyin görüm, sizi hələ evə qoyacaqlarımı? Vallah, billah, Şeyx Nəsrullahın başına and olsun, gedib görəcəksiniz ki, evlərinizin qapıları bağlıdır. Bəli, nə eybi var, yerdən bir daş götürüb, qapını döyəcəksiniz ki, gəlib açsınlar. Onda qapının dalına bir adam gəlib soruşacaq: (*nazik səslə*) Ey, qapını döyən, sən kimsən? Bəli, siz cavab verəcəksiniz ki, tez ol, aç qapını, mənəm. (*Nazik səslə.*) Axı sən kimsən? Adın nədi? – Aç qapını! Mən bu evin sahibiyəm! (*Nazik səslə.*) – Cəhənnəm ol, qoy get! Biz səni tanımırıq! – A kişi necə tanımırısanız? Mən Kərbəlayı Hüseynquluyam, bu ev mənimdi. Mənim burada arvadım var, uşağım var. (*Nazik səslə.*) – Çox danışma! İtil cəhənnəmə! Sənin burada heç zadın yoxdur! Qardaşın Hacı Fərəc arvadını da alıb, evinə də sahiblənilib, uşaqlarını da göndərib naxıra. – A kişi, Allah xatirəsi üçün, aç qapını, mənim burada ərım var. (*Yoğun səslə.*) – Çox danışma! Çıx qoy get! Bizə arvad-zad lazım deyil! Dünya doludu 9 yaşında qıznan. Sənin kimi kaftarın yeri qəbirdi. İtil cəhənnəmə! Haradan gəlmisən, çıx get ora! Bizə lazım deyilsən. Xa... xa... xa!.. Xa... xa... xa!.. (*Birdən sakit olub baxır qəbiristanlığa və ucadan çağırır.*) Ölülər! (*Bir az yavaş.*) Gəlin bu kefli İskəndərin sözünü eşidin və necə ki yatıbsınız, yatın! Allah sizə rəhmət eləsin...

PƏRDƏ

DÖRDÜNCÜ MƏCLİS

ƏVVƏLİNCİ PƏRDƏ

Hacı Həsənin evi, İskəndərin otağı, Hacı Həsən və övrəti.

Kərbəlayı Fatma xanım fikirli oturublar.

Hacı Həsən. Ay qız, Fatma, Nazlının əl-ayağını hazırla, bu gün gərək köçürək şeyxin otağına.

Kərbəlayı Fatma xanım. Ay Hacı, elə bu tezlikdə?

Hacı Həsən. Bəli, elə bu tezlikdə...

Kərbəlayı Fatma xanım (*bir az fikir eləyəndən sonra*). Ay hacı, vallah, bilmirəm nə eləyim? Lap məəttəl qalmışam: bilmirəm şeyx bu qədər arvadı nə eləyir? Elə gündə birini alır. İndi də bizim qızı istəyir.

Hacı Həsən. Yəni gündə birini alanda bir xilafi-şər iş görmür ki? Allahın əmridi, alır.

Kərbəlayı Fatma xanım. Hacı, yaxşı deyirsən, amma qorxuram Nazlı atılıb-düşə. Bir də, vallah, hacı, doğrudan, Nazlı hələ lap uşaqdı.

Hacı Həsən (*hirsli*). Axmaq-axmaq danışma! Uşaq olmağını, ya olmamağını mən səndən yaxşı bilirəm. Zilhiccə ayının 18-də doqquz yaşı tamam olub, on yaşına ayaq qoyub. Dəxi bilmirəm uşaq nəyə deyirsən? Sözü oyza-buyza atmaq lazım deyil. Bir yolluq aşkar de ki, Nazlıni da verəcəyəm Mir Bağır ağaya.

Kərbəlayı Fatma xanım. Yox, vallah, Mir Bağır ağaya verməkdən ötrü demirəm! Özün bil, öz qızıdır. Hər kəsə istəyirsən ver. Ancaq bilirəm ki, Nazlı atılıb-düşəcək.

Hacı Həsən. Cəhənnəmə-gora atılıb-düşəcək! Qız tayfası axmaq bir şeydi; xeyrini-şərini nə anlayır?! Kefli İskəndərin bacısı ondan artıq olmayacaq ki! Hələ o gərək Allahına şükür eləsin ki, Şeyx Nəsrullah kimi bir vücuda ərə gedir. Bir belə müqəddəs şəxslə qohum olmaq elə bir qənimətdi ki, dünyada az-az adama qişmət ola bilər. Bu bir mərhəmətdi ki, xudayı-taala bizə göndərir və bunların hamısı keçəndən sonra, sən özün gərək biləsən ki... (*yavaşca*) şeyxi incitmək olmaz. Axı gərək başa düşsən nə deyirəm.

Kərbəlayı Fatma xanım (*yavaşca*). Başa düşürəm.

Hacı Həsən. Doğrusu, Fatma, mən bu iki gündür, deyəsən, elə bir təhər olmuşam: gözlərim qaralır, hərdənbir başım da gicəlir.

Kərbəlayı Fatma xanım. Ay həci, Allah kərimdi, heç zad olmaz.

Hacı Həsən (*fikirli*). Nə bilim? (*Bir az dayanıb.*) Di durma, Fatma, get. Nazlıya nə lazımdı de. (*Övrət çıxır, Hacı başını aşağı salıb fikrə gedir. Bir az keçib, qapıya tərəf baxır, guya bir şey görür və hövlnak ayağa durub soruşur.*) Nə istəyirsən? (*Cavab gəlmir. Tez-tez öz-özünə deyir.*) Əstəğfürullah rəbbi və tube ileyh, bismillahür-rəhmanür-rəhim. (*Sonra ucadan çağırır.*) Fatma, Fatma!

İskəndər girir içəri və təəccüblə soruşur.

İskəndər. Ata, nə istəyirsən?

Hacı Həsən (*İskəndərə*). Bura gəl, bura gəl. Gəl yapışım əlindən, dizlərim titrəyir. (*Oturur, İskəndər yapışır atasının əlindən.*) Bismillahür-rəhmanür-rəhim. Deginən mənə bir stəkan su gətirsinlər.

İskəndər. Ata, qorxma, heç-zad yoxdur, ancaq bir az ağıln qaçıb.

Hacı Həsən (*yapışib İskəndərin əlindən*). Yox, İskəndər, ağılm başımdadır. Qorxma, heç bir zadım yoxdu, ancaq gözlərim qaralır.

İskəndər. Qorxma, heç bir şey deyil, ancaq adam dəli olanda elə bir azca gözləri qaralır. Dəxi bundan başqa bir şey yoxdu. Qorxma, bircə bu var ki, sənin başına hava gəlib.

Hacı Həsən. Yox, yox, inşallah, heç zad olmaz. Deginən, bir stəkan su gətirsinlər.

İskəndər. Su gətirsinlər; amma dəli olana su xeyir eləməz. (*Ucadan.*) Əli, Əli! (*Əli girir içəri.*) Bir stəkan su gətir. (*Əli çıxır.*)

Hacı Həsən. İskəndər, sən mənə lap qorxudursan. Axı mən özüm bilirəm ki, ağılm başımdadı. Ancaq deyəsən ki, gözümə bir şey görsəndi. Elə kəfənli adam kimi bir şey idi. Gəlib durmuşdu qapıda. Bəlkə sən də gözüne bir elə şey sataşıb?

İskəndər. Yox, ata, mənə gözüme bir şey sataşmayıb. Dəli adamın gözüne elə şeylər görsənər. (Əli su gətirir, Hacı Həsən alıb içir və deyir.) Allah Yezidə lənət eləsin!

Hacı Həsən (*İskəndərə*). İskəndər, vallah, deyəsən, mənə zərərət eləyirsən. Mən burada hər bir zadı ayın-şayın görürəm. Nədən deyirsən ki, mənə başıma hava gəlib?

İskəndər. Ondan ötrü ki, Şeyx Nəsrullah sizə tələ qurmaqdan ötrü beyninizi doldurub ki, ölüləri dirildə bilər, sən də inanıb var-yoxunu istəyirsən verəsən İsfahan lotusuna!

Hacı Həsən (*bir qədər fikir eləyib*). Yaxşı, bir saatlığa, tutaq ki, mən dəli olmuşam; bəs Mir Bağır ağa ki, alim adamdır, o niyə bəs ölülərin dirilməyinə inanır? Elədə o da dəlidi?

İskəndər. Yox, Mir Bağır ağa dəli deyil, ancaq eşşəkdi.

Hacı Həsən (*dikəlib hirsli, ucadan*). Kəs səsini, namərbut! (*Bir az baxıb.*) Bəs telğrafçı Heydər ağa niyə inanır, elədə o da dəli olub?

İskəndər. Yox, dəli olmayıb. O da o səbəbə inanır ki, qulaqları çox uzundur.

Hacı Həsən. Hə, elədə, dünyada səndən savayı hamı dəlidi, hamı eşşəkdi, bircə sən ağıllısan. Elədə Hacı Bəxşəli də dəlidi, Hacı Kazım da axmaqdı, Hacı Kərim də səfehdi. Hamı dəlidi, bircə İskəndər ağıllıdı.

İskəndər. Dünyada uzunqulaq məgər azdı? Nuhun gəmisində hər heyvandan hərəsindən bircə dənə var idi, amma indi gör bircə Həmədanda nə qədər eşşək var?

Hacı Həsən (*hirsli*). Axmaq-axmaq danışma!

Kərbəlayı Fatma xanım (*girir içəri və durur bir tərəfdə*). Hacı, mən sənin qızının öhdəsindən gələ bilmirəm; sən özün bəlkə onu dilə tutasan.

Hacı Həsən (*bir az fikirdən sonra*). Arvad, Fatma, sən məni, Allaha şükür, tanıyırsan; bilirsən ki, hirsim tutanda gözümə heç zad görsənmir. Get dinməz-söyləməz qızının əl-ayağını qayır. Axşam görək köçürək. (*Fatma xanım çıxır, Hacı Həsən onun dalınca.*) Dayan, dayan! (*Arvad dayanır.*) Qızına de ki, razı olmasın gəlim onun qabırğalarını sındırım! (*Fatma xanım çıxır. İskəndər bir az atasına baxandan sonra “tfu” eyləyib çıxır.*)

Hacı Həsən (*hirsli onun dalınca ucadan*). A səni əkib-doğan tünbətün düşsün! Axırda işi bu yerə yetirdin? (*İskəndərin dalınca hirsli çıxıb, yenə qayıdıb gəlir yerinə.*)

Əvvəlinci azarlı (“ay, vay” *eləyə-eləyə və öskürə-öskürə, rəngi qaçmış bir kişi əlindəki ağaca söykənə-söykənə girir içəri*). Salam əleyküm. Ax! Vay! Vay! Heç ayaq üstə durmağa taqətim yoxdu. Hacı ağa, Allah oğlanlarını saxlasın, mənə bir əlac. İndi az qalır bir il tamam olsun ki, bu zəhrimar naxoşluq yapışıb yaxamdan,

əl çəkmək bilmir. Ay, ay, vay! Ay, vay! (*Öskürür.*) Bax, hərdən bir döşümün burasından ki, bir ağrı tutmur, dəxi qoymur nəfəsimi alım. Gecə səhərə kimi öskürmə qoymur yatım. Dua yazdırmaqdan yorul- dum. Dəllək Usta Cəfərə yol döyməkdən dəxi yorulmuşam. Aman günüdür, ay hacı. (*Öskürür.*) Mənə əlac. Allah sizə ömür versin. Dəxi sizin qapınıza pənah gətirmişəm: ya gərək şeyx cənabları bu saat mənim canımı ala ki, bir yolluq (“*uy, uy*” *eyləyib əlini qoyur döşünə, öskürür*) dincələm, ya gərək mənə bir əlac eləyə. Şeyxin qədəmlərinə fəda olum. Heç zad istəmirəm, elə bircə mənə mərhəmət nəzərilə baxsa, yaxşı olaram; yoxsa, heç bir şeyim yoxdur. Elə Allah-taalanın mənə mərhəməti bəsdı. Ax... ay... vay! Nəfəsim kəsildi.

Hacı Həsən. Çox əcəb, baş üstə, məşədi. Ancaq indi şeyx cənabları ibadətə məşğuldur. Baş üstə, fariğ olan kimi mən ərz elə- rəm ki, yazıqsan, sənə bir əlac eləsin. Baş üstə.

Əvvəlinci azarlı. Ax! (*Öskürür.*) Ax!.. Vallah, bilmirəm ki, bu nə dərddi gəlib yapışıb yaxamdan. Bir-iki ay bundan irəli, yəni deyəsən bir az yaxşı idi. Öskürməm azaldı, iştəham da...

İkinci azarlı (*başı dəsmal ilə bağlı, qaşqabaqlı girib, əvvəl- linci azarlının sözünü kəsir*). Salam əleyküm. (*Əvvəlinci azarlıya.*) Məşədi Hüseyinqulu, sən də buradasan? Yaxşı eləyib gəlibsən; biz yazıqlara nicat yolu elə bu qarıda olacaq. Allah Hacı əminin kölgəsini bizim başımızın üstündən əskik eləməsin öz birliyi xatirinə! (*Hacı Həsənə.*) Hacı əmi, bu başağrısı məni həlak eləyibdir; nə qoyur gecə rahat olam, nə qoyur gündüz rahat olam. Gedirəm Usta Cəfərin yanına, deyir: qanın çoxalıb, gərək səndən qan alam. Gedirəm Mir Bağır ağanın yanına, deyir: qanın azalıb, gərək bal halvasından savayı özgə şey yeməyəsən. Hacı əmi, məni çövür balalarının başına, şeyx cənablarından iltimas elə, mənə bir barmaq yekəlikdə (*əlinin şəhadət barmağını göstərir*) dua yazsın ki, bu başağrısı məndən rəf olsun. Hacı əmi, nə qədər canım sağdır...

Qucağında uşaq bir kişi, uşaq ağlayır və ikinci azarlının sözünü kəsir.

Sonra yenə azarlılar başlayırlar bir-bir içəri girməyə. Kimi başını, kimi boynunu, kimi qolunu bağlayıb, “ax, vay” ilə girib düzülürlər.

Və bərk azarlılar girən kimi çöküb oturlar yerə. Bunların bir neçəsi başlayırlar Hacı Həsəndən bu tövr təvəqqe eləməyə.

Azarlılar. Hacı əmi! Qapına daxil düşmüşük, şeyx cənabların- dan bizə bir çarə. Aman gününü, bizə yazığınız gəlsin.

Hacı Həsən (*gəlib durur azarlıların qabağında*). Baş üstə, mən əlimdən gələni sizdən əsirgəmənəm; ancaq indi görürsünüz, şeyxəna hələ heç kəsə içəri girməyə izin vermir. Siz zəhmət [çəkin] həyətdə oturun ağacın kölgəsində, gözlüyün. Baş üstə, elə ki şeyx cənabları izin verdi, mən sizə xəbər verərəm, hamınız dərd-dilinizi ərz edərsiniz və inşaallah, gümanım bunadır, bu qapıdan naümid qayıtmayasınız.

Azarlılar (*Hacı Həsənə dua edə-edə, yavaş-yavaş çıxırlar*). Allah hacı əmiyə ömür versin! Allah hacı ağanın atasına rəhmət eləsin! Allah onu bizə çox görməsin öz birliyi xatirinə!

Hacı Həsən (*qapıda nökəri Əlini görüb deyir*). Əli, şeyx cənablarına çay-çörək aparıbsan?

Əli. Xeyr, hacı ağa, hələ şeyx yuxudan durmuyub; qapısı indiyə kimi bağlıdır.

Kərbəlayı Fatma xanım (*girir içəri, Əli çıxır*). Hacı, Nazlıni bir fəndlə dilə tutdum, razı elədim. Amma, vallah, bir sözüüm var, deməyə də qorxuram.

Hacı Həsən. De, sözün nədi, de.

Kərbəlayı Fatma xanım. Hacı, sən bilirsən yazıq Saranı ərə verəndə mən nə qədər nisgil elədim ki, yazıq qıza toy çaldırmadıq. Sən dedin günahdı – mən də bir söz demədim. Allaha qurban olum, biz elə həmişə günahdan qorxmuşuq, ancaq...

Hacı Həsən (*arvadının sözünü kəsib*). Hə, sözünü de görüm. İndi elə o qalıb ki, şeyxin hüzurunda evimizə bir toyçu da götürək.

Kərbəlayı Fatma xanım. Vallah, mənim işim yoxdu, mən heç zad demirəm. Odu, öz qardaşın qızları, Fizzə xanım, Səkinə xanım, Gülçöhrə xanım, Ümmigülsüm xanım – hamısı tökülüb gəlib, yapışıblar yaxamdan ki, gərək oxuyub-çalan gələ.

Hacı Həsən. Sənə deyirəm axmaq-axmaq danışma. Hələ şeyx qalsın kənardə, kim görübdür ki, hacı evində toy çalına?

Kərbəlayı Fatma xanım. Sən elə barı insafnan danış: məgər Hacı Ələkbərin qızını ərə verəndə toy çaldırmadılar? Bə Hacı Mirtağıya nə deyirsən? Hazır toya çağırmışdılar. Toy səmindən məhəllə köçürdü. Elə bircə sənin gözün bizi görüb? Odur, bir ay bundan qabaq Hacı Bəxşəli oğlunu evləndirdi; indi bir soruş gör oxuyub-çalan götürmüşdilər, ya yox? Elə dünyada bədbəxt bircə bizik? Nə zəhmət-nən uşaq böyüdürük, amma evdən köçürəndə elə köçürürük ki,

deyəsən oğurluq maldı; nə qonum bilir, nə qonşu bilir. Mən demirəm adam çağır, demirəm qonaqlıq elə, demirəm batman qazanlarını as; ancaq deyirəm ki, yasa yas deyiblər, toya da toy. O yazıq qohum-qardaşlarımız da tökülüb gəliblər. Nə olu ki, heç olmasa, bircə saat çəpik çalalar, yazıq Nazlının da ürəyi açıla. Vallah, səhərdən indiyədək ağlayır. Yad ki, deyil, sənin öz qızındı; görək sən də qızına yazığın gəlsin.

H a c ı H ə s ə n (*bir az fikirdən sonra yavaş səslə*). Yox, qızıma degilən ki, ağlamasın. Mən razı olmanam ki, o ağlasın. Dur gedək, mən də onu dilə tutum. (*Durur ayağa.*) Yox, yox, Nazlı qızım ağlamasın, dur gedək (*çıxırlar*).

Nökər Əli girir içəri və onun dalınca iki qoca övrət. Sonra yenə ikisi-üçü və bu cür on beş-iyirmiyədək çarşovlu övrət, çoxu qoca, pıçıl-daşa-pıçıl-daşa gəlib çökürlər bir tərəfdə. Əli çıxır. Cəlal ağzında konfet, gəlib durur qapıda, övrtlərə baxır. Övrtlərin heç biri dinmir və heç biri üzünü açmır. Cəlal bir az baxandan sonra soruşur.

C ə l a l. Siz də toya gəlmisiniz?

Arvadlar dinməyib, baxırlar Cəlala.

(*Cəlal bir az baxıb deyir.*) Həyə toya gəlibsinizsə, toy otağı bura deyil.

Arvadlar dinmirlər, ancaq başlarını bulayırlar. Sonra bir övrət alçaq səslə Cəlala deyir: “Gəlmişik şeyxə siğə olaq”.

C ə l a l (*soruşur*). Siğə olaq nədir?

Övrtlər yavaşca gülüşürlər. Bir övrət cavab verir: “Gəlmişik şeyxə ərə gedək”. Cəlal başlayır gülməyə və deyir.

C ə l a l. Buy, bu qədər də arvad bir kişiyə ərə gedər? (*Gülüb qaçır eşiyə.*)

Övrtlərin bir neçəsi də gülür. Mir Bağır ağa qapıdan içəri girib, övrtləri görüb, diksinən kimi qayıdır. Sonra Fatma xanım başında çarşov, dalınca Mir Bağır ağa girirlər içəri.

Kərbəlayı Fatma xanım. Ağa, buyur gəl, get əyləş o tərəfdə.

Mir Bağır ağa dalını övrətlərə çöndərrib, gəlib əyləşir qabaqda,
dalı övrətlərə tərəf. Kərbəlayı Fatma xanım gedib övrətlərə əyilib
pıçıldeşandan sonra Mir Bağır ağaya.

Kərbəlayı Fatma xanım. Ağa, bu bacılar səndən təvəqqe eləyirlər, zəhmət çəkib şeyxə deyəsən ki, Allah rızası üçün adını qoysun bu biçarələrin üstünə ki, yazıqlar Allahın savabından binə-sib olmasınlar.

Mir Bağır ağa (*başışağdı*). Baş üstə, baş üstə. Deyərəm, əlbəttə, deyərəm. Çox gözəl işdir. Allah-taala həmişə belə bəndə-lərini dost tutar. Allah əcri-xeyir versin. Maşallah, maşallah, bacılar!

Çırtıq səsi gəlir və sazəndə çalıb-oxumağı eşidilir.

Mir Bağır ağa (*təəccüblü başını qalxızıb, Fatma xanıma*).
Əmidostu, bu nə xəbərdi?

Kərbəlayı Fatma xanım (*arvadlara*). Bir də, vallah, billah, hər kəs hər nə desə, yalandı. Hər kəsin alınına nə yazılıbsa, elə də olacaq. Yoxsa kimin ağına gələrdi bizim Nazlı şeyx kimi adama qis-mət olacaq.

Mir Bağır ağa (*çox təəccüblü*). Necə Nazlı, sizin Nazlı?

Kərbəlayı Fatma xanım. Nə bilim, ay ağa, bu gün hacı Nazlını verir qonağımıza.

Mir Bağır ağa (*təəccüblü*). Şeyx Nəsrullaha?

Kərbəlayı Fatma xanım. Bəli, cənab şeyxə.

Mir Bağır ağa (*bir az fikir eləyib*). Elə bu gün?

Kərbəlayı Fatma xanım. Yəni, vallah, ağa, mən hacının öhdəsindən gələ bilmirəm; deyirəm axı bu tələsikdə iş olmaz. Nə bilim, vallah, özüm də məəttəl qalmışam.

Mir Bağır ağa başını salıb aşağı, cibindən qırmızı güllü dəsmalını
çıxarıb, basır üzünə və başını aşağı əyib, başlayır ağlamağa.

Hacı Həsən (*qapıda görsənir*). Fatma, bacıları apar o biri otağa;
bura adam gələcək.

Kərbəlayı Fatma xanım və övrətlər durub gedirlər. Hacı Həsən və
İskəndər girirlər içəri. Hacı Həsən oturur və İskəndər durur ayaq üstə.

Hacı Həsən (*oğluna*). İskəndər, qulaq as, gör nə deyirəm. Mir Bağır ağa da özgəsi deyil. Sən bilirsən ki, bacın Nazlı səni nə qədər istəyir. Bugünkü gündə razı olma ki, mənəm evimdə göz yaşı tökül-sün. Şeyx cənablarına getməyə mən onu razı eləmişəm; amma bayaqdan ağlamaqdan sakit olmur, deyir ki, nə bilim, gərək İskəndər razı olsun. Bunu da sənə xəbər verirəm ki, razı oldun, olmadın, mənə heç təfəvütü yoxdur. Məni sən o qədər incitmisən ki, mən səni daha adam yerinə qoymuram. İndi özün bil: əgər istəyirsən ki, uşağın qəlbi sıxılmasın, onu çağır bura və xoş dilnən onu danışdır. Qərəz, özün bil.

Mir Bağır ağa ağlaya-ağlaya Hacı Həsənlə çıxıb gedirlər.
Sazəndənin çalıb-oxumaq səsi gəlir. İskəndər fikir eyləyir.
Nazlı qapıda görsənib, durub və dinmir.

Nazlı. Dadaş, qoy gəlim üzündən öpüm. (*İstəyir gəlsin irəli. İskəndər tez çəkilib, durur kənardə və dinməyib, baxır Nazlının üzünə.*) Dadaş, sən allah, məndən incimə!

İskəndər. Həyə istəyirsən mən səndən inciməyim, dur orada və yerindən tərpenmə. (*Bir qədər Nazlıya baxandan sonra əlini salıb, cibindən araq şüşəsini çıxardıb, istəyir başına çəkib içə. Nazlı onun yanına yeriyib, istəyir qoymaya. İskəndər çox ucadan və hirsli “çəkil!” – deyib Nazlıni elə bərk itələyir ki, qız dalı üstə yıxılır yerə. İskəndər başlayır arağı içməyə və Nazlı ağlaya-ağlaya durur ayağa və qarıya tərəf gedir. İskəndər “puf” eləyib üzünü turşudur və Nazlıya deyir.*) Dayan, dayan! Getmə! Sənə söz deyəcəyəm. (*İkinci dəfə şüşəni başına çəkib içir və şüşəni qoyur cibinə. Sazəndənin çalıb-oxumaq səsi gəlir. İskəndər hamən səsi eşidib, başlayır yavaş-yavaş alçaqdan oxumağa. Sazəndə oynamaq havası çalır və İskəndər düşür oynamağa; sonra dayanıb Nazlıya.*) Nazlı, mən ölüm, bura gəl; gəl bura, gəl barışaq. İndi hər nə sözün var de. İndi mən sənə nökerəm, mən sənə qulam. Gəl, gəl barışaq. (*Gedib Nazlıni qucaqlayır.*)

Məşədi Oruc (*əlində teleqraf kağızı, kəhildəyə-kəhildəyə girir içəri və ucadan soruşur*). Hani Hacı əmi?

Onun dalınca anası yenə ağlaya-ağlaya girir içəri. Nazlı yox olur.

Sonra kəhildəyə-kəhildəyə içəri girirlər Hacı Bəxşəli, Hacı Kərim, Hacı Kazım, Mir Bağır ağa, Heydər ağa və biz gördüyümüz adamların çoxu. Çox adam da otağa sığışmayıb durur qapıda. Adamlar kəhildəyə-kəhildəyə bir-birinin üzünə baxıb, bilmirlər nə qayırsınlar. Hacı Həsən içəri girib, çox təəccüb eləyib, mat qalır və adamlara üzünü tutub soruşur.

Hacı Həsən. Camaat, xeyir ola? Nə xəbərdi, nə var?
Məşədi Oruc (*ağlaya-ağlaya*). Hacı, Kərbəlayı Fətullah dirilməyib.

İskəndər xa... xa... xa!.. çəkib güllür və adamların
içinə girib yox olur.

Hacı Həsən (*Məşədi Oruca*). Nə danışırısan, necə dirilməyib?
Adamların çoxu birdən. Bəli, bəli, dirilməyib.

Hacı Həsən. A kişi, Allah rızasına, elə söz danışmayın. Elə şey olmaz və ola da bilməz.

Məşədi Oruc. Hacı əmi, vallah, belədi. Bu da telğraf, al, oxut, gör nə yazılıb. (*Ətəyi ilə gözünün yaşını silir və kağızı uzadır Hacı Həsənə.*) Hacı əmi, axı Kərbəlayı Fətullahdan kağız gəlmişdi ki, guya bu şeyx onu dirildib və özü də çıxıb gəlir. Mən də, özün bilirsən ki, Xorasana telğraf eləmişdim ki, görüm Kərbəlayı Fətullah niyə yubandı. Telğrafı da Hacı Məmmədəlinin üstünə göndərmişdim. Çünki dadaşım dirilsəydi, Hacı Məmmədəligildən savayı özgə yana getməzdi. İndi Hacı Məmmədəli yazır ki, siz dəli-divanə olmusunuz. Adam da məgər öləndən sonra dirilər?

Hacı Həsən (*teli ala-ala*). Necə?

İskəndər adamların içindən xa... xa!.. çəkib güllür.

Hacı Həsən (*Heydər ağaya*). Ay Heydər ağa, Allah atana rəhmət eləsin, bir bizi başa sal görək, bu necə telğrafdı? Axı ağıl kəsmir ki, gözümlə ilə gördüyümüz işlərin hamısı yalan çıxsın. Biz ki, Allaha şükür, uşaq deyilik, dəli deyilik. Allaha şükür, şeyx cənablarının möcüzələrini burada olan adam hamısı gördü. Bəlkə telğrafda səhv-zad var?

Hamı bir-birinə deyir: “Vallah, belə zad olmaz”,
“Xeyr, belə deyil”, “Vallah, başa düşə bilmirəm”.

Heydər ağa. Hacı Həsən ağa, mən telğrafı diqqətlə oxumuşam. Telğrafda səhv yoxdur. Mən belə məsləhət görürəm, genə şeyxin özünə bu əhvalatı bildirəsiniz ki, görək sözü nədi və bu teli kim vura bilər və belə yalanı kim düzəldə bilər?

Hamı birdən. Bəli, bəli, yaxşı buyurun; şeyxin özünə demək lazımdır. (*Hamı sakit olur.*)

Hacı Həsən. Vallah, doğrusu, adam utanır da şeyxə belə sözləri deməyə. Doğrusu, mən bir az xəcalət çəkirəm. A kişi, vallah, ola bilməz. Burada bir özgə əməl var. Qərəz ki, vallah, mən utanıram. Belə xəbəri mən şeyxə verə bilmənəm.

Hacı Bəxşəli (*Hacı Kərimə*). Hacı Kərim ağa, sən yaxşısan, sən özün şeyxnən danış.

Hacı Kərim. Xeyr, xeyr, mən o qələti eləyə bilmənəm! (*Hacı Kazıma*.) Hacı Kazım ağa, sən özün yaxşısan.

Hacı Kazım. Doğrusu, mən şeyx cənablarından qorxuram. Qardaş, görmürsünüz ki, necə hirslidir? Elə çıxır ki, dam-daş titrəyir.

Mir Bağır ağa (*qabağa yeriyib*). A kişi, burada, mən bilmirəm, nə çətin iş var? Şeyx Nəsrullah adamyeyən deyil ki! İstəyirsiniz mən bu saat gedim, hər nə sözünüz var deyim. (*Yavuqlaşır şeyxin qapısına*.)

Hamı. Çox əcəb! Çox əcəb! Allah atana rəhmət eləsin!

Hacı Həsən (*yeriyib Mir Bağır ağanın qabağına*). Ay ağa, sən allah, barı bir az ehtiyatlı ol. Genə hər nə deyəcəksən, bir az ədəbli de ki, yazıq şeyxi özümüzdən incitməyək.

Mir Bağır ağa (*əli ilə şeyxin qapısını tıqqıldadır, hamı qorxub çəkilir kənara. Çoxları otaqdan çıxır. Mir Bağır ağa yenə qapını döyə-döyə çağırır*). Cənab şeyx!

Hacı Həsən (*kənardan qorxa-qorxa*). Mir Bağır ağa, gəl bir istixarə eləyək; bəlkə heç şeyxi narahat eləməyimiz məsləhət deyil?

Mir Bağır ağa qulaq asmayıb, qapını dəxi də bərk döyür. Hamı sakit olub, mat qalır. İskəndər adamların içindən çıxıb, birdən gəlir və qapını təpiyilə bərk vurur. Qapı açılır, adamlar qorxularından qaçırırlar eşiyə və şeyxin otağının tamaşaçılara tərəf pərdəsi qalxır.

İKİNCİ PƏRDƏ

Şeyxin otağında bir kəs görsənmir. İskəndər otağa girib, təəccüblü o tərəf-bu tərəfə baxıb, yavuqlaşır küncdə asılan pərdənin yanına və pərdənin kənarını qalxızıb baxan kimi, pərdə dalında olan dörd nəfər qız başlayır birdən ağlamağa.

İskəndər (*qızlardan soruşur*). Hamı şeyx? (*Qızlar cavab verməyib ağlayırlar. İskəndər Şeyxi axtarmaq qəsdilə yenə o tərəf-bu tərəfə baxıb və sonra pərdənin dalındakı qızlara baxıb, yenə soruşur*.) Bəs qonaqlar hara gediblər?

Qızlardan birisi (*pərdənin dalından*). Gecəynən şeylərini yığışdırıb dedilər: “Gedirik hamama”.

İskəndər bir söz deməyib, qızların pərdəsini salıb, başını aşağı salıb, bir qədər fikirli durur. Bu heyndə eşikdə qılı-qal və qaç-haç qopur. Bir az da keçir, üç nəfər adam, müsafir paltarında, silahlı və toz-torpaqlı, çox hirsli girirlər qabaq otağa və ucadan soruşurlar: “Hanı o ölü dirildənlər?” Sonra müsafirlər və onların dalınca camaat girir şeyxin otağına. Müsafir və camaatdan bir neçəsi İskəndərdən soruşurlar: “Hanı Şeyx Nəsrullah?” İskəndər cavab verir ki, “qaçıblar”. Müsafirlər və camaat ucadan soruşur: “Necə qaçıblar, hara qaçıblar?” Otağa böyük mərəkə düşür. Pərdə dalından qızlar başlayır ağlamağa. Adamların biri soruşur: “Hara qaçıblar?”, biri: “Necə qaçıblar?”. Biri deyir: “Nə vaxt qaçıblar?” Bir-iki kişi gəlib pərdənin dalından qızlardan soruşur: “Bala, niyə ağlayırsan? Bala, qorxma!” Adamlar qarışıb bir-birinə. Müsafirələrin biri üzünü camaata tutub deyir.

Müsafir. Ey müsəlman qardaşlar! Bir sakit olun; iki kəlmə sözüümü eşidin; sonra siz də təklifinizi bilin; bizə də kömək eləyin. Biz İrəvan vilayətindənək və indi elə başa düşürük İsfahan lotuları bizim başımıza gətirəni, sizin də başınıza gətirib. Belə ki, bu haramzadalar yalandan adlarını müctəhid qoyub, gəlib bizim şəhərdə dörd gün qalıblar və min hiylə ilə gecədə bir qız alıb, kəbin altında qoyub, çıxıb qaçıblar. Aman günüdür, onlar qaçan yolu bizə nişan verin, tutaq və onların divanını eləyək.

Pərdə dalında qızlar yenə ağlaşırlar. Adamların bir neçəsi müsafirələrin qabağına düşüb və çoxusu onların dalınca tez qaçirlar və qaça-qaça çığırlar: “Durmayın, durmayın! Qaçaq Culfa yoluna! Kərbəlayı Həsən! Məşədi Cəfər! Əli! Həsənqulu! Atları minin, durmayın gedək o lotuları tapaq!” Adamların çoxu və müsafirələr qaçıb, çıxıb gedirlər.

İskəndər (*şeyxin otağının ortasında durub, müsafirələrin sözlərini təkrar eləyib, öz-özünə deyir*). Gecədə bir qız alıb, axırda qoyub qaçıblar! Xa... xa... xa!.. (*Qah-qah çəkib gülür; sonra sakit olub fikirli, qızlara tərəf üzünü çöndərib və yenə bir az fikirdən sonra qalan adamları eşik otaqdan bir-bir çağırır içəri. Adamlara.*) Gəlin içəri, gəlin bura! Gəl, gəl! Yavuş gəl!? Gəl, keç içəri. Sən də gəl. Hacı Kazım, sən də buyur içəri. Hamınız gəlin içəri! Mən ölüm, hamınız gəlin! Bax, belə! Keç! Keç! Sən də keç içəri! Sən də gəl. Gəlin, gəlin. (*Bu sözləri deyə-deyə İskəndər adamları yığır şeyxin otağına.*) Di indi

növbət mənimdir, qulaq asın; mən də bir-iki kəlmə söz danışım. (*Hamı düzülüb və sakit dururlar və İskəndər “sus” eləyib, gedir qızların pərdəsini çəkib qopardır, atır kənara. Camaat utandığından başını salır aşağı. Qızlar da utanıb, üzlərini əlləri ilə tuturlar və başlayırlar ağlamağa. İskəndər üzünü tutur camaata.*)

İskəndərin nitqi.

Baxın! Baxın! Yaxşı baxın! Diqqətnən baxın! Sizin tarixlərinizin kitabında bu, qan ilə yazılmış bir səhifədir. Sizdən sonra gələnlər bu kitabı vərəqləyib, bu səhifəni görəndə sizi yada salıb deyəcək: (*ucadan*) tuf sizin üzünüzə! (*Tüpurür camaata tərəf. Hamı başını aşağı salıb dinmir.*) Bağışlayın, kefli İskəndər bir az biədəbli eləyir. Amma indi də növbət mənimdir. Mən demirəm ki, siz niyə bu balaca uşaqları (*qızları göstərir*) zornan gətirib qatdız bu fahişəxanaya. Söz yox, siz bunlara deyəndə ki, səni verirəm bu şeyxə, bu biçərələr çığırıb bağırırdılar və sizin çirkli ayaqlarınızı öpə-öpə yalvarırdılar: “Ata, aman günüdür, məni anamdan ayırma!” (*Üzünü qızlara tutub.*) Elədirmi? Doğrumu deyirəm?

Qızlar ağlaya-ağlaya baş yendirirlər.

Yox, mən ondan ötrü incimirəm. Çünki siz qızlarınızı bura çəkəkəkə elə xəyal edirdiniz ki, bunları behiştə çəkirsiniz və İsfahan şeyxləri sizi inandırmışdılar ki, hər kəs bu mübarək otağa qədəm qoysa, öləndən sonra qiyamətədək qəbrin dəriçəsindən məlakələrlə söhbət edəcək. Amma zəmani ki, ricət məsələsi ortalığa qoyuldu və Şeyx Nəsrullah ölülərin dirilmək ixtiyarını qoydu sizin qabağınıza, siz, dəriçədən məlakə axtaranlar, ölən qardaşlarınızın, bacılarınızın və övrət-uşaqlarınızın dirilməyinə razı olmadınız. Niyə razı olmadınız? Ondan ötrü ki, arvadlarınızın hamısını yumruq altında öldürmüşsünüz; ölən qardaşlarınızın arvadını almısınız, ölən dostlarınızın yetimlərinin malını yemisiniz. Razı olmadınız ki, dirilib gəlsinlər və sizin əməllərinizi görüb desinlər: “Tuf sizin üzünüzə!” (*Bərk tüpurür.*)

Camaat hamısı başını salır aşağı.

Bu sözləri sizə deməkdə elə xəyal eləməyin ki, mən sizi pisləyib, özümü tərif etmək istəyirəm. Yox, yox! Bunu bilirəm ki, mən heç bir şeyəm. Mən çöllərin otuyam, küçələrin torpağıyam, dağların daşı-

yam, kolların kosuyam, ağacların qurduyam. Mən dünyada heç bir şeyəm. Əgər mən bir şey olsaydım, cibimdən bir bomba çıxarıb (*əlini uzadıb cibindən araq şüşəsini çıxardır*) bu evi bir saniyənin içində havaya dağıdıb, İsfahan lotusunu kərpiclərin altında diri-diri dəfn edərdim. Amma qorxmayın, mənim əlimdən elə şeylər gəlməz. Bu, araq şüşəsidir və Şeyx Nəsrullah burada gecələr bu balaca uşaqları boğanda, mən bu şüşədən araq içərdim.

Qızlar başlayırlar ağlamağa.

Yox, yox, o mənim işim deyil. O, igid işidir. Siz tək camaatın da igidi mənim tək olar. Hələ mən heç. İndi görək siz kimsiniz? Mənim adım kefli İskəndərdir; bə sizin adınızı nə qoyaq? Mən dağları, daşları, quşları, fələkləri, ayları, ulduzları və dünya-ələmləri bura şahid çəkərəm və bu qızları onlara nişan verərəm, soruşaram ki, bu camaata nə ad qoymaq olar? O vədə hamısı bir səslə cavab verir: “Ölülər”. Mən cəmi millətləri bura yığıb təvəqqe edərdəm ki, Şeyx Nəsrullahın hərəmxanasına tamaşa eləsinlər; o vədə bütün yer üzünün tayfaları sizi bir səslə adlandırırlar: “Ölülər!” Və bizdən sonra gələnlər illər uzununu sizi yada salıb bir səslə deyəcəklər. “Ölülər”...

Musiqi.

Dəxi bəsdı. Di gəlin qızlarınızı aparın analarının yanına. (*Yapışır qızın birinin əlindən.*) Bu kimin qızıdır?

Camaat içindən bir kişi yeriyir qabağa.

Sənin qızındı? Di gəl apar.

Kişi gəlib yapışır qızının əlindən.

İskəndər (*o biri qızın əlindən yapışıb yenə soruşur*). Bu kimin qızıdır?

Yenə bir kişi gəlib yapışır qızın əlindən və aparır. Bu minvalla üçüncü və dördüncü qızı İskəndər yola salır. Qızlar başlarını aşağı salıb alçaqdan ağlaya-ağlaya musiqinin səsilə çıxıb gedirlər.

Camaat da başını aşağı salıb, məyus durur. Axırını qız yola düşəndə İskəndər araq şüşəsini çəkir başına və boş şüşəni vurur yerə. Yavaş-yavaş pərdə yenir və musiqi çalır.

SON

HAŞIM BƏY VƏZİROV

(1868–1916)

Haşım bəy Mirabdulla oğlu Vəzirov Şəki şəhərində anadan olmuşdur. Onun ulu babası Mir İmamverdi Qarabağ xanının vəziri olmuş, övladları xanlıqda bəyzadələr kimi məşhurlaşmış, “vəzir” ifadəsini özlərinə soyad seçərək Vəzirovlar adlanmışlar.

Azərbaycan xalqının ictimai–fikir tarixində görkəmli yer tutmuş Haşım bəy pedaqoq, jurnalist, nəşir və yazıçı–dramaturqdur. O, 1907–1918-ci illərdə “Tazə həyat”, “İttifaq”, “Səda”, “Sədayi-vətən”, “Sədayi-həqq”, rusca “Kavkazest”, “Sədayi-Qafqaz” qəzetlərinin, satirik “Məzəli” jurnalının redaktoru və nəşiri olmuşdur. Onun “Döymə qapımı, döyərlər qapını”, “Evlənmək su içmək deyil” komediyaları, “Uprava xalanın qızı Tramvay xanımın toyu”, “Xan-xan” bürpərdəli pyesləri xalq içərisində sevilmişdir.

H.Vəzirov “Otello” faciəsini Azərbaycan dilinə tərcümə etmiş (1901), XVIII əsrin məşhur Azərbaycan şairi M.P.Vaqifin şeir məcmuəsini də çap etdirmişdir (1908).

DÖYMƏ QAPIMI, DÖYƏRLƏR QAPINI

(Komediya dörd məclisdə tamam olur)

OYNAYANLAR

Ağa Məhəmmədəli	– 20 yaşında
Onun övrəti Fatmanisə xanım	– 17–18 yaşında
Onun nökrəri Qasım	– 20 yaşında, bir keçəl oğlan
Ağa Məcid	– tacir, 35 yaşında
Onun nökrəri Heydərəli	– 25 yaşında
Qaraçı övrət Həlīmə	– 60 yaşında
Mahmud bəy	– 30 yaşında
Ağa Nəsir, şəhərin mütəbər mülkədarı	– 40 yaşında, bərk pəltək
Hacı Əbdürrəhman, yenə möhtərəm bir mülkədar	– 60 yaşında

LİBAS VƏ BƏZƏYİN SƏYAĞI

1. Ağ a M ə h ə m m ə d ə l i – üzü qırxıq, uzun, miyanə bığlı, qaragöz və qaraqaş, mümkün dərəcə gözəl bir oğlan olmalıdır.

Libas Qarabağda, Nuxada və Gəncədə cavan sövdəgər uşaqlarının geydiyi nə çox uzun ki, çərkəzi səyağında olsun və nə də çox gödək ki, bakılıların və ya iranlıların çuxasına oxşasın. Arxalığı qara, ya qırmızı atlazdan ibarətdir, boyunda arxalığın yaxasından çıxmış kraxmallı boyunduruq olmalıdır, toqqası qızıl və saatinin bağı dəxi qızıl olmalıdır. Papağı qara və ya xurmayı buxara dərindən, papağının səyağı nə çərkəzi, nə də Bakı tacirlərinin səyağından olmayıb əvvəlkindən gödək, axırından uzun olmalıdır. Şalvarı və çəkməsi qayət qəşəng olmalıdır. Barmağının birində brilyant üzük olsa dəxi, eybi yoxdur.

2. F a t m a n i s ə x a n ı m – rus övrətlərinin səyağında kofta geyib, tumanı uzun, təmiz və təzə bir parçadandır. Başında Gəncə kəlağayısı, ayağında çəkmə, üzü qayət gözəl, diri və huşyar bir övrətdir.

3. Q a s ı m – başında böyük bir basma papaq olmalıdır. Papaq Qarabağ çobanlarının, ya Bakı dəvəçilərinin papağı kimi olmalıdır, çuxası tirmə şaldan, bir qədər gödək arxalığı qara qədəkdən, arxalığın döşü açıq, altında bir az çirkli köynəyi görünür, ayağında köhnə bir çəkmə dağınıq, bir az da köhnə olmalıdır. Qasım üzünü qırxdırır.

4. Ağ a M ə c i d – qara surtuq geyib, altından atlaz jiletka. Papağı taciri, özü çox ağır səyaqda geyinib, gödək saqqalı var. Hər şeyi səliqəli və gözəldir. Lakin qəşənglik fikrində deyil.

5. H e y d ə r ə l i – Qasım səyağında geyinmiş, gödək saqqallı iyirmi beş yaşında üz-gözü hisli bir kişidir, ayağında başmaq.

6. H ə l i m ə – 50–60 yaşında diribaş, üz-gözü qırışmış, başında ağarmış saçları, tumanı iki taylı, uzun arxalıklı, gödək tumanlı, arxalığın döşü açıq, altından dağılmış və çirkli köynək, bəzi yerlərdən sinəsi görünür, ayağında başmaq, başına çirkli və cındır bir çarqat salıb, çiyində bir xurcun, ya bir cındır kisə.

7. M a h m u d b ə y – qabaqca uzun, təzə bir qayət bəzəkli çərkəz çuxada, qızıl, ya gümüş vəznəli üstündən qızıl toqqa və xəncər, ayağında diyaqınal şalvar və uzunboğaz lakirovannı çəkmə, üzün qırxdırır, bıqları qayət uzun və sarı, dəli olandan sonra saqqal uzanıb, bıqlar dağınıq, əynində dağılmış və çirkli çərkəzi çuxa, üstündən toqqa yox, altından cındır bir arxalıq, şalvar qara və cındır çəkmələr köhnə və gödək boğaz.

8. Ağ a N ə s i r – qarasaqqal, abırlı bir tacir libasında, ayağında gödək boğaz çəkmə, belində sadəcə bir toqqa.

9. H a c ı Ə b d ü r r ə h m a n – bəyin ağ saqqalı var, başında qədim səyaqda uzun bir papaq (çox uzun lazım deyil), qara çuxa (mümkün olsa qollu çuxa), döşü açıq və altından təmiz və ağ köynək, görünən arxalıq, qədim səyaqda şalvar, ayağında şirvani başmaq, belində gümüş toqqa, üstündən qədim səyağında ağ dəstə xəncər bağlanıb.

ƏVVƏLİNCİ MƏCLİS

Şəhərdə Ağa Məhəmmədəlinin evində ittifaq düşür. Otaq gözəl döşənilib – bir tərəfdə bir stol qoyulub üstündə bəzək şeyləri, şamdanlar, güzgü, ətir, çiçəklər və sair şeylər. Ağa Məhəmmədəli güzgünün qabağında özünə bəzək verir. Otağın iki qapısı, bir də bir pəncərəsi var.

Ağa Məhəmmədəli. Ah Güldəstə! Güldəstə! Çiçəkdəstə, lələdəstə, bənövşədəstə! Hər zad dəstə ah! Sənin ağrın alım... Görən nə təhər eləsəm, xoşuna gələcəyəm. Bığlarımı belə bursam, bəd olmaz. (*Güzgüyə baxıb gülür.*) Bah! Rüstəm pəhlivana oxşayıram, xeyr, bu çox heybətli olur, bir az aşağı salaq. (*Yenə güzgüyə baxır.*) Ha! Ha! Ha! İndi də dəli Ələkbərə oxşayıram, bəs nə təhər eləyək? (*Güzgüyə baxıb bığını düzəldir.*) Hi! Hi! Hi! İndi... bəd deyil, çox göyçək... pəh, pəh, pəh, həqiqət qəribə göyçək oğlanam, doğrudan məni sevmək olar. Gözlərə bax bir, uxay, a zalım oğlu... Allah sənə rəhmət eləsin, ay ana, adam doğanda da belə oğul doğmaq gərək, nə ki, ala taxta Məcidin anası kimi (*əllərini bir-birinə vurub bərk gülür*), doğrudan da ata taxta Məcid, burun (*əlilə öz burnunu əyir*) bu yana... ağız (*əlilə ağızının iki tərəfini tutub çəkir*) bir tərəfə... Əyə! Güc ilə bığımızı birtəhər tapmışıq, o da belə oldu, dağıldı, bığlarım oldu pərişan... şan... şan... (*Çırtıq vurub bir oynayır. Bu sözləri Məhəmmədəli mahnı kimi oxuyur. Birdən yenə öz-özünə başlayır.*) A kişi, mən nə qayıtıram, vəqt ötdü, indi Güldəstə gözlər, getməyəm, sonra əlindən qurtarmaq olmaz, indi o biri otaqdakı yaramaz da gələr, qaşqabağın qara dərviş nəvəsi kimi töküb ordun dombaldar bu, bu! (*Ordunu dombaldır.*) Bilmirəm zalım qızının əlindən necə olum, doğrudur, duymayıbdır, amma məni bəzəkli görəndə çox dilxor olur, hi... hi! Bəri gəl görüm ətirim... Bığlar yenə düzəldi, baş-göz səliqələndi, bəh, bəh, bəh! Vallah özümün də xoşuma gəlirəm.

Qapı açılır. Fatmanisə xanı o biri otaqdan gəlir.

Fatmanisə xanı. Buy! Elə bayaqdan bəri güzgü ilə oynuyursan? Nə var bir belə, kişi də özünə bir belə bəzək verərmisi? Sənə nə bəzənmək, ağrın alım, səni Allah bəzəyib, Allah səni elə gözəl yaradıb ki, müqabilin yoxdur, dəxi nə bəzənmək... ay lotu! Yoxsa, bir kələyin var. Ha! Ha! Ha! Mən ölüm bağışla, zarafat eləyirəm. Mən bilirəm ki, sənin məndən savayı dostun yoxdur... Yəqin belədir, bu mənə yəqin olmasa, bir gün dünyada dirilik eləməyəm.

Ağa Məhəmmədəli. Yaxşı, əzizim, o yana dur, meşat eləmə, siz bəzənəndə özgədən ötrü bəzənirsiniz, deyirsiniz bəs hamı hey-lədir... Xanım, mən alışı-veriş əhliyəm, mən tacirəm. Şəhərin məşhur taciri İlyasov Ağa Məhəmmədəli! Mən taraq-turaq, lüləkabab satmıram, ya ortalıqda “ay çay içən” (*çay satan iranlılar kimi çağırır*) deyib, ya marojni (*marojni satan həmsəri kimi çağırır*) satmıram, mənim mağazama madamlar gəlir. Bilirsən madam nədir, badam demirəm ey, ağzın açasan, madam, yəni xanım, rus xanımı, müsyölər gəlir, gərək mən təmiz olam, səliqəli olam, ondan ötrüdür, yoxsa mən nə eləyirəm aşnanı, qələt eləsin cəmi aşna tutan arvadlar. (*Bu halda qapı dalından bir övrət səsi gəlir.*) Ay Fatmanisə xanım! Ay Fatmanisə xanım! (*Ağa Məhəmmədəli ortada sözün kəsir, bərk səksənir, elə bilir Güldəstənin səsidir.*)

Ağa Məhəmmədəli. O kimdir?

Fatmanisə xanım. Heç, qonşumuz Gülbahardır, mənəni çağırır, nə qorxdun, nə var?

Ağa Məhəmmədəli. Heç, elə bildim Güldəs, belə Gül nə, Gülbahardır.

Fatmanisə xanım. Deyirəm Gülbahardır da, dəxi niyə qor-xursan, şükür Allaha, Gülbahar ki aşna tutan deyil, sözümdən incimə.

Ağa Məhəmmədəli. Yaxşı, çıx gör nə deyir. (*Fatmanisə xanım çıxır.*) Belə də, atanı Allah heç rəhmətlik eləməsin. A kişi, ürə-yim qopdu, səs necə Güldəstənin səsinə oxşadı, dedim evim yıxıldı, indi abırımı tökəcəm. (*Öz-özünə.*) Guya ki, var idi... Xeyr, dəxi yaxşıdır, indicə Fatmanisə qayıdar, bir də söhbətə tutar, axşam olar, Güldəstə tərəmə doxsan doqquz yüz min qapaz salar. Sən öl, belə qapazlar salar ki, gözüm ovcuma düşər.

Durur paltosunu, əlcəyini geyir. Fatmanisə xanım girir içəri.

Fatmanisə xanım. Hara gedirsən, əzizim?

Ağa Məhəmmədəli. Cəhənnəmə, gora! Babana kağızın varsa, ver... Min dəfə demişəm məndən belə soraqları eləmə. Bilirsən ki, mənim bazardan savay, kasıblıqdan savay bir yerim yoxdur. Allah mənə sənə eşşək yaradıb, mən gedim işləyim, sən yeyəsən.

Fatmanisə xanım. Acıqlanma, əzizim! Mən pislik ilə soruşmadım, vallahi səni o qədər sevirəm ki, səninlə danışmaq mənə əvvəlinci ləzzətdir, acığın niyə tutur bala! (*Boynun qucaqlayır ki, üzündən öpsün. Ağa Məhəmmədəli itələyir onu kənara.*)

Ağa Məhəmmədəli. A kişi, o yana dur, sabahdan bəri güzgünün qabağında əziyyət çəkirəm... səndən ötrü deyil... Gərək müş-tərilər üstümü-başımı bisəliqə görüb məni piyan hesab edə, alış-verişdən düşəm?

Fatmanisə xanım. Doğru deyirsən, əzizim! Müqəssirəm! Di qoy əlindən öpüm get. (*Ağa Məhəmmədəli istəyir getsin Fatmanisə xanım onu atəkləyir.*) Yox, vallah qoymaram. (*Ağa Məhəmmədəli naəlac qalıb əlini uzadır.*)

Ağa Məhəmmədəli. Ala öp, tez ol! (*Ətrafa.*) Ax! Birdən bunu Güldəstə görə, günümü qara elər... Bir yumruq bura, ikisini də bura (*ordlarına yumruq salır*), üç qapaz da bura. (*Sonra üzünü tutur arvadına.*) Əzizim, bəsdir, di qoy gedim, vaxt keçir, bir saat ləngiməyin mənə yüz manat ziyamı ola bilər. (*Gedir.*)

Fatmanisə xanım. Sənə qurban olum, a gədə Məhi! Məhəmmədəli! Ağrın alım, a qaragöz, ax! Kaş ki acından öləm, sən gedib dükkanda əziyyət çəkməyəsən, həqiqət kişilərin haqqı bizdə o qəddərdir ki, bundan da yüz qat artıq bizi qul eləsələr, bizi bazarda da satsalar genə azdır... Bəli getdi, indi bir də gecənin yarısı gələcək. (*Dayamb fikir eləyir.*) Əyəl!.. Fikrimə nələr gəlir, yox a!.. Yaxşı, bəs ona Güldəs deyib, o yanın kəsmək idi, xeyr a!.. Dili yanıldı, Gülbahar demək istəyirdi, nə deyim, irəli Şəhrəbanı deyirdi ki, Güldəstə ilə danışmağını özü görüb... amma... (*Bir az duruxur.*) Şəhrəbanıya da inanmaq olmaz, yalançının böyüyüdür. (*Qapının dalından qaraçı övrətinin səsi gəlir.*)

Qaraçı övrəti. Ay ev sahibi, Allah rızasına, ay xanım! Ay qaragöz xanım! Ay yeriyəndə yerə naz eləyən xanım! A doqquz oğlum ilə on bir qızımın hamısı birdən sənə qurban. Xanım, mənə köhnədən, təzədən bir şey ver geyim, Allah səni mətləbinə yetirsin.

Fatmanisə xanım. Hə! Qaraçıdır! Bəxtəvər başıma! Bir bu əskik idi, ey! Deyirlər bəzi vaxt bunların falı çox doğru olur. (*Çağırır içəriyə.*) A qız, gəl içəri görüm!

Qaraçı övrəti (*girir içəri, çiyində xurcun*). Salaməleyküm... uy ağrın alım, a qız! A maral qız! A qəşəng qız! Allahın altında göreydim sənəni nişanlın da sənəni kimi qəşəngdirmi? Ballıdır mı? Tellidirmi?

Fatmanisə xanım. Fala baxmaq bilirsənmi, a xala?

Qaraçı övrəti. Elə bilirəm, ağrın alım, cəmi dünyada qurd çobanı qızı Həlimənin falının tərfi söylənir, sən hələ indi soruşursan?!

Bəri elə o ağ biləyini... (*Alıb ölçür.*) A qızım, falın faldır, fərmanın Allah! A qızım, yeməyə çörəyin əskik deyil, geyməyə paltarın, çox gen könüllü, səxavətli sən, birisi səndən bir şey eşidəndə şadlığından az qalırsan canını da üstə qoyasan, ürəyin safdır, danışanı adam bilir sən, hürəni it. Gizli iş bilməzsən, bilsən də ürəyini deşər, hamının yaxşılığını istəyirsən. Amma gözlərim sənə qurban, hamı sənə yamanlığına çalışır, hamıya inanırsan, amma hamı sənə fənd gəlir. Cəmi ömründə bir dəfə böyük bələdan qurtarıbsan, çox böyük bələdan, evinizdən üç addımı, beş addımı, on addımı demirəm, sağamı, solamı, qibləyəmi, şimalamı – onu da demirəm. Bir adama oxşamaz, bir xor it, bir qarnının bələsini yemiş var, həmişə sənə ayağından çəkir, həmişə bədini danışır. Özünü ondan gözlə, atam sənə qurban, o şümür gözlü, qarğıdalı saçağına oxşayan saçlı, ürəyi yanıq sənə ya bir bələ yetirib, ya yetirəcək.

Fatmanisə xanı. Yaxşı, yaxşı, sarsaq söyləmə, dur get işinə, ala bu qəndi də sox gözüne, mən heç bir kəsə heç nə eləməmişəm ki, mənə pislik eləsin.

Qaraçı övrəti. Bircə köynək də ver, atam sənə qurban, anam sənə qurban, bircə köynək də ver, Allah sənənin payını versin. (*Fatmanisə xanı durur sandıqdan köynək çıxartsin, övrət stolun üstündən onun mərca qolbağını götürür, sonra köynəyi də alıb gedir.*)

Fatmanisə xanı. Falçıya inanma, falsız da qalma! Nə deyim inanmıram... Çölün heyvanının biri gələcəkdən xəbər verir, “bir göygöz, sarısaç adam sənə quyu qazır...” Əy, xeyr... heç vaxt inanmaram, yəni Məhəmmədəli heylə iş eyləyə! Xeyr a... heç vaxt gözümlə görsəm də genə inanmaram, heç vaxt olmaz, “göygöz, sarısaç?..” Pərvərdigara, bu Güldəstədən heç gözümlə su içmir, Şəhrəbanı dedi, dedim yalandı, indi də bu deyir... aralarda ondan savay göygöz, sarısaç kimdir? Xeyr, elə özüdür, yox!.. Helə iş olmaz, heç vaxt olmaz, Məhəmmədəli helə iş eyləyə!.. Bəs görəsən, bu Qasım ilə bir belə niyə qulaqlaşır. Gündə Qasım ilə xəlvət, gündə xəlvət, burada bir iş var, mən soruşanda da acığı tutur, deyir sövdə söhbətidir... İnanıram o mənə yalan deməz, nə deyim?! Qasım gələndə görüm bir növ ondan əhval bilə bilərəmmi. (*Bu halda qapı açılır, Qasım içəri girir.*)

Qasım. Xanı! Ağam nə dedi? Tez gələcək, yoxsa gec?

Fatmanisə xanı. Nə bilim, a Qasım... sən bilir sən ağanın işini, kələyini, mən nə bilim. Biçarə Məhəmmədəli sübhədən axşamədək dükanda çalışır, çox zəhmət çəkir. (*Keçir o biri otağa.*)

Q a s ı m (*bərk gülür, sonra üzünü məclisə tutub*). Hə! Çox zəhmət çəkir... Çox çalışır... Heç fərağatlığı yoxdur... Fəqir övrətlər necə sadələvh olurlar... Ağa Məhəmmədəli nə təhər aldadıb... nə qədər inandırıb, yoldan çıxarıb, həqiqət artıq zəhmət çəkir. Güldəstə xanımın qoynunda əziyyət çəkir... Onun zəhməti səni görməkdir... Amma mən məəttələm... Bu tövr gözəli qoyub, gedib Güldəstə kimi səfehə ilişəsən, həqiqət insafdan kənar işdir, heyvandır, heyvan ağa Məhəmmədəli... Görən bir növ ilə bunu Mahmud bəylə tanış etsəydim, işim iş idi, elə bil ki, iyirmi beş manat alıb oturmuşam, ondan sonra kefim kök olar... İyirmi beş buradan, otuz manatımız da ki oradan, Güldəstə xanımdan vurmuşuq. Ağa Məhəmmədəlidən də ki, gündə papov çayımız var, xeyr, şeytan papağın hərləyim! (*Çırtıq çalıb, bir bərk oynayır, bu halda Fatmanisə xanımın səsi gəlir.*)

F a t m a n i s ə x a n ı m. A Qasım, axır ağan gəlmədi!.. Nə eləyək, gəlsənə gedəsən dalınca, sübhədən ac gedib, çörək vaxtı da ötdü, çay vaxtı da, az qalıb axşam çörəyinin də vaxtı ötsün, ac-susuz oturub dükanda.

Q a s ı m. Qorxma, ac-susuz olmaz, kaş ki, onun yediyinin beşdən birini sən yeyəydin.

F a t m a n i s ə x a n ı m. Axmaq-axmaq danışma, mən onun təbiətin bilirəm, ölsə də bazarda çörək yeməz.

Q a s ı m. Bazarda niyə yeyir, bilirəm bazarda yeməz. (*Gülür.*)

F a t m a n i s ə x a n ı m. Bəli, bazarda yeməz, evdə də yeməz, bəs harada yeyir... Gülürsən? Nə var? Qasım, səndə nə var isə onun sözünü danışanda həmişə gülürsən, səndə bir iş var, gərək mənə deyəsən. Sən allah, de görüm, nə var? O gün ağan ilə nə qulaqlaşır-dın, di tez de, de görüm nə qulaqlaşır-dın, qorxma əzizim, qorxma, vallahi bu sirri bir kəs bilməyəcək.

Q a s ı m. Vallah xanım... (*Dilin sürüyür.*) Ey nə deyim... Axır bir şey yoxdur ki, deyim... Bəlkə ağam bildi, onda gərək mən dəxi bu evdə oturmuyam... Yox, bir zad yoxdur... Ağam dükana dahi getmir... Yox ey, bir dəqiqə başı açıq deyil, yəni işdən fərağat deyil, bazar-dadır. (*Üzünü o yana tutur.*) Yaxşısı budur deyim... Nə qayıracaq, məni yeməyəcək ha! Çox olsa ağam acıqlanacaq, məni qova bilməz, çünki mənsiz Güldəstə ona yaxınlıq verməz. (*Üzünü tutur xanıma.*) Xanım, sən mənə and iç ki, ağama deməzsən, əhvalatı nəql eləyim.

F a t m a n i s ə x a n ı m. And olsun Allaha, qardaşım ölsün ki, anamın goru haqqı bir kəsə sənin adını vermərəm.

Q a s ı m. Heylədə ağam odur Güldəstənin, o göy göz, sarı saç, murdar sifətlinin qulluğunda, o gün ağam məni danışdıranda istəyirdi ki, məni onun yanına göndərsin, dedim məni öldürsən də getməyəm, xanım bilər mənim tükümü didər.

Fatmanisə xanım. Yalan danışma, vələdüzzinə, heç vaxt helə iş olmaz, Məhəmmədəli helə iş eləməz... O məni ata, gedə özgənin artığını tuta, mən belə sözə inana bilmənəm... Əsla inanmanam, vələdüzzinə! De görüm, bu necə sözdür, bu nə işdir, nə şeytanətdir?! Məhəmmədəli oturub dükanda, sən burada onun haqqında söz qayı-rırsan... (öz-özünə) Allah aman, birdən doğru olsa, mən necə ollam... Ölləm... Yox, belə iş olmaz... (Qasıma.) Hə, yaxşı, o Güldəstəni haradan tapıb, Güldəstə hara, o hara... de qorxma... inandır, indi ki başladı... dəxi mənim ürəyim ürkdü, bu gündən sonra fərağatlıq mənə haramdır, sübut gətir, sübut elə ürəyim sakit olar, sübut elə-məsən... Ah! And olsun Allaha, oturma bu evdə, səni sudsuz-divansız, Allahsız-bəndəsiz özüm öldürəcəyəm. Onda görərsən ki, mən elə salımb oynatmalı övrət deyiləm. Sübut elə, sübut, nadürüst, qəlbimə od salıbsan, özün də söndür, tez ol... xeyr, helə olmaz. Məhəmmədəli, helə iş olmaz... (Ağlayır, öz-özünə deyir.) Məhəmmədəli, sən məni aldarmışsan... (Qasıma) Xeyr... tez ol, sübut elə, murdar nadürüst.

Q a s ı m. Nə eyləyirsən, ay xanım, bir söz idi dedim, qulaq vermə, yadından çıxart, elə bil heç eşitmədin, sübut eləmək, vallahi su içməkdən asandır... Elə bu dəqiqə bu otaqdan çıxmayıb burada sübut eylərəm, amma sənə ondan nəf yoxdur... de ha! Özün bil, çox təkid eyləyirsən, baş üstə, sübut eylərəm, dur ağamın o köhnə boz şalvarını gətir buraya. (Fatmanisə xanım durub gətirir. Qasım əlin salıb şalvarın cibindən qırağında Güldəstə yazılmış bir ipək dəsmal çıxardır.) Buyur, xanım, başına dönüm... elə bilirsən bu kişilər adamdır, bunlarda ürək var, məzhəb var, din var, özləri nə istəsə eləyər, amma Allah göstərməsin, hərgah arvad onlardan biizn öz istədiyin eliyə... (Boz şalvarının cibindən bumajnikini çıxardır və onun içindən bir dəstə bənövşə, sarı baş tükü ilə bağlanmış çıxardıb göstərir.) Buyur, xanım... biçərə xanım, sən elə Ağə Məhəmmədəliyə bənd ol, ondan əl çəkmə.

Fatmanisə xanımın bir müddət dili tutulur,
bir azdan sonra başlayır.

Fatmanisə xanım. Hanı dəsma! Hanı bənövşə? İntiqam lazımdır, gərək intiqam eyləyəm, belə olmaz, belə iş olmaz... Əziz Ağ Məhəmmədəli... namərd! Nainsaf! Adamlıqdan kənar! İntiqam! İntiqam lazımdır... görəsən, nainsaf ki, mən də adam imişəm, mən də öz xahişimə əməl edə bilərəm, ba day...

Qasım. Xanım, deyimmi nə elə? İstəyirsən ki, bu heyfi ondan çıxasan, onu odluyasan... Doğrusu, bu iş mənə səndən də artıq təsir eləyib, buna əvəz eləmək lazımdır, belə olmaz. Bilirsənmi xanım, Mahmud bəy qonşumuz necə yaxşı oğlandır. Gülpərinin qızı Şamama ondan ötrü ölürdü, olub-qalanını Molla Əlimərdana cadu pulu verdi, bir zad qayıra bilmədi. Səkinənin də ondan ötrü dəli-divanə olmağı məlumdur.

Fatmanisə xanım. Kəs, sarsaq oğlu sarsaq! Heyvan, sənə min dəfə demişəm ki, özgə kişilərin sözün mənim yanımda danışma, mənə Məhəmmədəlidən savayı ayrı kişinin sözü lazım deyil... Ax! Məhəmmədəli, Məhəmmədəli! Mən belə deyim, sən get bir itin birinə qoşul... Yox, belə olmaz... Di a gədə, Qasım, danış... De görüm Mahmud bəy nə oldu, nə təhər oldu? De, vallah dəxi acığım-zadım tutmur.

Qasım. Yox, xanım, vallah qorxuram, deyə bilməyəcəyəm... Hələ heç zad, xeyr, heç elə danışdırdım (*üzünü kənara tutub*), yəni desəm nə olacaq, məni öldürməyəcək ha... Bu halda, bu girdanda o gedib ərinə söz demiyəcək ha!.. Qoy deyim, nə olar, olar. (*Üzünü tutub xanıma*.) Belə xanım haman Mahmud bəy səndən ötrü ölür, gecə-gündüz dəli-divanədir... Bir dəqiqə aram-qərarı yoxdur, indiyə kimi əlli yol mənə deyib, mən səndən ehtiyat etmişəm, əlli manat mənə pul vəd eləyib...

Fatmanisə xanım (*çığıra-çığıra*). Kəs, vələdüzzina! Kəs, haramzada nanəcib... ağzının sözün bilmirsən, gör sənə nə eləyəcəyəm. (*Ürəyi pis olur*.) Ax! Məhəmmədəli axırı məni bu günə qoydun... Gör kim mənə sifariş göndərir... Mahmud... burnu zılıxlı Mahmud... Məhəmmədəlinin bir sallanışını otuz onun kimi oğlana vermərəm... Xeyr, belə olmaz, intiqam gərəkdir, intiqam... gərək əvəz olsun... nə təhər əvəz eləyim... qoy elə mən də onu əvəz eləyim, görsün ki, adam adamdan dönməyi cəhənnəm odundan bətərdir... Qoy görüm... Yaxşı, Qasım, razıyam, yaxşı... and olsun Allaha, donquzun ətində rəğbətim var ki, Mahmudda mənim rəğbətim olmaz, amma yox, gərək əvəz olsun... Yox, yox, mən nə danışırım?!

Məhəmmədəlidən ötrü öz namusumu, öz abırımı itirirəm? Xeyr, olmaz... Yox, əvəz görə, əvəz... De, Qasım! De, qorxma, de... sən eləyəndə yaxşı olar, mən eləyəndə pis?! Xeyr, döymə qapımı, döyərlər qapımı! *(Bu sözlərin hamısını Fatmanisə xanım bir iztirab və təlaş halda danışır.)*

PƏRDƏ

İKİNCİ MƏCLİS

Ağa Məcidin evində ittifaq düşür, otaq xəli, gəbə ilə döşənib, otağın iki qapısı var: birisi eşiyə, biri hərəm-xanaya. Ortalıqda nahar stolu açılıb, hər cürə xörəklər, çaxır və araç, səkkiz nəfər qonaqdır. Hamısı cahil sövdəgərzadə və əksəri Yevropa paltarında, o cümlədən Ağa Məhəmmədəli.

Ağa Məcid. Xeyr, Ağa Məhəmmədəli, başın üçün səhvən var, arvadı bərk qorumaqdan fayda yoxdur, bunlar hamısı nağıldır, hamısı bağlıdır cürbəcür ittifaqlara... Kişi ilə arvadın arasında olan əlaqələrə, arvadın tərbiyəsinin mərtəbəsinə, dairədə olan cəməətin təsirinə və sairələrinə, yoxsa filankəs arvadın saxlayır, arxayın olsun ki, arvadı pakdır. Belə deyil, xarici millətlər arvadlarına artıq azadlıq verir, arvad ilə kişinin azadlığında az ittifaq var. Özünə məlumdur, Yevropa arvadlarını xarici vilayətlərdə tək və tənha səyahət edən görürsən, amma ümidvaram ki, onların hamısı binamus deyil, çoxusu namuslu və müstəqümməzadır.

Ağa Məhəmmədəli. Bağışla, qardaş, amma bu əfkarda mən sənə şərakət edə bilməyəcəyəm, arvad bir vəhşi heyvan misallı şeydir, onu zəncirdə saxlamaqdan qeyri əlac yoxdur. Mən arvadı buraxandan sonra ki, get kefin istəyən adamla gəz, nə növ istəyirsən helə elə, mən ondan və onun namusunun təndürüst olmağından necə xatircəm ola billəm... Xeyr, heç vaxt; arvad girəvə yoxsuludur, görə, ona göz verib işıq verməyəsən. Arvad ilə kişi, od ilə pambıq misallı şeydir, heç vaxt sazişlər olmaz.

Ağa Məcid. Yox, əzizim, yox, bir belə arvadın haqqında zalım, onun insaniyyəti haqqında dairəsin bir qədər dar eləmək zəhi biin-safliqdır. Sənə ərz elədim ki, bərk saxlamaq arvadı yaman yoldan hifz eləməz, necə ki, özün də buyurdun ki, arvad vəhşi heyvan misallıdır. Bəli, belədir, amma tamaşadır ki, bu vəhşi ömründə bircə dəfə zənciri qıra, onda onun binizamlığına sərhəd olmaz. Bir də, qardaş,

Yevropa adamları hər işdə bizdən qabaqdır, hərgah onlar arvadın azadlığında bir qəbahət görsəydilər, yaqın ki, onu caiz bilməzdilər.

Ağa Məhəmmədəli. Sizin buyurmağınız ilə sabah tezdən arvadlarımızı bəzəndirək, hərəsi də çiyininə bir şeytan qanadı tiksın, üzün-gözün sığallasın, buyursun bağa gözəməyə, orda da bir qəşəng əşşəf tapıb onunla bahəm bağın xəlvət yerlərində eyş-ışrət eləsin. Biz də yavaşca dırnaqlarımızın üstündə gözək ki, bizim xanımın söhbətinə mümaniət eyləməyək. Bağışlayın, doğrusu, mən bacarmayacağam, mənəm zəhləm dünyada bir başa qoyulan meşə böyüklükdə şlyapadan, bir də arvadları zeyqəl nəvs edən karsətdən gedir.

Ağa Məcid. Bağışla, qardaş, mən heç vaxt bu məzmun demədim, arvadın bağda əfsərlərlə gözib, bica söhbət eləyib, qaranlıq yerə çəkilməyi heç vəchlə caiz deyil. Amma arvadların bitərbiyə qalıb dünyadan bixəbər ancaq maşın kimi, bir müəyyən işə məşğul olmaları şayani təəssüfdür. Bir də, qardaş, mən ərz elədiyim azadlığı o arvada vermək olar ki, işlərindən baxəbər ola, namus nədir, həya necə şeydir, bunları qana. Yoxsa mən Şəhpərinə, Gülpərinə-filanı demirəm ki, çarşavın başından alıb, deyəsən get kef çək, xeyr, bir o qədər də səfeh deyiləm. (*Təklif eləyir.*) Niyə yemirsiniz? İçmirsiniz? Qardaş, yoxsa bizim boşboğazlığımız sizi doyurur, buyurun, təvəqqe eləyirəm... Ağa Kərim, canınız üçün belə dolma olmaz, təvəqqe eləyirəm kababdan yeyin, mən ölüm, gör nə lətif plovdur... Hı! Ağa Məhəmmədəli nə durubsan, niyə araqlamırsan, sən ki bu səbrin yiyəsi deyilsən.

Ağa Məhəmmədəli. Bəli, özgəyə yaxşı əriştə kəsirsən, özünə umac ova bilmirsən... Bəs sən özün nə vaxt adam olacaqsan, özgələrə nəsihət eləyir, özünü ağıllı hesab eləyir, amma araqdan qaçır... araq-çaxır içməyənin nə ağılı, nə kamalı? Mən ölüm tək, adamsan, götür, mən ölüm, mənəm sağlığımıza bir stəkan vur.

Ağa Məcid. Mən ölüm, niyə elə deyirsən?! Özün bilirsən ki, mən ondan ayrı vəchlə pəhriz etmərəm, bə qeyr əz in ki, xasiyyətim pisdir, içsəm, xalqa çox əziyyətim dəyər. Bir də əslində çaxır-araq bir şey deyil, əsla nəf gətirmir zərərdən səva, adamı ağılından kənar eləyir və haləti-məstlikdə insan hər bir qəbih işə mürtekb olur. Əlavə, əgər Rusiyanın məşhur filosofu qraf Tolstoyun sözüne inanmaq olsa, dünyada biinsaf işlərin yüzdə həştad səkkizi içkiyə və tütün çəkməyə meyilli kəslərdən baş verir. Bir şeydən ki, mənə qəpik nəf yox, amma külli ziyan və əzmilik və nalayiqlik var, onun işlənməsi

şəriətin hökmü o yana dursun, mənim öz nəfsimin yanında da qəbih əməldir, bununla belə mənim sizlərin içməyinizə mümaniətim yoxdur və necə ki, görürsünüz, sizdən ötrü çox gözəl içkilər hazır etmişəm. Çünki bu barədə də sizə mümaniət etmək azadəliyə sərhəd qoymaq olar. Hansı ki, mənim etiqadımca eyni xətdir, iç əvvəlinci stəkanı mənim sağlığıma.

Ağa Məhəmmədəli. Ağa Məcid, sənin sağlığına, sənin arvadının sağlığına, sağ olun, var olun! (*İçib qurtarandan sonra.*) Pəh, pəh, pəh, belə zad olmaz, köpək oğlunun malı adamın boğazından getməmiş ruhunu təzələyir, hər şeydən əvvəl bunun tərifi budur ki, ürəyi təmiz eləyir, insanın içəridə bir gizlin sözü qalmır, belə zad olmaz.

Ağa Məcid. Elə orası pisdirdi ki, içəridə gizlin söz qoymur, adam onun səbəbinə bəzi vaxt elə sirlərini izhar eləyir ki, heç onları açmaq lazım deyil idi və çox vaxt nahaq qana bais olur, xülasə ki, bir şey deyil icad ediblər. Kef, ləzzət özü təbii gərək, nəinki onu dərman ilə götürəsən.

Ağa Məhəmmədəli. Bunu da içək bizim əzizimiz ağa Cabbarın sağlığına... Sağ ol, qardaş, Allah səni mətləbinə yetirsin, var ol, Allah Ağa Məcidə də ağıl-şüur versin ki, o da içsin, xalqdan geri qalmasın...

Ağa Cabbar. Sağ ol, qardaş.

Ağa Məhəmmədəli. Pəh, pəh, pəh, belə şey sən öl görməmişəm. Bircə yol belə çaxır Nijniyə gedəndə Hacıtərxanda içmişəm... Hə! Nijni dedim yadıma düşdü, Ağa Məcid, bu il gedəcəksənmi Nijniyə, yoxsa yox?

Ağa Məcid. Bəli, əlbəttə, gedəcəyəm, necə olar ki, getməyim, ancaq bir ildir ki, gözümlə ona dikmişəm, ora da getməyəm olarmı, amma, doğrusu, bizim getməyimiz də bir qəpiyə dəyməz, gedib nə qayırıyıq. Özgələr alış-veriş eləyir, biz tamaşa eləyirik. Allah yaradıb sövdəyə yəhudini və sairələrin, biz heç. Bizlər əvvəla özümüzü elə göstərmişik ki, bilmərrə etibarımız yox, ikinci, təhrin bilmirik, üçüncü, bizdə cümhuriyyət yoxdur. Hansımızın işi bir az qabağa getsə, ona paxıllıq eləyirik, amma qeyri millətlər arasında yaxşı sövdəgər millətə fəxr hesab olunur. Hamı onu möhtərəm tutub onun tərəqqisinə səy edir... Sən necə, Ağa Məhəmmədəli, bu il gedəcəksən, yoxsa, hələ ki bu bir ildə mən sənə burada bir qəpiklik alış-verişini görməmişəm, dükanə da az-az gəlirsən, bilmirəm nə var.

Ağa Məhəmmədəli. Niyə, şükür olsun Allaha, mən builki kimi alış-veriş elədiyim yoxdur. Ancaq mən hər saat gəlib sizə öz alış-verişimin hesabın verə bilmərəm, bir də builki sövdam elə sövdadır ki, hər adama açə bilmərəm, ələlxüsus sənə... Doldurun stəkanları için ağa Cəfərin sağlığına, sağ ol, qardaş, çox sağ ol. (*İçir, sonra başlayır.*) “Yarın bağında üzüm əsgəri”. (*Oturduğu yerdə çirtuq vurub oxuyur və sümüklərinə hərəkət verir, ondan bərk gülür.*) Bəli, Ağa Məcid də cəmi arvadları azad elədi. (*Keflilik halətində danışır.*) Ax, kaş sən deyən doğru olaydı. Bir dostum var, onunla xəlvət görüşməyindən o da tənğə gəlib, mən də, bilmirsən başımıza nə müsi-bətlər gəlir, ay kaş ki, arvadlar helə azadə olaydılar.

Ağa Məcid. Budur ha, mən deyəndə ki, çaxırdan adama rüsəy olmaqdan, biədəb danışıb sirrən hər yetən adama deməkdən səva nəf yoxdur, mənimplə bəhs edirsiniz. (*Ağa Məhəmmədəli bir stəkan da içib lap məst olur.*)

Ağa Məhəmmədəli. Bəli, əlbəttə, sizə məsləhət deyil, çünki bir tərəfdən də sənə toxunur.

Ağa Məcid. Nə mənə toxunur, qardaş! Nə dəxli var! Ancaq mən deyirəm ki, çaxır içmək biədəbliyə bais olur, dəxi mənə niyə toxunsun, məgər adam içəndə ağzına gələnə söylər, sən keflisən, dəxi mən sənə nə deyim.

Ağa Məhəmmədəli. Mən kefliyəm, mən? Mənim ömründə kefləndiyim yoxdur, qələt eləsin keflənən. A mən ölüm, mən kefliyəm? Mənim haram keflidir? Kefli olacağına kimin... (*Bu halda Ağa Cəfər onun ağzını yumur.*)

Ağa Məcid. Mən ölüm götür iç, başına dönüm iç, zarafat eləyirdim, sən kefli-zad deyilsən, kefli mənəm. Sənə nə olub kefli olan, mən ölüm incimə, iç.

Ağa Məhəmmədəli bərkdən gülür.

Ağa Məhəmmədəli. Ura! (*Stəkanı doldurur.*) İçirəm bu stəkanı Güldəstə xanımın sağlığına, ura! Allah onu sağ eləsin, var eləsin.

Ağa Məcid (*bərk çığırib*). A gədə, sarsaq oğlu sarsaq, dəli olmayıbsan, sarsaqlamayıbsan. Keflənibsən çaxırını iç, bura nə arvad sözü danışmaq yeridir, nanəcib oğlu nanəcib!

Ağa Məhəmmədəli (*bərk gülür*). Ha! Ha! Ha! Qələt elədim, Ağa Məcid, ha, bağışla bilmədim, nə eləyək Fatmanisə xanımın sağlığına olsun ha! İncimə, mən ölüm incimə, qardaş, səhv elədim,

mən kefliyəm... Bu! Nə bərk acığın tutub ha, ha, ha! Məni yeyəcəksən, gəl ye! Bah, səndən qorxdum, heç Rüstəm pəhləvandan da qorxmuram, indi səndən qorxacağam? Min dəfə ağ divin ciyərin çıxartmışam, heç qorxmuram, indi sən gözünü bərəltmək ilə (*gözlərini bərəldir*) səndən qorxacağam.

Ağa Məcid. Di yaxşı, iç, iç çaxırımı, uzun danışma, adam içəndə də gərək adamlığını əlindən qoymaya, içə bilmirsən, içmə, səndən bir-ikisi təvəqqe eləmir, adam öz qüvvəsincə iş görmək gərək.

Ağa Məhəmmədəli (*onun ağzın əyir, ondan sonra oxumağa başlayır*). Ura, Allah, Allah! (*Başlayır cürbəcür biməna sözlər oxumağa.*)

Ağa Məcid (*gülür*). Can, vilayətimizin tacirinə bax! Yaxşı, di iç, iç ha, iç mənim sağlığıma.

Ağa Məhəmmədəli. Sənin sağlığına min il qala içməyəm, indicə mənə dediyin sözlər gərək ki, yadımdan çıxdı.

Ağa Məcid. A kişi, sarsaq olma, tək iç, bəs sən mənə deyəndə xəbərin olmadı ki, nələr dedin.

Ağa Məhəmmədəli. Mən sənə bir söz demədim, dedim ki, ax nə deyim, dedim ki...

Ağa Məcid (*onun sözünü kəsir*). Bir də təzələmə, iç, çox yaxşı, iç gərək, iç qurtarsın, sağ ol, var ol, hə! Qurtar gərək, hər nə desən, donluğuna hesabdır, indi sənə dinmək olmaz, kefin kökdür.

Ağa Məhəmmədəli. Dedim ki, kaş Güldəstə xanım da burada olub bizimlə içeydi, bir söz ha demədim, niyə inciyirsən?

Ağa Məcid. Sarsaq oğlu sarsağa ha deyirsən ki, təzələmə, əlindən samanını ye, olmaz gərək murdar oğlu murdarın ağzı əzilə, degilən, a piyaniskə, vələdüzzina bu arvad sözü hardan beyninə düşdü, kifayət deyilmi? Kefliliyin əvvəlinci pis sifəti budur ki, bir şey başına düşəndə gedir axşama.

Ağa Məhəmmədəli. Eh, dəli olmayıbsan, kefli də deyilsən? Sarsaq da oğlusan, axmaq da oğlusan, nə yekə-yekə danışırsan. (*Ortada bir bərk gülür.*) Ay sənə qurban olum, mən ölüm keç, mənim hər sözümə qarışma... Kefliyəm də, özün görmürsən. Vermiyeydin, içmiyeydim, özün verdin, mən ki güc ilə almadım, indi də sarsaq-sarsaq danışırsan. Çölün səfəhi, vallah durrəm tərəni əzərəm!.. Sağ olun, sağ olun, götürün mənim sağlığıma. Hə sənə övrətinin sağlığına içirik, bizim alabaşın sağlığına.

Bu halda o biri evdən Ağa Məcidin nökrəri gəlib ağasını kənara çağırır.

Heydərəli. Ağa, xanım deyir ki, bu saat bu dəstəni oradan dağıtsın, vallah dağıtmasa, özüm girərəm oraya, biabırçılıq qayırram. Axırı bizim evimiz işrəki dükanı olub ki, hər yetirən gəlsin burada keflənsin, ağzına gələni söyləsin? Ağa Məhəmmədəli nə adamdır ki, onu evinə qoyur, görmür ki, sarsaq sözlər danışır, helə adamı da adam evinə qoyar, öz övrətinin sağlığına aləm içir, o da gəlib mənim sağlığıma içir.

Ağa Məcid. İtil o yana get, xanıma degilən, o niyə helə şeylərə qulaq asır ki, onu da eşidə... Keflidir helə iş olacaq. Qonaqdır, nə eləmək olar, gərək təklif eləmiyəydim. İndi ki, gəlib, gərək səbir eləyək, hər nə desə, keçək, degilən qulaq asmasın, belə işlər çox olar.

Ağa Məhəmmədəli (*bir stəkan çaxır töküüb yüyürür Heydərəlinin dalınca*). Ala mən ölüm, ala iç, adamsan, adam oğlusan, bu bir stəkanı mənim sağlığıma, mən ölüm. Ala da, ağanın sağlığına, xanımın sağlığına iç. (*Heydərəli çıxıb qaçır.*)

Ağa Məcid (*yenə pozulur*). Əstəğfürullah, nə iş düşdü, a gədə, bu arvad sözü bunun hardan beyninə düşdü? A zalım oğlu, iç çaxırını, bu arvad söhbətini aradan çıxart, adamsan. (*Nəsihətyana.*) Axı eyibdir, əzizim, adam adamın arvadının sözün məclisdə danışmaz.

Ağa Məhəmmədəli. Yaxşı deyirsən, bir də danışmaram... vinavat. (*Əlini uzadır onun əlini tutur.*) Bağışla, mən ölüm, qardaş, bağışla, kefliyək də... Bağışla! Bağışla! Bağışla! (*Deyib oxuyur, o biriləri də onunla səs-səsə verir.*) Bağışla! Bağışla! Ağrın alım, bağışla! Qadan alım bağışla! Uzunqulaq bağışla! Eşşəkqulaq bağışla!

Ağa Məcid (*təngə gəlib butulkaları yığıdırır*). Dəxi bəsdır, qardaş. Allah rızasına dəxi kifayətdir, yuxunuz gəlir, durun gedin, mənim də yuxum gəlir... Haqqınız var, uzunqulağam da, eşşəkqulağam da, bir az da oynayın. Bu nədir, axır nə işdir ki, mən tuturam, doğrudan da ki, müsəlman heç şeyin sərhədin bilməz, başqa millətdən olanlar da içir, ancaq belə şeylər olmur.

Ağa Məhəmmədəli. Qələt elədim, Ağa Məcid, mən ölüm yığıdırma. A kişi, dəxi nanəciblik eləmə. Mən ölüm, sən öz canın, sən Güldəstə xanımın canı, ağrın alım, qurbanın olum! (*Əlilə yoldaşlarına işarə eləyir.*) Bağışla! Bağışla! Ağrın alım, bağışla! Güldəstə xanım, bağışla! (*Ağa Məcidə*) Gətir üzündən öpüm, sənə qurban olum, səndən Güldəstə xanımın iyi gəlir uy! Onun adına da qurban olum, özüne də qurban olum, gözünə də qurban olum, bircə qoy öpüm, bilirəm Güldəstənin ətri gələcək... Ah, kaş Güldəstə xanım burada

olaydı... onsuz çaxır haramdır, onsuz məclis bir qəpiyə dəyməz, mən həmişə onunla bahəm içməyə adət eləmişəm.

Ağa Məcid (*hirsindən titrəyir, amma özün saxlayıb başlayır ondan sual eləməyə*). Yaxşı, Ağa Məhəmmədəli, öp, Güldəstənin iyi gəlidir... Elə danışsən, sən ki Güldəstəni görməyibsən, nahaq yerə nə danışsən. Güldəstə səni tanımır, yoxsa görübsən, tanıyırsanmı? Mən ölüm, doğrusunu de görüm?

Ağa Məhəmmədəli (*bərk gülür*). A, mən Güldəstənin iyin bilmirəm? Ona mən qurban olum, onsuz mənim bir günüm olmasın. (*Birdən guya ki, ayılır.*) Yox, yalan deyirəm, Güldəstə mənim bacımdır, helə iş olmaz... Bağışla! Bağışla! (*Yenə hamı birdən.*) Eşşəkqulaq, bağışla! Qabanqulaq, bağışla!

Ağa Məcid də qarışır onlara ki, dürüst söz ala bilsin, səslər kəsildəndən sonra yenə başlayır.

Ağa Məcid. Hə! Mən ölüm de görüm, nə təhər oldu, Güldəstəni heç görübsənmi, ləzzətli arvaddırmı? Mən ölüm, nağıl elə.

Ağa Məhəmmədəli (*ayaq üstə durub yığıla-yığıla bərk gülür*). Bağışla! Bağışla! Görmüşəm, bağışla! Çox görmüşəm, bağışla! Mən yol görmüşəm, bağışla! Mənimlə aşınadır, bağışla! Bağışla!

Ağa Məcid. Sözüünə inana bilmirəm... Yalan demə, hərgah səninlə aşınadır, bir nişanəsi gərək olsun səndə, hərgah nişanəsini göstərsən, onda billəm ki, doğru deyirsən. (*Sonra üzünü ətrafa tutub.*) Çox vaxt adamlar sözlərinin doğrusun kefilik halətində deyir, deyəsən mənim evim yığılıb, mən arvadımdan heç vaxt arxayın olmamışam, çünki ona əsla tərbiyə olunmayıb. Bu əhval doğru olsa, arvadların azadlığına bir əks olan adamlar çox şad olacaq və mənə deyəcəklər. Hərgah üzümə deməsələr, dalda ki arvadların azadlığına çox səy edənin cəzası budur, dəxi deməyəcəklər ki, buna bais, əvvəla, mənim arvadımın bitərbiyə olmağı, saniyə on iyirmi yaşa kimi çox nalayiq dairədə böyüməyidir. (*Üzünü tutur Ağa Məhəmmədəliyə.*) Hə! De görək, yalançı pəhləvan, sübut elə görüm... Yalan danışmaq asandır, dalın bağlamaq çətin, sübut elə görüm Güldəstəni görməyini. (*Üzünü ətrafa tutur.*) Hərgah bir elə iş olsa, qandan səvayə çarə yoxdur... Öldürmək gərək... gərək öldürəm, ayrı bir əlacı yoxdur.

Ağa Məhəmmədəli. Mən yalan deməmişəm, demərəm də, bağışla! Bağışla! Güldəstə xanım, bağışla! Eşşəkqulaq, bağışla! (*Yoldaşlarına işarə eləyir, hamısı birdən "bağışla" deyə-deyə əlin salır*

cibindən Güldəstənin dəsmalını çıxardır. “Bağışla, bağışla!” – deyib yerə atır.)

Ağa Məcid dəsmalı görəni kimi yığılır, ürəyi gedir,
bir azdan sonra ayılır.

Ağa Məhəmmədəli (*yenə*). Bağışla! Bağışla! (*Deyə-deyə cibindən bir dəstə bənövşə Güldəstənin saç tükü ilə bağlanmış çıxardıb atır.*)

Ağa Məcid bənövşəni götürüb tələsik baxır.

Ağa Məcid. Hə odur... Haman mən padşahlıq bağdan gətirib verdiyim bənövşədir ki, sonra mənə dedi bənövşəni qovzayıb, bu da onun öz başının tüküdür, ay nalayıq... ay bitəriq... bitərbiyə... qan gərək, qandan səvayı əlac yoxdur.

Ağa Məhəmmədəli. Bağışla! Bağışla!

Ağa Məcid (*cibindən revolveri çıxardıb*). Bağışla! Nanəcib! Bitərbiyə! İnsaniyyətdən kənar... bağışla. (*İki dəfə Ağa Məhəmmədəlini nişan alıb atır, dəymir.*)

Ağa Məhəmmədəli evdən çıxıb qaçır, qalanlar da onun dalınca.

Ağa Məcid. Dəymədi, qurtardı əlimdən nanəcib, dəli! (*Deyə-deyə müztərib o başa–bu başa çapılır, dəlilik halətində, sonra qaçıb özünü arvadının otağına salır və oradan səs gəlir.*) Hanı! Bu nanəcib, öz namusunu hər yetənə satan bitərbiyə! Gərək öldürəm... qan gərək... belə yerdə gərək qan tökülə! Qaçıbsan, ay binamus, söhbəti eşidirmişsən, onun üçün qonaqları baradan dağıtmaq istəyirmişsən ki, əhvalatı açmasınlar, get, yaxşı qurtardın, ancaq boşanmaqdan qurtarmazsan, dəxi sən gərək mənim evimin üzün görməyəsən... Vay, necə qaçdı qurtardı, necə bunun qanı vacib idi. Şayəd, bu biri qapıdan o biri otağa qaçmış ola, gedim görüm... Ax, ziyadə xoşbəxt ollam səni tapsam, ay bədbəxtin qızı. (*Deyə-deyə əlində revolver, divanəvar o biri otağın o küncün, bu küncün gəzir və öz-özünə danışır.*) Vay! Sənə etibarım bu idi, Güldəstə... Sənə belə etibar eləyirdim, Məhəmmədəli! Vay gərək nə olacaq. Məhəmmədəli, yaxşı sifət deyil bu, döymə qapımı, döyərlər qapını. (*Deyib ağlayır.*)

PƏRDƏ

ÜÇÜNCÜ MƏCLİS

Əvvəlinci pərdə

Ağa Məhəmmədəlinin otağında ittifaq düşür. Otağın bir tərəfində şirna qoyulub dalında təxt, bir tərəfində stol üstündə növbənöv şeylər.

Q a s ı m. Dedim şeyx şeytan papağın hərləyib, tamaşa elə mən ölüm, gör necə alagöz iyirmi beşliyi vurdu. (*Cibindən iyirmi beşliyi çıxardı, öpüb qoyur gözünün üstünə.*) Atam sənə qurban, a pul! A kişi, axmaq adamlar mənə deyirdi ki, getmə nökr olmağa, guya ki, mən öz işimi bilmirdim, harada mən bir gündə iyirmi beş manat qazanardım. Hələ ki bayramımdı, ya indi Ağa Məhəmmədəli bilib mənə o dünyaya, babamın qulluğuna göndərəcək, ya bu da bir kefdi elədim... Xeyr a, bilməz, onun kimi eşşəkləri iyirmi il çıpaq minən mənəm, otuz beş il də palanlı, onun gözünü Güldəstə elə örtüb ki, gəlib arvadını lap mənəm özümlə bir yerdə görsə də, genə mənə dinə bilməz, çünki Güldəstənin haçarı mənəm, amma bu Mahmud bəy də az axmaq adam deyilmiş ha. Tamaşa elə gör nədən ötrü mənə iyirmi beş manat verdi. Mənə, mən danqır keçələ ki, mənəm özümü bazara çəkib satsalar, heç kəs altı şahı qara pul verməz... Uh yox, baxma keçəlliyə, keçələmsə də, burada (*başın açıb, vurur*) beyin çoxdur, amma cənab Mahmud bəyin birçəyi çox səliqəli, bıqları puf! Tumarlıdır, amma beyni çürükdür, öz arvadı min dəfə Fatmanisə xanımdan gözəldir, amma kəndli erməninin itinin nəfsindən mürdərdir. Kənddə bir milçək uçanda burada onun ağzı sulanır, görən onun övrətinin neçə aşnası var? Amma fəqir Fatmanisə xanım acıqca Mahmud bəyə söz verdi, yoxsa onda bilmərrə könlü yoxdur. Heyif belə təmiz, düz, mələkə arvada ki, helə mürdərə arvad olub. Hələ yenə qorxuram ki, sözündə durmaya, biabırçılıq ola, Mahmud bəy də pulunu məndən istəyə, evcigim yığıla.

Qapı açılır Mahmud bəy daxil olur.

M a h m u d b ə y. Ya Allah, Ağa Qasım! A heyvan, pulu almağın elə qənimət bildin, mənə demişdin saat ikidə özüm dalınca gələcəyəm, indi saat birdir gəlmədin, mən özüm dalınca gəldim... Hanı bəs xanım, haradadır, ay lotu! (*Gülə-gülə göz vurur.*)

Qasım (*əlin ağzına uzadıb yavaş danışmağını işarə eləyir*). Yavaş danış, başına dönüm, məni qana salarsan, qoy görək, gir şirmanın dalına, nəfəsini çıxarma, indicə gələcək, görüm bir növ yumşalda billəmmi, olmuya-olmuya sən nəfəsini çıxardasan, hərgah yola gəlməsə... elə arvadın, heylə işi olar, qulaq asma, mən çıxaram bəhanə ilə çölə, sən qəflətən çıx tut, nə qayıracaq?!

Mahmud bəy girir şirmanın dalına.

Qasım. Əcəb ütidir, Allah savışdırın.

Fatmanisə xanım girir içəri.

Fatmanisə xanım. Qasım! Necə oldu Məhəmmədəli gəlmədi?

Qasım (*gülə-gülə*). Xeyr, gəlmədi, nə eyləyirsən gəlməyin, nə qədər gec gəlsə, bizə məsləhətdir. Mahmud bəyə söz vermişəm, indicə gələcək buraya sənənin yanına, bu da onun şəkli. Dünən vermişdi ki, sənə verim, yadımdan çıxıbdır. (*Bir şəkil çıxardıb verir Fatmanisə xanıma.*)

Fatmanisə xanım (*şəkli özündən kənar tullayıb bərk çığırır*). Sarsaq oğlu sarsaq, binamus, mənim çörəyim sənə haram olsun. Mən dünən sənə acığa düşüb bir söz danışmaqla getdin tez binamusluğunu bürüzə verdin. Murdar oğlu murdar, qələt eləyir Mahmud bəy atabasilə, burnun çəkən İlyasın oğlu indi gəlib adam olub, mənim yanına adam göndərir, mən min helə it olsa onların hamısına özümü bərabər tutmaram... Ax Məhəmmədəli, Məhəmmədəli! Axırı belə elədin ki, aləm Mahmudun arvadının yanına adam göndərsin, o da mənim bu təhər keçəl, vələdüzzina çörək tutmuş (*başmağını götürüb onun təpəsinə çırpır*) haramzada da getsin mənə xəbər gətirsin, vələdüzzina! Get ona degilən ki, vallah cürət eylər, bir də belə söz danışar, qardaşlarıma deyərəm onu bazarda iti doğrayan kimi doğrar, bircə o fikir eləsin, görsün kimdir. Beş il bundan irəli onun adı nə işlərdə çəkildi, bacısı Güləndam xanım haralarda gəzirdi, dəxi belə fikirlərə düşməsin, eşitdinmi, haramzada!

Qasım. Ay xanım, mən nə eləyim? A başına dönüm, qələt eləmədim ki, sənə onun dediyini xəbər verdim, özün dedin ki, görək Ağa Məhəmmədəliyə əvəz eyləyəm, mən də dedim, yoxsa o mənim yatsam yuxuma da girməzdi, o nə itdir sənənin könlün olmayandan sonra, o nəçidir, onu elə mən özüm iti öldürən kimi boğub öldürürəm.

Amma Allah elə eləyəydi ki, buraya gəlmiyəydi, gəlsə, biabır olluq, o da bir dəli şeydir, xəncəri çəksə, adamı tikə-tikə doğruyar, heç üstü də açılmaz ki, kim elədi, nə oldu.

Fatmanisə xanım. Tez ol çıx get, degilən gəlib-eləməsin, degilən səndən qorxub, sənə yalan demişəm. Mən hələ sözü xanımına deməmişəm, nə də deyə bilmərəm, eşidirsən, tez ol yeri. Yoxsa səni bu saat özüm öldürərəm, tez ol mən də gedirəm o biri evə, tez gəl, xəbərin gətir, məni arxayın elə.

Fatmanisə xanım qoyub gedir, haman saat
otaqdan Mahmud bəy çıxır.

Mahmud bəy. Bu nə itdir, oğlan, biqeyrət, sən gəlib buna heç zad deməmiş, məni də buraya gətirirsən. Bəlkə elə mən gəlib burada onunla üzbəüz çıxaydım və o sözləri mənim üzümə deyəydi, onda sən necə olardın.

Qasım (*üzünü o yana tutub*). Səndə olan namus mənə məlumdur... üzümə deyəydi... guya ki, indi harasına deyirdi, öz arvadını başına qoyub, özgə ilə əlaqə yaratmaq istəyən kişidə namus olacaq ki, adama da nə qayıra? (*Sonra üzünü tutur ona*) Bəs, a bəy! Sən deyirsən ki, mən cahillik eləmişəm, elə belə eləmişəm... Fatmanisə xanım min illik lotudur, o gəlib içəri girən kimi səni gözü almışdı. Onun üçün hələ top-tüfəng eləyirdi, o sözlər hamısı yola gəlmək əlamətidir. İşin düzəlib, gir otur yerində, indicə özü səbir eləməyib o biri evdən qayıdıb gələcək, pəs məni niyə yola salır, özü bilmir ki, sən buradasan? Qəsdən hələ məni başdan eləyib, hi! Gələn kimi sən dinməz-söyləməz çıx... Gördün bənd-bərəni necə bağladım ki, öldürür belə olu, filan olu, dedim, eyhanə birdən səs eylər... Sən bu qara lələşini usta bil, xam bilmə. (*Gedir.*)

Mahmud bəy. Ay sarsaqlıq, sarsaqlıq! Gör nə binamus işdir öz-özümə qarşı. Atama, anama, özümə, bacıma nələr dedi, dinə bilmədim, belə də bədbəxtlik olurmu? Yox, onu bircə dəfə qucaqlasam hamısı yadımdan çıxacaqdır. (*Girir o biri evə, bu halda Fatmanisə xanım daxil olur.*)

Fatmanisə xanım. Ah, Qasım qayıtmadı! Allah sən savışdır, birdən Qasım ayrı yol ilə gedə, o da ayrı yol ilə gəlib məni burada tapa, evim yığılar... Heylə iş olmaz, ilahi, mən necə ollam, o mənə yaxın düşə bilməz, bu şeksizdir, ağzı nədir, nə cürəti var... bir də, elə belədir, arvadın könlü olmasa kişi ona nə qayıra bilər... Ah, Ağa Məhəmmədəli, Məhəmmədəli! Göreydim bəs bu insafdan səndə

niyə yoxdur, sən niyə bircə xəyal eyləməyibsən ki, axı mənim arvadım var... Görəsən, ilahi, dünyada elə yar varmı ki, orada kişi pis iş tutmaqdan ötrü, bizim yerdə yoldan kənara çıxan arvadlara fahişə arvad dedikləri kimi, yoldan çıxan kişiləri də dəxi fahişə kişi deyib məclislərdən, ali icmalardan qovalar. Ah, heylə bir yer olsa, mən gedib orada kəniz ollam, qapı süpürürəm. (*Ağlaya-ağlaya başını aşağı salır, tikişlə məşğul olur.*)

Mahmud bəy xəlvətcə evdən çıxıb dırnağı üstə yeriyə-yeriyə
ona sarı gedir və məclisin ortasında dayanıb başlayır öz-özünə.

Mahmud bəy. Kələk gəlmə, əzizim! Gəlmə, heylə işləri mən çox görmüşəm, mənim evdə olduğumu anlayıb, hələ təsbehin suya çəkirdi. Məni özünə dürüst giriftar eyləmək istəyir. Dəxi nə fənd, nə təzvir? O gözlər, o qaşlar əvvəlinci abidi yoldan çıxardar, onlar məni sənə əvvəlinci gündən əsir eyləyib. (*Deyib yenə irəli yeriyib birdən Fatmanisə xanımın gözünün qabağında durub ona baş endirir. Fatmanisə xanım onu görcək bərk çığırub ürəyi gedir, yıxılır.*)

Mahmud bəy. Bu da bir fəndir, Gülsüm nənə kitabının 29-cu fəslindən öyrənilir; orada yazıbdır ki, kişi arvada sarı gələndə arvad özün ürək keçməyə vurmağı, kişini ona artıq rəqib eylər, əzizim! Mən onsuz da sənə artıq rəqibəm, sən allah hala gəl, özünü toxdat. (*Yeriyir irəli, onun qolların ovur, bu halda qapının dalından Qasımın səsi gəlir...*)

Qasım. Ay aman, Ağa Məhəmmədəli gəlir, amandır, gizlənin. (*Girir içəri, Mahmud bəyə.*) Bəy, amandır gir o evə gizlən, mənim evim yıxıldı, orada dur, görək başımıza nə iş gəlir, Allah rizasına səsini çıxartma. (*Mütəvəccə olur xanımı ayılmağa, su töküür, ovur, xanım ayılır.*)

Fatmanisə xanım. Hanı o haramzada? Hanı o nanəcib, adamlıqdan kənar hanı, bu saat onu öldürəcəyəm, məni kimə bənzədib üstümə gəlir... Qasım məni bu işə salan sənsən, gör sənə nə eləyəcəyəm...

Qasım (*titrəyə-titrəyə*). Xanım, o işlərin vaxtı deyil, o məqam deyil, Ağa Məhəmmədəli gəlir, bu zalım oğlu da çıxıb evdən qaça bilmədi. Bilmirəm necə olacaq, bir zad qansa, evimiz yıxılacaq, amma deyəsən keflidir, inşallah ki, qanmayacaq, sən xanım, Allah rizasına kiri, bir növ ilə Ağa Məhəmmədəlini yatırdaq... O murdarı burdan rədd eləyim, vallahi, bir də dəxi buranın üzün görməz.

Bu halda qapının dalından Ağa Məhəmmədəlinin səsi gəlir, oxuyur, çağırır, yığıla-yığıla girir içəri.

Ağa Məhəmmədəli. Arvad, nə var ha! Bağışla! Bağışla! A gədə, Qasım, bağışla! Mənə çaxır gətirin, cəmi dünyanı dağıdacağam! Ora! Ora! (*Evdə o başa-bu başa gəzir.*) Bağışla! Bağışla! Ha, ha, ha! Güldəstə xanım, sağ ol, Ağa Məcid bağışla! Bağışla! Ha çaxır necə oldu. (*Gedir o biri otağa ki, yatsın orada, bu halda Mahmud bəyi görür.*) Ay, qoyma oğru tutmuşam a! Mahmud bəy, xoş gəlib-sən, a gədə çaxır gətirin... burada nə qayıırısan? Bu Mahmud bəy deyil, bəs bu kimdir... Rüstəm pəhləvan... Ağa Məcid... Güldəstə! Bağışla! Bağışla! Hara qaçır, ay qoymayın, bir ilan tutmuşdum, qaçdı, bağışla! Bağışla! Ağa Məcid, bağışla! Qoymayın, Ağa Məcid qaçdı, a gədə Qasım, çaxır gətir. (*Deyib yadır.*)

Fatmanisə xanım (*ağlaya-ağlaya*). Ah Allah, sənə şükür, təqsirim nə idi, nə eləmişdim ki, mənə belə bərk tənbeh olur, mən nə olacağam, mənim ərim bu hala düşsün, yolundan çıxsın, yanıma özgə kişi gəlib məni biabır etmək istəsin. Xeyr, belə olmaz, nə eləyim, buna səbəb tamam Ağa Məhəmmədəlidir, əvəz eləmək lazımdır, nə eləyim. Yaxşısı budur, yatıbdır durum onun başını kəsim, sonra da özümü öldürüm, belə yaxşıdır. (*Durub bıçağı götürür.*) Yox, öldürmək bir iş deyil, heyifdir, belə oğlanı öldürmək olmaz, öldürmək çox asan işdir, diriltmək çətindir, gərək bunu dirildəm, yəni bunu yoluna qaytaram. Mənim insaniyyət borcum bunu nəsihət ilə yoluna qaytarmaqdır, bir az gözləyim, dursun görüm nə təhər olur. (*Durur evdə gəzinir, birdən yerdə Mahmud bəyin şəklini görür.*) Ay Allah! Nə yaxşı gördüm, Ağa Məhəmmədəli durub bunu görsəydi haman saat məni öldürərdi... Çox bərk arvad qoruyandı, hərçənd ki, özgələrin arvadını ələ salmağı eyib hesab eləyir. (*Şekli götürür əlinə.*) Tfu, həyasızın oğlu həyasız, məni az qalmışdı qana sala, mən bunu nə eləyim. (*Bu halda otaqdan Ağa Məhəmmədəli öskürür, Fatmanisə xanım şəkli qoyur qoltuq cibinə, Ağa Məhəmmədəli durur.*)

Ağa Məhəmmədəli. A gədə, Qasım, su gətir əl-üzümü yuyum, bah! Vay! Bir belə yatmaq olar... başım niyə ağrıyır... adamda baş-beyin ha qalmır.

Fatmanisə xanım (*ətrafı*). Bəli, elə bilir ki, mənim heç zad-dan xəbərim yoxdur, dayan gərək.

Ağa Məhəmmədəli. Tez ol deyirəm, a gədə, dükanın vaxtı keçir, gün axşamdır, tələsirəm.

Fatmanisə xanım. Gedirsən, əzizim? Çay hazır olsun, iç, ondan sonra get.

Ağa Məhəmmədəli. İstəmirəm, sizin çayınız da zəhrimar olsun, o birisi də. Guya ki, özün bilmirsən ki, mən yuxudan sonra həmişə çay içirəm, niyə hazır eləmirdin, ziyan yoxdur. Lazım deyil, çaysız gedərəm.

Fatmanisə xanım. Bilirəm, çaya səni Güldəstə xanım gözləyəcək, amma yenə evdə içib getmək yaxşıdır.

Ağa Məhəmmədəli. Güldəstə xanım?

Fatmanisə xanım. Bəli, Güldəstə xanım, o göygöz, sarısaç, Muradın qızı.

Ağa Məhəmmədəli. Arvad, sarsaq danışma, ovqatımı təlx eyləmə, qoy bircə gün buradan bir açıq qaşqabaqla gedim, müştərilər məni gözləyir. Nahaq yerə məni danışdırıb dəng eyləmə.

Fatmanisə xanım. Bəli, gözləyir, araq, çaxır gətiriblər, yüngür qoyma... Məhəmmədəli! Məhi! Ağrın alım... (*Ağlayır.*) Allah rızasına tərk et, belə işlərdən əl götür, yaxşı deyil, sən də bir kişisən, bir kişinin oğlusan, adın-sanın var, sabah bunu eşidənlər sənə nə deyər. Bu vaxta qədər nə eləyibsən keçib, mən də keçərəm. Amma, sən allah, dəxi belə eləmə, bax sonra peşman olarsan, belə işlər sənə binamusluq gətirər.

Ağa Məhəmmədəli. Əl çək, Allah rızasına, sarsaq-sarsaq söyləmə, bilmirəm heç sən nə söyləyirsən, çaxır, araq nədir, Güldəstə kimdir? Öyrənibsən hər sabah ovqatımı təlx eləməyə. (*Çıxıb gedir.*)

Fatmanisə xanım. Get, get, elə bilirsən səni heylə qoyacağam. Vallahi ya öləcəyəm, ya öldürəcəyəm, ya səni düzəldəcəyəm.

PƏRDƏ

İkinci pərdə

Saatsaz dükanında... Saatsaz oturub stolun dalında işləyir, onun yanında oturub Ağa Nəsir. Bu halda Ağa Məhəmmədəli daxil olub salam verir.

Ağa Nəsir. Əəə... leyk... salam aaa... ağammm Məhəmmədəli.

Ağa Məhəmmədəli (*onu yamsılayır*). Ba... aaa... xo... xo... xoş gördük aa... Ağa Nəsir.

Ağa Nəsir. G... genə ma... ma... mana sataşırsan?

Ağa Məhəmmədəli. Ki... ki... ki... kim mən sa... aa... taşırım.
Dü... dünəndən be... belə olmuşam.

Ağa Nəsir. A... aaa... gədə, mən sənə mm... məsləhət bil...
bilmirəm mana sa... sataşasan. So... sonra ey... eylə sö... söz di...
diyirəm, d... dəli o... olarsan.

Ağa Məhəmmədəli. M... m... mən sa... sana gö... görə belə
da... danışmıram. Elə ha... ha... hamı ilə be... belə da... danışırım.
Ba... bax u... u... sta ilən də be... belə da... danışacağam... U... u... usta
gö... gör mənim bu bu saatım ni... niyə be... belə o... olub. (*Usta bərk
gülür.*) Ni... niyə gü... gülürsən?

Ağa Nəsir (*ayağını yerə çırpıb çıxır*). Sa... sana deyirəm
ma... mana sa... sataşma, vallah tü... tükünü tö... tökərəm.

Ağa Məhəmmədəli. Tü... tü... tük.

Ağa Nəsir. Əə... əstəğfürullah, da... dayan a ba... balam, m...
mənim d... dilim p... pəltək isə xa... xalxın elə eybi va... var ki, de...
desəm, qa... qan düşər.

Ağa Məhəmmədəli. De görüm, nə e... eyibdir.

Ağa Nəsir. Ba... balam ma... mana, sa... sataşma, ge... get a...
arvadın qo... qoltuq c... cibini a... axtar, gö... gör nə ta... a... parsan.

Ağa Məhəmmədəli (*araya söz qatır*). Usta, gör bu saat nə
təhər olub, saat neçədir, mən gedim. (*Ətrafa. "Bu necə sözdür, dəli-
dən doğru xəbər, mənim evim yıxılıb, yüyürüm evə. Belə olsa, arvada
ölüm lazımdır, ölüm, gərək öldürüm, ayrı əlac yoxdur"* – *deyib tələsik
çoxur.*)

PƏRDƏ

Üçüncü pərdə

Ağa Məhəmmədəlinin evində Fatmanisə xanım
oturub tikmiş tikir. Ağa Məhəmmədəli daxil olur.

Ağa Məhəmmədəli. Ya Allah, əzizim, əhvalın necədir?
Gəlmişəm sən ilə barışam, sən in sabahkı nəsihətlərin məni ayıldı: b
elə bil kefdən ayazımışam, həqiqətən, mən sən in haqqında zülm
eləmişəm və halon ki sən arvadların gözəlrağı və pakrağısan, bu
gündən sonra məni heylə işlərdə görsən, hər növ ilə mənə tənbeh
eləməyə ixtiyarın var.

Fatmanisə xanı m (*gülə-gülə*). Ah əzizim, mən sənə nə tən-
beh eləyəcəyəm, Allah sənə kömək eləsin, sən in bu tezliklə yola

qayıtmağın məni yüz qat artıq sevindirir, indi dəxi dünyada məndən xoşbəxt adam yoxdur.

Ağa Məhəmmədəli. Bəli, indi cibin axtarılanda məlum olar, ya çox xoşbəxt, ya çox bədbəxt olarsan. (*Fatmanisə xanıma*) Əzizim, mənim əl dəsmalım səndə deyil ki?

Fatmanisə xanıma. Xeyr, yoxdur.

Ağa Məhəmmədəli (*gülə-gülə*). Kələk gəlmə də! Bayaq mən yuxudan duranda düşdü, özüm gördüm götürdün, mənə sataşmaqdan ötrü, bəri gətir, axtaracağam. (*Gülə-gülə onun qoltuq cibini axtarır, birdən Mahmud bəyin şəklini tapır, bir az titrəyir, sonra güllür.*) Hə, yoxmuş səndə, əzizim, səhv eləmişəm. Bu nədir belə səfeh şeyi neyləyirsən qoynuna qoyub. (*Cıvrır, atır.*)

Fatmanisə xanıma (*müztərib*). Yox, vallah, bayaq... belə...

Ağa Məhəmmədəli (*arxayın*). Bilirəm, əzizim, bilirəm. Görən bazardan gələndə şeyə-zada qarışıb, nədir özüm bilirəm ki, sənin heylə şeylər ilə aran olmaz, yanılıb cibinə qoyubsan. (*Ətrafa.*) Bunu deyirmiş bu pəltək evi yıxılmış, vay mənim evim belə yıxılıb. Mahmudun şəklin qoynuna qoysun, dünən deyəsən burada gözümə dəyən də Mahmud idi. Vağ... qan gerek... ölüm gerek! Hə, biçərə arvad, heç zaddan xəbərin yoxdur, bilməyib cibinə qoyubsan, gör sənə nə qayıracağam, heylə yumşaq danışmaseydim, qoyub qaçardın, əlim bir yana çatmazdı. (*Fatmanisə xanıma.*) Mən bir çıxıram bazara, mən gəlincə, əzizim, bir samovar çay qoy, gəlim çay içək, səninlə çoxdandı bir yerdə çay içməmişəm. (*Ətrafa.*) Gedim bir az mərgümüş alım gətirim, verim çay ilə içsin, təşrif aparsın. Həkimə də bir zad verərəm, deyərəm çoxdan qarın ağrısı var imiş, ondan ölüb, ayrı növ öldürsəm, özüm də işə düşərəm.

Fatmanisə xanıma. Elə bildi titrədiyini mən görmədim, yox Məhəmmədəlinin xasiyyəti o deyil ki, bu işi kırımış ötürsün. Yəqin bazardan qayıdıb məni təmam edəcək, Allah mənim evimi yamanca yıxdı. Mənə deyən gerek Allah evini yıxsın, nə özünü itirirdin, şəkildi, tapdın, apar sal ağaca yansın, dəxi cibində bu murdar, adamaoxşamazın şəklini nə üçün saxlayırsan? İndi Məhəmmədəli olmasın, olsun özgə, bu gündən sonra mənim pəklığımıza kim inanar, nə eləyim, gəlsin məni öldürsün, necə eləyim, yox, qoy ölüm qurtarım, yoxsa bundan qaçıb boşansam, mini mənə min söz deyəcək, yox, ölmək nahəqdir, nədən ötrü? Axır nə səbəbə, nə eyləmişəm? Yox, nəhəq ölmək bir zad deyil, yaxşısı odur, qaçım atam evinə, yaxamı qurtarım,

qoy xalq nə deyəcək desin, Allah həqq ilədir. (*Çarşabına bürünüb gedir.*)

Ağa Məhəmmədəli (*gəlib evi boş görüb ikiəlli başına vurur*). Vay, evim yığıldı! Yaxşıca qurtardı, dəxi öldürməkdən keçdi, gərək tələğin verəm, amma ləzzətsiz oldu, gərək öldürəydim. Vay Mahmud! Vay Mahmud! Vay Mahmud! Belə iş olardı mənim başıma gətirdin, haqqın var, mən Ağə Məcidə eləməsəydim, sən də mənə eləməzdin. Döymə qarımı, döyərlər qarını...

PƏRDƏ

DÖRDÜNCÜ MƏCLİS

Əvvəlinci pərdə

Mahmud bəyin otağında ittifaq düşür. Otaq bəzəkli otaqdır. Hər yanda stol, kürsü düzülüb, bir tərəfdə dəmir xətt qoyulub. Mahmud bəy oturub stolun dalında, öz-özünə danışıq.

Mahmud bəy. Belə iş olmaz. Qasım mənə aldatdı, vallahi, o arvad məlakə kimi təmizdir, o arvad mənə anam, bacım olsun, kaş mən də arvadımdan heylə arxayın ola biləydim. Mənə görə kimi necə rəngi qaçdı, özündən getdi. Pəh! Pəh! Nə gözəldir, qəribə gözəldir... Vay Qasım! Vay keçəl Qasım! Mənə belə aldat, əlbət, düşərsən əlimə, iyirmi beş manat alandan sonra səni bir yaxşı da islatmasam atamın oğlu deyiləm. (*Bu halda qapı açılır, gədə əlində bir başı bağlı kağız girir içəri, yeriyir irəli, dinməz kağızı qoyur ağasının qabağına.*) Kağızdır... Ah Allah, görəydim haradandır, birdən Fatmanisə xanım ola. Görəm yazıb ki, əzizim, heylə işlər çox olur, nə xamliq elədin, nə tez ürkdün... bah, əzizim, xeyr, bu iki gözüm! O mənə heylə şey yazar? Xeyr a! Ondan mən heylə şey görmərəm, gərək nə olacaq. (*Konverti cırıb baxır.*) Baho! Məhəmmədəli! Ağə Məhəmmədəli-dəndir... Bah, evim yığılıb, yəqin bildi, bah, bah, bah! İşim xarəbdir! Yaman yerdə axşamladım... oxu, bax gərək nə yazıb. “Mahmud bəy, sən elə xəyal eyləyirsən ki, özgəyə xəyanət eyləmək qoçaqlıqdır? Yox, qoçaqlıq deyil... Əvvəla, sənə bəxtin gör hansı ulduzda imiş ki, indiyə kimi mən bu əhvalatı bilməmişəm, saniyəni bu mənə elədiyimdir, qabağıma çıxır. Bəli, özgəyə xəyanət eyləmək qoçaqlıq deyil. Öz malını bərk və təmiz saxlamaq qoçaqlıqdır, mənəki əlimdən

çıxdı, qaçdı, öldürə bilmədim, talağın verəcəyəm və ümidvaram ki, Allah qismət eləyə, onu və sən murdar oğlunu yer üzündən götürməklə öz namusumu safa çıxardam, amma sən özününkün qoyma qaça, dur sol tərəfdə qoyulan mücrünü aç, Muxtar bəyin göndərdiyi mərcanı, aşağı başda qoyulan sandıqdan Cəfərqulu Hacı Vəli oğlu verdiyi qızıl gərdənbəndi və sənin stolunun qutusundan Ağa Rəhim göndərdiyi ətir şüşəsini tap, övrətinin əməlin bil, dəxi özgə övrətlərin fikrinə düşmə, namərbut, murdar... Allah qismət eləsin, səni iti öldürən kimi öldürüm... Məhəmmədəli". Bax! Ho! Məni öldürsün, ağzına bax... vay, görən doğrudur?.. Xeyr, heylə iş olmaz. (*Çığıra-çığıra öz-özünə danışır, çığıır, durur o başa-bu başa yüyürür, əvvəl mücrünü açır, qızıl gərdənbəndi tapıb hirsindən dişinə salır dartır o yana-bu yana, əli ilə qırıb, dağıdıb atır; çığıır, bağırır, o baş-bu başa gedir, gedib sandığı açıb mərcanı tapıb dəxi çırpıb dağıdır evə. Ondan gəlib stolun qutusundan ətir şüşəsini tapıb bərk yerə vurub sındırır. Ondan sonra çığıra-çığıra o başa-bu başa qaçır, yıxılır, ürəyi gedir, ağzı köpüklənir, sonra durub dəli kimi başı açıq, tükləri dağınıq o baş-bu başa qaçır, çığıır ura! Ura! Çırtıq vurub oynayır, tullanır, olur dəli.*)

PƏRDƏ

İkinci pərdə

Küçədə Mahmud bəy divanə, başı açıq, dalınca bir dəstə uşaq daşlayır, vurur. Mahmud bəy gah bunu qovur, gah onu.

Uşaq lar. Mahmud bəy hoy! Hoy! Aha! Aha! Aha!
 Mahmud bəy. Hey! Hey! Fatmanisə xanım hey! Hey! Aha!
 Aha!

Uşaq lar. Mahmud bəy, nə təhər oldu Fatmanisə xanımın əhvalatı, nağıl eylə?

Mahmud bəy (*divanəvar*). Belə mən Fatmanisə xanımdan ötrü ölürəm, Qasım dedi iyirmi beş manat ver, düzəldim. Məni aldatdı, mən də verdim, heç demə məni aldadıb. Fatmanisə xanım heylə adam deyilmiş. Getdim, məni görən kimi ürəyi getdi, sonra Ağa Məhəmmədəli də kefli gəldi, məni gördü, amma heç zad qanmadı, hoy! Hoy! Fatmanisə xanım hoy! Hoy! (*Deyib çırtıq vurub qaçır o yana, uşaqlar tökülür dalınca, daşlayır. Küçənin o biri başında Mah-*

mud bəyin əmisi Hacı Əbdürrəhman bəy yanında iki qaradavoy, əllərində kəndir çıxıb Mahmud bəyin əllərini bağlayıb aparırlar.)

Hacı Əbdürrəhman bəy. Mən, balam, heç zad deyə bilmərəm, haqdır! Allah cəmi yoldan çıxanların axırını sən kimi eləsin, siz deyirsiniz bəs ki, dünyanın işləri zarafatdır. Hər kəs nə istəsə eylər. Yox, əzizim, bizim vaxtımızda belə şeylər yox idi. Hərgah birisi birisinin ögey dayısı oğlu ilə çörək yemiş olsaydı, yenə onun namusunu saxlardı, bir yanda onun pisin danışan olsaydı, haman saat qalxardı ki, xeyr, o mənim dayım oğlunun dostudur, onun sözünü mənim yanımda danışma. (*Burunotusun çəkir.*) İndikilər gedib kişinin çörəyini yeyib, ondan dönüb onun evinə xəyanət eləyir, Allah da belə eləyir, gör adil Allah nələr qayırdı. Ağa Məhəmmədəli Ağa Məcidə xəyanət etmişdi, həqiqət çox nanəcib və dəni təriqilə... Ağa Məcid bimisal sadələvh adam hər şeyin Ağa Məhəmmədəliyə və özünün nanəcib arvadına etibar eləmişdi, arvad Ağa Məhəmmədəli ilə əlaqə yaratdı. İmanım Allah əmanəti, deyə bilmərəm, arvadı onu yoldan çıxartmışdı, onu arvadı, ikisi də bir-birindən napak və nadürüst toxumlardır. Allah da belə elədi ki, Ağa Məhəmmədəli bu növ biabır oldu, hərçənd onun arvadında bir tükəç qüsür yoxdur, mən imanım, mən öz gözümdə eyib bilirəm ki, onda eyib bilmirəm... Bu oyunun hamısını namərbüt keçəl Qasım düzəltmişdi. Murdar qəlblə Mahmudun təvəqqe puluna görə Allah bunu da belə elədi. Allah-təala gümrahları bundan da bədtər eləsin. Qardaşımın yurdçusu var idi, o da belə. Allaha təvəkkül göndərək Tiflisə, deyirlər, orada mərixanada dəlilər də müalicə olunur, bəlkə şəfa tapa, yəni belə oğul şəfa tapmaqdaysa, ölsə məsləhətdir.

Mahmud bəyi əl-ayağı bağlı aparırlar.

PƏRDƏ

Üçüncü pərdə

Ağa Məhəmmədəlinin otağında ittifaq düşür. Ağa Məhəmmədəli oturub stolun yanında kürsü üstündə, bidəmaq, özü-özü ilə danışır.

Ağa Məhəmmədəli. Yaşşı, necə ki, mən onu tanıyıram, uşaqlıqdan xasiyyətinə bələdəm. İndi də ki, qalib beş il olsun baş-yoldaşığıq, mən ondan bədgüman olmamışam, onda olan namusu mən özümdə də bilmirəm, onun ağıl-kamalı, həyası-abrusu bir kəsdə

yoxdur. Yox, bu belə deyil ki, belə olsun, qəribə burasıdır ki, deyirlər, Mahmud dəli olandan sonra özü açıb hamıya onun paklığın və mərdanəliyin söyləyirmiş. Hərgah bu əhvalat doğrudur, şükür olsun Allaha ki, onu öldürmək müyəssər olmadı, yoxsa həm bir heylə qəbih iş tutmayıb, həm də qan yiyəsi olardım. Hələ görək necə əhvaldır. *(Bu halda qapı açılır, Qasım əlində kağız girir içəri.)*

Q a s ı m. Ağ a, bu kağızı sənə Cəmşid ağ a verdi.

A ğ a M ə h ə m m ə d ə l i *(alib kağızı açır)*. “İstəkli qardaşım Ağ a Məhəmmədəli, sən belə xəyal eyləmə ki, dostların sənin müsibətindən bixəbər çəkilib. Hər kəs öz işinə gedibdir, xeyr, vallahı o gündən ki, sənin arvadın Fatmanisə xanım arasında niza olub və sən ondan bədgüman olubsan, o gündən məndə dinclik yoxdur. Bir dəqiqə fərağat olmayıb, hər yandan onun barəsində əhval cəm eləməkdən ölmüşəm, cəm elədiyim əhvalatlardan məlum olur ki, onda bir misqalın yüzdə birincə də təqsir yoxdur və o, məlakədən də pakdır, ancaq həqiqət Mahmud onunla napak əlaqə qatmaq fikrinə düşüb. Nəhayət, o öz namusunun ehtiyatından və aqlının qəbul etməmək cəhətidən nəinki ona rəy verməyib, bəlkə pis sifarişlər dəxi eləyib. Sonra Mahmud ondan biizn onun otağına gəlib, nəhayət, haman saat Fatmanisə xanımın ürəyi gedib və Mahmudda o cürət olmayıb ki, ona tərəf getsin. Bundan artıq iş yoxdur, kaş mənim övrətim, anam, bacım haman Fatmanisə xanım namusunda olaydı, nəinki onlar, bəlkə mən və sən də o namusda olaydıq. Bu işlərin hamısına bais keçəl Qasımdır, amma keçibdir, şükür Allaha ziyansız keçib, ona görə dəxi Qasımı tənbeh etmək lazım deyil, ancaq ondan əhvalatı müfəssəl bilib, sonra səy elə bir növlə mənim anam, bacım Fatmanisə xanımı evinə gətirməyə. Onsuz sənin evin dolanmaz və onun kimisin min il gəzsən, tapmazsan...

Səni çox-çox istəyən Cəmşid”.

(Axırncı sətirlər oxunanda Qasım titrəyir.)

Titrəmə, titrəmə! Keçib, qurban ol bu kağıza, bir də işin belə gətirməyinə ki, Fatmanisədən safa çıxaram, amma indi əhvalatı hər necə ki olub, nağıl elə, birin altından, üstündən desən, səni iti öldürən kimi öldürəcəyəm.

Q a s ı m. Ağ a, doğrusu, qorxuram, məni öldürəcəksən.

A ğ a M ə h ə m m ə d ə l i. De görüm, Fatmanisə pakdırmı, yoxsa onu Mahmud görüb?

Q a s ı m. Ağa, and olsun Allaha, Mahmud bəy onun dırnağın da tutmuyub.

Ağa Məhəmmədəli. Ah, heylədə mən xoşbəxtəm! De, qorxma, vallahi qorxma, keçib, nağıl elə, mən özüm qazdığım quyudur ki, özüm düşmüşəm, əlbəttə, mən səni Güldəstənin yanına göndərəndə, sən də helə olacaqdın. Nağıl elə, qorxma, keçib nağıl elə, amma altdan-üstədən demə.

Q a s ı m (*titrəyə-titrəyə*). Ağa, belə o murdar düşdü mənim canıma ki, gərək belə ola, özüm də iyirmi beş manat vəd elədi, mən də gəlib sənin Güldəstə ilə olan əlaqəni xanıma nağıl elədim, xanım lap dəli oldu: başladı ki, gərək Ağa Məhəmmədəliyə əvəz eləyəm. Nə eləyim, ağı başından çıxmışdı, hər cür söz danışdı. Mən də bu halda dedim ki, Mahmud bəy səndən ötrü ölür. O məni söydü, dalaşdı, axırı ki, ağı başında deyil idi, hər nə ki ağzına gəlirdi söyləyirdi. Mən də xəyal eylədim ki, razı olubdur, getdim Mahmud bəydən pulu da aldım, şəklini də verdi mənə ki, apar ver xanıma. Mən də gətirdim verdim, xanım şəkli aldı atdı yerə, çığırdı, bağırdı, mənə də söydü, Mahmud bəyə də söydü, dedi səni öldürtdürəcəyəm. Sonra Mahmud bəyi də mən gətirib otaqda gizlətmişdim. Səndən qabaq Mahmud bəy otaqdan çıxıb xanımın gözüne görünən kimi xanımın ürəyi getmişdi, sən gələndə təzəcə ayılmışdı. Mahmud bəy qaçdı, otaqda gizləndi ki, sonra sən onu orada gördün, amma tanıya bilmədin və kefli olmağına görə tez yadından çıxartdın. Bir azdan sonra xanım şəkli evdən tapıb üzünə tüpürürdü və söyürdü, sənin hənirini eşidəndə bilmədi nə eyləsin, yanılıb qoltuq cibində gizlətdi. Əhvalat bu təhərdir, istər məni öldür, istər qoy. (*Yıxıldı onun ayağına.*) Amma Fatmanisə xanım arvadların padşahıdır. Allah ondan pak, ondan namuslu arvad yaratmayıb, sən ondan ayrılma, mən ölsəm də, qalsam da, ixtiyar səndədir, amma, vallahi, mən heylə arvada rast gəlməmişəm.

Ağa Məhəmmədəli. Keçib, Qasım, keçib, məndə də olub, səndə də. Ancaq indi çarə eləmək lazımdır. Kağız yazım, apar ver Fatmanisənin atasına. Sən də yalvar-yaxar, ağla, tövbə elə ki, bir də səndən pis iş baş verməyəcək, bəlkə bir növ ilə Fatmanisə genə qayıda gələ, ah! Onda mən çox böyük xoşbəxt olaram. (*Kağızı sonra götürüb bərkdən oxuyur.*) “Sahiba! Sizin qızınız Fatmanisə xanım haqqında mən ancaq vəhşi olan heyvanlara layiq rəftardan qeyrisin etmədiyimə və onun təmizliyinin və bigünahlığının qədrin bilmədiyimə, ona və özümə gələn nədəmətlərin hamısına özüm bais olduğuma müngər

degiləm və hamısını boynuma alıb bu kağızı göz yaşımlla yazıram. Sizin dəryadıl və mərdanə sifətlərinizə ümidvar olub sizə və Fatmanisə xanıma bu gündən sonra düz, doğru və təmiz olmağıma söz verib məni təzədən əhya etməyinə və mənim piş əz vəqt tələf olmağıma razı olmamağınıza ümidvar olub yalvarıram sizə ki, bu gün Fatmanisə xanıma buyurasınız, gəlsin evinə. Söz verirəm sizə, təmiz söz verirəm, hərgah nahəq qan sahibi olmağı və mənim atamın yurdun viran görməyi rəva bilsəniz, Fatmanisə xanımın gəlməyinə məmniət edin. Sizin əskik nökeriniz Məhəmmədəli. (*Kağızı bağlayıb verir Qasıma.*) Ala apar, cavabın tez ol gətir, hərgah cavabı yaxşı olsa, mən yatmış da olsam, məni oyat de, pis olsa, dəxi heç evə də gəlmə, get işinə, görək mən də başıma bir çarə qılım.

Qasım çıxıb gedir. Ağa Məhəmmədəli otaqda yatır,
bir azdan sonra başlayır sayıqlamağa.

Ağa Məhəmmədəli. Gəldimi? Qasım nə deyir? Məndən küsüb, küsməyə haqqı var, mən onun haqqında çox zülm etmişəm.

Qasım qayıdıb gəlir.

Qasım. Ağa, ağa! Ağa Məhəmmədəli, durun! Durun!

Ağa Məhəmmədəli (*dik yerindən sıçrayıb qalxır*). Nə var, Qasım? Tez de! Tez de görüm nə xəbər var, xeyir xəbərdirmi, yoxsa yox?

Qasım. Xeyirdir, şükür Allaha, xeyirdir!

Ağa Məhəmmədəli. Tez de, tez de!

Qasım. Ağa, xanımın atası kağızı bərkdən elə xanımın yanında oxudu, qaşqabaq tökdü, bir az acıqlandı, çığırdı... Heç vaxt olmaz, heç vaxt vermərəm, o nə adamdır, onda namus yoxdur, binamus, nalayiq adamdır. Əvvəl apardı qızımı nə günə qoydu ki, indi genə apara, gücnən onun əlindən xilas eləmişəm... Sonra Fatmanisə xanım genə özü ağladı, yalvardı-yaxardı, atasının ayağına düşdü ki, Ağa Məhəmmədəli pis adam deyil, ancaq cahildir. Güldəstə onu yoldan çıxartmışdı, onun xasiyyəti mənə məlumdur. İndi qayıdıb, dəxi mən özüm ondan arxayınam ki, heylə iş baş verməz və özüm də zamin oluram. Çox ağladı, yalvardı, axırı atası razı oldu. (*Çıxır çölə.*)

Ağa Məhəmmədəli. Şükür ilahi, şükür sənə, şükür eyləyirəm. Ya ilahi, mən Fatmanisəyə layiq deyiləm, amma indi söz veri-

rəm ki, öz rəftarlarımı, hərəkətlərimi düzəltmək ilə ona layiq eylədim. Bu gündən sonra gərək bir tək söz ilə, bir pis hərəkət ilə onu özüm-dən incitmiyəm.

Bu halda qapının dalından Fatmanisə
xanımın səsi gəlir, Qasım ilə danışır.

Fatmanisə xanım. Məhəmmədəli durubdurmu, yoxsa yatıb?
Qasım. Xeyr, durubdur, kefi çox kök, intizarını çəkir.

Ağa Məhəmmədəli onların səsinə eşidib yüyürür qapıya,
Fatmanisə xanım da girir içəri, ikisi də ağlayıb qucaqlaşır.

Ağa Məhəmmədəli. Bağışla! Fatmanisə, ağrın alım, bir səhvdir olubdur, insan səhvdən, xətadan uzaq deyil, bir işdir tutmuşam, çox olsun ki, ittifaqın bu oyunlarda qəsdini sənənlə mənə artıq yaxınlaşdırıb, mənə sənə əsir etmişdir. Xülasə ki, hamısı keçib, Allah rızasına bağışla.

Fatmanisə xanım (*bərk gülür*). Məhəmmədəli! Bu bağışla da o kefli gəlib oxuduğun bağışlaldan deyil ki, ha! ha! ha! (*Ağa Məhəmmədəlini bərk qucaqlayır.*)

Ağa Məhəmmədəli. Sən allah, o günləri mənə yadıma salıb ovqatımı xarab eləmə. Allah o günləri mənə ömrümə hesab eləməsin, keçib dəxi, ağrın alım, keç mənə təqsirimdən. (*Onun boynunu qucaqlayır.*)

Fatmanisə xanım. Bilirsən, əzizim, sizlər həmişə arvadı naqis hesab eləyib, onun sözünü bilməyə sanırsınız, amma genə qulaq as ha, heç kəs gərək özgə haqqında zülm, onun malına xəyanət eləməsin. Namus pak şeydir, onunla napak müamilə olmaz, sən Ağa Məcidin haqqında pislik eləmişdin, Allah da bu işi belə elədi ki, sənə burnun ovulsun, hərçənd ki, onun sənə mərhəməti çox imiş ki, filhəqiqə sənə namusun bir əzm olmadı, dübarə Mahmud dönüb sənə namusunu fəna etmək istədi, sonra onun namusun həmişəlik tökdü, hərçənd ki, əmim o gün qəzətdə oxuyurdu ki, Mahmud bəy şəfa tapıb və Tiflisdə evlənib qalıb, dəxi buraya gəlməkdən dəstbərdar olub, amma genə həm rüsvay oldu, həm cəlayi-vətən. Dünyanın işi belədir: döymə qapımı, döyərlər qapını.

PƏRDƏ

SON

ƏBDÜRRƏHİM BƏY HAQVERDİYEV

(1870–1933)

Əbdürrəhim bəy Əsəd bəy oğlu Haqverdiyev Şuşada anadan olmuşdur. Şuşa real məktəbini bitirib, Tiflis real məktəbinin son sinfinə daxil olmuşdur (1881–1890). Ali təhsil almaq üçün Peterburqa getmiş və yol mühəndisləri institutuna daxil olmuşdur (1891–1899). Peterburqda olarkən səkkiz il müddətində azad müdavim kimi universitetin Şərq fakültəsində təhsil almışdır. “Yeyərsən qaz ətini, görərsən ləzzətini” və “Dağılan tifaq” pyeslərini Peterburqda təhsil alarkən yazmışdır. Şuşaya qayıdandan sonra “Bəxtsiz cavan” və “Pəri cadu” pyeslərini tamamlamışdır.

İlk hekayələrini (“Ata və oğul”, “Aydın şahidliyi”) “İki hekayət” adı ilə çap etdirmişdir. Ü.Hacıbəyovun “Leyli və Məcnun” operası tamaşaya qoyulanda (1908) ilk Azərbaycan dirijoru kimi xor və orkestri, tamaşanı idarə etmişdir.

“Molla Nəsrəddin” (1906–1932) satirik jurnalında müxtəlif imzalarla, hekayə, felyeton və məqalələrlə çıxış etmişdir. Onun “Xortdanın cəhənnəm məktubları”, “Mozalan bəyin səyahətnaməsi”, “Marallarım” əsərləri “Molla Nəsrəddin” jurnalında çap edilmişdir.

“Millət dostları”, “Ağa Məhəmməd şah Qacar”, “Ağac kölgəsində”, “Köhnə duman”, “Qadınlar bayramı”, “Çox gözəl” kimi pyeslərin müəllifidir.

Rusiya Elmlər Akademiyasının nəzdində olan ölkəşünaslıq bürosuna müxbir üzv (1924) seçilmişdir, Əməkdar incəsənət xadimi (1928) fəxri adına layiq görülmüşdür.

AĞA MƏHƏMMƏD ŞAH QACAR

Beş məclisdə, doqquz pərdədə faciə

ƏVVƏLİNCİ MƏCLİS

ƏHLİ-MƏCLİS

Ağa Məhəmməd xan Qacar

Cəfərqulu xan

Əliqulu xan

Mustafa xan

Mürtəzaqulu xan

Rzaqulu xan

} onun qardaşları

Altı nəfər şirazlı, iki nəfər qasid, sərkərdələr, əsirlər, sərbazlar

ƏVVƏLİNCİ NİMMƏCLİS

Mazandaran, Ağa Məhəmməd xanın mənzilinin səhni.

Altı nəfər şirazlı.

Əvvəlinci şirazlı. Xan görəsən nəyə məşğuldur? Həmişə bu vədə çıxıb, sərkərdələrlə söhbət edərdi. Binagüzarlıqlar edərdi.

İkinci şirazlı. Xanın kitab oxumağa çox artıq həvəsi var. Yəqin yenə kitaba məşğuldur. Mən Şirazda həmişə zənn yetirirdim. Vaxtı ki, Kərim xanın söhbətindən fariq olurdu, çəkildir öz mənzilinə, kitabları bir-bir töküdü qabağına, başlayırdı oxumağa. Bəzən vaxt görürdün, kitabı oxuyandan sonra yumub, şəhadət barmağını kitabın arasına qoyub, gedib dərin fikrə. Bu növ hərəkətləri onda görəndə və ələlxüsus Kərim xanla rubəru əyləşib dövlət işlərini müzakirə edən Ağa Məhəmməd xanın tökdüyü tədbirləri eşidəndə mən həmişə öz ürəyimdə deyirdim ki, bu şəxs, əlbəttə, böyük mərtəbəyə çatacaq. Kərim xan ömrünün axırlarında, dövlətə dair hər bir məsələdə Ağa Məhəmməd xanın rəyini soruşardı. Təəccüb burası idi ki, Ağa Məhəmməd xan öz atasının qatili ilə rubəru əyləşib, ona gözəl-gözəl tədbirlər töküdü.

Əvvəlinci şirazlı. Ağa Məhəmməd xan Kərim xana gözəl tədbirlər töküüb düz yol göstərəndə yəqin etginən ki, heç vədə Kərim xanın mənfəətini mülahizə etmirdi. Bəlkə millət və məmləkət mənfəətini mülahizə edib, o tədbirləri töküdü.

Üçüncü şirazlı. Mən Kərim xanın qulluğunda olandan qabaq həmin bu Mazandaranda Nadir şahın qardaşı oğlu Ədil şahın qulluğunda idim. Elə ki Nadir şah Qacar şurişini yatırdı və Məhəmməd-hüseyn xanı məğlub elədi, o vədə onun iki oğlunu ki, böyüyü olsun həmin Ağa Məhəmməd xan, əsir edib götürdülər Ədil şahın yanına, Ədil şahın hökmünə görə, Ağa Məhəmməd xanın rüculiyyətini aldılar. O vaxt mən öz ürəyimdə dedim ki, Ədil şah özünə bir elə düşmən qazandı ki, onun cəmi düşmənlərindən qəvi olsun. Çün məlumdur, şəxs ki kişilikdən düşdü və dünya ləzzətindən məhrum oldu, cəmi bədənin zorunu verəcək əqlinə və əqlə də düşməne tez qalib olmaq olur, nəinki bir yalnız qoşunla. Ədil şah mərhum olandan sonra Ağa Məhəmməd xanı azad etdilər. O da dayanmayıb getdi ağasının yanına ki, onun yaman günündə ona qəmxaş olsun. Bu yandan Şiraz hökmranı Kərim xan təzədən Qacar üstünə qoşun çəkib, Məhəmməd-hüseyn xanı öldürüb, Ağa Məhəmməd xanı dübarə əsir edib apardı

Şiraza. Bir belə bəlalara düçar olan, başı qovğalar çəkən, əlbəttə, görək intiqam fikrini başından çıxarmaya. Odur ki, işdən fariq olan vaxt kənara çəkilib, kitablardan dərindən dərman istəyirdi. Odur ki, barmağını kitab arasına qoyub fikrə gedirdi. O, böht deyildi, bəlkə cəmi İranın gələcək günlərinin fikri idi. Bir belə müsibətin əvəzində, Ağa Məhəmməd xan görək bir elə mərtəbəyə çatsın ki, inqirazi-aləməcən onun adı tarixlərdə söylənsin.

Əvvəlinci şirazlı. Ağa Məhəmməd xan böyük mərtəbəyə çatacaq. Buna heç şəkk ola bilməz, sali ki, nikust əz bəharəş peydəst¹. Kərim xanın vəfatından sonra ki Ağa Məhəmməd xan Şirazdan çıxdı, ancaq biz altı nəfərlə Mazandarana gəldik. Amma indi gör burada nə cəlal var. Bir yandan Ağa Məhəmməd xanın qardaşı Mustafa xan öz qoşunu ilə, bir yandan onun o biri qardaşları Cəfər-qulu xan və Əliqulu xan həmçinin öz qoşunları ilə, Qacarın rəşid şəxsləri hər biri nə qədər atlı ilə burada cəmdirlər. Bir belə qoşunun vücudu ilə hər bir fikrə düşmək olar.

Üçüncü şirazlı. Hətta padşahlıq fikrinə də düşmək olar. Beləmi demək istəyirsən?

Əvvəlinci şirazlı. Onu deyəndə nə olar? Bu saat İran parça-parça olub. Əlimurad xan əyləşib İsfəhanda. Nadir Mirzə atası kor Şahruxla əyləşib Xorasanda. Sair məmləkətlər də həmin qərar. Bu hökmlərin hamısı bir-birilə müddəidir. Əgər bunların müqabilində bir aqıl şəxs çıxıb başına qoşun yığa, yəqin bil ki, az müddətdə hamısına qalib olub ənani-səltənəti keçirər əlinə. Ağa Məhəmməd xanın bəxtinin ulduzu gün-gündən ucalmaqdadır. Qoşunu gəldikcə artır və onun ağılı, kamalı və tədbiri cəmi dünyaya məlumdur. Padşahlıq fikrinə düşmək nə çətin işdir?!

Üçüncü şirazlı. Yəqin elə bunu mülahizə edib, Şirazdan Mazandarana gəlibsən?

Əvvəlinci şirazlı. Gəlibsən niyə deyirsən, gəlmişik de. Riya-filan lazım deyil. Dünya bilir ki, Qaflanguhla Aslan duzlağı yapışqan ola, Şiraz bunun ürəyini Qacar nəslinə yapışdırma bilməz. Biz altımız da bir fikir edib, buraya gəlmişik. Burada yad adam yox, hamımız şirazlı. Bizə nə lazım gəlib bir-birimizi aldadaq? Kənara çəkilin! Xan yenə fikir dəryasına qər q olmuş gəlir. Onu böht aparanda görək gözüne adam görünməyə.

¹ Yaxşı il baharından bəlli olar.

Hamı gedirlər.

Ağa Məhəmməd xan (*məbhut, pilləkəndən enib, axır pillədə ayləşir*). Bəli, belədir və belə də gərək olsun. Mənim bu gecə gördüyüm vaqiə də deyir gərək belə olsun... Mən kitablardan oxumuşam, cümlə məxələqəllahdan qabaq yaranan lövh və qələmdir. Lövh üzrə cəmi məxluqatın sərgüzəşti yazılıb. Mən yəqin etmişəm, o lövhdə İrənin nıcatına bəis nəslı-Qacar yazılıb. (*Durur ayağa.*) Əvvəl Qacar nəslının sərkərdəsi mənim babam Fətəli xandır. Fətəli xanın tərəqqisi Qacarin sairi-əyanının büxlünü artırıb, ona düşmən elədi. İstədilər onun tək oğlu Məhəmməd hüseyn xanı ki, mənim atam olsun, öldürsünlər. Atam köçəri türkmənlərə pənahlandı və başına qoşun yığıb başladı öz qohum-əqrəbası ilə dava eləməyə. Bu vaxt bir bəlayi-nagahan parlaq şöleyi-ələmsuz tək Əfşar arasından asimana bülənd olub, İrənin üstündən adladı. Amma necə ki, qalxmışdı, o növ də enib söndü. Bu şöle Qacar nəslinin bir-birilə etdiyi ədavətə görə Allah tərəfindən göndərilmiş bir bəla idi. O bəlanın adı Nadir idi. Nadir qacarlara kömək durub, mənim atamı məğlub elədi və mən də ki, qardaşım ilə bir yerdə Nadir şahın qardaşı oğlu Ədil şahın əlinə əsir düşdük. Bunun hamısı sirri-rəbbülələmin idi. Elə olmasaydı, belə də olmazdı. İndi Nadir də və mənim atamın qatili Kərim xan da ölüblər. Mən həmişə xudavəndi-ələmdən istixasə edərdim, məni bir mərtəbəyə çatdırırsın ki, onlardan ata-babamın qisasını alım. Nə eləyim, arzuma çatmadım. Amma eybi yoxdur. Əgər xudavəndi-ələm kömək elər, onların sümüklərindən qisas alaram.

Cəfər qulu xan (*daxil olur*). Qardaş, yenə nə fikrə gedibsən?

Ağa Məhəmməd xan. Cəfər qulu, sənsən? Yaxına gəl... Nə eləyim, qardaş? Dərd çoxdur, yük ağır. Tədbirsiz, fikirsiz iş olmaz.

Cəfər qulu xan. Sən həmişə deyirsən ki, İrənin nıcatına gərək nəslı-Qacar olsun. Amma...

Ağa Məhəmməd xan. Bəli, belədir və bu mənim yəqinimdir və bu gecə gördüyüm vaqiə də buna sübutdur. Gördüm bir böyük yaralı bədən düşüb və məni o bədənə üstünə həkim çağırıblar. Əlimi bədənə çəkən tək cəmi yaraları sağaldı, durdu ayağa. Qardaş, yəqin elə ki, o bədən İrəndir.

Cəfər qulu xan. İnşallah, belə də olacaq. Amma Qacardan bir qasid gəlib, yaman xəbərlər gətirib.

Ağa Məhəmməd xan. Nə xəbər?

Cəfərqulu xan. Bizim öz qardaşlarımız Rzaqulu xan və Mürtəzaqulu xan çox böyük qoşun yığıb bizim üstümüzə gəlirlər. Buna təbdir lazımdır. Mürtəzaqulu xan hətta adını şah qoyubdur. Doğrudan, mən, qardaşlarım Mustafa və Əliqulu və sairə sənənin yanında olan sərkərdələr sənənin yolunda baş və candan keçmişik, amma, qardaş, azıq.

Ağa Məhəmməd xan. Eybi yoxdur, Allah bizə köməkdir. Qüvvət çoxluqda olmaz, tədbirlə, qeyrət və namusla olar. Get Mustafa xanı, Əliqulu xanı və sərkərdələri buraya çağır. Çox azlar çox çoxlara qalib olublar. Az olub şir olmaq çox olub tülkü olmaqdan məsləhətdir. (*Cəfərqulu xan gedir.*) İşin qabağa getməyi üçün, əvvəl, vacib dost qazanmaqdır. Bu da mümkündür, peşkəşlər verməklə və bir para lazım adamlarla keçmişdə olmuş ədavəti yaddan çıxartmaqla. Nə qədər düşmən zəif də olsa, əvvəl sülh təklifi lazımdır və sülhlə qurtaran ədavət, düşməni dost edə bilər. Mən camaatın qırılmasına heç vədə riza vermərəm. Amma vaxta ki, düşmən möhkəm durdu və ya camaat rugərdan oldu, mənim qəzəbimin intihası olmaz. Beşikdə mələr uşaqlaradək qırdırsam, yenə ürəyim soyumaz.

Cəfərqulu xan, Mustafa xan, Əliqulu xan və sərkərdələr
daxil olurlar.

Həzərat, sizə məlumdur, Qacardan qasid gəlib və mənim qardaşlarım Rzaqulu xan və Mürtəzaqulu xan başlarına qoşun yığıb, istəyirlər mənimlə dava etsinlər. İndi fikriniz nədir? Bizim qoşunumuz azdır, amma qeyrətimiz çoxdur. Əgər axıradək çalışsacaqsınız, açıq deyin, mən də öz təklifimi bilim.

Cəfərqulu xan (*veriyir qabağa*). Qardaş, mən balaca vaxtımdan sənənlə bir yerdə qəm yoldaşı olmuşam. Bizim ikimizi qəm yükünə cüt qoşub, boyunduruğun hər başını birimizin boynuna qoyublar. Atamızın qoşunu tərk olub balü pəri qırıldıqdan sonra, bir yerdə Ədil şah əsir olmuşuq. İndi də bu canı qoymuşam sənənin yolunda. Nə qədər qolumda qüvvət var, qılınc vurmağa hazırım. Əgər cümlə qoşunum qırıla, ölüncə sənənin yolunda tək dava eləyəcəyəm.

Ağa Məhəmməd xan. Mərhəbə, qardaşım! Gəl alından öpüm. Allah səni məndən ayırmasın. (*Cəfərqulu xanın alından öpür.*)

Mustafa xan. Qardaş, doğrudur, Cəfərqulu hər barədə sənə məndən artıq ixtlas göstərib. Bain-həmə mən də və mənim üstüm-

dəki qoşun da, hamımız özümüzü sənə qurban demişik. Ümidini Allaha bağla, inşaallah, fəth bizlə olar.

Əliqulu xan. Qardaş, mənə Allah təqdir tərəfdən məhrum edib. Mənim ürəyim sözlə doludur. Amma ürəyimdəki sözləri dillə demək qabiliyyəti məndə yoxdur. Mənim sənə olan ixlasımı və qoşunumun nə payədə sənənin yolunda canından keçməyini dillə deməyi bacarmıram. İnşallah, dava vaxtı qardaşın Əliqulu xanı və onun qoşununu görərsən.

Sərkərdələrdən biri (*qabağa yeriyib*). Xan! Biz üç nəfər şəxs, hər birimiz Qacarın bir qəbiləsinin sərkərdəsi hesab olunuruq. Bizim babalarımız həmişə sizin mərhum babanız Fətəli xanın qulluğunda olublar. Bizim atalarımız sizin atanız mərhum Məhəmməd-hüseyn xanla bir yerdə dava eləyiblər. Mənim atam şirazlı Kərim xanla dava eləyib, Məhəmməd-hüseyn xanın qabağında özünü qurban eləyib. Biz bu növ şəxslərin nəslindənik. Necə ki ata-babalarımız sizin atanızın və babalarınızın qulluğunda çalışıblar, elə də özümüz və qoşunumuz sizlə bir yerdə öləndək hazırıq.

Ağa Məhəmməd xan. Həzərat, and olsun Məhəmməd-hüseyn xanın qəbrinə və bu əziz qardaşlarımin canına, mən öz şəxsi qərəzim üçün çalışmıram. Mən İranın dərindən ötrü çalışıram. Özünüz görürsünüz, məmləkət parça-paça olub, hər şəhərdə bir padşah əmələ gəlib. Gürcüstan valisi İrakli bir yandan Rusiya dövləti ilə irsal-mərsulə girib, istəyir müstəqil padşah olsun. Qarabağda İbrahim xan həmçinin İrandan ayrılmaq istəyir. Cavad xan gəncəli, Mustafa xan irəvanlı həmçinin. Məgər bunu Allah götürər? Görün boynuma nə ağır yük götürmüşəm.

Sərkərdə. Allah gözəl niyyətin yarıdır. İnşallah, məramınıza çatarsınız və Qacar nəslinin adı salhasal tarixlərdə söylənər.

Ağa Məhəmməd xan. İndi bir neçə kəlmə söz deməliyəm. Qulaq asın və cəmi qoşun əhlinə də yetirin. Ta hamı Qacar mənim ürəyimdən xəbərdar olsun.

Sərkərdələr. Buyurun, xan.

Ağa Məhəmməd xan. Budur ucadan deyirəm, ta mənim sözlərimi dünya eşitsin. Mən Ağa Məhəmməd xan Qacar, açıq və aydın, bu gündən məlum edirəm ki, hər kəslə indiyədək ədavətim vardı, o ədavəti burada ürəyimdən çıxarıram. Heç kəslə və heç vaxt düşmənçilik etməyəcəyəm, ta düşmənçilik görməyəm. Ələlxüsus Qacar nəslindən hər kəslə keçmişdə ədavətim olub, burada yaddan

çıxardıram. Mənim ata-babamı düşmən əlinə verib öldürməklərinə bais olanların və mənim özümün düşmən əlində bir halda şikəst olmağa bais olanların ki, ən ədna gədanın mənə yazığı gəlir, hamısının ədavətini qəlbimdən çıxardıram. Mənim bu sözlərimi yazın mənim üstümə hücum edən qardaşlarıma və onların başına cəm olan qoşuna. Bilsinlər ki, davadan sonra yetim qalmış uşaqların ah və naləsi, dul qalmış övrətlərin bəd duası kimin üstünə töküləcək və Qacar nəslə dostu ilə düşməni tanısin.

Sərkərdə. Belə qəlbın sahibinin qabağında ölmək bir ləzzətdir.

Cəfərqulu xan. Qardaş, sən bu sözlərin mənim ümidimi birə on artırdı. Əgər bu sözlər gedib bizim qardaşlarımızın və qoşunlarının qulağına yetişsə, yəqin elə ki, qoşunun əksəri bizə tərəf dönəcək.

Mustafa xan. Qardaş, mən səni bu ürəyin sahibi bilmirdim. İndi yəqin etdim ki, mərdanə imişsən. Mərdanə qardaş qabağında yüz dəfə ölüb dirilənsən, yenə azdır. (*Sərkərdələrə.*) Həzərat, durmaq məqamı deyil, gedək, qoşunu hazırlayaq.

Ağa Məhəmməd xan. Gedin, Allah yar olsun. (*Cəfərqulu xan, Mustafa xan, Əliqulu xan və sərkərdələr gedirlər.*) İlahi, parça-parça olmuş, neçə yerdən ölümcül yaralanmış İrani bəlalardan mühafizə elə.

PƏRDƏ

İKİNCİ NİMMƏCLİS

Mürtəzaqulu xan Qacarı çadırları.
Pərdə qalxanda top-tüfəng səsi gəlir.

Mürtəzaqulu xan (*uca yerdən baxır.*) Afərin, Qacar igidləri! Hər biri bir şir-jəyan tək dava edirlər. Axır mənim də bəxtimin çırağı yanacaq. Dörd ildir bu insana oxşamayan xacə, cahanı mənim başıma təng edib. Nə qədər qoşun qırılıb, camaat istitaətdən düşüb. Mustafa xan mən tərəfə keçib. Bir Cəfərqulu xanın köməyi ilə, Ağa Məhəmməd mənim müqabilimdə indiyədək davam edib. Nə olardı, Allah Cəfərqulu xanın ürəyinə insaf salaydı, öz mənfəətini anlayıb Ağa Məhəmməddən əl çəkəydi. (*Gurultu artır.*) Vuruşun, qoçaqlarım! Vuruşun, şirlərim! Vuruşun, pələnglərim! Əgər İran ixtiyarı əlimə keçər, sizin sərkərdələrinizi və özünüzü dünya malından qəni edərəm. Amma əgər Ağa Məhəmməd əsir olub əlimə keçər, and olsun

Allaha, ona bir elə tənbeh edəcəyəm ki, min baş kəsmiş cəllad ağlasın... Budur, bir atlı sürətlə gəlir. Görəsən, nə xəbərdir? Xudaya, sən xeyir elə... Atlının dalınca bir neçə atlı, bir nəfəri əhatə edib gətirirlər... İnşallah xeyirdir, inşallah xeyirdir. (*Enir aşağı.*)

Qasid (*daxil olur*). Xan sağ olsun, müjdəmi ver!

Mürtəzaqulu xan. Tez ol, de görüm, nə xəbər gətiribsən?

Qasid. Xan, qurbanın olum, nəfəsim gəlmir, belə Ağə Məhəmməd xan, Ağə Məhəmməd xan!..

Mürtəzaqulu xan. Nə olub? Ağə Məhəmməd xanı öldürüblər nədir, de görüm?

Qasid. Yox... Öldürməyiblər...

Mürtəzaqulu xan. Öldürməyiblər, bəs nə olub, niyə müjdə istəyirsən?

Qasid. Əsir ediblər! Budur, qolu bağlı gətirirlər.

Mürtəzaqulu xan. İlahi, mərhəmətinə gündə min şükür! (*Qasidə.*) Tut, bu sənin müjdən. (*Bir kisə pul verir.*) Buradan get fərşbaşının yanına. Deginən sənin adını fərraşlar cümləsindən yazsın.

Qasid. Allah xanın iltifatını artıq eləsin. (*İstəyir getsin.*)

Mürtəzaqulu xan. Dayan bir az, getmə! De görüm Cəfərqulu xan nə qayırır? Məgər dava etməkdən yorulmayıb?

Qasid. Xeyir, xan. Biz belə güman elədik ki, Ağə Məhəmməd xanın əsir olmağı onun qol-qanadını qıracaq. Amma qardaşı tutulandan sonra Cəfərqulu xan ikiqat şiddətlə davaya girişdi. Əsirlərin nağıl etməklərinə görə Cəfərqulu xan deyir, əgər qılinc vura-vura gedib qardaşımı düşmən əlindən qurtarmasam, öz xəncərimlə özümü həlak edəcəyəm.

Mürtəzaqulu xan. Qulaq asma, naxoş öləndən qabaq işıq verər. Cəfərqulu xan haləti-nəzdədir. İnşallah, onu da qolu bağlı gətirirlər və o gələndək də qardaşı barəsində tədbir olunar... Sən get. (*Qasid baş əyib gedir.*) Nə gözəl oldu! İnşallah, Cəfərqulu da qardaşının halətinə düşər və gəlib qardaşını ölmüş görər. Onda mən... ona buyuraram ki, əhdinə vəfa etsin, öz xəncəri ilə özünü öldürsün. Gözəl divandır! (*Bir neçə nəfər, əzon cümlə Mustafa xan Ağə Məhəmməd xanı gətirirlər.*) Qardaş! Xoş gördük. Eşidibsən:

Hər on köhtər ki, ba mehtər sitizəd

Çinan üftəd ki, hərgiz bər nəxizəd¹.

¹ Böyüklə dalaşan kiçik elə yıxılar ki, heç bir vaxt ayağa qalxa bilməz.

Məgər bu gündən ötrü mənimlə dava edirdin? Məgər bu sifətlə padşahlıq arzusuna düşmüşdün? Heç bir aynaya baxıbsan? Məgər təxti-səltənət meymun yeridir? Sən bilirsen ki, padşaha zillüllahifil-ərz deyirlər? Məgər Allah kölgəsi sənin tək olar? Sən yəqin edib-sən ki, İrənin nicatı Qacar əlindədir! Amma indi öz halətinə bax. Qızmış şir tək dava edən qoşuna da bax, mənə də. Gör İrənin nicatı hansı Qacar əlindədir.

Ağa Məhəmməd xan. Qardaş, mən nə qədər səninlə dava edirdim, sənin düşmənin idim. İndi mən qolu bağlı əsirəm, məndən heç kəsə bu saat ziyan dəyməz. Ona görə mənə düşmən adı qoymaq olmaz. Əsir qonaqdır. Qonağa rişxənd etmək mərd sifəti deyil. Sən padşahlıq fikrinə düşübsən, amma namərd padşah ola bilməz. Məni öldürəcəksən öldür. Amma nə qədər Cəfərqulunun qolu qılınc vurmaqdan yorulmayıb, padşahlıq fikrini yaddan çıxart.

Mustafa xan (*irəli yeriyir*). Çox da sən qardaşın Cəfərquluya xatircəm olma. Sənin Cəfərqulu tək qardaşın varsa, Mürtəzaqulu xanın da mənim tək və Rzaqulu xan tək qardaşları var. Ölüncə vuruşmağa hazırıq. Necə ki, səni vəhşi heyvan tək buraya gətirdim, elə də Cəfərqulunu burada görərsən.

Ağa Məhəmməd xan. Bu sözləri mənə də çox deyib-sən. Nə qədər mən səndə etibar gördüm, bir elə də Mürtəzaqulu xan görər.

Mürtəzaqulu xan. Mustafa, qardaş, afərin sənə və sənin şücaətinə! Bu gətirdiyin heyvanın tənbihini sənə rücu edirəm. İstəyirsən gözlərini çıxart, istəyirsən başını kəsdir.

Mustafa xan. Mən burada öz Allahımla əhd eləyirəm, gərək Cəfərqulu xanı da əsir edəm. Əvvəl bunun gözlərinin qabağında onun başını kəsəm və sonra bunun gözlərini çıxardam. Buna ondan böyük tənbih ola bilməz. Hər kişiyyə Allah dünyada iki böyük nemət verib: biri onun kişiliyidir və biri də onun gözləri. Əvvəlinci nemətdən bunu Ədil şah məhrum edib, ikincisindən də mən məhrum edərəm.

Ağa Məhəmməd xan. Hər nə edəcəksən et. Yazılan yazılıb.

Mürtəzaqulu xan. Səni bu halətdə görəndə mən yazılanı oxudum.

Mustafa xan. Fərraş! Get kündə gətir və yaxşı təzə kündə. (*Fərraş gedir.*) Sən padşahsan, gərək sənin ayağına padşaha layiq kündə vurula. (*Kündəni gətirirlər.*) Salın bunun ayaqlarına. Kündənin tozunu silin, padşahın libası bulanmasın.

Ağa Məhəmməd xanın ayaqlarını salırlar kündəyə.

Q a s i d (*daxil olur*). Xan, nə durubsan, evimiz yıxıldı, qoşunumuzun yarısı tərək oldu! Yerdə qalanın bir hissəsi Cəfərqulu xan tərəfə keçdi və qalanı pərakəndə olub hərəsi bir yana qaçdı. Rzaqulu xan əsir olub, keçib Cəfərqulu xanın əlinə.

M ü r t ə z a q u l u x a n. Oğlan, nə danışırsan?! Deginən bu saat atları çəksinlər. Mustafa, qardaşım, qeyrət günüdür, gəl dalımca. İndi gərək mən özüm meydana çıxam, yoxsa axır günümüzdür! (*Tez çıxır.*)

M u s t a f a x a n. Bu əsiri burada saxlayım! (*Öz-özünə.*) Mən də atlanım, sonra fikir edərəm, qoşuna gedim, ya bir ayrı yerə. (*Tez çıxır.*)

A ğ a M ə h ə m m ə d x a n. Pərvərdigara, səni öz cəlalına and verirəm, Cəfərqulunu tezliklə mənə salamat yetir.

Şeypur səsi gəlir. Ağa Məhəmməd xanın qarovulları qaçırlar.

C ə f ə r q u l u x a n (*sərkərdələrlə daxil olur*). Pərvərdigara, sənə şükür, qardaşımı salamat tapdım! (*Kündəni ayağından açır.*) Qardaş, gəl qucaqlaşaq. Şükür olsun xudavəndi-ələmin cəlalına ki, dörd il əziyyət və məşəqqətdən sonra fəth bizlə oldu. İndi cəmi Qacar sənin ayağının altındadır. Bu dava cəmi Qacar nəslini bir adam tək eləyib və o adam da məxsusdur sən Ağa Məhəmməd xana. Camaat ittihadı ilə padşahlıq da edə bilərsən və mən də həmişə sənin qabağında nökrə varam.

A ğ a M ə h ə m m ə d x a n (*Cəfərqulu xanın boynunu qucaqlayır*). Qolumun qüvvəti, belimin dayağı qardaşım! Allah səni mənə çox görməsin!

C ə f ə r q u l u x a n. Rzaqulu xanı buraya gətirin.

Rzaqulu xanı gətirirlər.

A ğ a M ə h ə m m ə d x a n. Rzaqulu! Sən nə cürət edib mənim müqabilimə qoşun çıxartdırdın, məgər bu gündən qorxmurdun? Mən sənə o tənbihi eləyəcəyəm ki, sənin adaşın Rzaqulu xan Mirzəyə oldu. Aparın, bunun iki gözlərini də çıxardın!

Rzaqulu xanı aparırlar.

C ə f ə r q u l u x a n. Qardaş, buyur bu təllin üstünə çıx. Qoşun əhli səni ziyarət eləsin, yoxsa hamı səni ölmüş bilir.

Ağa Məhəmməd xan. Əlbəttə lazımdır. Gəl, qardaş, dalımca.

İkisi də çıxırlar təllin üstünə.

Cəfərqulu xan. Camaat! Budur sizin sərkərdəniz, xudavəndialəmin köməyi ilə sağ və salamat, gözünüzün qabağında. (*Ağa Məhəmməd xana.*) Qardaş! Bir bu səhranı tutan qoşuna tamaşa elə. Düzlərdə otları, göydə ulduzları, meşələrdə ağacları sanamaq mümkündür, amma Qacar qoşununu sanamaq mümkün deyil. Bu qoşun hamısı mənim itaətimdədir və mən də sənin itaətində. Mən səninin qabağında indiyədək dava eləmişəm və bundan sonra nə qədər qolumda qüvvət və sinəmdə nəfəs var, yenə bu qoşunla bir yerdə sənin uğrunda çalışmağa amadə varam. Mən Qacar nəslinin gözünün qabağında sənə ərəbi beyət eləmək istəyirəm. Ərəb bir vədə beyət eləyəndə ki, əlini verdi, yəqin vəfa eləyəcək. Mən də bu təllin üstündə bu sağ əlimi verirəm sənə. (*Əl verir.*) Bil və xatircəm ol ki, nə məndən və nə mənim qoşunumdan heç vədə sənə xəyanət olmayacaq.

Ağa Məhəmməd xan. Mərhəba, qardaş! Mərhəba!

Enirlər aşağı, bu halda bir sərkərdə bir neçə əsir götürür.

Cəfərqulu xan. Bunlar nə əsirdirlər?

Sərkərdə. Mürtəzaqulu xanın müqərrəb atlılarındanırlar. Onunla bir yerdə qaçırdılar. Qovduq, özünü tuta bilmədik, atlılarını ələ keçirdik.

Cəfərqulu xan (*əsilərdən birinə*). Bu saat de görüm, Mürtəzaqulu xan və Mustafa xan necə oldular? Vay səninin halına əgər yalan deyəsən! Amma doğrusunu desən, səni azad eləyəcəyəm.

Əsir. Xan sağ olsun, elə ki bizim qoşun pərakəndə oldu və Rzaqulu xan əsir düşdü, o vədə Mürtəzaqulu xan bizlə bərabər atlanıb qoşunun içinə çapdı. Nə qədər qışqırdı, nərə vurdu, qoşun kar görə bilmədi. Axırda özü də atının başını çevirib qaçdı. Gərək Məshəd tərəfə qaçmış olar.

Ağa Məhəmməd xan. Bəs mənim namərd qardaşım Mustafa xan?

Əsir. Mustafa xan axırda heç dava meydanında görünmədi. Belə danışdılar ki, qoşunun məğlub olmağını eşidən tək atını minib o qaçandır qaçır. Deyirmiş ki, Rusiya torpağına qaçaçağam.

Ağa Məhəmməd xan. Mən bu əsiri azad elədim, açın qolunu. (*Cəfərqulu xana.*) Qardaş, sənin dövlətindən cəmi Qacar birləşib. Bundan sonra fürsəti fəvt eləmək lazım deyil. Gərək birləşmiş qoşunun gücü ilə üzümüzbə bağlı yolları açaq. İsfəhan hökmdarı Əlimərdan xan ölüb və yerində oğlu qalıbdır ki, bişüurun biridir. Lazımdır qoşuna bir neçə vaxt rahatlıq verib, İsfəhan üstünə gedək, ta Farsistanı özümüzbə tabe edək.

Cəfərqulu xan. Çox gözəl fikirdir. (*Gülür.*) Ümidvaram ki, Cəfər xan əvəzində Cəfərqulu xan əyləşə.

Ağa Məhəmməd xan. Gözüm üstə... Qardaş, necə ki məlum oldu, dəxi Qacardan bizə düşmən qalmadı. İndi mən istəyirəm, qoşun əhlinə indiyədək ürəyimdə saxladığım axır sözümlü deyim... Gəl, qardaş, təllin üstünə. Əliqulu, sən də gəl.

Çıxırlar təllin üstünə.

Cəfərqulu xan. Camaat, xamuş olun, Ağa Məhəmməd xan söz demək istəyir.

Ağa Məhəmməd xan. Ey buraya cəm olan Qacar qoşunları! Ey mənim qardaşlarım, dostlarım, əzizlərim və ey nəsl-i-Qacarin qəyur sərkərdələri, cavanları! Bilin və aqah olun ki, bu gündən tarixi-Qacarinin əvvəl səhifəsinin bismillahi yazıldı. O bismillahi mən deyirəm və dalınca sizə məlum edirəm ki, mənim Ağa Məhəmməd şah Qacar, Maliki-bil-istiqlali-küll-i-məmaliki-məhruseyi-İran! Bu gündən haman səltənəti-İranı alıram əlimə və ümidvar oluram ki, bu qoşunun köməyi ilə Qacar nəsl-i həmişə təxti-səltənəti-İranini müzəyyən edə. Necə ki siz Qacar taifəsi birləşibsiniz, elə də sizin köməyinizlə parça-parça əllərdə qalmış İran, inşaallah, birləşəcək. Allahın tövfiqinə və sizin köməyinizə bel bağlayıb, ağır yollara qədəm qoyuram.

Cəfərqulu xan (*dizi üstə çökür*). Qibleyi-ələm, əvvəl sənə beyət edən mən və məni istəyən qoşun!

Əliqulu xan. Qardaş, səltənətin mübarək olsun!

Sərkərdələr (*ucadan*). Payəndə bad¹ Ağa Məhəmməd şah Qacar!

Qoşundan səs gəlir. Payəndə bad Ağa Məhəmməd şah Qacar!

PƏRDƏ

¹ Var olsun.

İKİNCİ MƏCLİS

ƏHLİ-MƏCLİS

Ağa Məhəmməd şah Qacar	
Cəfərqulu xan } Əliqulu xan }	– onun qardaşları
Hacı İbrahim xan	– vəzir
Mirzə Cəfər xan	– eşik ağası
Əlif xan Əfşar	

Üç nəfər sərkərdə, qulam və fərraşlar

ƏVVƏLİNCİ NİMMƏCLİS

Tehran. Ağa Məhəmməd şah Qacarı evi. Şah xətt
üstündə əyləşib, yanında vəzir Hacı İbrahim xan.

Ağa Məhəmməd şah Qacar. Şükür olsun Allahın cəlalına ki, Farsistana qalib olduq. Mən bunu yəqin etmişdim ki, Əlimurad xanın oğlu Cəfər xan Qacar qoşunun qabağında davam edib İsfəhanda otura bilməyəcək. Belə də oldu və şükür olsun Allaha ki, İsfəhan torpağına davasız malik olduq. Bunu da bilginən, Hacı İbrahim xan, mən dəxi Mazandarana qayıtmayacağam. Mənim fikrim Tehranın qələsini möhkəmləşdirib, Tehranı həmişəlik, İsfəhan əvəzinə İrana paytaxt etməkdir. Tehranın köçəri türk tayfalarının yaxınlığında olmağı çox şərtdir. Mən bilirəm ki, buranın paytaxt olmağı həmişəlik farsla türk arasında ədavətə bais olacaq. Amma bu ədavət ancaq ürəkdə qalıb, nəticə verməyəcək, çünki mən farsları da, türkləri də lazımcına tanımışam.

Hacı İbrahim xan. Qibleyi-ələm, belə deyirlər ki, Cəfər xan hərçənd İsfəhandan qaçıb, amma başına qoşun cəm etməyə məşğuldur.

Ağa Məhəmməd şah Qacar. Fikir etmə, Hacı İbrahim xan, bunlar hamısı xəyali-xamdır. Fars firqələrinin sərkərdələri heç vədə Cəfər xanın bayrağının altına gəlməzlər ta ondan bir kərəmət görməyələr. Onlar hər biri bir iddiaya düşüb gözləyəcəklər ki, qacarla zəndilərin arasına bir qilü-qal düşsün. Ta ortalığa girib mərəmlərinə çatsınlar. Amma Əli xan Əfşar ki, böyük qoşunla gəlib Tehran ətra-

finda düşüb və padşahlıq arzusundadır, onunla dava çətin olacaq. (*Mirzə Cəfər xan daxil olur.*) Mirzə! Nə xəbərlə gəldin?

Mirzə Cəfər xan. Qibleyi-aləm, budur, sübhədən indiyədək göftgudur. Söhbət axır bu yerə yetdi ki, Əli xan Əfşar bizim hər bir təklifimizi mən etdi: – bizim aramızda kəskin qılıncdan və iti nizədən başqa vasitə ola bilməz, – deyib, öz qoşununa tərəf müraciət etdi.

Ağa Məhəmməd şah Qacar. Qoşunlar ki, rubəru durublar?

Mirzə Cəfər xan. Bəli, qurban. Qacar qoşunu bir işarəyə məttəldir ki, cəmi Əli xanın qoşununu bir türfətüleyndə nabud eləsin. Əli xan özündən çox müştəbihdir və onun qürurla danışib getməyi sərkərdələri və ələlxüsus Əliqulu xanı halətdən çıxarıb. Hamısının hirsdən gözləri qızarıb. Təzə kəməndə keçmiş xam ərəb atı tək özlərini yeyirlər. Qibleyi-aləm, mən qoca Mirzə Cəfərin qeyrəti qəbul etmir ki, sən tək qəvi padşahın müqabilində Əli xan Əfşar tək adam cürət edib söz danışsın. Qibleyi-aləm! İzin ver qoşuna, qabaqca qılınc vuran mən qoca olaram. Ax, haradan alım Cəfərqulu xanı!

Ağa Məhəmməd şah Qacar. Səbr et, Mirzə Cəfər xan. Sən tədbirli kişisən, belə danışmaq sənə şayistə deyil. Hər bir düşmənin müqabilinə qoşunla getsən, axırda qoşunsuz qalarsan. Dava var qılıncda qurtarar, dava var dillə. Əvvəl dil, sonra qılınc qoşunu mənə lazımdır. Mən Əli xanla dava etməyəcəyəm. Gəl əyləş, kağız, qələm götür, mən nə desəm, yaz. (*Mirzə Cəfər xan əyləşib, kağız və qələm götürür.*) Yaz: Şahənşahi-İran Ağa Məhəmməd şah Qacar tərəfindən Əfşarın qəyur sərkərdələri ilə qoşunlarına! Əfşar qoşununun Qacar üstünə gəlməyini fikir etdikcə, mənim ürəyim qana dönmür. Mənim səltənətimdən, cəlalımdan, şövkətimdən artıq İranın xoşbəxtliyidir. Amma iki türk tayfasının rubəru durub bir-birinin qanını tökməyi İranın tənəzzülünə səbəb olar və onun düşməninə ayaqlandırır. Mən heç mane deyiləm ki, Əfşar tayfası öz sərkərdələrinin təht-rəyasətində rahat dolanıb, özlərindən mənfəətbərdar olalar. Ancaq ürəkdən əfşarlarla qacarların birləşib ümumi düşmənin dəfinə çalışmaqlarını arzu edirəm. Qurtardın? Ver buraya. (*Qol çəkir.*) Bu kağızı götürüb çaparsan qoşuna, verərsən Əliqulu xana, deyərsən, sərkərdələrindən bir neçəsini götürsün, getsin. Əli xanın qoşununun müqabilində durub oxusun. Ümidvaram ki, bu kağız nəticə verə. Dayanma!

Hacı İbrahim xan. Qibleyi-aləm, bu çox böyük təbdir idi ki, sizdən sadir oldu. Afərin belə tədbirə!

Ağa Məhəmməd şah Qacar. Dünyada iki adam məni həlakətdən qurtarıb, biri qardaşım Cəfərqulu xan və biri də bu Mirzə Cəfər. Mən Kərim xanın yanında olan vaxt onun qardaşı Hüseyinli xan xahiş etmişdi ki, Mazandaran əhlini Kərim xanın üzünə ağ elətsin. Kərim xan mənə qoşun verib qardaşının müqabilinə göndərmək istəyirdi. Amma Mirzə Cəfər mane oldu. Məni göndərmədilər. Sən belə güman etmə ki, Mirzə Cəfərin mənə məhəbbəti var idi. Xeyr, onu vadar edən öz ağasına olan kəsreti-ixlası idi. Mirzə Cəfər yəqin eləmişdi, əgər mən Mazandarana gəlsəm, yəqin Hüseyinli xanla birləşəcəyəm. Bunu da bil ki, əgər mən o vədə baş qovzasaydım, Kərim xanda o qədər zor var idi ki, məni az zamanda fövt edərdi. Odur ki, mən bu kişini əziz tuturam və özümə söz vermişəm ki, heç vədə Mirzə Cəfərin və onun xışü əqvamının üstündən nəzərimi kəsməyim.

Hacı İbrahim xan. Qibleyi-aləm, səbəb nə oldu ki, siz Cəfərqulu xan tək pəhləvanın qəlbinə dəydiniz? Qəzəbiniz tutmasın qibleyi-aləm ki, belə cəsərət edib soruşuram. Siz ki ona İsfəhan hökumətini vədə vermişdiniz, nə səbəbə Mazandarana göndərdiniz?

Ağa Məhəmməd şah Qacar. Məsləhət belə oldu.

Hacı İbrahim xan. Məgər İsfəhana ondan layiq hakim tapacaqsınız?

Ağa Məhəmməd şah Qacar. Ondan layiq tapılmaz, ancaq burada bir sirr var ki, açə bilmirəm.

Hacı İbrahim xan. Qibleyi-aləm, məgər mən sizin qəzəbinizə düşər olmuşam? Buyurun belə olan surətdə cəllad mənim boynumu vursun. Mən dəxi zindəganlıq eləmək istəmirəm. İndiyədək mən şahın mübarək ağzından belə ləfz eşitməmişdim. Siz bilirsiniz ki, bu sirri daşa deyəsiz daş camaata danışa bilər, amma mən Hacı İbrahim daşdan möhkəməm. (*Baş əyib çıxır.*)

Ağa Məhəmməd şah Qacar. Hacı İbrahim deyəsən incidi. Eybi yoxdur, könlünü alaram. Axır mən ona, necə deyim ki, Cəfərqulu xandan qorxuram. Mən o vədə şəkkə düşdüm ki, Baba xanı vəliəhd təyin edəndə əvvəl beyət edən Cəfərqulu xan oldu. Mən, doğrudur, ona İsfəhan hökumətini vədə vermişdim. Amma mən

necə bu vədəyə əməl edim? Mənim nə qədər qoşunum var, hamısı Cəfərqulu xanı ata tək istəyir. Deyə bilərəm ki, qoşun onu məndən artıq istəyir. Əgər xahiş edə, qoşunun hamısını mənim üzümə durğuza bilər. Necə ki, mənim qolumdan tutub, təxti-səltəntəddə əyləşdirdi, həmçinin qolumdan tutub, endirib özü əyləşə bilər. Mən necə ona, İran padşahlarının paytaxtı olmuş İsfəhanın hökumətini verim? Mən ona Mazandaran hökumətini vermişəm, gedib əyləşib orada, olub guşənişin. Nə hökumətə süru eləyir, nə çağırıram gəlir, nə yazdığım kağızlara cavab verir. Bu da məni daha artıq təşvişə salıb. Cəfərqulu mənə ərəbi beyət eləyib, ola bilər ki, mənim üzümə ağ olmasın, amma mənim varisimə rahatlıq verməyəcək. Bu mənim yəqinimdir. İndidən tədbir lazımdır: əlacı-vaqiə piş əz vüqu, bayəd kərd¹. (*Çağırır.*) Qulam. (*Qulam girir.*) Hacı İbrahim xanı buraya çağır. (*Qulam çıxır.*) Hacı İbrahim xan tədbirli vəzirdir, lazımlı vəzirdir. (*Hacı İbrahim xan daxil olur.*) Hacı, deyəsən məndən rəncidə xatir oldun?

Hacı İbrahim xan. Qibleyi-ələm, mən nəkarəyəm, sizdən rəncidə xatir olmağı xəyalımdan da keçirə biləm. Mən hələ o mərtəbədə özümdən müştəbeh olmamışam.

Ağa Məhəmməd şah Qacar. Sən çıxandan sonra mən fikir elədim. Həqiqət, mən Cəfərqulu xan haqqında zülm eləmişəm, onuntək qardaşın ürəyinə dəymək zəhi nainsafılıqdır. Mən indi öz əməlimdən peşman olub, qət etmişəm ki, Cəfərqulu xanı çağırıb, göndərim İsfəhana.

Hacı İbrahim xan. Qibleyi-ələm, bağışlayın, yenə cəsərət eləyirəm. Siz indiyədək Cəfərqulu xana neçə sifarişlər edibsiniz, neçə kağız yazıbsınız, heç birinə cavab verməyib. Qorxuram indi də gəlməyə.

Ağa Məhəmməd şah Qacar. İndi mən onu ayrı yolla çağıraram. Mən bilirəm, Cəfərqulu xan anasının xatirini çox istəyir. Bu saat sən get Cəfərqulunun anasının yanına, deginən, şah ondan xahiş edir ki, özü zəhmət çəkib Mazandarana getsin. Əvvəl Cəfərqulu xana mənim dilimdən salam yetirsin və desin ki, mən öz əməlimdən peşman olub, onu İsfəhana hakim təyin etdim. Və mənim əziz qardaşımdan təvəqqe etsin ki, İsfəhandan qabaq Tehrana gəlsin, bir görüşək. Çünki könlüm onu çox istəyir və bir də İsfəhan barəsində bir para vacib məsələlərin müzakirəsi vacibdir.

¹ Baş verə biləcək vəqiənin əlacını baş verməzdən əvvəl etmək lazımdır.

Hacı İbrahim xan. Bu tədbir İranın dəxi də tərəqqisinə bais olacaq. Mürəxxəs olum. (*Çıxır.*)

Mirzə Cəfər xan (*daxil olur*). Qibleyi-aləm. Afərin tədbirə, necə ki, qibleyi-aləm hökm etmişdi, Əliqulu xan sərkərdələrdən iki nəfəri və məni götürüb yeridi Əli xanın qoşununa tərəf. Qoşunun müqabilində durub kağızı uca sövtlə oxudu. Kağız qurtaran tək Əli xanın sərkərdələri və qoşunu səs-səsə verib dedilər ki, Əliqulu xan, biz sənə tabeyik və nə qədər qəvi düşmən müqabilinə aparsan, baş və canla dalınca getməyə hazırıq. Amma qacarlarla biz dava etmə-yəcəyik. Əli xanın qolu boşaldı. İndi, budur, özü də, sərkərdələri də gəlib qapıda durub, hüzeni-aliyə müşərrəf olmağa izin istəyirlər.

Ağa Məhəmməd şah Qacar. Deyinən buyursunlar.

Mirzə Cəfər xan çıxır. Əli xan Əfşar sərkərdələri ilə daxil olur.

Əli xan Əfşar. Qibleyi-aləm, kamali-ixlas və iradə ilə mən və mənim sərkərdələrim hüzeni-alidən əfv istəyirik. Biz böyük səhvə imişik. Qibleyi-aləmin gözəl məktubunun məzmununu eşidəndən sonra səhvimizi anlayıb çox peşman olub gəlmişik. Mən, mənim ziri-dəstimdə olan sərkərdələr və qoşun, hamımız beyət edirik şahənşahi-İran Ağa Məhəmməd şah Qacara.

Ağa Məhəmməd şah Qacar. Çox məmnunam səndən, Əli xan. Şükür olsun Allaha ki, iki böyük türk taifəsi bir-birinə əl verib, düşməni sərnigun elədi. (*Çağırır.*) Mirzə Cəfər xan! (*Mirzə Cəfər xan daxil olur.*) Əli xana və sərkərdələrinə mənzil ver. Necə ki, padşah qonağına şayistədir hörmət elə buyuruq ver ki, Əli xanın qoşununun hər iyirmi nəfərinə bir qoyun və bir kuzə şərab versinlər. Əli xan, get rahat ol. Sən bundan sonra mənim əzizimsən, əziz sərkərdəm olacaqsan. (*Əli xan sərkərdələri ilə və Mirzə Cəfər gedirlər.*) Bunun da ürəyi mənə düzəlməz, ona görə dəfi vacibdir... Xudavəndi-aləmin yədi-qüdrəti mənim üstümdür. Böyük düşmənin şərrindən qurtardım, indi qalib bir para xırda baş qovzayanlar. İran bu saat qaynar qazandır. Mələmdür ki, su qaynayanda onun içindəki nalayiq şeylər üzə çıxıb köpük olar. Həmçinin İrana tabe bir para xanlar bu növdürlər. (*Çağırır.*) Qulam! (*Qulam daxil olur.*) Fərraş-başıya deyinən, bir adam göndərsin Əliqulu xanı buraya çağırınsın.

Qulam. Qibleyi-aləm, Əliqulu xan gəlib buradadır.

Ağa Məhəmməd şah Qacar. Çağır gəlsin. (*Qulam çıxır.*) Deyirlər, Kirmanda Lütfullah xan baş qovzayı. Ona tənbiş lazım-dır. (*Əliqulu xan daxil olur.*) Əliqulu! Gərək güclü qoşun götürüb gedəsən Kirmana. Lütfullah xanın qoşununu tərək edərsən. Əgər qaçıb gizlənsə, Kirmanda daşı daş üstündə qoymazsan. Qoca kişilərə, övrətlərə, südəmər uşaqlara, heç birisinə rəhm etməzsən. Gərək Kirman əhlinə bir divan tutasan ki, cəmi İrən titrəsin. Lütfullah xanı və onun qövm-əqrəbasını ələ gətirib hamısını ya qırarsan, ya göz-lərini çıxardarsan. Xatircəm oluram ki, tapşırdığıma dürüst əməl edəcəksən.

Əliqulu xan. Padşah hökmü Allah hökmüdür, borcluyam itaət edim. (*Gedir. Hacı İbrahim xan daxil olur.*)

Ağa Məhəmməd şah Qacar. Necə oldu?

Hacı İbrahim xan. Xanımı razı elədim, sabah yola düşür.

Ağa Məhəmməd şah Qacar. Hacı İbrahim, dəxi dürüst xatircəm oldum, düşmənin qəvisini ələ gətirdim. Allahın köməkliliyi ilə az keçər ki, İranda bir nəfərin adı çəkilər və o bir nəfər kimdir? Ağa Məhəmməd şah Qacar!

PƏRDƏ

İKİNCİ NİMMƏCLİS

Tehran. Ağa Məhəmməd şah Qacar öz bargahında əyləşib səndəl üstündə. Hacı İbrahim xan və Mirzə Cəfər xan durublar hüzurda.

Ağa Məhəmməd şah Qacar. Hacı İbrahim xan! Əli xan nə işlə məşğuldur?

Hacı İbrahim xan. Qibleyi-ələm, dünya yadından çıxıb, əyləşib mənzilində, qulluq əmrlərinə məşğuldurlar.

Ağa Məhəmməd şah Qacar. Padşahlıq fikrindən əl götü-rüb, ya nə?

Hacı İbrahim xan. Qibleyi-ələm, Əli xan məgər görmür ki, padşahlıq nə müşkül əmrdir? Gecə və gündüz gərək ancaq rəiyyət dərdi çəkəsən. Sair dövlətlərlə əlaqə fikrində olasan. Əli xan əyləşib qibleyi-ələmin sayəsində, rütbəsi gün-gündən artır, qoşun onun itaətində, dəxi o nə eləyəcək padşahlığı?

Ağa Məhəmməd şah Qacar. Səhvədəsən, Hacı İbrahim xan! Bunu sən yəqin et ki, əgər Əli xanın sərkərdələri və qoşunu mənim məktubumu oxuyandan sonra ondan üz çevirməsə idilər, o gəlib itaət etməzdi. Belə itaət də sidqlə olmaz. Əli xanın ölənədək ürəyindən ədavət çıxmayacaq, sən buna inan! Əli xan ölsə, onun sümükləri və qəbrinin torpağı da mənimlə ədavət eləyəcək. Yəqin bil, belədir.

Hacı İbrahim xan. Qibleyi-aləm, yoxsa Əli xan barəsində bir fikriniz var?

Ağa Məhəmməd şah Qacar. Mən gecələr yuxu yata bilmirəm və İranın iki düşməni var, onlar yox olmayınca yata da bilməyəcəyəm. Mən o yandan-bu yandan baş qovzayanları demirəm, mən onları düşmən hesab etmirəm. Mən İranın gələcək düşmənlərini deyirəm ki, gərək onların hamısı tərək olsun ki, ta öləndə xatircəm ölüm. O düşmənlərini biri Əli xandır və o birisi də bilirsən kimdir. Naçarlıqdan itaətə gələn düşmənle müdara etmək aqıl iş deyil. Elə düşmənin bilmərrə kökünü kəsmək gərək.

Qulam (*daxil olur*). Qibleyi-aləm, Əli xan gəlib fərmayışə mün-təzirdir.

Ağa Məhəmməd şah Qacar. Get, fərğaşaşıya deginən necə ki, buyurmuşam, Əli xanı elə rahat eləsinlər.

Qulam çıxır. Şah qalxır ayağa, qapıya tərəf gəlir. Hacı İbrahim xan və Mirzə Cəfər bir-birinin üzünə baxırlar. Qapının dalından Əli xanın səsi gəlir: Ay məlunlar! Nə qayırsınız? Buraxın məni! Buraxın mənim qolumu! Ox, ox, ox!..

Ax, habelə ha, habelə ha! Oxay, canım dincəldi. (*Mirzə Cəfər xana.*) Mirzə Cəfər xan, çıx binagüzarlıq et, neçə gün Əli xanı bargahda saxlasınlar və bir şəxs onun gözlərinin çıxdığını bilməsin və əlavə binagüzarlıq edərsən Əli xanın qoşununun bir hissəsini azad eləsinlər və qalanını sair fövclərə paylaşınlar. (*Mirzə Cəfər xan çıxır.*) İkinci düşmənim qalıb, o da bu gün cəzasına çatır. Ax, nə ağır yük imiş padşahlıq!..

Qulam (*daxil olur*). Qibleyi-aləm, Kərim xan Şirazinin xalılarını və sümüklərini gətiriblər.

Ağa Məhəmməd şah Qacar. Deginən, içəri girsinlər! (*Qulam gedir.*) Böyük arzularımın birinə çatdım. (*Xalıları və bir torba sümük gətirirlər.*) Açın xalını! (*Açırlar.*) Çox gözəl xalılardır ha, Hacı İbrahim xan!

Hacı İbrahim xan. Bəli, qurban, çox gözəl xalılardır.

Ağa Məhəmməd şah Qacar. Mən, qədim vaxt yadımdadır, Kərim xanla müqabil oturub dövlət işlərini müzakirə edəndə bir yandan ona gözəl tədbirlər tökərdim və bir yandan və ədavətin kəsər-tindən xirqəmin altında bıçaq tutub bu xalıları doğrayardım. Əgər biləydim ki, bu xalılar axırda mənim olacaq, məgər mən bunları şikəst edərdim? (*Fərtaşlara.*) Götürün xalıları və o sümükləri də aparın mənim yatacaq mənzilimin astanasında basdırın! (*Fərtaşlar gedirlər.*) Hacı İbrahim xan, mən dünya ləzzətindən məhrumam. Göydə uçan quşlara, yerdə gəzən heyvanlara, torpaqda məskən tutan qarışqalara müyəssər olan ləzzət mən tək padşaha müyəssər deyil. Amma, hər süh ki, yerimdən duranda ayaqlarımı Kərim xanın sümüklərinə basaram, ürəyimin yaraları yadımdan çıxar. Nadirin də sümükləri, inşallah gələr.

Mirzə Cəfər xan (*əlində kağız daxil olur*). Qibleyi-ələm, Əliqulu xan Kirmandan kağız göndərib.

Ağa Məhəmməd şah Qacar. Aç, oxu.

Mirzə Cəfər xan (*oxuyur*). Əlahəzrət şahən-şahi-İran hüzeni-mübarəkiyinə ərz olsun: Hökmi-hümayuni-şahanəyə əməl edib üç gün, üç gecə Kirmanı oda və qılınca verdirdim. Axırda Lütfullah xan və onun cəmi əqrəbası ələ keçdilər. Hökmi-şahanəyə görə hamısını öldürtdüm. Kirman əhli izhari-itaət edəndən sonra qoşunu götürüb Tehrana müraciət edirəm. Kəmtərini-ələhəzrət Əliqulu.

Ağa Məhəmməd şah Qacar. Afərin, Əliqulu xan! Kağız gətirənə, deginən, xələt versinlər! (*Mirzə Cəfər çıxır.*) Qulam! (*Qulam daxil olur.*) Sərkərdələr gəliblər?

Qulam. Bəli, qibleyi-ələm, gəliblər.

Ağa Məhəmməd şah Qacar. Deginən, gəlsinlər. (*Qulam çıxır, üç nəfər sərkərdə daxil olur.*) Nə qədər qoşun hazır edibsiniz?

Sərkərdə. Qibleyi-ələm, altmış min nəfər atlı və piyadə qoşun hazırdır.

Ağa Məhəmməd şah Qacar. İndi mən sizə məramımı deyim. Gürcüstan valisi qoca İrakli İrani şuriş tutmuş hesab edib, götürüb Rusiya imperatriçəsinə yazıb ki, necə mənim atam və babalarım həmişə Osmanlı və İran padşahlarının itaətində olublar, mən özümün və övladımın tərəfindən Rusiya padşahlarına itaət edirəm. Əlbəttə, İran şahları qəbul etməzlər ki, Gürcüstantək vilayət əldən getsin. Ona görə İrakliyə tənbiş lazımdır. Həmçinin Mustafa

xan Lənkərani Rusiya imperatriçəsinə təəbiyyət edibdir. Əlavə Şəki, Şirvan, İrəvan, Gəncə və Qarabağ xanları da növbənöv iddialara düşüblər. Mən bu qoşunu cəm etmişəm ki, bu baş qalxızan şəxslərin hamısına məqamlarını tanıdım. Mən sizin və qoşunun rəşadətinə xatircəməm.

Sərkərdə. Qibleyi-aləm, baş və canla hazırıq.

Ağa Məhəmməd şah Qacar. Qoşun üç dəstə olacaq. Bir dəstəsi Şəki və Dağıstan tərəfinə gedəcək. Bir dəstəsi İrəvan və Tiflis tərəfinə və bir dəstəsini də özüm götürüb Qarabağ üstünə aparacağam. Görək Əliqulu xan Kirmandan qayıdan tək yola düşək. Gedin, öz işinizə məşğul olun. Qoşun əhlinə məndən salam yetirin.

Sərkərdələr baş əyib çıxırlar.

Qulam (*daxil olur*). Qibleyi-aləm, Cəfərqulu xan hüzuruna izin istəyir.

Ağa Məhəmməd şah Qacar. Gəlsin, gəlsin. (*Cəfərqulu xan daxil olub baş əyir.*) Qardaş, yaxın gəl, bəs axşam Tehrana varid olub, indi niyə mənim yanıma gəlirsən?

Cəfərqulu xan. Yornuq idim, qibleyi-aləm, əfv edəsen.

Ağa Məhəmməd şah Qacar. Eybi yoxdur, qardaş, yaxın gəl. (*Cəfərqulu xan gəlib dizi üstə çökür.*) Mən sənin haqqında zülm eləmişəm, görək keçəsen. (*Alından öpür.*)

Cəfərqulu xan (*qalxır ayağa*). Qibleyi-aləm, mən nəkarəyəm, sən məndən üzr istəyirsən?! Mən sənin qulluğunda özümü kəmtərin bəndələrdən hesab edirəm.

Ağa Məhəmməd şah Qacar. Qardaş, səbəb nə idi ki, indiyədək sənə göndərdiyim kağızlara və sifarişlərə cavab vermirdin?

Cəfərqulu xan. Qibleyi-aləm, onu soruşma. Kiçiyin həmişə böyüyə bir ərki olar. Mən ərk bilməmişəm. Yəqin yadımdadır, Qacar fəthində İsfəhan hökumətini mənə vədə etdin?!

Ağa Məhəmməd şah Qacar. Bəli, yadımdadır!

Cəfərqulu xan. Sonra ki, sən öz əhdinə vəfa etmədin və məni İsfəhan əvəzinə Mazandarana göndərdin, doğrusu, mənim ürəyim sındı. Mənə hökumətin artıq-əskikliyi təsir etməirdi. Amma məni qəmgin edən sənin, mənim tək yolunda canından və malından həmişə keçməyə hazır olan qardaşına etibar etməməyin idi. Mən sənə and içirəm ki, mən tək dəyanətli nökrü, cümlə İrani axtarsan tapa bil-

məzsən. Məni sən Mazandarana göndərmə, bir kəndə kəndxuda göndər, qapıda axırıncı fərraş elə, amma onu bil ki, mən etibarlı qardaşam. Sən heç soruşma ki, niyə sənin kağızlarına cavab vermirdim. Dübarə ərz edirəm, mən tərəfdən bir ərkdi. Amma, xudanəkərdə, sənə bir hadisə üz verəydi, yenə görərdin, hamıdan qabaq düşmənin müqabilində mən qardaşın dava eləyirəm.

Ağa Məhəmməd şah Qacar. Mən onda səhv elədim ki, gileyə başladım və sən də nahaq giley elədin. İki küsülü arasında bərişiq o vədə möhkəm olar ki, heç bir tərəf keçmiş yadına salmaya. Əlini mənə ver, necə ki, sən Qacar davasında əlini mənə verib öz iradətinə izhar elədin, mən də bundan sonra gün-gündən məhəbbətimin sənə artmağını vədə eləyirəm.

Cəfər qulu xan (*şahın əlini öpür*). Qibleyi-aləm, sən mənim böyüyümsən və mənim ixtiyarım sənə əlindədir. Məhəbbət də elə sən, qəzəb də göstərsən, hər bərədə sahibi-ixtiyarsan.

Ağa Məhəmməd şah Qacar. İndi, qardaş, mən səni göndərirəm İsfəhana. O İsfəhana ki, indiyədək İran şahlarının paytaxtı olub. Gərək İsfəhan vilayətini elə dolandırasan, necə ki, Səfəvilər dolandırılar. Gərək camaatla elə rəftar edəsən ki, keçmiş padşahlar yadından çıxsın. Hətta sənə ədalətin müqabilində Şah Abbas ədaləti gün müqabilində ulduzcan olsun. Təzə padşah köhnəni ədalətlə camaatın yadından çıxartdırsa, onun səltənəti möhkəm olub getməz. Nadir rəftar edə bilmədi. Cəmaatı üzünə ağ elədi. Ruhaniləri özündən incitdi. O idi ki, özü də fənaya getdi. Oğlu da pis oldu. Rəiyyət məhəbbəti qazanmaq padşahlığın ilk vəzifəsidir.

Rəiyyət çü bixəst, sultan dirəxt,
Dirəxt, ey pəsər, başəd öz bix səxt¹.

İndi, qardaş, səni göndərirəm İsfəhana, nəsihətim dürüst qulağında qalsın.

Cəfər qulu xan. Qibleyi-aləmin nəsihəti, əlbəttə, qulağıma doldu. Amma mən də bir neçə söz deyim. Mən əhd eləyirəm ki, İsfəhanı elə dolandıraram ki, nəinki Şah Abbas, bəlkə Şah Səfidən indiyədək gəlib-gətməmiş padşahlar hamısı camaatın yadından çıxsın. Ancaq dillərdə tək bir ad söylənilsin: Ağa Məhəmməd şah Qacar!

¹ Padşah ağacdır, rəiyyət onun kökü, ey oğul, ağac kökü üstündə möhkəm dayanar.

Mən əhd eləyirəm ki, İsfəhan camaatını bir məqama yetirim ki, Ağa Məhəmməd şah adı gələndə, zükürən, ünəsən hamısı ayağa qalxıb, onun adına səcdə eləsinlər. Nəinki qorxudan, xeyr, kəsəti məhəbbətdən! Əhd eləyirəm ki, cəmi Farsistanı bir məqama gətirəm ki, bundan sonra gələn Qacar şahlarını atalarından artıq istəsinlər. Qibleyi-aləm, mənim bu əhdimin nəticəsini, inşallah, tezliklə görərsən.

Ağa Məhəmməd şah Qacar. Qardaş, sözüünə inanıram. Təzə mənəşəbin mübarək olsun!

Hacı İbrahim xan. Cənabi-Vala, təzə mənəşəbiniz mübarək! Xudavəndi-aləm siz qardaşı, əlahəzrət şahənşahdan ayırmasın!

Ağa Məhəmməd şah Qacar. Amin! Di, qardaş, bir keç tamaşa elə, gör sən gedəndən sonra nə gözəl otaqlar tikdirmişəm və özünü də, doğrusu, qoymayacağam bargahdan çıxasan. Gərək bir neçə gün burada qalasan, ta sənənlə bir doyunca söhbət eləyim.

Cəfərqulu xan. Qibleyi-aləm, təvəqqe edirəm ki, izin verəsən, sabah yola düşüm.

Ağa Məhəmməd şah Qacar. Özün bil, qardaş, istəyirsən bu gün get. Mane deyiləm. Di get otaqlara tamaşa elə.

Cəfərqulu xan baş əyib, sağ tərəfə, otağa keçir. Qapının arasında bir nəfər gizlənmiş şəxs onun ürəyinə xəncər sancır.

Cəfərqulu xan (*arxadan*). Of... Namərd qardaş! (*Əli ürəyində dalı-dalı gəlib otağın ortasında yıxılır.*)

Hacı İbrahim xan. Bu nə iş idi?

Ağa Məhəmməd şah Qacar (*ağlayır*). Dayan, Hacı İbrahim xan! Mən bədbəxtin, mən birəhmin hökmünə əncam oldu. Nə yaman iş gördüm! Öz belimi sındırdım! Bilirsən, Hacı İbrahim xan, əlacım yox idi. And olsun Məhəmmədhüseyn xanın qəbrinə, o nəcib ruh ki, bu nəcib bədəni mühəyya eləmişdi, bir dəqiqə səltənət tacını mənim varisimin başında rahat qoymayacaqdı. Qoy mənim varisim görsün ki, gözümün işığı, məni həlakətdən qurtaran, məni İran təxti-səltənətinə əyləşdirən qardaşımı onun ayağının altında qurban kəsirəm ki, onun səltənəti salamat olsun və gələcəkdə İran parçalanmasın. Götürün bu binəvanın bədənni.

Pərdənin dalından iki nəfər gəlib Cəfərqulu xanın bədəninini götürürlər.

Hacı İbrahim xan. Qibleyi-aləm, bu işə camaat nə deyəcək, qoşun nə növ baxacaq?

Ağa Məhəmməd şah Qacar. Gərək ki, bir zinəfəs bunun ölməyinin səbəbini bilməyə. Qoy camaat bunu İsfəhana getmiş bilsin. Sonra bilsə də eyib eləməz. İndi deyə bilərəm ki, Qacar nəslə həmişəlik İranda salamat padşahlıq edəcək.

PƏRDƏ

ÜÇÜNCÜ MƏCLİS

ƏHLİ-MƏCLİS

Ağa Məhəmməd şah Qacar

İkinci İrakli

Yuhan

Tavad Amilaxvari

Tavad Orbeliani

Tavad Muxrani

Tavad Keyxosrov Aveliani

Tavad Çavçavadze

Tavad Maçabeli

Tavad Sereteli

Sadıq xan

– Gürcüstan padşahı

– onun nəvəsi, şahzadə

– katib, sərkərdə

– gürcü sərkərdələri

– İmeretiya qoşununun sərkərdəsi

– İran atlı qoşunun sərkərdəsi

Sərkərdələr, elçilər, pişxidmət və qoşun adamları

ƏVVƏLİNCİ NİMMƏCLİS

Tiflis. İkinci İraklinin bargahı. İrakli əyləşib səndəl üstündə, yanında sərkərdələr və katib.

İkinci İrakli. Həzərat! Gürcüstanın başı üstündə qara buludlar oynadır. Nadir şahın xacəsi Ağa Məhəmməd özünə şah adı qoyub, bizlə İbrahim xan Qarabaği arasında olan ittifaqnaməni bəhanə tutub, Qarabağa hücum edib. Mən də, necə ki sizə məlumdur, öz oğlum Aleksandri qoşunla İbrahim xanın köməyinə göndərdim. Allahın köməyi ilə qoşun birləşib, Ağa Məhəmmədin hücumunu dəf ediblər. İndi Ağa Məhəmməd çəkilib oturub Xatun arxında və bizim əlimizə

keçən kağıza görə, istəyir Qarabağın ətrafında bir qədər qoşun qoyub, bizim üstümüzə gəlsin. (*Katibə.*) Tavad, Ağa Məhəmmədin qardaşı Əliquluya yazdığı kağızı oxu, camaat qulaq assın.

T a v a d A m i l a x v a r i (*oxuyur*). Yazıb sənə məlum edirəm ki, hərçənd İran qoşununun hücumlarından Qarabağın camaatı və qoşunu bilmərrə zəifləşib, bəin-həmə bu qış Qarabağda dava etməyəcəyəm. Süleyman xanı iyirmi min qoşunla burada qoyub, qalan qoşunumla özüm gedəcəyəm Tiflisə. Ona binaən, yazıb müqərrər edirəm ki, İrəvanın ətrafında dörd min qoşun qoyub, qalan qoşunu hazırda saxlayıb mənim hökmümə müntəzir olasan, ta hökm sənə çatan tək bilatəxir qoşunu mənə yetirəsən və əgər İrəvan xanı öz övrətini və oğlunu girov versə, İrəvandan bilmərrə qoşunu götürəsən.

İ k i n c i İ r a k l i . Bu kağız bu gün gərək bir mütəbər qasiddən göndərilə qraf Qudoviçə və bizə lazımdır qoşun tədarükündə olmaq. Tiflisin camaatına xəbər edərsiniz şəhərin ətrafının möhkəmlənməyi barəsində tədbir etsinlər. Ağa Məhəmməd Tehrandə ikən Gürcüstan üstünə gəlmək fikrinə düşəndə mən əhvalatı bilib, knyaz Potyomkinə yazmışdım imperatriçədən təvəqqe etsin ki, lazım olan vaxt bizə üç min qoşun köməklisi etsin. Bu barədə mənim övrətim də imperatriçənin özünə kağız yazıb. İmperatriçə təvəqqemizi qəbul edib, buyurubdur ki, kömək məsələsi barəsində dövlət şurası rəy versin. Dövlət şurası bu növ rəy verib. (*Kağızı mizin üstündən götürüb verir katibə.*) Oxu!

T a v a d A m i l a x v a r i (*oxuyur*). Min yeddi yüz doxsan üçüncü ildə may ayının otuzunda dövləti-aliyyəyi-Rusiyanın şurası əlahəzrət imperatriçeyi-küll-Rusiyanın fərmanına itaət edib, Gürcüstan padşahı İkinci İraklinin qoşun köməyi istəməyi barəsində məsləhət edib, bu növ qət etdi: İraklinin Rusiya dövlətinin təht-himayəsində olmağına görə və Ağa Məhəmməd xanın gün-gündən güclənib Gürcüstan üstünə yeriməklə Rusiya dövlətinə ziddiyyət göstərməyinə görə, qraf Qudoviçə hökm olunsun ki, Ağa Məhəmməd xanın Gürcüstan üstünə gəlmək məramı yəqin olsa, İrakliyə kömək verməyi vədə etsin.

İ k i n c i İ r a k l i . İndi həzərat, iş bu məqamdadır. Düşmənin yaxınlaşmış. Necə ki, bizim əlimizə keçən kağızdan məlum oldu, payız düşən tək, yəni bir-iki həftədən sonra Tiflisə gələcək. Rusiya dövləti bişəkk kömək göndərəcəkdir. Əlavə, İmeretiya padşahı Solomona mən yazmışam ki, Gürcüstanla onun arasında min yeddi yüz dox-

sanıncı ildə bağlanan ittifaqnaməyə görə, buraya qoşun göndərsin. Cavabında yazırdı ki, Tavad Zöhrab Sereteli güclü qoşunla rəvanə olub. Bu günlərdə, yaxud bu gün varid olar. Camaata məlum edin, onun istiqbalına çıxıb, artıq hörmət eləsinlər. (*Gedir.*)

Tavad Orbəliani (*birinci sərəkərdə*). Heç ürək qısqmaq lazım deyil, Allah kərimdir. Qoy Ağa Məhəmməd Tiflisin yaxınlığına gəlsin, görərsən necə peşman edərlər... Gedim, padşahın əmrinə görə, şəhərdə binagüzarlıq edim. (*Gedir.*)

Tavad Muxrani (*ikinci sərəkərdə*). Tiflis camaatı bu saat qızmış şirə dönüb, beş Ağa Məhəmməd xan gələ, qabağına çıxmağa hazırdırlar.

Tavad Keyxosrov Aveliani (*üçüncü sərəkərdə*). Doğrudur, İranın qoşunu rəşiddir, amma çətini odur ki, bir dəfə oxları daşa toxunsun. O saat görərsən qayıdıb qaçdılar.

Tavad Çavçavadze (*dördüncü sərəkərdə*). Şəhərimiz möhkəmdir. İnşallah, bir az da möhkəmləşər və camaatımız da pəhləvandır. Bundan əlavə, ümidvaram ki, padşahın oğlanları hər biri Gürcüstanın igidlərindən min nəfər gətirsin. Şəkk yoxdur ki, İranın qoşununu murümələx tək dağıdacağıq. (*Top atılır.*) Bu nə top səsidir?

Tavad Muxrani (*pəncərədən baxır*). Gözlərimiz aydın olsun, dəxi Gürcüstana ölüm yoxdur! Bir gəlin pəncərədən baxın, görün nə görürsünüz. (*Sərəkərdələr gəlib baxırlar.*) İmeretiya qoşunu dünyanı tutub. Qabaqda Zöhrab Sereteli şiri-jəyan tək gəlir. Toplar şadlıq topudur!

Tavad Keyxosrov Aveliani. Bəh, bəh, bəh!.. Afərin belə qoşuna! Afərin bu gözəl oğlanlara. Hər biri on adama müqabil dururlar. Camaat necə qabağa gedir, hər kəsin əlində bir mətə var. Kimisi çörək aparır, kimisi şərab aparır, kimisi mal-qoyun aparır. (*Top atılır.*) Nəriləyən, Gürcüstanın topları! Titrədin, zəmin və asimanı! Nə olardı, Ağa Məhəmməd xan bu cəlalı görəydi! Yəqin qorxudan qaçağı Tehranda bənd alardı.

Tavad Çavçavadze. İnşallah, elə də olacaq. Məgər bir belə qoşunun müqabilində Ağa Məhəmməd xan dayana bilər?! Allahın köməkliyi ilə Gürcüstanın hünərli qoşunu ona sübut edər ki, padşahlıq iddiasına düşməkdə özündən xeyli müştəbihdir. Onun yeri həmişə qapı ağzında olub, yenə orada olar.

Tavad Muxrani. Görəsən, qoşun nə qədər olar?

Tavad Çavçavadze. Mənim gözümə görünən, gerek on mindən az olma.

Tavad Muxrani. Mən də belə güman edirəm.

Şeypur səsi gəlir.

Tavad Sereteli (*daxil olur*). Gürcüstanın qeyur sərkərdələrinə salam olsun!

Sərkərdələr. Xoş gəlibsınız, Tavad! Allah sizin qədəminizi xeyir eləsin!

Tavad Sereteli. İnşallah, xeyir olar. Gürcüstana səkkiz min oğlan gətirmişəm. Hər biri yüz qan əvəzi və hamısı vətən yolunda canından keçmiş.

İkinci İrakli (*daxil olur*). Əziz qardaşım İmeretiya padşahı Solomonun qeyur qoşununu və onun qeyur sərkərdəsi Tavad Seretelinə təbrik edirəm!

Tavad Sereteli. İmeretiya padşahının duasını hüzeni-padşaha yetirməkdə özümü xoşbəxt hesab edirəm! (*Dizi üstə çöküb kağız verir.*)

İkinci İrakli (*oxuyur*). Əziz qardaşım Gürcüstan padşahı İkinci İrakliyə salam yetirirəm! Bəd, vətənə üzü verən hadisəni eşidib, Gürcüstana tərəf yaxınlaşmaqda olan ittifaqnaməyə əmələ edib, İmeretiya qoçaq atlılarından bir qədr Tavad Zöhrab Seretelinin təhtirəyasətinə verib göndərdim ixtiyarınıza. Ümidvaram ki, Gürcüstanın, İmeretiyanın və bizim sair qoşumuz xanların qoşunu birləşib bu gələn bəlanı tezliklə dəf edə. Sizin qardaşınız Solomon. (*Katibə*) Tavad, bir yaxşı Rizaməndlik kağızı mənim əziz qardaşım İmeretiya padşahı Solomona yazarsan. (*Gəlib baş əyib gedir.*) Sən də, Tavad, get rahat ol, qoşun da bir neçə gün rahat olsun.

Tavad Sereteli. Mən o vaxt rahat olaram ki, cəmi Gürcüstan rahatlaşa.

Pişxidmət (*daxil olur*). Gəncədən, ağa Məhəmməd şah tərəfindən elçi gəlib, izin istəyir.

İkinci İrakli. Bu nə deyir? Bu xəbər yaxşı olmadı! Belə olan surətdə bir həftəyədək Tiflisdə ola bilər. (*Pişxidmətə.*) Elçiyə deginən gəlsin. (*Pişxidmət çıxır.*) Ağa Məhəmməd şah!.. Bihəyalığa bax!..

Sadiq xan elçi sifətində daxil olub, baş əyir, kağız verir.

Sadıq xan. Əlahəzrət şahənşah tərəfindən bu məktubu vali xidmətinə gətirmişəm.

İkinci İrakli (*kağızı verir sərkindəyə*). Oxu!

Tavad Amilaxvari (*oxuyur*). Şahənşahi-İran Ağa Məhəmməd şah Qacar tərəfindən Gürcüstan valisi İkinci İrakliyə. Necə ki sənə məlumdur, Gürcüstan valiləri indiyədək İran şahlarının təhti-himayəsində olub, şahlar tərəfindən həmişə lütfü mərhəmət və izzət görüblər. İran şahlarının sayəsində Gürcüstan həmişə salamat və camaatı kamal-asayişlə dolanıblar. Səbəb nədir ki, sən İrakli bizim sayəyi-mərhəmətimizdən qaçırsan? Hətta İrəvan, Gəncə və Qarabağ xanları ilə bizim əleyhimizə ittifaqnamələr bağlayırsan? Məlum olsun ki, İrəvan və Gəncə xanları cəmi qoşunları ilə mənə beyət elədilər. Qarabağı bir halətə salmışam ki, camaatı yeməyə çörək tapmır. Bunu yazmaqda qəsdim sənə bunu bildirməkdir ki, sən heç bir yerdən köməyə ümidvar olmayıb, necə ki ata və babaların İran şahlarına itaət ediblər, elə də sən İrakli, mən Ağa Məhəmməd şah Qacara beyət elə ki, ta sən və sənin camaatın həmişə fəlahətdə olub, mənim iltifatıma nail olasınız. Əgər bu təklifi qəbul etməyəsən, biləsən ki, Gürcüstanın başına hər nə müsibət gəlsə, hamısına bais olan sən İrakli olaçaqsan. Çünki mən həştad min qoşunla Gürcüstana qonaq gəlirəm.

İkinci İrakli (*kağızı alır, sonra elçiyə*). Get, öz şahına deyinən, çox da öz zoruna məğrur olmasın! Nəinki həştad min, bəlkə yüz həştad minlə gələ, yenə mən ona beyət eləməyəcəyəm. Mən dalımı Rusiya tək möhkəm dağa söykəyib onunla söhbət eləyəcəyəm. Buyura bilər...

Sadıq xan. Mürəxxəs olum...Vali sağ olsun! Qorxuram dalınızı söykədiyiniz şimal dağı buzdan olub məşriqdən çıxan günün hərərətinə davam etməyə.

İkinci İrakli (*ayağa qalxıb*). Get, hər nə dedim öz şahına yetir. Xoş gəldin. (*Elçi çıxır.*) Siz allah, bir rövşən dünyaya tamaşa edin. Dünənki xacə, Kərim xanın pişxidməti padşahlıq arzusuna düşüb Keyxosrov, Keykavus məsnədində əyləşib, Gürcüstan padşahının adını vali qoyub, ona hökm yazır, hökm!.. (*Ağa Məhəmməd şahın kağızını cıvrır.*) Tarmar olasan sən, ey çərxigərdün! Qara yas libasına dönsün sənin buludların! Gurultun cəllaları pözulmuş, şövkətlərindən düşmüş bədbəxt hökmranların ciyər sədalarına bənzəsin! Bərqin Tehranla Qarabağın arasında xacə istibdadından düzlərə dağılan yetimlərin ahının şöləsi olub, səni yandırıb puç etsin! Puç,

puç!.. Ey insafsız, mürüvvətsiz fələk!.. Baranın minlərlə günahsız qırılmış balalar və qardaşlar üstündə tökülən anaların, bacıların göz yaşlarına dönsün! Ulduzlarının hər biri bir sağalmaz yara olub, sənin namərd bədənini əridib yox eləsin! İnsafa gəl, ey biinsaf fələk! Gözlərini bir aç, ey kor fələk! Gör dünyada nə qəhti-ədalət törədibsen! Rəva deyil ki, gədalər padşah mərtəbəsinə çatıb, padşahlara fərman yazalar! Bax, belə fərman, belə fərman! (*Ağa Məhəmməd şahın kağızının parçalarını tapdalayır.*)

T a v a d S e r e t e l i (*irəli yeriyir*). Padşah sağ olsun, darıxdırmanın ürəyinizi, sizin bu səngərdə hirslənməyən sizə ziyanı var. Allah kərimdir, ümidini Allaha bağla.

İ k i n c i İ r a k l i. Əlbəttə, Gürcüstanın Allahı böyükdür. Heç vədə qəbul etməz ki, Gürcüstanın övrətləri, uşaqları dübarə İran qoşununun qabağında pay-piyada qoyun sürüsü tək İsfəhana gedə. Mənim əvvəl ümidim Allahadır, sonra qoşuna. Öz oğlanlarımı və bir qoca canımı vətənə qurban demişəm. Qeyrət yeridir, həzrat! Namus yeridir! Namus! Namus! (*Bihalət yıxılır səndəlin üstünə.*)

PƏRDƏ

İKİNCİ NİMMƏCLİS

Tiflisin ətrafı. Pərdə qalxanda bərk top-tüfəng səsi gəlir.
İkinci İrakli uca yerdə durub, yanında Tavad Amilaxvari,
Tavad Maçabeli və üç ayrı sərkərdə.

İ k i n c i İ r a k l i. Qoşun şir tək dava eləyir. Tiflisin yolunu oğlum David kəsib və onun toplarının nərəsinin müqabilində Ağa Məhəmməd iki gətirdiyi qoşunca qoşun gətirsə, davam edə bilməz. Qoşunun yasarında Tavad Muxrani deyəsən acizlik göstərir. Bu saat bir adam getsin, ona yetirsin ki, möhkəm dursun.

Sərkərdələrdən biri gedir.

T a v a d A m i l a x v a r i. Padşah sağ olsun, biz qoşunu üç dəstə etmişik. İranın qoşunu on dörd dəstə olub.

İ k i n c i İ r a k l i. Gürcüstan qoşunu hamısı canından keçib. Canından keçmiş qoşunun müqabilində İran qoşunu hər neçə dəstə olsa, davam edə bilməyəcək. Ələlxüsus, Sereteli səkkiz min qoşunu ilə dalda durub, hər anda özünü köməyə yetirməyə hazırdır.

Tavad Amilaxvari. Padşah sağ olsun! Bir söz demək istəyirəm. Amma dilim gəlmir.

İkinci İrakli. Nə olub? De görüm!

Tavad Amilaxvari. Solomon padşah bizə xəyanət edib.

İkinci İrakli. Necə, xəyanət?

Tavad Amilaxvari. Göndərdiyi qoşun cümlətanı iki min adammış. Tavad Sereteli qoşunu topa-topa edib düzlərə dağıdıb imiş ki, çox görünsün. Bu gecə özü də, qoşunu da çıxıb qaçıblar və yollarda da hər nə kənd-kəsək görüblər, hamısını soyub, xaraba qoyub ötüblər.

İkinci İrakli. Ay namərd insan! Allah bu davadan məni salamat qurtarsın, əvəzində yaxşı qulluq edərəm. (*Sərkərdəyə.*) Tavad Maçabeli, dayanma, min atını, çap qoşunun başından ayağına, hamıya ürək ver! Deginən ki, Gürcüstanın ümidi bir Allahdır, bir də öz gücünə. Qoşun ürəklə dava eləsin. (*Maçabeli gedir.*) Ey bivəfa Solomon!

Tavad Amilaxvari. Padşah sağ olsun, bir qoşunun qabağına bax, gör sənin nəvən Yuhan nə rəşadət göstərir. Bu rəşadətin axırı, inşallah, fəthdir.

İkinci İrakli (*ucadan*). Qoçaq balam, möhkəm dur! Qorxma, Allahın əli bizim üstümüzdədir! Afərin, Yuhan! Tavad Amilaxvari! İrənin üç bayrağı ələ keçdi, budur gətirirlər. Ay sənə qurban olum, Yuhan! Amma qoşun, deyəsən, zor eləyir. Şahzadə Davidə bir atlı göndər, desin topların bir neçəsini dağın başına çəkib, iranlıları təngləşdirsin.

Tavad Amilaxvari. Padşah, dağın başına dürüst nəzər yetir. Şahzadə Davidin beş topu orada guruldayır.

Tavad Maçabeli (*üç bayraq gətirir*). Şahzadə Yuhan tərəfindən padşahın xaki-pəyinə bu üç İran bayraqlarını yığıram. İnşallah, İran qoşununun hamısı bu bayraqlar tək sənə xaki-pəyinə yığılacaq.

Orbeliani (*bir nəfər qoşun əhli özünü yetirir*). Padşah sağ olsun, evimiz yıxıldı. Ağa Məhəmməd xan tərəfindən hökm oldu, on iki min Mazandaran atlısı hücum elədi. Bir bax, gör qoşun necə pərakəndə olub dağılır.

İkinci İrakli (*ucadan*). Ey mənim öz ziri-dəstimdən olan qoşun, nə durubsunuz? Vətən namusu əldən getdi! Vurun özünüzü qabağa! (*Qılını çəkib enir.*)

Tavad Amilaxvari (*İraklini saxlayıb*). Padşah sağ olsun, dayan! Doğrudur, qoşunumuz basıldı, padşahzadələr əhatə olunub, amma cəmi rəiyyəət sənin rəşadətinə bələddir və hamı bilir ki, sən vətən, millət yolunda ölməyi xoşbəxtlik hesab edirsən. Bir belə bəd-bəxtliyin müqabilində ki, vətənə üz verib, sən də öz ölməyinlə vətənin qəmini artırma! Sənin vücudun vətənə, millətə lazımdır.

İkinci İrakli. Millət əldən gedəndən sonra, mənim vücudumun qalmaqının faydası yoxdur. (*Özünü vurur qoşuna, sərkərdə dalınca.*)

Yuhan (*gəlib təllin üstünə çıxır*). Bəs babam necə oldu? Yoxsa onu da öldürdülər? Bu nədir görürəm? Deyəsən babamı iranlılar əhatə edib, tutmaq istəyirlər! Qoymaram tutalar! Gərək mənim üstümdə qalan üç yüz qoşun da yox ola ki, babam əsir ola! (*Nərə vurur.*) Ey mənim qardaşlarım! Padşah əsir olur, qoymayın! (*Qılınc çəkir, təllin üstündən enib gedir, top-tüfəng səsi ucadır. Bir azdan sonra Yuhan İraklini gətirir.*) Baba, yaralanmayıbsan ki?

İkinci İrakli. Yox, bala, yaralanmamışam. Niyə qoymadın məni öldürələr, vətəni bu halətdə görməyim?!

Yuhan. Yox, baba, nə qədər vətənin nəfəsi var, sən ona lazımsan!

İkinci İrakli. Təbil vurun, qoşun çəkilsin! Davidə xəbər verin nahaq yerə güllələrini sərf etməsin. Topları götürsün, çəkilsin dağlara. Tiflis əhalisinin hamısına xəbər edin ki, durmayıb hər nə məhtacları var, götürüb şəhərdən çıxsınlar. Ax, namərd dünya! Namərd Solomon!

Gedirlər.

İranın qoşunu səhnədən ötür. Ağa Məhəmməd şah Qacar yanında bir neçə sərkərdə gəlib, çıxır təllin üstünə.

Ağa Məhəmməd şah Qacar. Afərin Gürcüstan qoşununa! And olsun Məhəmmədhüseyn xanın qəbrinə, bir belə dava etmişəm, bu rəşadətlə dava edən düşmən görməmişəm! Afərin! Ey İranın qəyur qoşunu, daha sizin vəzifəniz qurtarır. Vurun özünüzü Gürcüstanın paytaxtı gözəl Tiflisə. Zirü-zəbər edib, gərək daşı daş üstündə qoymayasınız. Gərək bu gün Gürcüstana məhşər gününün nümunəsini göstərəm. Üç gün qoşuna qarət izni verirəm. Amma, məbadə kəlisalara əl vurasınız... Kəlisə Allahın evidir, ehtiramı – müsəlmana

vacibdir. Övrət, uşaq hər nə ələ keçsə, əsir edərsiniz. Qocaları qılıncdan keçirərsiniz! (*Sərkərdəyə.*) Sadıq xan, binagüzarlıq bu gün sənindir. Görək sən girəsən şəhərin içinə.

S a d ı q x a n. Baş üstə, qibleyi-aləm!

A ğ a M ə h ə m m ə d ş a h Q a c a r. Ələ keçən əsirlərin hamısını itaətə gələn xanlara bağışlayacağam ki, satıb pullarını xəzinələrinə qoyub, mənim iltifatımı görsünlər. Qoşunun dal tərəfi salamatdır. Cəmi qoşunu, hər nə var, doldurun Tiflisə, dörd tərəfdən od vursunlar. Dayanma, Sadıq xan, get. (*Sadıq xan gedir.*) Qoy İrakli və cəmi Gürcüstan İranın qüdrətini görsünlər. Görək İraklini bir halətə salam ki, gəlib mənim ayağıma sürünə. Görək Gürcüstana bir divan tutam ki, onun ancaq bir adı dünyada qalsın. (*Məclisi alov işığı tutur.*) Görək nağıllarda danışılısın ki, bəli, Gürcüstan adında keçmişdə bir vilayət var imiş. (*Şeypur səsi gəlir.*) Nə şeypurdur?

S ə r k ə r d ə. Qibleyi-aləm! Vali tərəfindən elçi gəlir.

A ğ a M ə h ə m m ə d ş a h Q a c a r. Qoşuna xəbər elə, elçiyə yol versin. (*Sərkərdə gedir.*) Yəqin, İrakli öz mənfəətini anlayıb, təbəiyyət etmək istəyir. Çox aqılanə iş görür. Həm öz canını qurtarır, həm camaatın canını.

T a v a d K e y x o s r o v A v e l i a n i (*elçi sifətində daxil olub, kağızı verir*). Gürcüstan padşahı İkinci İrakli tərəfindən xidmətinizə məktubdur.

A ğ a M ə h ə m m ə d ş a h Q a c a r (*oxuyur*). Əgər sən özünü şah və cəmi İranın hökmranı hesab edirsən, nə üçün mənim paytaxtımı dağıdırsan və rəiyyətimi əsir edirsən? Əgər sən padşahsan, padşahanə rəftar et. Sənə lazımdır ki, fəthdən sonra camaata əminlik verəsən ki, ürəyi sənə yapışa. Sən gəl mənim bu təklifimi qəbul et! Davanı dayandır. Əsirləri azad et. Sonra mən hazıram sənənlə ittifaqnamə bağlamağa. Mən söz verirəm ki, bizim aramızda ittifaqnamə bağlansa, ona elə əməl edim, nə növ ki, mənim insafım, ürəyim və ədalətim mənə buyurur. Əgər mənim bu təklifimi qəbul etməyəsən, bil ki, mən ondan sonra Gürcüstanın hifzindən ötrü axıracan çalışacağam. Cəmi gürcü tayfasının ürəyi qisas arzusu ilə doludur. Və əlavə, Gürcüstanla həmməzhəb olan Rusiya heç vədə sənənlə Gürcüstana elədiyən zülmü qəbul etməz. (*Elçiyə.*) Gedib valiyi-Gürcüstana bizim də şərtlərimizi yetirərsən. Əgər qəbul etsə, biz söz veririk əsirləri azad edək. Tiflisdə dağılan evlərin təmiri üçün pul verək və vali ilə

ittifaqnamə bağlamağı qəbul edək. Əvvəla, Qarabağdan Gürcüstana davaya gələnlərin verilməsi; ikincisi, öz oğlanlarının birini girov versin və üçüncü, Gürcüstan valilərinin əlinə Azad xandan keçən almazı göndərsin.

Gürcüstan elçisi. Mən padşah tərəfindən sizə cavab verməyə vəkilməm. Padşah, namusuna və səltənətinə toxunan heç bir təklifi qəbul etməyəcək.

Ağa Məhəmməd şah Qacar. Onda ixtiyar sahibidir. Gedə bilərsən. Xoş gəldin. (*Elçi gedir.*) Elçini salamat ötürün, getsin. (*İşiq artıb məclisi tutur.*) Bəh, bəh, bəh!.. Nə gözəl çıraqbandır! Yan, ey Gürcüstanın gözünün nuru, şairlər təbinin mayəsi gözəl Tiflis! Yanginən, ta hurilərin gül çöhrəsinə bənzər şölən asimana bülənd olsun. Yanginən, ta afitabi-ələməfruz və cahangərd dastanını dünyanın hər qitəsinə yetirsin! Yanginən, ta buludlar səyyahları humaylar tamaşaya gəlsinlər! Sən də tamaşa et, ey uzaqdan almaz tək parıldayan Qaf dağı! Bu yanan sənin ürəyindir! Tamaşa elə, ey qoca Şeyx Sənan! Gələcək zəmanələrdə ziyarətinə gələnlərə Tiflis macərəsini nağıl elə! Qoy cəmi dünyada, yerlərdə, göylərdə zərbi-dəsti-Ağa Məhəmməd şah Qacar dillərdə söylənsin!

PƏRDƏ

DÖRDÜNCÜ MƏCLİS

ƏHLİ-MƏCLİS

Ağa Məhəmməd şah Qacar

Hacı İbrahim xan

Şahrux Rzaqulu Mirzə

Sərdar Mustafa xan

Cavad xan

Sadiq xan

Hüseyn xan

– vəzir

– Nadir şahın oğlu

– irəvanlı

– gəncəli

– sərkərdələr

Üç nəfər əlahiddə sərkərdə, qoşun əhli və fərraşlar

ƏVVƏLİNCİ NİMMƏCLİS

Muğan səhrasında Ağa Məhəmməd şah Qacarın çadırları.
Cavad xan, Mustafa xan, Sadiq xan, Hüseyn xan.

Cavad xan. Şahın fikri görəsən haradır? Qarabağdır, ya Xorasan?

Mustafa xan. Qarabağla hələ şahın işi olmayacaq. Şuşa şəhərinin hasarı çox möhkəmdir. Şəhər özü bir uca dağın üstündə düşüb. Ancaq bir tərəfdən üstünə yerimək mümkündür. Bu növ qələni almaq üçün atlı qoşun yaramaz. Piyada qoşun və güclü top lazımdır. Amma şahın qoşununun, demək olar ki, hamısı atlıdır. Bu qoşunla Şuşa qələsini almaq mümkün deyil. Necə ki, mümkün olmadı. Şahın Qarabağ barəsində olan tədbiri çox gözəl tədbirdir. Ətrafda qoyulan qoşun Qarabağın kəndlərini dağidar və çünki şəhərin zindəganlığı bağlıdır kəndlərə, şəhər əhli acından təngə gəlib, labüddən təslim olacaq.

Cavad xan. Yaxşı ki, biz təbəyyəət elədik. Yoxsa, yəqin indi Gəncə, İrəvan xanlıqları da Gürcüstan tək tar-mar olmuşdu. Mənim təbəyyəətimin səməri bu oldu ki, həm xanlığım əlimdə qaldı, həm rəyyəətim dağılmadı və həm Gürcüstandan gələn otuz min əsirin çoxusunu şah mənə bağışladı. Hələ də satıb qurtara bilməmişəm.

Mustafa xan. Mənim özümə şahın iltifatı az olmayıb. Əsirdən mənə də az bağışlamayıb. Əlavə Borçalı və Qazax mahallarını Gürcüstandan kəsib mənə bağışlayıb. Məni başdan çıxartmışdılar. Mən İraklinin zoruna və onun köməkliyinə xatircəm idim. Nə bilirdim ki, şahın tədbiri hamısına fəiq gələcək. Onun qoşunundan artıq tədbiri iş gördü.

Sadiq xan. Şahın iltifatından mən də şaki ola bilmərəm. Mənə də az əsir bağışlamayıb. Əlavə necə ki, görürsünüz, cəmi atlı qoşuna sərkərdə mən Sadiq xanam!

Hüseyn xan. Metsxetdən gətirdiyim dövlət mənə kifayətdir. Amma Metsxet keyfiyyəti hər yadıma düşəndə gülməyim tutur. Elə ki şah məni və Sadiq xanı göndərdi Metsxetə, şəhərə yetişib necə lazım idi kar gördük. Axırda yetişdik bir deyrə, rahiblər qaçmışdılar, deyr boş idi. Hücrələrin birinə daxil olub gördüm ki, divara bir nərdivan dayanıb. Dedim bu nərdivan nahaq yerə buraya qoyulmayıb. Nərdivana bir adam çıxartdım. Adam divarın üstündən güclü pul və cavahirat endirdi. Binəva rahiblər qaçan vaxt pulu gizlədib və qorxduqlarından nərdivanı da divara söykəli qoyub qaçılar.

Sadıq xan. Metsxet ki, dağıldı və biz də ki, qoşunu rahat elədik, mən bir nəfər atlı götürüb şəhərin ətrafına səyahətə çıxdım. Mən orada bir faciə gördüm. İndi də yadıma düşəndə ürəyim qana dönür.

Hüseyn xan. Nə faciə? Nağıl elə görək.

Sadıq xan. Şəhərin ətrafında gəzərkən yolum bir kəlisaya düşdü. Kəlisanın dörd ətrafı xaraba idi. Girdim həyəət. Həyəət həmçinin boş, amma bir küncdə balaca daxmada gördüm bir qoca kişi yapıncı altında yatıb və yanında da qoca bir erməni əyləşib. Bunların bu xaraba yerdə olmaqları mənə çox təəccüb gəldi. Ermənidən sual elədim ki, burada nə qayıırırsınız və bu yapıncı altında yatan kimdir? Erməni bir dərin ah çəkib cavab verdi ki, bu şəxs bir böyük vücut idi. Qırx il bunun adı cəmi məşriqzəmində ehtiramla çəkilib. Ömrünün axırında buna bədbəxtlik üz verdi. Mülkünü, malını, rəiyyətini tarac elədilər. Oğlanları fəryadına yetişmədilər. Cəmi yaxın adamları qaçıb dağıldılar. Ancaq buna havadar olan bir mən, heç kara gəlməyən qoca erməniyəm. Bu yapıncının altında yatan Gürcüstan padşahı İkinci İraklidir. Doğrusu, özümü saxlaya bilməyib, biixtiyar ağladım. Atın başını çöndərib yola düşdüm.

Mustafa xan. Bəs niyə əsir eləmədin?

Sadıq xan. Məgər insafdır, bir evi yıxılmış, məmləkəti dağılmış, çırağı sönmüş qoca kişini əsir edəsən? Ondan sonra məgər Allahın qəzəbindən qurtarmaq olar?.. Deyəsən şah gəlir. (*Gedir.*)

Mustafa xan. Lazımdır Sadıq xanın bu cür hərəkətini şahın qulluğuna ərz etmək.

Hüseyn xan. Bu bir fikir deyil, şahın Sadıq xana o qədər məhəbbəti var ki, bizim sözüümüzü şeytanlıq hesab edib, inanmayacaq və inansa da ona bir şey etməyəcək. O bizi yoldaş bilib bu sirri bizə açdı, nə rəvadır yoldaşlıqda onu şahın qəzəbinə salaq, yaxşı sifət deyil.

Gedirlər.

Ağa Məhəmməd şah Qacar (*Hacı İbrahim xanla daxil olur*). Hacı İbrahim xan! Belə deyirlər ki, Şirvan əhli mən göndərdiyim hakimi öldürüblər. Əlbəttə, o camaata görə böyük tənbih olsun, bir də bu cürəti eləməsinlər.

Hacı İbrahim xan. Hakim camaata çox zülm eləyirdi. Camaat da dada gəlib bu əməli tutub.

Ağa Məhəmməd şah Qacar. Mən ki o hakimi zülmünə görə əzl eləmişdim.

Hacı İbrahim xan. Bəli, qurban. Sizin bu mərhəmətiniz camaatı cürətə gətirib. Odur ki, hakimi öldürüblər. İndi Şirvan camaatı ağsaqqalları hüzeni-aliyə göndərib, üzr istəyirlər. Təvəqqe edirlər ki, onların əvvəlki xanlarını özlərinə verəsiniz. Xan özü də həmçinin izhari-təbəiyyətlə dərbari-aliyə gəlib.

Ağa Məhəmməd şah Qacar. Şirvan əhlinə xəbər göndər ki, mən onların təqsirlərindən keçdim və xanlarını da bağışlayıb öz yerində baqi qoyuram. Xanlar hamısı buradadırlarmı?

Hacı İbrahim xan. Bəli, qurban.

Ağa Məhəmməd şah Qacar. Mən təəccüb edirəm İbrahim xana. Bilmirəm o nəyə xatircəm olub, bizim qoşunumuzun müqabilində durub. Keçmişdə Gürcüstana, İrəvana ümid bağlayırdı. İndi fikri nədir? Nə olardı, o da sair xanlar tək beyət edib, itaətə gələydi və mən də onu öz yerində qoyardım. Məgər bilmir ki, mən Şuşanı alaçağam? Məgər mənim divanımın sədası onun qulaqlarına çatmayıb?

Hacı İbrahim xan. Qibleyi-ələm, onun yanında bir nəfər çox aqıl şəxs var. Molla Pənah adlı, Vaqif təkəllüs. İbrahim xanın hər bir məsləhəti onunla olur. Xanın Şuşa qələsində möhkəm durmağına bais Molla Pənahdır. Həmin şəxsdir ki, qibleyi-ələmin göndərdiyi fərdə cavab yazmışdı:

Gər nigahdari-mən anəst ki, mən midanəm,
Şişərə dər bəğəli-səng nigah midarəd¹.

Ağa Məhəmməd şah Qacar. Yadıma düşdü, görünür, həqiqət kamallı şəxsdir.

Hacı İbrahim xan. Bəli, qurban. Onun təbinə və kamalına söz ola bilməz.

Ağa Məhəmməd şah Qacar. Buyur sərkərdələrin və xanların hamısını buraya çağırınsınlar. (*Hacı İbrahim xan gedir.*) Qaldı bir Xorasan səfəri, inşallah, bu da qurtarar. Qayıdarıq Qarabağ üstünə. Amma mən yenə ümidvaram ki, İbrahim xan özü peşman olub, beyətə gələ. (*Sərkərdələr daxil olurlar.*) Həzərat, budur, neçə müddətdir, biz çalışırıq və çalışmağımızın da nəticəsi aşkardır. Bunun hamısı əvvəl Allahın tövfiqindəndir və sonra sizin rəşadətinizdən.

¹ Əgər məni saxlayan mənim tanıdığımdirsə, o, şüşəni dağın bağrında saxlaya bilər.

İndi bizim bir ağır səfərimiz qalıb, o səfər Xorasan səfəridir. Gərək buradan Xorasana yola düşək. Mən belə güman edirəm ki, Xorasanı davasız alağ. Çünki nə Nadir Mirzə və nə atası kor Şahrux bizim müqabilimizə çıxa bilməyəcəklər.

Sadıq xan. Qibleyi-aləm, biz hamımız indiyədək sədaqətlə qulluq etmişik. Yenə hazırıq qulluq etməyə. Xorasanın alınmağına da şəkk ola bilməz və dava olsa da, eyib etməz. Çünki əlahəzrətin dövlətinin sayəsindən nə qoşun yorulub, nə sərkərdələr. Amma bəndeyi-həqir, sərkərdələr və qoşun tərəfindən hüzeni-şahənşahiyyə bir ərz edəcəyəm.

Ağa Məhəmməd şah Qacar. De görüm, Sadıq xan.

Hacı İbrahim xan daxil olur.

Sadıq xan. Qibleyi-aləm, bu yerin ki, biz düşmüşük, adına Muğan deyərlər, o yerdir ki, burada qədim İran şahları başlarına tac qoyublar. Bu yerdə Nadir şah başına İranın tacını qoyub və Şah Səfinin qılıncını bağlayıb. Biz kəmtərin sərkərdələr və qoşun əhli təvəqqeyi-acizənə edirik ki, əlahəzrəti-şahənşah bizə tacgüzarlıq bayramını bu Muğanda nəşib eləsin.

Ağa Məhəmməd şah Qacar. Həzərat! Bu təklif mənə nəçə dəfə olub, mən qəbul etməmişəm. Onun səbəbini də indi sizə bəyan edərəm. (*Vəzirə.*) Hacı İbrahim, tacı və qılıncı gətir. (*Hacı İbrahim xan gədir.*) İndi ki siz belə təkid edirsiniz, mən də qəbul edirəm.

Sərkərdələr. Qibleyi-aləm, hamımız təvəqqe edirik.

Hacı İbrahim xan tacı və qılıncı xoşçada gətirib,
dizi üstündə çökür şahın qabağında.

Ağa Məhəmməd şah Qacar. Mənim əziz və sevgili sərkərdələrim! Bir şəxs ki, camaat və qoşun bərgüzidə edib təbəiyyə göstərə, o şəxs padşah olar. İstər başına tac qoydu, ya qoymadı. Tacgüzarlıq padşahlar arasında ancaq bir rəsmidir. Amma mən bu rəsmə ayrı bir nəzərlə baxıram. Bu qılınc ki, görürsünüz, şah Səfinin qılıncıdır. Bunu cəmi Səfəvi padşahları bir-bəbir bellərinə bağlayıblar və mən o vədə bu qılıncı bağlaya bilərəm ki, Şah Abbas Səfəvi tək padşahın bərabəri olam və padşah İsmayıl tək islama rəvac vermiş olam. Amma indi sizin xahişinizə görə bu qılıncı bağlayıb dərğahirəbbilələmdən iltimas edirəm ki, mərhəmət nəzərini İranın üstündən

kəsməsin və mən fəqir bəndəsini də şah Abbas məqamına yetirsin. (*Qılncı öpüb bağlayır.*) Qılncı bağladım, amma bu tacı əsla başıma qoymayacağam. Bu tac Nadirin tacıdır. Bunun dörd qızıl lələyi iqlimin təsxirini sübut edir. Farsistanın, Hindistanın, Türküstanın və Əfqanıstanın. Mən indiyədək məmləkət almamışam, ona görə ancaq bu bir dənə cıqqanı bu tacdan götürüb başıma vururam. (*Cıqqanı başına sancır.*) İlahi, vətəni bəliyyatdan hifz elə! Salamat olsun vətən, salamat olsun İran!

Hacı İbrahim xan və sərkərdələr (*bərabər*). Qibleyi-aləm, tacınız mübarək olsun!

Sadıq xan (*uca yerdən*). Ey İranın rəşid qoşunları! Bilin, bu gün İran üçün böyük bayramdır! Bu gün, Ağa Məhəmməd şah Qacar İran padşahlarının tacını başına qoymaqla İrani şərəfraz elədi. Təbirlər vurulsun. Topların, tufənglərin nərəsi asimana bülənd olsun! Payəndə bad Ağa Məhəmməd şah Qacar!

Tufəng atılır, qoşundan səs gəlir: payəndə bad
Ağa Məhəmməd şah Qacar!

PƏRDƏ

İKİNCİ NİMMƏCLİS

Xorasan. Ağa Məhəmməd şahın mənzili.
Hacı İbrahim xan və Sadıq xan.

Hacı İbrahim xan. Mən, doğrusu, çox ehtiyat eləyirəm. Bu tövr ki bəxt şahə yardır, qorxuram axırı bədbəxtlik ola. Mən belə güman eləyirdim ki, Xorasanda böyük dava olacaq və camaat Nadir Mirzəni saxlayacaq. Xorasanın davasız ələ keçməyini heç kəs güman etməz idi.

Sadıq xan. Axıra qalan Qarabağdır. Məgər Qarabağ Gürcüstandan möhkəm duracaq? Mən yəqin etmişəm ki, Qarabağın əhli acından dava etməyi bacarmayıb, təslim olacaqdır. Ondan sonra cəmi İran olacaq bir can və canın başı Ağa Məhəmməd şah olacaq. Dəxi bədbəxtlik haradan ola bilər?

Hacı İbrahim xan. Allahın işini bilmək olmaz. Ancaq mən hər namaz qılanda və hər gecə yatanda dua eləyirəm, deyirəm: pərvərdigara, sən şahı bələdan saxla.

Sadıq xan. Sən ümidini şahın tədbirlərinə bağla. O tədbirin sahibi özünü beləyə düçar etməz.

Hacı İbrahim xan. Xan, mənim qorxum Rusiya tərəfindəndir. Nə qədər olsa, Rusiya və Gürcüstan camaatı həmməzhəbdir. Mən inana bilmirəm ki, Rusiya Gürcüstan qisasını almaq fikrinə düşməyər.

Sadıq xan. Bu nahaq təşvişdir, Hacı İbrahim xan. Rusiya dövləti əgər Gürcüstana kömək vermək istəsəydi, vaxtında verərdi. İndi bədən xərəbeyi Bəsrə verilən köməkdən nə fayda?!

Ağa Məhəmməd şah Qacar (*daxil olur*). Sadıq xan, get Şahrüxü buraya gətir! (*Sadıq xan çıxır.*) Doğrusu, Hacı İbrahim xan, Allah qisası qiyamətə qoymaz. Nadirin günahının cavabını övladı verir.

Sadıq xan (*Şahrüxü gətirir*). Qibleyi-aləm! Budur Nadirin oğlu Şahrüx Rzaqulu Mirzə.

Ağa Məhəmməd şah Qacar. Yaxına gəl, qoca.

Şahrüx. Kimdir məni yaxına çağıran?

Sadıq xan. Səninlə danışan İranın şahı Ağa Məhəmməd şahdır.

Şahrüx. İranda mən bir şah tanıyırdım, mənim atam Nadir şahı.

Ağa Məhəmməd şah Qacar. Hədyan danışma, qoca, yaxına gəl! Sadıq xan, onu yaxına gətir! (*Şahrüxü yaxına gətirirlər.*) De görüm, oğlun Nadir Mirzə haradadır?

Şahrüx. Nadir Mirzə Əfqan tərəfə keçib. Neyləyirsən Nadir Mirzəni? Mən onun əvəzinə gəlmişəm.

Ağa Məhəmməd şah Qacar. Qoca, sən dünyada çox müsbət çəkibsən. Mən istəmirəm sənin axır günlərin də əziyyətlə keçsin. Mən bilirəm Nadir hər nə cavahirat qoyub, hamısı səndədir. Bundan sonra onların heç biri sənə lazım deyil. Gərək verəsən mənim xəzinəmə.

Şahrüx. Mənə Nadirdən heç şey qalmayıb.

Ağa Məhəmməd şah Qacar. Qoca, nahaq yerə özünü əzaba düçar eləmə, sənə əziyyət edərlər. Amma xoşla cavahiratın yerini desən, həmişə mənim iltifatım sənin üstündə olar.

Şahrüx. Sənin iltifatın mənə lazım deyil. Buyur, hər nə əziyyət edəcəklər, etsinlər. Mən anadan dünyaya bədbəxt gəlmişəm, bədbəxt də gedəcəyəm. Mən iyirmi yaşından indiyədək öz korluğuma ağlayıram. Ağlamaqdan da gözlərimin yaşı qurtarıb, əvəzinə ciyərimin qanı gəlib tökülürdü. İndi mən şükür eləyirəm Allahın dərgahına

ki, mən koram və mənim atam Nadir şah tək padşahın məsnədində əyləşəni gözlərim görmür. Kim deyir dünyada insaf var? Kim deyir dünyada ədalət var? Əgər dünyada insaf və ədalət olsaydı, Nadir şahın Rzaqulu Mirzə tək istəkli oğlu öz atasının xacəsinin qabağında əsir saxlanmazdı. Kim deyir dünyada insaf var? Kim deyir ədalət var? Əgər dünyada insaf və ədalət olsaydı, tərən yerində zağ və zəğan oturmazdı. (*Ağlayır.*) Ox!.. Yoxdur dünyada ədalət, yox, yox!.. Gözlərim əlimdən gedib, bu quru nəfəsi də bundan sonra istəmirəm, aparın, nə eləyəcəksiniz eləyin.

Ağa Məhəmməd şah Qacar. Sadıq xan! Bu qocanı verər-sən fərraşların əlinə. Nadirin cavahiratını bərbəbir bundan istərlər. Ələlxüsus böyük yaqutu vermək istəməsə, lazımı əziyyət buna verərlər.

Sadıq xan Şahrüxü aparır.

Hacı İbrahim xan. Qibleyi-ələm, nə qədər olsa, bu, padşah oğludur. Qırx beş ildir ki, Allahın işıqlı dünyasına həsrətdir. Ona əziyyət vermək insaf deyil.

Ağa Məhəmməd şah Qacar. Hacı İbrahim xan! Bu, Nadirin oğludur. Əgər Nadirin cəmi övladını kabab edəm, yenə mənim ürəyimin yarası sağalmaz. Nadir mənə yaman yara vurub, Hacı İbrahim xan!

Sadıq xan (*daxil olur*). Qibleyi-ələm, Süleyman xan tərəfindən hüzeni-aliyə məktubdur. (*Kağızı verir.*)

Ağa Məhəmməd şah Qacar (*kağıza baxıb*). Hacı İbrahim xan! Sərkərdələri buraya çağır!

Hacı İbrahim xan. Qibleyi-ələm, rənginiz qaçdı, nə xəbərdir gələn?

Ağa Məhəmməd şah Qacar. Bu saat bilərsən. Çıx sərkərdələri buraya çağır. (*Hacı İbrahim xan çıxır.*) Bu yaxşı olmadı.

Fərraşbaşı (*daxil olur*). Qibleyi-ələm, cavahiratın bir-bir yerini deyir. Amma böyük yaqutu vermək istəmir. Hər nə qədər əziyyət edirik, olmur. Dırnaqlarının arasına mıx çaldıq. Belindən parça-parça dəri qoparıb yerinə duz tökdük, yenə demir.

Ağa Məhəmməd şah Qacar. Necə demir? Get deyinən, onun başının ətrafına xəmir yapışdırıb ortasına qurğuşun töksünlər. Onda yaqutun yerini yəqin deyər. (*Fərraşbaşı çıxır, sərkərdələr və Hacı İbrahim xan daxil olurlar.*) Camaat, Süleyman xandan kağız

gəlib. (*Kağızı verir Hacı İbrahim xana.*) Hacı İbrahim xan, al bu kağızı oxu, sərkərdələr qulaq assınlar.

Hacı İbrahim xan. Məruzi-hüzuri-ali olsun ki, otuz beş min rus qoşunu general Valeriyən Zubovun təhti-rəyasətində Lənkəran və Badkubə qələələrini alıblar. Gəncə və Şamaxı həmçinin keçib Rusiyanın ixtiyarına. General Zubov əyləşib Muğanda, Azərbaycan üstünə yerimək xəyalındadır və Azərbaycanı təsxir edəndən sonra, Tehran üstünə gedəcək.

Ağa Məhəmməd şah Qacar. Həzərat! Kağızın məzmununu bildiniz. Rusiyanın qoşunu cürət edib İran torpağına ayaq qoyub. Amma mənəm rəşid qoşunum onun müqabilinə şir tək gedəcək. Ümidvaram ki, Allahın köməklili ilə bir az müddətdə Rusiya qoşununun İran torpağında bir nişanəsi də qalmaz.

Sadıq xan. Qibleyi-aləm. Rusiyanın otuz beş min qoşunu müqabilində əlahəzrətin həştad min qoşunu var. Bir belə qoşununun müqabilində Rusiya qoşunu məgər davam edə biləcək?

Ağa Məhəmməd şah Qacar. Dayanmayın, gedin qoşunu hazır edin!

Sərkərdələr gedirlər.

Fərraşbaşı (*daxil olur*). Qibleyi-aləm buyuran tək edib, yaqutu aldıq. (*Yaqutu verir.*)

Ağa Məhəmməd şah Qacar. Öldü, ya sağdır?

Fərraşbaşı. Xeyr, qurban, sağdır, amma canı azdır.

Ağa Məhəmməd şah Qacar. Ona gedib deyərsən ki, əziyyətinə səbəb özü oldu və sabah göndərərsən getsin Mazandarana. (*Fərraşbaşı çıxır.*) Hacı İbrahim xan!

Hacı İbrahim xan. Bəli, qurban.

Ağa Məhəmməd şah Qacar. Mən sərkərdələrə dediyim sözləri eşitdin?

Hacı İbrahim xan. Bəli, qurban, eşitdim!

Ağa Məhəmməd şah Qacar. Sən yəqin eləyibsən ki, mən dediyim tək eləyəcəyəm?

Hacı İbrahim xan. Əlbəttə, gərək qibleyi-aləmin xahişi əmələ gələ.

Ağa Məhəmməd şah Qacar. Hacı İbrahim! Mən səni indiyədək çox aqıl şəxs hesab edirdim. Amma heyf, sədd heyf mənəm

zənnimə! Mən güman eləməzdim ki, sən də mənim sərkərdələrim
tək ağlısızsan. Sənin tək aqıl şəxs heç xəyal edə bilərmə ki, mən
aparım öz başımı Rusiyanın fulad divarına döyüm və ya qoyun
sürüsünə bənzər qoşunumu aparam Rusiyanın müntəzəm qoşunun
top-tüfənginin qabağına verəm. Mən bilirəm nə eləyəcəyəm. Bir
rus gülləsi mənim qoşunuma çatmayacaq. Qoy Rusiyanın qoşunu
nə qədər yeriyəcək yerisin! Lənkəranla Tehranın arasını biyabana
döndərəcəyəm, hər nə tapsalar alsınlar. Gəl dalımca!

Gedirlər.

PƏRDƏ

BEŞİNCİ MƏCLİS

ƏHLİ-MƏCLİS

Ağa Məhəmməd şah Qacar
Hacı İbrahim xan
Sadıq xan
Səfərəli } pişxidmətlər
Abbas bəy }

Bir nəfər sərkərdə

Şuşa qələsi. Məhəmməd Həsən ağanın evində Ağa Məhəmməd
şahın mənzili. Məclis ortadan iki bölünüb: sağ tərəfdə Səfərəli
və Abbas bəy pişxidmətlərin otağı, sol tərəfdə Ağa Məhəmməd
şah Qacarı yatacaq otağı. Otağın ortasından qırmızı ipək pərdə
çəkilib. Pərdənin dalında Ağa Məhəmməd şah Qacarı taxtı
qoyulub. Ağa Məhəmməd şah Qacar döşək üstündə əyləşib,
yanında piysuz, qabaqda Hacı İbrahim xan ayaq üstündə durub.

Ağa Məhəmməd şah Qacar. Doğrudur, Hacı İbrahim xan,
bir şəxsi ki, Allah ucaldı, onu məxluqat heç vəchlə aşağı sala bilməz
və bir şəxsi ki Allah aşağı sala, cəmi məxələqəllah yığıla ucaldı bil-
məz. Əgər, xudanəkərdə, bizim qoşunumuz rus qoşunu ilə rubəru
gələydi, bir atımız qalmazdı və Allahın əli mənim üstümdə olma-
saydı, indi rus cümlə İrana malik olmuşdu. Qəzanın işini gör. Dava
əsnasında imperatriçə vəfat edir, yerinə oğlu əyləşir və o da hökm

edir ki, İran üstünə gedən qoşun geri qayıtsın. Çox böyük xoşbəxtlikdir, Hacı İbrahim xan.

Hacı İbrahim xan. Bəli, qurban. İnşallah, həmişə Allahın tövfiqi qibleyi-aləmin üstündə olacaq.

Ağa Məhəmməd şah Qacar. Mən necə ki, yəqin etmişdim, elə də oldu. Şuşa qələsinə davasız malik olduq. Heyf ki, İbrahim xan ələ keçmədi. Amma ümidvaram ki, bu gün İbrahim xanın ya özü və ya başı gələ. Onun dalınca gedən iki min adamın əlindən haraya qaça biləcəkdir? O şair Molla Pənah necə oldu?

Hacı İbrahim xan. Qibleyi-aləm, zindana salıblar.

Ağa Məhəmməd şah Qacar. Xub, sabah, mənə yazdığı fərdin ləzzətini ona göstərərəm.

Hacı İbrahim xan. Qibleyi-aləm, deyirlər Molla Pənah gecə vaxtə görüb, deyirmiş ki, mənə Ağa Məhəmməd şah öldürə bilməyəcək.

Ağa Məhəmməd şah Qacar. Nə eləyim, cümə axşamı olmayaydı, onun vaxtəsinin doğru olmağını ona sübut edəydim!.. Amma İbrahim xan ələ keçməsə, mən rahat ola bilməyəcəyəm.

Hacı İbrahim xan. Qibleyi-aləm, İbrahim xan quş da olsa, iki min rəşid atlının qabağından heç bir yana qaçıb qurtara bilməz.

Ağa Məhəmməd şah Qacar. Allah sən deyəni eləsin. Hacı, dəxi get, rahat ol. Mənə tək qoy, yatmaq vaxtı yaxınlaşır. Şam namazı qılı. (*Hacı çıxır, şah canamaz gətirib istəyir açsın. Bu halda Sadıq xan daxil olur.*) Nə var? Niyə gəldin.

Sadıq xan. Qibleyi-aləmin fərmayişinə görə gəlmişəm.

Ağa Məhəmməd şah Qacar. Kim yetirdi sənə mənə fərmayişimi?

Sadıq xan. Səfərəli.

Ağa Məhəmməd şah Qacar. Buraya çağır onu. (*Sadıq xan çıxır.*) Məgər bu biinsaflar mənə bir dəqiqə rahat qoymazlar? (*Səfərəli daxil olur.*) Nə vaxt mən sənə dedim get Sadıq xanı çağır?

Səfərəli. Yarım saat bundan əqdəm.

Ağa Məhəmməd şah Qacar (*qəzəbli*). Yalan deyirsən, namərbut!

Səfərəli. Ola bilər ki, mənə qulaqlarım qibleyi-aləmin fərmayişini düzgün eşitməyibdir.

Ağa Məhəmməd şah Qacar. Bir qulaqlar ki, mənə fərmayişimi dürüst eşitməyələr, mənə lazım deyillər. Get cəllada degi-

nən qulaqlarının ikisini də kəssin. (*Səfərəli çıxır. Sərkərdə daxil olur.*)
Hə, necə oldu?

Sərkərdə. Qibleyi-aləm, Tərtər çayının kənarında yetişdik İbrahim xana. Üstündə beş mindən ziyadə atlı var idi. Çox dava elədik və İbrahim xanın qoşunundan da çox qırdıq. Amma çox olmaqlarına görə bizə faiq gəldilər. Xanı ələ gətirə bilmədik. Qaçdı Car Biləkan tərəfə.

Ağa Məhəmməd şah Qacar. Yalan deyirsən, namərbut! Doğrusunu de görüm, dava eləyibsən, ya yox? İbrahim xan haradan alırdı beş min qoşunu? Sən bilirsən ki, bu neçə ilin müddətində Qarabağın adamları bir halətə düşüblər ki, qollarından tutan olmasa, yatdıqları yerdən dura bilmirlər. Doğrusunu de görüm, dava eləyibsən, ya yox?

Sərkərdə. Qibleyi-aləm, necə ki, ərz elədim, elədir.

Ağa Məhəmməd şah Qacar (*durur ayağa*). Yalan deyirsən, yalan deyirsən! İbrahim xan iki yüz adamdan artıq aparmayıb! Qorxub qaçıbsız! Doğrusunu de! Yoxsa, and olsun Allaha, ətini tikə-tikə kəsdirib gözünün qabağında yandıracağam!

Sərkərdə. Sahibi-ixtiyarsınız, qibleyi-aləm. Amma necə ki, ərz elədim, o növdür.

Ağa Məhəmməd şah Qacar. Apardığın adamdan nə qədər qırılıb?

Sərkərdə. Qoşun hamısı salamat qayıdıb.

Ağa Məhəmməd şah Qacar. Get! Məlum oldu! Sabah sən də və sənin qoşunun da lazımı ənamınızı alarsınız. (*Sərkərdə gedir.*) Qalsın sənin tənbehin sabaha. Görünür, qarabağlıların küyündən qorxub qaçıblar. Dəxi bilmirlər ki, ölümdən qaçıb ölümə düçar gələcəklər. Yox, yox... Mən buna səbr edə bilməyəcəyəm. Necə ola bilər ki, mən Ağa Məhəmməd şah Qacar olam, cəmi İran mənim təhtisəltənətində ola, bir Qarabağ xanı iki yüz atlı ilə mənim əlimdən qaçıb qurtara! Yox, tab gətirə bilməyəcəyəm, görünür, yumşalmışam! Eybi yoxdur, yenə qiyaməti bərpa elərəm. Yenə Ağa Məhəmməd şah Qacar gözlərinin qızarmağını görürlər. (*Otaqda hirsli gəzinir. Səfərəli qulaqları dəsmalla sarınmış və Abbas bəy öz otaqlarına girirlər.*)

Səfərəli. Öhö... öhö... öhö... (*Ağlayır.*)

Abbas bəy. A kişi, yekə adamsan, uşaq tək niyə ağlayırsan?

Səfərəli. Abbas bəy, niyə ağlamayım? Mən Qarabağda bir adam sayılırdım. İndi bu sifətdə mən camaat üçün çıxamı biləcəyəm? Mənim qulaqlarımı kəsdirincə şah buyuraydı, birdəfəlik boynumu vuraydılar, bundan yaxşı olardı. (*Ağlayır, şah qulaq verir.*)

Abbas bəy. Ağlama, ayıbdır. Bir də şahın hirsini bərk tutub. Xudanəkərdə, eşidər, qəzəbi bir az da şiddət elər.

Ağa Məhəmməd şah Qacar (*qeyzli*). Kimdir qapının dalında səs eləyənlər? İçəri gəlin! (*Səfərəli və Abbas bəy daxil olur.*) Səfərəli, sən sən övrət tək ağlayan? Gör mənim sənə nə qədər iltifatım var ki, sən başını bədəninə qoymuşam! Abbas bəy, sən də küy eləyib mənim istirahətimi pozursan?! Gedin, sabah hər ikinizin gərək başı kəsiləcək. Sizdən savayı bir neçə da naçizlər var, onların da başı kəsiləcək. Sabah gərək köllədən bir minarə qurduram ki, Şəmkir minarəsindən uca ola. O minarənin başında sizin ikinizin başını qoyduracağam, gedin! (*Səfərəli və Abbas bəy çıxırlar.*) Çoxdandır, divan eləməmişəm. Amma sabah gərək davadan qaçanlara özümü göstərəm. Gərək sabah Qarqar çayında su əvəzinə qan axa! Gərək sabah bir elə divan eləyim ki, Arazla Kürün arası zəlzələyə gələ! Gərək bir divan eləyəm ki, həzrəti-Musa minlərcə balaca uşaqlar başı kəsdirmiş Fironun günahının əfvini Allah dərgahından istigəsə eləyə! Gərək bir divan eləyəm ki, Əmir Teymurun sümükləri Səmərqənddə cümbüşə gələ! (*Nəfəsini ağır-ağır çəkir.*) Gərək Bağrıqan dağının sinəsindən ələman sədəsi kəhkəşani-fələkə dürəklənə! Gərək bir divan eləyəm ki, Hüccac ibni-Yusif başını qəbirdən qovzayıb afərin desin! Of!.. Nə çətin əmdir padşahlıq! (*Piysuzu götürüb gedir pərdənin dalına.*)

Səfərəli və Abbas öz otaqlarında.

Səfərəli. Şahın sözü sözdür. Sabah ikimizin də başımız kəsiləcək.

Abbas bəy. Qəzanın təqdirinə çarə yoxdur. Ağa Məhəmməd şah taxta əyləşəndən indiyədək minlərcə bizdən artıq canları yox eləyib, indi növbət bizə düşüb.

Səfərəli. Bəli, əlac yoxdur, sən get bu gecəni öz övrət-uşağınla keçir. Mən də tək adamam, əyləşim, razü niyaz eləyim. Bəlkə Allah keçmiş günahları bağışlaya. Bir də, Abbas bəy, doğrusu, Qarabağı bu halda görməkəndənsə, ölmək yaxşıdır. Ölkə viran, evlərdə çörək

yoX, anaların döşünün südü quruyub. Ac qalmış südəmər balaların mələşməsindən yer, göy titrəyir. Xan başını götürüb diyarbədiyar düşüb. Bir diqqətlə baxırsanmı, Abbas bəy, bu böyüklükdə şəhərdə necə sakitlikdir. Küçələrdə bir zinəfəs tapılmır. Ancaq, bir havada nəş arzusunda gəzən kərkəslərdən savayı bir canlı görünmür. Günorta və axşam müəzzin səsinə savayı bir səs eşidilmir?! Heç diqqətlə bir əzan səsinə qulaq veribsənmi? O, əzan səsi deyil, ciyərlər naləsidir. Bu nədəndir? Ondandır ki, xalq qorxusundan çəkilib evinə, qapıları bağlayıb, külfətini yığıb başına, qara gününə ağlayır... Abbas bəy, axır biz qarabağlıyıq, bunu gərək bizim namusumuz götürməsin.

A b b a s b ə y. Bilirsən, Səfərəli, nə var? Niyə biz ölürük? Qoy şah ölsün. İranda yetimlərin, dul övrətlərin fəryadı ki, çıxıb göyə! Qoy, bir nəfs ölsün, bəlkə neçə min nəfs dirilə.

S ə f ə r ə l i. Abbas bəy! And olsun Allaha, sən mənim ürəyimdən xəbər verdin. Şah gərək ölsün! Özü də bu xəncərlə öləcək. Qoy onun öz başı, təmiri fikrində olduğu minarənin bünövrəsinə qoyulsun və minarəni də xudavəndi-ələmin yədi-qüdrəti tiksın.

A b b a s b ə y. Onda şah yatmışkən girək içəri, fürsət əldən getməsin.

Hər ikisi qəmələrini çəkib girirlər şah yatan otağa. Abbas bəy qabaqca yeriylə pərdəni yığışdırır əlinə. Qıçları tutulub, pərdə əlində qalır. Şah qədim xırda şüşəli pəncərənin yanında yatıb. Pəncərəyə ayın işığı düşüb. Taxtın ayağının altında piysuz yanır. Abbas bəy və Səfərəli bir qədər vaxt bir-birinin üzünə baxırlar. Axır Səfərəli cəld şahın üstünə gedib, qəmənı sancır onun ürəyinə. Abbas bəy və Səfərəli qaçirlar. Ağə Məhəmməd şah Qacar hövlnək yerindən qalxıb, onların dalınca, əli ürəyində, qapıyadək yüyürür, sonra qayıdıb otağın ortasında yıxılır.

Ağə Məhəmməd şah Qacar. Ey xanəxərab, İrənra viran kərđi!¹ (Ölür.)

PƏRDƏ

¹ Ey evi dağılmış, İrənı viran qoydun.

NƏRİMAN NƏRİMANOV

(1870–1925)

Nəriman Kərbəlayı Nəcəf oğlu Nərimanov 1870-ci il aprel ayının 14-də Tiflisdə anadan olmuşdur. İbtidai təhsilini Tiflis ruhani məktəbində (1879–1885) almış, Zaqafqaziya (Qori) müəllimlər seminarıyasının əsas şöbəsinə daxil olmuş, oranı bitirmişdir (1885–1890). Əmək fəaliyyətinə Borçalı qəzasındakı Qızılhacılı kənd məktəbində müəllim kimi başlamışdır (1890–1891). Bakıda Pobedonostsevin şəxsi gimnaziyasında, III Aleksandr adına Bakı kişi gimnaziyasında müəllim, müfəttiş işləmişdir. İlk xalq qiraətxanasını açmışdır (1894).

“Nadanlıq” (1894), “Şamdan bəy” (1895), “Nadir şah” (1899) pyeslərini, “Bahadır və Sona” (1896) romanını, “Seyidlər ocağı”, “Pir” (1913), “Bir kəndin sərgüzaştı” (1915) və s. hekayələrini yazmışdır.

Odessa şəhərində Novorossiysk İmperator Universitetinin tibb fakültəsində oxumuşdur (1902–1908). “Həyat”, “İrşad” qəzetlərində “Nər”, “Arı bəy” imzaları ilə felyeton, siyasi-publisist və ədəbi-tənqidi məqalələri ilə çıxış etmişdir. İctimai-siyasi fəaliyyətinə görə təqiblərə məruz qalmış, sürgünlərdə olmuşdur...

RSFSR Xalq Milli İşlər Komissarlığı Yaxın Şərq şöbəsinin müdiri və bir çox dövlət vəzifələrində çalışmışdır. 1922-ci ildə SSRİ MİK sədri seçilmişdir, 1925-ci il martın 19-da Moskvada iş başında qəflətən vəfat etmiş, Qızıl Meydanda Kreml divarı yanında dəfn edilmişdir.

NADİR ŞAH

Beş məclisdə faciə

ƏHLİ MƏCLİS

Şah Sultan Hüseyn xan	– 1717-ci ildə fars padşahı, padşahlığa layiq olmayan bir zat, 60 yaşında
Ədhəm xan	– onun müqərrəb vəzirlərindən
Şah Təhmas	– Hüseyn xanın oğlu, 25–35 yaşında
Cəfər xan	} – vəzirlər
Məhəmməd xan	
Rza xan	
Gürcü bəy	– sərkərdə

Nadir	– 30–47 yaşında
Gülcahan	– Nadirin övrəti
Rzaqulu	– onun oğlu, 15–20 yaşında
Cavad	– Nadirin dayısı, 70 yaşında
Əvvəlinci yolçu	– 20 yaşında
İkinci yolçu	– 50 yaşında
Yaraqlı qaçaqlar və kənd adamları	
Mirzə Mehdi xan	– 40 yaşında, Nadirin müqərrəblərindən
Heydər xan	– 40 yaşında, Şah Təhmasibin müqərrəb vəzirlərindən
Saleh bəy	} – Nadiri öldürən xanlar
Musa bəy	
Ələşrəf bəy	
Fərraş	

BİRİNCİ MƏCLİS

Vaqe olur İsfahan şəhərində 1717-ci ildə, Şah Hüseyn xanın otağı, qapıda iki fərraş, xanın taxtı.

Ədhəm xan. Tamam üç saatdır gözləyirəm, bu vaxtadək hələ cavab vermir. Kim bilir yadır, ya balaca uşaqlarla oynayır. Amma dövlətin işləri getdikcə çətinləşir, nə etməli? (*Fikrə gedir.*)

Qapı açılır, Şah Hüseyn xan yan otaqdan daxil olur.

Şah Hüseyn xan (*taxta əyləşir*). Xeyir ola, Ədhəm?

Ədhəm xan. Xeyirdir, qibleyi–aləm!

Şah Hüseyn xan. Bəs nə əcəb belə tezdən gəlibsən?

Ədhəm xan. Qibleyi–aləm sağ olsun! Bir neçə gün bundan müqəddəm xəbər gəlibdir ki, kürdlər dövlətin üzünə ağ olub, Cavad xanı və fərraşları öldürüblər...

Şah Hüseyn xan. Cavad xanı? (*Fikrə gedir.*) Cavad xan gərəkdir çoxdan öləydi; çünki onun zərərdən səvay dövlətə heç bir xeyri yox idi, tövcünü vaxtında yığa bilmir və yığanda da min dava ilə.

Ədhəm xan. Qibleyi–aləm! Tövcü vaxtında yığılsa da, yığılmasa da dövlətin halına bir o qədər təfavüt etmir.

Şah Hüseyn xan. Necə ki, etmir?

Ədhəm xan. Mahalların xanları xəzinəyə ancaq cüzi bir şey verib, qalanını özləri sərf edirlər.

Şah Hüseyin xan. Düşünmürəm, necə özlərinə sərf edirlər?

Ədhəm xan. Qibleyi-aləm! Qədimdən qayda bu üzrə olubdur: xanlar dövlətdən mahalları icarə edib tövcünü özlərinə sərf edirlər, ancaq dövlətə bir cüzi icarə pulu verirlər.

Şah Hüseyin xan (*fikrə gedir*). Bəs belə... İndi nə etməli?

Ədhəm xan. Mən özüm də bilmirəm.

Şah Hüseyin xan. Ədhəm! İbtidadan mənim əvvəlinci vəzirəm olub, padşahlığın hər ixtiyarını sənə mühəvvəl etmişəm. İndi necə ki, məsləhət görürsən, elə də edərsən. (*Durur getməyə.*)

Ədhəm xan. Qibleyi-aləm! Doğrudur, dövlətin hər ixtiyarı bu vaxtadək mənim əlimdə olubdur, amma doğrusu, bu halda tək bacarmaq mümkün deyil.

Şah Hüseyin xan. Burada nə bir çətin iş vardır? Kürdlər nə millətdir ki, bizim dövlətə zərər yetirə? Beş yüz sərbaz göndərsən, hamısını qolları bağlı gətirərlər.

Ədhəm xan. Qibleyi-aləm, bu işin çətinliyi... hm...

Şah Hüseyin xan (*qoymur sözünü qurtarsın*). Yaxşı, göndər, məsləhət üçün qalan vəzirlər də gəlsinlər. (*Gedir.*)

Ədhəm xan (*Hüseyin xanı qapıyadakı ötürür və ondan sonra qapıda duran fərraş deyir*). Get, bu saat Cəfər xanı, Rza xanı və Məhəmməd xanı dəvət et qibleyi-aləmin hüzuruna.

Fərraş. Bəçəsm!

Ədhəm xan (*tək*). Fikrim dağınıqdır. (*Başını əli ilə tutur.*) Hərçi fikir edirəm, bir şey çıxmır. Deyirəm kürdlər dövlətin üzünə ağ olublar, deyir zərər yoxdur, beş yüz sərbaz göndər hamısını qolları bağlı gətirsinlər. Bəh! Bəh! Kürd tayfasından xəbəri yoxdur. Beş yüz yox ki, min qoşun da göndərsəm, onların öhdəsindən gələ bilməzlər. Bundan səvay beş yüz sərbazı haradan cəm edirəm? Bu saat hazırda heç iki yüz də yoxdur. (*Fikrə gedir.*) Hələ qeyri işlərdən xəbəri yoxdur. Bir neçə gün bundan müqəddəm xəbər gəlirdi ki, özbəklər və Əfqan davaya hazırlaşırlar. Bu xəbərləri məndən səvay heç kəs bilməyir və demək də olmaz. (*Fikrə gedir.*)

Gürcü bəy (*tez içəri daxil olur*). Ədhəm xan, doğrudurmu deyirlər Badkubə, Şirvan, Şəki, Dərbənd ləzgilərə tabe olurlar?

Ədhəm xan (*yavuşa gedib*). Sus! Sən haradan bildin?

Gürcü bəy. Kağız almışam.

Ədhəm xan. Yalandır, inanma. Belə şey ola bilməz.

Gürcü bəy (*kağızı çıxarıb verir*). Hərgah inanmırsan, buyurun bu kağız.

Ədhəm xan (*kağızı oxuyub cırır*). Bu xəbərin doğru olmağını, əlbəttə, təhqiq etmək lazım gəlir... Ol səbəbə, hal-hazırda bu barədə kimsəyə söyləməmək məsləhətdir. (*Gürcü bəyə diqqətlə baxır.*)

Gürcü bəy. Ədhəm xan! (*Acıqlı.*) Doğrudur, qulluğum sizə tabe olmağı tələb edir, fəqət, dövlətə xəyanət edə bilmərəm. Xudahafiz! (*Tez çıxır.*)

Ədhəm xan (*fikrə gedib*). Bu yaxşı iş oxşamır. Gürcü bəy bu xəbəri padşaha yetirə bilməyəcəkdir və yetirsə də şah məni qoyub onun sözünə inanmayacaqdır. Amma... Amma qorxum burdadır ki, Təhmas Mirzəyə bu xəbəri söylər, çünki onunla çox dostdur. Ah... Təhmas olmasaydı, indi padşahlığı almışdım ələ... (*Bir az fikirdən sonra.*) Xeyr, bu fikirlər hələ qalsın... Yaxşı... hm... Ləzgilərin hərəkətləri mənə məlum idi, amma... (*Fikirdə ikən yavaş-yavaş əyləşir.*)

Təhmas. Ədhəm xan, nə olubdur? Fikrə gedibsiniz?

Ədhəm xan (*birdən ayağa durur*). Heç, qibleyi-ələmi gözləyirdim.

Təhmas (*tərəfə*). Qibleyi-ələmi gözləyir! (*Rişxəndlə.*) İşiniz çoxmu vacibdir?

Ədhəm xan. Xeyr, qibleyi-ələm xahiş edibdir ki, bu gün dövlətin işlərinə dair məsləhət olunsun.

Təhmas. Dövlətin işləri!.. Dövlətin nə işi olacaqdır? Dövlətdən məgər bir şey qalıbdır ki, məsləhət də olunsun?

Ədhəm xan. Allaha şükür, nə olubdur ki?

Təhmas. Ax, Ədhəm xan! Nə deyim... Bağışlayın, bu vaxtadək atamın sizə olan məhəbbəti məni də vadar edirdi ki, sizə lazım olan hörməti edim... Hərçənd mənim yəqinimdir ki, atamdan sonra dövlət mənim ixtiyarına keçəcəkdir, bununla belə bu vaxtadək dövlətin işlərinə qarışmırdım və bu barədə sizinlə sual-cavabım olmayıbdır... Fəqət indi bir neçə əhvalat məni vadar edir sizdən sual edəm... Dövlətin abad olmağından ötrü nə edibsiniz? İşlər nə yerdədir?

Ədhəm xan. Vəliəhd sağ olsun! Mən ömrümü babanızın qulluğunda sərf etmişəm. Necə ola bilər ki, bir şey etməyəm... Hər iş öz qaydası ilə gedir. Günbəgün vətənimiz və millətimiz tərəqqidə...

T ə h m a s. Bəli, görünür işlərdən bixəbərsiniz...

Ə d h ə m x a n. Necə ola bilər ki, mənim xəbərim olmasın.

T ə h m a s. Kürdlərin əməli sizə məlumdurmu?

Ə d h ə m x a n. Bəli!

T ə h m a s. Bəs bəlanı rəf etmək üçün fikriniz nədir?

Ə d h ə m x a n. Bu gün məsləhət haman məsələ barəsindədir.

T ə h m a s. Bu iş iki aydır cəmi İrana məlumdur, siz ancaq indi məsləhət edirsiniz... (*Başımı bulayır.*) Kürdlər dövlətin üzünə ağ olublar, özləri üçün müstəqil hakim tikiblər. Amma siz indi məsləhətə yığılırsınız! Təəccüb edirəm!

Ə d h ə m x a n. Nə üçün təəccüb edirsiniz? Allaha şükür, nə olubdur? Bir günün ərzində beş yüz qoşunla onları sakit etmək mümkündür.

T ə h m a s. Ah! Ah! Ah! (*Gülür.*) Beş yüz qoşun! Bunları hardan yığacaqsınız? Və turalım yığdınız, beş yüz adam vəhşi kürdlərə nə edə biləcəkdir? Bu qalsın, bəs ləzgilərə çarəniz nədir?

Ə d h ə m x a n. Ləzgilər! Ləzgilər çoxdan xamuş olublar. Onların tərəfindən bizim üçün qorxu yoxdur.

T ə h m a s. Bəs görünür təzə xəbəri eşitməyibsiz?

Ə d h ə m x a n (*tərəfə*). Görünür Gürcü bəy hamısını deyibdir. Və... Bəli, deyirlər guya ləzgilər davaya hazırlaşırlar. Fəqət belə sözlərin əsli yoxdur, zənn edirəm.

T ə h m a s. İş işdən keçibdir, siz indi deyirsiniz əsli yoxdur. İranın gözəl yerləri: Badkubə, Şirvan, Şəki mahalları hamısı ləzgilərə tabe olubdur!.. Bunlar heç, bəs Əfqan?

Ə d h ə m x a n. Əfqan?

T ə h m a s (*gülə-gülə*). Bəli, Əfqan! Ah Ədhəm xan, ya görünür yatıbsınız, işlərdən xəbəriniz yoxdur, yainki bilib gizlədirsiniz... (*Yavuğa gedir.*) Sizə yəqin olsun ki, vətənimiz bu yavuşda əldən gedəcəkdir və mənim sizinlə bu tövr açıq və cürətlə danışmağımın səbəbi budur ki, mən burada qalıb özümü bədbəxt etmək istəmirəm... Hamı günahın sizdə olmadığını yəqin etmişəm. Vaxtında tədarükdə olsaydınız, vaxtında bu xəbərlərin doğru olmağını təhqiq etsəydiniz, bu halətdə bulunmazdıq. İndi... İndi bəla hər tərəfdən gəlir...

Ə d h ə m x a n (*başını aşağı salıb*). Mən nə ki lazımdır... Mən... Mən...

T ə h m a s (*gülə-gülə*). “Mən”, “mən”, eh, sizinlə danışmağın indi vaxtı deyil... Vətən və millət qabağında üzüqara olanın vay halına! Xudahafiz. (*Çıxır.*)

Ə d h ə m x a n (*başı aşağı dayanıb fikrə gedir*). Bu yaxşı işə bənzəmir. Mənə deyir ki, sizinlə danışmağın indi vaxtı deyil, yəni taxta çıxandan sonra danışacaqdılar... Bunun atası Hüseyn şah da əvvəl taxta əyləşəndə dövlətin işlərinə diqqət edirdi, amma indi... Xeyr, bu sözdür. Sən də vaxtında yumşalarsan, tələsmə...

Şah Hüseyn xan içəri daxil olub taxta əyləşir.
Bir qul qəlyan götürür.

Ş a h H ü s e y n x a n. Ə d h ə m ! V ə z i r l ə r h ə l ə g ə l m ə y i b l ə r ?

Ə d h ə m x a n. X e y r , q i b l e y i - a l ə m !

Ş a h H ü s e y n x a n (*bir az fikirdən sonra*). Gürcü bəyə də adam göndərmək gerek; çünki Gürcü bəy eşidirəm, can və dillə qulluq edir. Bu barədə onun təsəvvürünü də bilmək lazımdır, zənn edirəm.

Ə d h ə m x a n (*rişxəndlə*). Layiq deyil ki, Gürcü bəy qibleyi-aləmin məclisində əyləşib, dövlət barəsində öz təsəvvürünü danışsın. Bundan başqa, Gürcü bəy çox hünərli və şücaətli olmuş olsa da, genə xaçpərəstdir. Belə bir adamın müsəlman dövlətinə təmiz bir ürəklə qulluq etməyinə şəkkim var. Və dövlətin bir para pünhan işlərini hər adama demək olmaz.

Ş a h H ü s e y n x a n (*bir az fikirdən sonra*). Gürcü bəy bu vaxtadək dövlətə xəyanət etməyibdir və bir də onu çağırmaqdan əsil məqsudum budur ki, kürdlərin müqabilinə göndərəm. (*Fikirləş.*)

Ə d h ə m x a n. Q i b l e y i - a l ə m ! K ü r d l ə r ...

Ş a h H ü s e y n x a n (*hirsli*). Yaxşı! Adam göndər, çağırınsızlar. (*Başını əli ilə tutub fikrə gedir.*)

Ə d h ə m x a n. B a ş ü s t ə ! (*Tərəfə.*) Bu yaxşı işə bənzəmir. (*Gedib qapıda duran fərraşa yavaşdan deyir ki, Gürcü bəyi çağırınsın.*)

Ş a h H ü s e y n x a n (*əli ilə ürəyini tutub*). Ürəyim bu gün çox döyünür. Oh! Oh!

Ə d h ə m x a n. Q i b l e y i - a l ə m , v ə z i r l ə r g ə l i b l ə r .

Ş a h H ü s e y n x a n. G ə l i b l ə r ? Y a x ş ı , d e g ə l s i n l ə r .

Cəfər xan, Rza xan və Məhəmməd xan daxil olub,
hamısı təzimlə salam edirlər.

Şah Hüseyn xan. Həzərat, əyləşin. Ədhəmin deməyinə görə xəbər gəlibdir ki, kürdlər dövlətin üzünə ağ olublar. (*Gürcü bəy içəri daxil olub qapının ağzında durur. Şah Hüseyn xan onu görüb.*) Gürcü bəy, əyləş. İşdən belə məlum olur ki, kürdlər bu yavuş vaxtdan baş qaldırıblar. Ona görə ümid edirəm ki, beş yüz sərbaz göndərsəm, onların öhdələrindən gələrlər.

Cəfər xan. Əlbəttə!

Rza xan. Hələ o da çoxdur.

Məhəmməd xan. Mümkündürmü beş yüz sərbazı bu yaxın zamanda cəm etmək?

Şah Hüseyn xan. Bu iş mühəvvəl olunur Ədhəmə.

Ədhəm xan. Qibleyi-aləm, cəm etmək asandır.

Cəfər xan. Beş yüz yox ki, min də yığmaq olar.

Rza xan. Əlbəttə!

Məhəmməd xan. Bunlara gərəkdir yaraq-əsbab tapıla. Mümkündürmü bu tezlikdə?

Şah Hüseyn xan. Elan etmək gərəkdir ki, hər kəsin evində nə yaraq-əsbab olsa gətirsinlər və qoşunun sərkərdəliyini Ədhəmə mühəvvəl edirəm. Gürcü bəyi də özünə götürərsən. (*Gürcü bəyə tərəf.*) Bu barədə sənin fikrin nədir?

Gürcü bəy (*ayağa durur*). Qibleyi-aləm! Mən həmişə vətənə və dövlətə qulluq etməyə hazırım. Qibleyi-aləmə məlumdur ki, kərratla düşmənlərin qabağına getmişəm və həməvaxt vətənə olan qeyrət və məhəbbətimi göstərmişəm. Hərçənd dörd ay bundan müqəddəm mənim barəmdə vəzirlərin biri bədgüman olub, qibleyi-aləmə məni pis qələmə vermişdi. Amma əfqanların məğlub olmaları və xanlarını əsir etdiyim sizə məlumdur. Ümid edirəm ki, mənim qibleyi-aləmə və vətənə ixlasi-qəlblə qulluq etməyimdə şübhə qalmadı. Əzbəs ki, məhəbbətim vətənə nəhayətdə çoxdur. Ona görə özümə borc bilib, qibleyi-aləmdən izin olsa, öz təsəvvürümü bəyan edərdəm.

Şah Hüseyn xan. Söylə, qulaq asıram.

Həm Gürcü bəyə baxır. Ədhəm xan yerə baxır.

Gürcü bəy. Bu gün qibleyi-aləmin hüzuruna yığılmaqdan məqsud, vətənimizi bəladan xilas etməkdir, zənn edirəm. Bəlanı rəf etməkdən müqəddəm lazım gəlir ki, əvvəl bəlanın gücünü özümüz

üçün bəyan edək, necə bələdir? Kürdlər iki ay bundan müqəddəm Cavad xanı öldürüb, dövlətin üzünə ağ olublar...

Şah Hüseyn xan. İki ay?

Gürcü bəy. Bəli, qibleyi-aləm! İki ay!

Şah Hüseyn xan (*Ədhəm*). Bəs sən deyirdin bir-iki gün bundan müqəddəm?

Ədhəm xan (*dili tutulur*). Gərək ki, iki ay...

Şah Hüseyn xan. Hə... Hə... Hə... (*Acıqlı Gürcü bəyə*.) Söylə görüm.

Gürcü bəy. Bəli, qibleyi-aləm, iki ay... Məlumdur ki, kürdlər çox qoçaq və vəhşi tayfadır. Bu iki ayın ərzində kim bilir nələr ediblər? Bunların müqabilinə beş yüz, ya beş min və ya on min adamla getmək olarmı? Mən davadan qorxmuram, ancaq gərəkdir ki, düşmənin müqabilinə gedəndə hər bir müşküləti nəzərə gətirək. Mən istəyirəm biləm: Ədhəm xan nə üçün iki ay bundan müqəddəm eşidilən xəbərlərə inanmayıb, hazırlaşmırdı.

Şah Hüseyn xan (*acıqlı Ədhəm xana*). Cavab ver!

Ədhəm xan (*ayağa durur*). Qibleyi-aləm! İnsan gərəkdir ki, səbirlə iş görə, xüsusən dövlət işlərində. Bu vaxtadək xəbərin doğru olmağını istəyirdim təhqiq edim...

Gürcü bəy. Qibleyi-aləm! Bu sözlərdə bir cüzi sədaqətlik olsaydı, mən söyləməzdim, amma...

Şah Hüseyn xan. Nə üçün fikrə getdin?

Gürcü bəy. Qibleyi-aləm, məni bağışlayınız, ürəyimdə hər nə var demək istəyirəm.

Həmı. Söylə! Söylə!

Gürcü bəy. Doğrudur, mən xaçpərəstəm, bununla belə insafım mənə buyurur, məni vadar edir ki, vətənə dair fikirlərimi açıq-açıqına söyləyim. Doğrusu, vəliəhdə olan məhəbbətim və onun gələcəyi məni vadar edir deyim: vətənin, dövlətin düşməni Ədhəmdir. Bu gün hənuz burada, qibleyi-aləmin təşrifindən müqəddəm gəlib ona Qafqazdan aldığı məktubun məzmununu deyirəm. Bu məktubda yazılıbdır: Badkubə, Şirvan, Şəki və Dərbənd ləzgilərə tabe olublar.

Şah Hüseyn xan (*acıqlı yerindən durur*). Necə? Nə deyirsən? Bu... Bu... Bu....

Gürcü bəy. Bəli, qibleyi-aləm! Bu mahalları ləzgilər özlərinə tabe ediblər və bir xəbərə görə qaçaq Nadir istəyir gedib orada müstəqil hakim olsun.

Rza xan. Qəribə işdir! Az düşmən var idi, Nadir də bir tərəfdən.

Cəfər xan. Bu vaxtadək xəbərimiz yoxdur!

Məhəmməd xan. Nədən xəbərimiz var ki, ondan da olsun.

Gürcü bəy. Qəribə odur ki, bu xəbərləri Ədhəm xana dedikdə mənə buyurdu: “Bu xəbərləri heç kəs bilməsin”.

Şah Hüseyn xan (*hirsli yerindən durur*). Ədhəm! Ədhəm!

Hamı ayağa durur. Şah Hüseyn xan taxta yığılarkən
vəzirlər gedib tuturlar.

PƏRDƏ

İKİNCİ MƏCLİS

Vaqe olur Xorasan kəndlərinin birində. Əvvəlinci pərdə:
bir tərəfdə Nadirin evi və yol. İkinci pərdə: çöl-biyaban.

Əvvəlinci yolçu. Qocalıq yaman şeydir, ay balam! Bir az yol gedəndə ayaqlarında tab qalmır. Əyləş, bir az yornuğumuzu ala. Çox yaxşı oldu ki, sənə rast gəldim, yoxsa bu uzun yolu şəhərədək yalnız gedəcəkdim. Ah! Ah!

İkinci yolçu. Əmi, nə ah-vay edirsən?

Əvvəlinci yolçu. Necə etməyim, ay bala. Yetmiş sinnim var, bu vaxtadək belə zəhmətlər çəkməmişdim ki, indi çəkirəm. Dolanacaq çox çətin olubdur. Evimdə yeddi baş külfət, pul yox, taxıl yox. İndi bu vaxtımda gedirəm şəhərə, bəlkə hamballıq edib çörək pulu qazanam.

İkinci yolçu. Məgər taxıl bitmirmi? Yeriniz yaxşı deyilmi?

Əvvəlinci yolçu. Ay balam, qoyurlarmı taxıl əkəsən? Quldur Nadir hər yerə ki düşür, oranı viran edir. Bir yandan da əfğanlar buraları alandan sonra xalqa göz verirlər, işıq verirlər... Xülasə, işlər çox yamandır, oğlum.

İkinci yolçu. Əmi, mən iki aydır gəlmişəm, amma Nadirin barəsində elə şeylər eşidirəm ki, heç ağla sığası deyil.

Əvvəlinci yolçu. Sən hardan gəlibsən? Haralısən, balam?

İkinci yolçu. Mənim əslim xorasanlıdır. Düz indi on ildir ki, vətənimdən dərbədə düşmüşəm. Özbəklər Xorasanı alandan sonra

zindəganlıq çox çətin oldu, hətta elə oldu ki, yeməyə çörək də tapılmadı. İki uşağımı, övrətimi, qoca anamı Xorasanda qoyub düşdüm şəhərbəşəhər, kəndbəkənd ki, çörək pulu qazanam. Axır getdim çıxdım İrəvana. O vaxt İrəvan osmanlının əlində idi. Bir az rahatlığa düşdüm. Başladım işləməyə. Hər nə iş oldu, yapışdım. Bir neçə ilin ərzində on tümən düzəldib, Xorasana gedən vardı, onunla göndərdim ki, külfətimə versin. Əzqəza, yolda məşhur quldur İmamquluverdi onun qabağına çıxıb pulları əlindən alır. İndi gedirəm vətənə, uşaqlarımı tapam. Amma heç ümidim yoxdur! Ah! Ah! Allah bu quldurların evini yıxsın!

Əvvəlinci yolçu. Ah... quldurları heç demə, heyvan qismi bir şeydirlər. Onlarda nə insaf var, nə mürvət. Nə Allahdan qorxurlar və nə padşahdan. Əllərinə adam düşəndə ya öldürürlər, ya da ki, soyurlar. Amma Allaha qurban olum, özləri də axırda cəzalarına çatırlar. İmamquluverdi çox evləri yıxdı, çox ananı balasız və çox balanı anasız qoydu, amma axırda özü də cəzasına çatdı.

İkinci yolçu. Necə?

Əvvəlinci yolçu. Necə olacaqdır? Axırda onu bir gülləyə qurban etdilər...

İkinci yolçu. Allaha şükür! Allaha şükür!

Əvvəlinci yolçu. Əlbəttə, Allaha şükür. Amma yağışdan çıxdıq, yağmura düşdük. İmamquluverdi öldü, yerində oğlu Nadiri qoydu. Ondan da betər, ondan da zalım. Genə İmamquluverdi axır vaxt bir az adamlara rəhm edirdi, amma bu evi yıxılmışda heç bir zərrə qədər rəhm yoxdur. Hansı kəndə düşsə, oranı alt-üst edib, viran qoyur.

İkinci yolçu. Bu o Nadirdi ki, adı dünyaya yayılıbdır?

Əvvəlinci yolçu. Bəli, haman o zalımdır.

İkinci yolçu. Təəccübdür.

Əvvəlinci yolçu. Nə üçün təəccüb edirsən, ay balam! Hər şey tərbiyə ilədir. İnsana necə tərbiyə verərsən, elə də olar. Düz on beş yaşından Nadir atası ilə quldurluğa gedibdir və ondan qabaq atası və yoldaşları, Nadir uşaqların o qədər quldurluqdan, adam öldürməkdən danışblar ki, uşağın qulağı dolubdur. Əvvəlinci dəfə quldurluğa çıxanda cürbəcür qoçaqlıq, hünərlər göstəribdir. Bu tövr tərbiyənin axırı nə olacaqdır? Genə bundan əvvəl Hüseyn xan dalınca qoşun göndərib tutdurmaq istəyirdi. Amma indi bir aydır əfqanlar

Hüseyn xanı əsir ediblər, Nadir də azad gəzir. Bir adam da cürət etmir ki, bir söz desin. İndi halımız olub dəxi də çətin: bir yandan əfqanların zülmü, bir yandan Nadirin. O evi də ki, görürsən (*əlini uzadıb*), Nadirin evidir.

İkinci yolçu (*qorxub yerindən tez durur*). Allahı sevirsən, əmi, dur buradan gedək. Çıxıb bizi burada görər, dərimizə saman təpər.

Əvvəlinci yolçu. Qorxma, oğlum. Bilsəm ki, Nadir buradadır, nə bu yolla gedərəm, nə burada oturaram.

İkinci yolçu. Bəs haradadır?

Əvvəlinci yolçu. Gedibdir özbəklərdən anasının qanını almağa. Özbəklərlə dava edən vaxt qoca anasını çox əzabla öldürüblər. İndi gedibdir ki, anasının intiqamını alsın.

İkinci yolçu. Bəs indi evində heç kəs yoxdurmu?

Əvvəlinci yolçu. Evdə övrəti və oğlu. Belə də bilmə ki, bunlar yalqızdırlar. Evinin hər küncündən on quldur çıxar. (*Əsnəyir*.) Ay... Dur gedək, oğlum, yoxsa yatıb qalarıq. (*Gedirlər*.)

Nadirin övrəti Gülcahan yavaş-yavaş qapını açıb
pilləkəndən düşür və ətrafa baxa-baxa.

Gülcahan (*yola baxır*). Yolunu gözləməkdən gözlərimin kökü saraldı. Kim bilir, başına nə iş gəldi. Bu vaxtadək görək gələydi. Görünür bir bədbəxtlik üz veribdir. Su qabı suda sınar. Mənim yəqinimdir ki, axırda bir gülləyə qurban olub, bizi qoyacaq sahibsiz. Ondan sonra di gəl, döz xalqın zülmünə. Hamının da haqqı var bunun zülmlərinin əvəzinə bizə zülm etsin. Pərvərdigara, Bərabil xanın qızı gör nələr çəkir. Mən yurdu itmiş bədbəxt buna aşiq olub, qoşuldum qaçdım. Nə bilirdim ki, aylar, illərlə üzünə həsrət qalacağam. Kərratla demişəm: Nadir, mənə yazığın gəlsin, mənə yazığın gəlmir, oğluna gəlsin. Hər deyəndə mənə cavab verir: sənin borcun deyil. Mən başıma nə kül töküm? (*Ağlayır*.) Pərvərdigara! Nə vaxtadək gecə-gündüz qorxudan yatmayacağam? Nə vaxtadək gözlərim yollarda qalacaqdır? (*Ağlayır, əli ilə başını tutur. Uzaqdan şeypur səsi gəlir. Gülcahan qulaq asır və gedib yola baxır*.) Hə... yavaş... (*Fikirdə*.) Gəlir... Gəlirlər. (*Şeypurun səsi yaxınlaşır*.) Hə... gəlirlər. (*Baxır*.) Allah, sənə şükür olsun! Özüdür, hə... Nadirdir... (*Tez evə gedib qapını örtür*.)

Quldurlar gəlib iki tərəfdən düzülrlər.
Nadir gələndə baş əyirlər.

N a d i r. Həzərat! Çox razıyam ki, aslan kimi dava etdiniz. Özbəklər indi zərbi-dəstimi gördülər. Hər nə ki mal qarət edibsiniz öz aranızda bölüşünüz. İndi gedib rahat ola bilərsiniz. (*Hamısı baş əyib çıxırlar. Nadir evinə tərəf baxıb fikrə gedir*). Bir ay bundan müqəddəm hənuz bu yerdə qoca anam mənim qarşıma gəlib, “igid balam, aslan balam” deyib məni qucaqladı, şadlığından ağladı. İndi... İndi... Of! (*Əli ilə başını tutur*). Hərgah öz əcəllilə ölsəydi, o qədər məni yandırmazdı. Biinsaf tayfa, qoca övrəti yaman bir halətə salıb öldürdülər. (*Hirsi.*) Of... (*Fikirli.*) Hərçənd özbəklərdən bir ananın əvəzində min analar-atalar, min uşaqlar qanı tökdüm, lakin genə ürəyim sakit olmayıbdır. Bu tayfanın qanını içməyə hazırım. (*Fikrə gedib oturur, başını əli ilə tutur.*)

G ü l c a h a n (*qapını açıb yavaş-yavaş gəlir. Nadiri bu halda görüb təəccüb edir və tərəfə deyir*). Pərvərdigara! Görəsən genə nə üz veribdir? (*Yavuş gedir.*) Nadir! Mən səni evdə gözləyirdim, nə üçün gəlmirsən? Yorulmayıbsanmı?

Nadir başını qaldırıb baxır və ayağa durub
Gülcahanın əlindən tutur.

N a d i r. Gülcahan! Hərgah bir il gecə-gündüz özbəklərlə dava etsəm, genə yorulmaram. Onlar mənim ürəyimə yaman bir dağ çəkiblər. Hər bir şeyi unutmuşam.

G ü l c a h a n. Əlbəttə, məni də?

N a d i r. Görünür.

G ü l c a h a n. Bəs elə məni bundan ötəri atamın yurdundan dərbəder saldın? Mən sənə nə eləmişəm? Nə üçün məni bu qədər incidirsən? Gözümün işığı, dərdimin dərmanı bir Rzaqulu idi, onu da özünlə aparmaq istəyirsən. Sən gedəndən sonra qulağımı dəng edibdir: gah tufəng fikrinə düşür, gah qılınc hazır edir, gah tapança.

N a d i r. Sən nə danışırsan, övrət? Oğul gərək atasına oxşasın, hərgah Rzaquluda məndə olan hünər olmasa, ona mən oğul deyərəm? Çox əcəb edir ki, indidən tədarükünü görür. Mən atamın yerini tutan kimi, o da gərəkdir mənim yerimi tutsun.

Gülcahan. Bəli, mən də ömrümün axırınadək rahatlıq bilməyim. (*Ağlayır.*)

Nadir. Bəsdür. (*Acıqlı.*) Dur get! (*Gülcahan ağlaya-ağlaya gedir.*) Mənim dərdimdən xəbəri yoxdur. İstər göz yaşını səhərdən axşamadək tök! Ancaq mən bu peşəmi buraxmaram. Gərəkdir cəmi dünya zərbi-dəstimi görə. Xalq mənə edən ehtiramı Təhmasa etmir. Hamı adımla eşidəndə qorxudan bir ağaclıqdan qaçır. Bundan müqəddəm Hüseyin xan axtarırdı. İndi də Təhmas... Hərçənd Təhmas əvvəl mənimlə mehriban idi, amma indi bilməyirəm ki, nə olubdur. Kərratla göndərdiyi qoşunları dağıtmışam... (*Fikrə.*) Zərər yoxdur, vaxt olar Təhmasa da özümü göstərərəm...

Səs.

Cavad. Nadir! Nadir!

Nadir (*tez gedib baxır*). A! Dayı can, buyur, buyur. (*Dışarıda.*) Ay gədə, gəl atı tut.

İkisi də içəri daxil olurlar.

Nadir. Xoş gəlibsən, dayı! Uşaqların kefi necədir?

Cavad (*oturur*). Ey... Ay balam! Bir tövr dolanırlar. Mən də dəxi qocalmışam. Əvvəlki tək işləyə bilmirəm. Bu il hətta taxıl da əkmədim.

Nadir. Heç fikir etmə. Allah kərimdir. Gətirdiyim qarətdən bir illik sənin təamin çıxar. Eşitdinmi özbəklərə nə tufan etmişəm. Heç bilirsənmi başlarına nə işlər gətirmişəm!

Cavad (*başını yırğalayır*). Ah, ah, balam! (*Başını tutub fikrə gedir.*) Eşitmişəm, eşitmişəm!..

Nadir. Dayı, nə üçün ah-zar edirsən? Nə səbəbə qəmgin oldun? Gərəkdir şad olasan ki, mənim kimi bacın oğlu var. Onu bilmirsənmi adımla eşitcək hamı titim-titim titrəyir. Padşahlar mənim müqabilimdə davam etməyir, qoşunları qoyun kimi qaçırırlar! Mən deyiləmmi özbəkləri dağa-daşa salan? Mən deyiləmmi İrana qan ağladan? Belə köməyi olan da ah-vay edərmi? Belə köməyi olan da dərd edərmi? Fəxr et, könlün şad olsun!

Cavad (*başını qaldırır*). Bilirəm igidsən. Aslan bərabərində cavansan, amma... (*Başını aşağı salır.*)

Nadır. Necə amma? Nə deyirsən?

Cavad (*başını tutub ağlayır*). Heç, balam, heç! Allah qüvvət versin!

Nadır. Dayı, sənə nə olubdur? Nə üçün ağlayırsan?! Ürəyində nə var, de!

Cavad. Ay balam, nə deyim?! Mən öz günümə ağlamıram. Bu gün-sabah öləcəyəm... Məni fikrə salan vətənimizin qarışıq işləridir. Of, of! Heç bilirsənmi nə halda bulunuruq? Vətənimiz əldən gedir, ziyarətgahlarımız, yerlərimiz özgə tayfaların əllərinə keçir. Millətimiz günbəgün zəlil, məşəqqətdə bulunur: əkin yox, biçin yox, neçə kəndlərdə aclıq başlanıb. Xalq çəyirtkə kimi qırılır. Mən buna ağlayıram... (*Başını tutub ağlayır. Nadir fikirdə ikən Cavad yerindən qalxıb Nadirin əlindən tutur.*) Nadir! Dünyada ad qazanmaq iki yolla olar: yamanlıqla və bir də yaxşıqla. Yamanlıqla ad çıxartmaq hamıya mümkündür və bu ad həmişəlik deyil... Yaxşıqla ad qazanmaq hər şəxsin hünəri deyil. Yaxşılıq edən şəxsin adı nəinki öz sağlığında və hətta öləndən sonra da dillərdə zikr olunur. Bəs heç rəvadırımı ki, sənin kimi rəşid, şücaətli cavanın adı sağlığında min cür söyüşlə və öləndən sonra lənətlə zikr olunsun? Rəvadırımı ki, sənin ömrün, gücün və aqlın quldurluqda çürüsün? Rəvadırımı ki, insan bilə-bilə gözəl sifətlərini puç edib, yaman sifətləri qəbul edə? (*Nadir fikirdə.*) Heç eşidibsənmi ki, quldur öz əcəli ilə ölə? Qulduru həmişə ya asıblar, ya boğublar, ya güllələyiblər. Xülasə, quldur olan kəs belə yaman, naqabil ölümlərdən uzaq deyil... Dəxi nə deyim, balam... (*Fikrə gedir.*)

Nadır. Dayı, diqqətlə sözünüze qulaq verirəm. Buyurun görüm.

Cavad. Dəxi nə deyim, ay balam!.. Axır sözüm budur ki, sən gərək bu yaman peşədən əl çəkəsən. Fikrini, gücünü sərf edəsən millət və vətən yolunda. Bizim atadan-babadan qalan yerlərimizi düşmənin əlindən qurtar. Qoyma ziyarətgahlarımız qeyri tayfaların əlində qala. Onda ümidvaram ki, Təhmas şah günahından keçə!

Nadır (*gülə-gülə*). Ah! Ah! Təhmas şahda nə qalıbdır ki, mənim günahımdan keçə?

Cavad. Necə ki, nə qalıbdır? Təbrizdən xeyli qoşun yığıb Xorasanı türkmənlərin əlindən qurtarmağa gedir. Nadir, dübarə səndən

tövəqqe edirəm: at bilmərrə bu yaman peşəni... Dağılmış vətən, yurdu itmiş, ah-zarı ürək dağlayan millət sənin kimi bir aslan gözləyir. Durma, oğlum! Minlərcə mənim kimi göz yaşlarını tökən var. Bu qan ağlayanlara kimdən cavab gözləmək?

Nadir (*əlini başına aparıb fikir edir. Birdən Cavadın yanına gedir*). Dayı! Sənin sözlərin məni ayıltdı, bu vaxtadək xabi-qəflətdə imişəm. (*Fikrə gedir.*) İndi... Hə... İndi başa düşürəm ki, atam da, mən də əbəs yerə qan tökülmüşük... Bəsdir! Bundan sonra vətənin fikrində olmalıyam... (*Fikrə gedir.*) O qanlı yaşlar tökənlər məndən cavab gözləyirlər...

Cavad. Doğrumu deyirsən?

Nadir. Dayı! And olsun yerlə göyü yaradana! And olsun Rzaqulunun canına ki, bu qılınc ancaq vətənin yolunda işlənəcəkdir!

Cavad (*əlini ürəyinə qoyur*). İndi bir az sakit oldum... Allah səndən razı olsun. (*Alnından öpür.*) Nadir! Vətən yolunda qılınc vurmaq müqəddəs və savab işdir; bir işdir ki, cəmi İran səndən razı qalar. Ata-babamızın sümükləri basdırılan yerləri düşmənlərin əlindən xilas edərsənsə, böyük bir müqəddəs iş etmiş olarsan.

Nadir. Allahın köməkliyi ilə, bu qılıncın hünərinə qoymaram qeyri millət İran torpağında baş qaldırsın... İndi dayı, sən evə get, bir az rahat ol, mən də bir neçə buyruq verəcəyəm.

Cavad. Yaxşı, gözümün nuru! (*Gedir.*)

Nadir (*tək*). Həqiqət, mən bu vaxtadək qəflət yuxusunda imişəm; ancaq günah məndə deyil, atam tərbiyəni belə vermişdi. Çox yaxşı ki, dayım məni ayıltdı, yoxsa məndən sonra Rzaqulu da nahaq yerə bu qanları tökəcəkdi. Əcəba, nə üçün mən bir fikir etməyirdim. Atamdan artıq qoçaqlıq edə bilməyəcəkdim; amma bununla belə bu dünyada nə qoydu getdi? Harada adı hörmətlə çəkilir? Quldurların məclislərində... Bəli, on, ya iyirmi-otuz quldur atamın adı gələndə rəhmət oxuyursa, cəmi İran haman adı nifrətlə söyləyir... (*Fikrə gedir.*) Yox, dəxi durmaq vaxtı deyil. (*İstəyir getsin.*)

Gülcahan (*tez Nadirin qabağına çıxır*). Nadir! Dayım deyən söz doğrudurmu?

Nadir. Nə var? Nə olubdur?

Gülcahan. Nə üçün gizləyirsən? Özün bilmirsənmi?

Nadir (*gülümsünür*). Yox!

Gülcahan. Sən mənim canım, doğrudurmu ki, yaman peşədən əl çəkirsən? Hə?

Nadir (*tərəfə*). Binəva sevindiyindən bilmir nə etsin. (*Gülcahana*.) Doğrudur, Gülcahan, doğrudur. Mən yaman, nifrətli peşədən əl çəkdim. Fəqət indi lazım gəlir, müqəddəs yerlərimizi, zəlalətdə yaşayan millətimizi düşmənlərin zülmündən xilas edim.

Gülcahan. Pərvərdigara! Çox şükür, çox şükür ki, mənim duamı müstəcab etdin. (*Ağlayır*.) Gecə-gündüz əlim sənin dərgahında öz-özümə deyirdim: nə vaxt canım qorxu çəkməkdən azad olacaqdır? Çox şükür ki, mətləbimə çatdım!

Nadir gedib qolundan tutur.

Nadir. Ağlama, get rahat ol! Dayım yoldan gəlibdir, qocadır, yorulmuş olar, onu rahat et. Onun sözləri məni yuxudan ayıldı.

Gülcahan (*gedə-gedə*). Allah səbəbə nicat versin!

Nadir (*tək*). Biçarə övrət o qədər qorxudan gecələr yatmayıbdır ki, saralıb muma dönübdür. İndi sevindiyindən ağlayır. Həqiqət, Gülcahan məni çox istəyir, yoxsa mən hara, Bərəbil xanın qızı hara. Xülasə!.. Gedim görüm adamlar yerlərindədirlərmi? (*Çıxır*.)

Rzaqulu (*evin qənşərindən gəlir, qılınıcı qınından çıxarır*). Görüm yaxşımı qayırbdır. (*Baxır*.) Çox yaxşıdır! (*Məşq edir*.) Görüm atamın xoşuna gələcəyəmmi? O, qoçaq adamları çox sevir. Hərçənd quldurluğa əvvəlinci dəfə gedəcəyəm, amma yanımda o qədər nağıl ediblər ki, qulağım dolubdur. Bilmərrə qorxum yoxdur. Ürəyim belə tələsir ki, hər günüm bir il keçir, dəqiqələri sanayıram. Dünən qaçaqlardan biri atamın qoçaqlığından danışdı... Deyir, qorxulu davada vaxta ki, Nadir qabağa düşür, elə bilirsən hamıya təzədən ürək verilir... Deyir, qılınıcı heç boş yerə çıxartmaz. Elə ki, çıxartdı, gərək düşmənin başı yerdə ola. Elə ki, deyir, Nadir qabağa düşür, nərəsindən düşmən tab gətirməyib qaçır... Ah, hanı, bir tez gedəydik, mən də qılınıcı sıyırıb (*qılınıcı sıyırıb bərkdən*), qorxma, vur! (*Yüyürür*.) Tərpənmə!

Gülcahan (*tez qapıdan çıxıb Rzaquluya tərəf*). Nə olub? Nə var? Rzaqulu, sənsən? (*Əlini ürəyinə aparıb pilləkənin üstündə əyləşir*.) Uf! A balam, sən məni qorxutdun. Dedim görəsən nə olubdur. Nə üçün elə edirdin, oğlum? Dəli olmayıbsan ki?

Rzaqulu (*anasının yanına gedib qolundan tutur*). Ana, qorxma, heç şey yoxdur. (*Gülür.*) Ah! Ah!

Gülcahan (*yavaş-yavaş durur*). Oğlum, bəs divanətək nə üçün qışqırırsan?

Rzaqulu. Heç, məşq edirdim. Deyirəm görüm atamla gedəndə necə dava edəcəyəm.

Gülcahan. Hara?

Rzaqulu. Qaçaqlığa!

Gülcahan. Axmaq-axmaq fikirləri başından çıxart.

Rzaqulu. Ana, vallah, atam deyirdi səni də özümlə qaçaqlığa aparacağam.

Gülcahan (*Rzaqulunun gözlərindən öpür*). O çox da apardı, səni qoyan kimdir? Allahı sevərsən elə şeyləri fikrindən çıxart.

Rzaqulu (*əlindən tutur*). Ana, sən mənim canım, mane olma, qoy gedim.

Gülcahan (*üzünə diqqətlə baxıb gözlərindən neçə dəfə öpür*). Bircə də görüm, qaçaqlığa nə üçün gedirsən?

Rzaqulu. Heç, ancaq istəyirəm atam kimi ad çıxardam. Qoyarsanmı? Hə? Mane olmazsan ki? Hə?

Gülcahan (*gülə-gülə*). Atan quldurluğu, qaçaqlığı dəxi tərkdədir, dəxi getməyəcəkdir. Sən də ad çıxarda bilməyəcəksən. Mən də bu gözlərə (*gözlərindən öpür*) həsrət qalmayacağam.

Rzaqulu. Nə deyirsən? Necə getməyəcəkdir? Mənə özü dedi ki, yaraq-əsbabını hazır et. İndi sən deyirsən getməyəcək? Görünür səni aldadıbdır; çünki hər vaxt yola çıxanda sən ağlayırsan. Ona görə deyibdir ki, dəxi ağlamayasan.

Gülcahan. Bu günədək o fikirdə idi, fəqət bu gün fikrini dəyişibdir.

Rzaqulu. Nə üçün? Nə olubdur ki?

Gülcahan (*Nadiri görüb*). Özü gəlir. Soruş, özü deyər.

Nadir. Rzaqulu, gəlibsən?

Rzaqulu. Bəli.

Gülcahan (*Nadirə*). Oğlun məni qorxutdu. Evdə işə məşğul idim, bir də eşidirəm biri fəryad edir: “Qoyma! Vur! Tərpənmə!” Evdən tez çıxıb görürəm tək özü qılıncla oynayır.

Nadir. Nə edirdin, oğlum?

Rzaqulu (*başını aşağı salıb*). Heç, məşq edirdim.

Nadır. Nə məşq?

Gülcahan. Deyir mən də atam kimi istəyirəm ad çıxardam.

Nadır (*əlini oğlunun başına qoyub*). Qoçaq oğlum! Hünərli oğlum!

Gülcahan. Mən də deyirəm dəxi qaçaqlığa getməyəcəksən. İndi səbəbini sorurdu ki, sən gəldin.

Nadır. Hünərli oğlum! Ad çıxarmaq üçün dürlü yollar var. Ancaq qaçaqçılıqla ad çıxarmaq yaman nifrətli yoldur. İnsan gərəkdir ki, ağıl ilə, yaxşılığı ilə ad çıxarsın. Bu vaxtadək quldurluqdan nə ki söyləmişəm və özün eşidibsən çıxart başından. Mən düz yoldan azmış imişəm. Bundan sonra qılıncını ancaq vətən yolunda çıxart. Oğlum, düşmənlər vətənimizi tar-mar edirlər. Müqəddəs yerlərimizi əldən alırlar. Bundan sonra gərəkdir quldurluğu bilmərrə buraxıb vətənə kömək edək. Belə bir yolda ad çıxarmaq böyük bir səadətdir. Ümidvaram ki, mənim sözlərimi anlayırsan. (*Rzaqulu dizi üstə düşüb başını uzadır. Nadir qolundan tutub durğuzur və gözlərindən öpür.*) İndi bildim ki, mənim yolumda baş qoymağa hazırsan.

Gülcahan (*boynundan qucaqlayır*). Gördün, dedim dəxi getməyəcəksiniz.

Nadır. İndi, durma, oğlum, get qaçaqlara de ki, hazır olsunlar. (*Rzaqulu gedir. Gülcahana.*) Sən də get, mənimçün yola nə lazımdır hazırla. Dayım nə edir?

Gülcahan. Yatıbdır.

Nadır. Görünür yorulubdur. Oyatma, qoy hələ yatsın. Lazım olanda oyadarsan.

Gülcahan. Yaxşı. (*Gedir.*)

Nadır. Rzaqulu məni çox istəyir, nə desəm, hazırdır. Sözlərim ona təsir etdi. Başını uzadır, yəni: boynumu vur, sözümdən çıxmaram, dediyidir. Bərəkallah, oğul! Pərvərdigara, etdiyim günahların əvəzində ömrümün axırınadək sənin yolunda savab işlər edərəm, ancaq bu oğlumunu mənə çox görmə! Məni onun gözlərinə həsrət qoyma!

Rzaqulu. Baba, hazırdırlar, qulluğunuzu gözləyirlər.

Nadır. De, gəlsinlər. (*Rzaqulu gedir.*) Ah! (*Fikirdə.*) Xorasanı düşmənlərin əlindən xilas etdiyim günü tezmi görəcəyəm? Gəldiniz? Bu saat atlanıb düşün kəndlərə, ətraf-əsnafa: hər kəsi gördünüz

deyərsiniz Nadir sizi çağırır. Hamı gərək bu gün buraya cəm olsun. Hər kəs gəlməsə adını soruşub yazarsınız, sonra mən onlara göstərərəm. Heç kəs qorxmasın. Eşitdiniz?

H a m ı. Bəli.

N a d i r. Di durmayınız. (*Gedirlər.*) Sən də Rzaqulu, de, mənim atımı hazır etsinlər.

R z a q u l u. Baba, mənim atımıdamı?

N a d i r. Yox, oğlum, bu səfər sən getməyəcəksən. Buralar şuluqdur, sən də evə bax. (*Rzaqulu çıxır. Bir-iki kənd əhli gəlib Nadirə baş əyib qabağında dururlar.*) Hər kəs yorulubdur, əyləşin. Xoş gəlibsiniz. Hamı yığılanda mənə xəbər edin. (*Evə gedir.*)

K ə n d ə h l i n d ə n b i r i. Heç bu sifət bunda görünməyibdir ki, deyə əyləşin.

İ k i n c i. Görəsən genə nə var. Bəlkə işi düşübdür.

Ü ç ü n c ü. Əlbəttə, yorulubdur. Quldurluğa getmək istəmir ki, arxayın evdə otursun. Biz də tövcü verək.

D ö r d ü n c ü. Xülasə, Allah özü rəhm etsin, xeyir işə bənzəmir.

B e ş i n c i. Bizim evimizi düşməən azmı yıxır? Bu da indi istəyir ki, olub-qalanımızı alsın. Mənim sözümə baxsanız, hamımız çıxarıq gedərik, sonra nə edəcək etsin. Ölüb getmişik, ölmüşün nəyini öldürəcəkdir.

Bu vaxt bunların arasında qovğa düşür, bunları çağırın
qaçaqlar gəlirlər. Xalq onlara tərəf.

H a m ı (*bərkdən*). Bizi nə üçün yığıbsınız? (*Nadiri görəndə səslərini kəsirlər.*)

N a d i r. Həzərat! Xoş gəlibsiniz! Bu vaxtadək məndən və atamdan zərərdən və əziyyətdən başqa bir şey görməyibsiz... Əvvələn, sizdən təvəqqe edirəm ki, mənim günahımdan keçəsiniz və sizə məlum edirəm ki, bu gündən quldurluğu, qaçaqlığı bilmərrə buraxıb canımı, gücümü və aqlımı millət və vətən yolunda sərf edəcəyəm. Bəsdir nə qədər əbəs yerə qan tökdüm. Bəsdir nə qədər siz mənim əlimdən dad çəkdiniz. İndi ancaq düz yolu tapmışam. İndi ancaq anlamışam ki, insan gərək vətən və millət yolunda işləyib qeyrət, həmiyyət göstərsin. Özünüz görürsünüz, eşidirsiniz vətənimizi düşməən hər yerdə zəbt edir. Hətta ziyarətgahlarımıza da əl uzadırlar.

Bundan sonra mən özümə söz verirəm ki, vətənimizi düşmənlərin əlindən xilas edib milləti zülmədən qurtaram. Əvvəlinci gedən yerim Xorasandır ki, sistanlıları oradan gərəkdir qovmaq. Sizlərdən kim istəmir ki, ata-babalarımızın müqəddəs yerlərini xilas edək, tainki bizdən sonra gələn uşaqlarımıza bu bir ibrət ola, qeyrətə gəlib gözləri həmişə açıq ola? Kim istəyir ki, öz əkdiyini özü biçməsin? Razısınızmı?

H a m ı. Razıyıq! Razıyıq!..

N a d i r. Bəs belə olan surətdə dağılınız ətrafda olan kəndlərə. Cəzə çəkin ki, Nadir gedir Xorasana düşmənlərin əlindən qurtarmağa. Hamı yığılsın. Hər kəsin nə yarağı-əsləhəsi var götürsün. Onu da deyirəm: hər kəsin qeyrəti oyanmayıbdır getməsin. Ümidvaram ki, sözümə əməl edəsiniz.

H a m ı. Hazırq vətən yolunda baş qoymağa! Hara aparırsan bizi apar. (*Bərkdən.*) Nadir sağ olsun!.. Nadir sağ olsun!..

P Ə R D Ə

YARIM MƏCLİS

İkinci məclisin məbədi

Vaqe olur Xorasana yolunda. Bir neçə çadır, bir sərbaz əlində tüfəng çadırın qabağında gəzinir. İki sərbaz yavuqda durub çırpı yığır.

Birinci sərbaz. Aqlın nə kəsir? Xorasana getməkdən bir şey olacaq, ya yox?

İkinci sərbaz. Necə?

Birinci sərbaz. Deyirlər sistanlılar qələmi möhkəm bərkidiblər.

İkinci sərbaz. Baxaq görək necə olacaqdır. Şah görək ki, bir xəbər gözləyir, ona görə hələ getmək istəmir.

Birinci sərbaz. Nə xəbər gözləyəcək. Düşmənlər dəli deyilərlər ki, Xorasana kimi şəhəri əllərindən verələr. Heç bilirsənmi ziyarətə gedənlərdən nə qədər xeyir götürürlər?

İkinci sərbaz. Bundan əlavə, deyirlər onların xanı sərbazlara çox mərhəmət göstərir: hər nə qarət olunur, sərbazların aralarında bölünür.

Birinci sərbaz. Ona görədir ki, Mahmud xanı sistanlılar sevirilər.

İkinci sərbaz (*əlini gözünə tutur*). O kimdir tez-tez çaparaq gəlir?

Birinci sərbaz. Hamı? Hamı?

İkinci sərbaz (*əli ilə göstərir*). Odur bax! Odur!

Birinci sərbaz. Bizim adam deyil?

İkinci sərbaz. Bəli. Görəsən kim ola?

Birinci sərbaz. Bir yaxşı bax, uzaqdan atlılar da görünürlər.

İkinci sərbaz (*diqqətlə baxır*). Doğrudur, qəribə çox atlı var. Görəsən kimdir?

Birinci sərbaz. Lazımdır padşaha xəbər vermək.

İkinci sərbaz. Ey, kimsən, dayan! (*Tüfəngi götürür atmağa.*)

Bu vaxt əvvəlinci sərbaz yüyürür Təhmasın çadırına tərəf,
orada şeypur çalınır. Təhmas çadırdan tez çıxır, qarşidan
Nadir qoşunu ilə gəlir.

Təhmas (*öz sərbazlarına*). Dayan!

Nadir ürəkli Təhmas xana tərəf gəlir və iki tərəfin
qoşunu xamuş durur.

Nadir (*qılıncı açıb Təhmasa verir*). Qibleyi-ələm! Bu qılıncla mən çox ataları oğulsuz və çox uşaqları atasız və anasız qoymuşam. Bu qılıncla çox nahaq qanlar tökmüşəm, çox evlər yıxmışam. İndi qeyrət və insaf mənə qalib gəlib. Gəlmişəm qibleyi-ələmin hüzuruna. Xahiş edirəm bu qılıncla başımı vur, yainki rüxsət ver düşmənlərin təsərrüfündən vətənimizi xilas edim. Hərçənd dayımı göndərmişdim qibleyi-ələmin qulluğuna ki, mənim məqsudumdan xəbərdar etsin, amma Xorasana məxfi göndərdiyim adam gəlib ürək odlayan xəbər gətiribdir. Hirsimdən səbir edə bilmədim və özümü qibleyi-ələmə yetirdim ki, məqsudumdan xəbərdar edim. İndi ixtiyar qibleyi-ələmdədir. (*Başımı aşığı sahib durur.*)

Təhməs (*yavuuq gedir, qılıncı verir*). Nadir! Sənin bu vətənpə-rəstliyin və aşkara qeyrətin məni vadar edir nəinki sənin taqsırından keçim və bəlkə cəmi qoşunun ixtiyarını sənə tapşırım. Mən sənin taqsırından keçdim. (*Qoşuna üzünü tutub.*) Xoş o millətin halına ki, Nadir kimi köməyi var. Xoş o qoşunun halına ki, Nadir kimi sərdarı var! Sağ olsun Nadir xan!

Qoşun. Təhməs şah sağ olsun! Nadir xan sağ olsun!

Burada fars marşı çalınır.

PƏRDƏ

ÜÇÜNCÜ MƏCLİS

Vaqe olur Xorasanın ətrafında. Bir tərəfdə Nadirin çadırı,
o biri tərəfdə Xorasan qələsi.

Nadir (*uzaqdan qoşuna baxıb*). Mirzə Mehdi! (*Yavuuq gəlib daşın üstə əyləşir, fikrə gedib başını əli ilə tutur.*)

Mirzə Mehdi xan. Salari-müəzzəm, cənab süpəhsalar sərdar! Nə buyurursunuz?

Nadir (*başını qaldırıb*). Gəlibsən?

Mirzə Mehdi xan. Salari-müəzzəm, bu gün üç gündür nə gecə yatıbsınız və nə gündüz. Bədənə zərərdir, bir az rahat olun.

Nadir. Mirzə Mehdi, dünənki dava məni bir hala gətiribdir ki, özümü tərlan kimi hiss edirəm. Həqiqət, dünənki dava qabaqkı davalara bənzəməz. Qələni, Allahın köməkliyi ilə, bu gün alacağam, düşməndə güc qalmayıbdır. (*Qoşuna nəzər edir.*)

Mirzə Mehdi xan. Qoşuna rahatlıq olacaq, yainki bu gün genə davadır?

Nadir. Xeyr, dünənki davadan sonra rahatlıq vermək olmaz. İş gərəkdir isti ikən görəsən. Bu gün gərəkdir qələ alınsın. (*Dişarında səs gəlir.*) Mirzə! Gör kimdir? (*Mirzə Mehdi çıxır. Tək.*) Bəli, indi bu davalarımı Təhməs eşidibsə, çox şaddır. Görünür ümidi mənə çoxdur. Yoxsa birdən-birə mənə qoşunun ixtiyarını verməzdi və tək məni sistanlıların üstünə göndərməzdi... Xeyr, çox da ümid etmək

olmaz. O gün kağız göndəribdir ki, tez özünü İsfahana yetir. Amma xəbəri yoxdur, bilmir ki, İrani hər yerdən tar-mar etmək istəyirlər. (*Fikrə gedib başını əli ilə tutur.*)

Mirzə yavaş-yavaş gəlib Nadiri bu halda görüb danışır.

Nadiri (*başını qaldırır*). Mirzə, gəlibsən? Kimdir? Nə sədir? Mirzə Mehdi xan. Qulluğunuza Sistan tərəfindən elçi gəlibdir.

Nadiri. Elçi? (*Ayağa durur.*) Ah! Ah! Ah! (*Gülür.*) Elçi! Görəsən, fikri nədir? Qələ alınmasa, biz tərəfdən qılınc yerə qoydu yoxdur, Mirzə! Görürsən? (*Rişxəndlə.*) Buyursun! (*Mirzə çıxır. Tək.*) A... Zərbi-dəstimi dadıblar. Elçi nədir? Gərək xan özü gəlib təvəqqe edə ki, mən ondan əl çəkim... Xeyr, əl çəkmərəm. Ancaq təvəqqe edə bilər ki, xalqı əbəs yerə qırmayım, özünü öldürməyim... Ancaq belə şeylərə təvəqqe ola bilər...

Elçi (*baş əyib*). Xidməti-şərifinizə salam edib Sistan xanı tərəfindən göndərilmişəm.

Nadiri. Xub, buyruq?

Elçi. Xanın xahişi budur ki, ümumi xeyirdən öteri davanı bərhəm edək.

Nadiri (*acıqlı baxır*). Nə şərti-şurutla?

Elçi. Xan xahiş edir ki, layiqincə xərac versin.

Nadiri (*gülür*). Ah! Ah! Qələdə oturub dəhyek versin?! Xub! Cənab elçi, xanınız çox əla xəyallara düşübdür...

Elçi. Və bir də şərt edib ki, bundan sonra minbəd İranla dava etməsin.

Nadiri (*gülə-gülə*). Cənab elçi! Xanınıza ərz edərsiniz ki, bu gün hazır olsun! Şərtnaməni yazıb göndərrəm və buyruq verrəm ki, qolubağlı şərtnaməyə qol çəksin.

Elçi (*mat*). Anlamıram.

Nadiri. İnşaallah, bir saat keçmiş anlarısınız. Görünür xanınız davada xabi-qəflətdə imiş, zərbi-dəstimi görməyibdir və illa gör-səydi, bu təklifləri mənə etməzdi. İnsafdırmı ki ata-babamızdan qalan yerləri alarınsınız, müqəddəs yerlərimizi qarət edərsiniz və bizim qüvvətimiz ola-ola sizin xeyrinizə olan şərtləri qəbul edək? Hərgah xanınız xahiş edir ki, özü əsir olmasın, hərgah qoşunun əbəs yerə

qanfəşan olmağını istəmir, iki saatadək Xorasanın qələsini gərək azad etsin və illa bu gün şəhəri alt-üstünə çevirmək, ataları balasız, balaları anasız qoymaq mənim borcum olsun. İndi buyurun. (*Əli ilə yol göstərir. Elçi baş əyib çıxır.*) Mirzə! Görürsən nə təkliflər edirlər?

Mirzə Mehdi xan. Sərdarım, fikrinizdən xəbərdar deyillər. Dünənə davanı kəsməkdən ola bilsin ki, xan özgə xəyallara düşübdür.

Nadir. Onun xəyalı mənə məlumdur. İstəyir vaxt alıb təzədən hazırlaşsın. Fəqət mən qoymaram göz açmağa. (*Ayağa durub hazırlaşır.*) Mirzə, bax gör hamı hazırkırmı? (*Mirzə çıxır. Tək.*) Xorasanı əldən vermək istəyirlər... Allah yar olsa, göstərəm!..

Mirzə Mehdi xan. Əfqanıstandan məktub var.

Nadir. Aç oxu! (*Nadir baxır.*)

Mirzə ayaq üstə səsle oxuyur.

Mirzə Mehdi xan. “Süpəhsalar sağ olsun! Əfqanlar şücaət və rəşidliyinizi eşidiblər və fikrinizdən xəbərdar olublar ki, Xorasandan Əfqana üz qoyacaqsınız. Bu xəbər bunları təşvişə salıb, ciddi surətdə hazırlaşdılar. Məclis qurub əhd etdilər ki, Allahyar xanı zindandan xilas edib qoşunu ona tapşırsınlar. Təzə qələlər tikməyə mübahşirdirlər. Hər növlə çalışırlar ki, qabağınızı kəssinlər. Kəhrizi Allahyar xanın qoşunu tutubdur və oradan Fərmanabada atlı qoşun göndərüb, istəyirlər dal tərəfdən sizə mane olsunlar. Bu əhvalatı vacib bilib qulluğu-şərifinizə məlum edirəm.

Şəfi xan”.

Nadir. Başımdayı fikrimi bu xəbər büsbütün dəyişdirdi. (*Fikrə gedir.*) Hər nə olmuş olsa, gərəkdir bu gün sistanlılarla qurtaram. Mirzə! Sən çıx yuxarı, tamaşa et; davanı başlayıram. (*Hazırlaşır. Mirzə çıxır, uca səsle.*) Şeypur! (*Şeypur səslənir, dışarıda qılı-çal düşür.*) Əvvəlinci fəvc sağ tərəfdən! İkinci fəvc sol tərəfdən! Üçüncü, daldan hazır olun! (*Nadir əli ilə işarə edir, şeypur çalınır. Uca səsle.*) Allah! Allah! Allah!

PƏRDƏ

DÖRDÜNCÜ MƏCLİS

Vaqe olur İsfahan şəhərində Şah Təhmasın öz evində.
Şah Təhmas əyləşibdir və Heydər xan qabağında durubdur.

Şah Təhmas. Nadirdən bəs bir xəbər gəlmədimi?

Heydər xan. Qibleyi-aləm, gəlibdir.

Şah Təhmas. Nə xəbər var? Nə iş görübdür?

Heydər xan. Qibleyi-aləm sağ olsun, heç şey. Yazmağından belə məlum olur ki, əbəs yerə qoşunun yarısını tələf edib, bir iş də görməyibdir.

Şah Təhmas. Elə şey ola bilməz. Nadir ola, bir iş bacara bilməyə...

Heydər xan. Qibleyi-aləm, başdan gərək mənim sözümə diqqət edəydiniz; mən ərz etdim, quldura birdən-birə elə zor mənəsb vermək olmaz. Kim bilir qoşunun başına nələr gətiribdir... Qoşun heç... Ancaq...

Şah Təhmas. Nə üçün fikrə getdin? Söylə görüm!

Heydər xan. Qibleyi-aləm, cürət edib ərz edə bilmirəm.

Şah Təhmas (*hirsli*). De görüm, nə olubdur?

Heydər xan. Qibleyi-aləm, belə deyirlər ki, guya Nadir qoşunu özünə tabe edib, istəyir hətta padşahlığa əl uzatsın.

Şah Təhmas. Sən hardan bilirsən? Kim deyir?

Heydər xan. Qibleyi-aləm, kərrat ilə yazıbsınız ki, gəlsin, nə üçün gəlmir? Və bundan əlavə eşidirəm, xalq və qoşun ona böyük məhəbbət göstərirlər.

Şah Təhmas (*fikrə gedir*). Doğru deyirsən, hərgah belə bir şey olmasa, bu vaxtadək onun cürəti nədir ki, mənim buyruğuma əməl etməyə. Mən demişəm ki, hər əhvalatı yaz, xəbər et; amma bu vaxtadək heç bir şey yazmayıbdır.

Heydər xan. Bir neçə məktub göndəribdir, ancaq onun sözlərinə inanmaq mı olar? Məsələn, yazır ki, sistanlıları qovlayıb Xorasanı düşmənin əlindən xilas etmişəm. Əfqanıstanı alıb xanını əsir etmişəm. Belə şeylər yazmaqdan məlum olur ki, qibleyi-aləmi arxayın edib, başındakı yaman fikirlərini istəyir birdən aşkar edə.

Şah Təhmas. Bu saat Süleyman xanı bir qədər qoşunla göndərsən Əfqanıstana, onun hər ixtiyarını alsın və onun boynunu

gərək vurduram. Onda o qədər hünər olsun ki, padşahlığa əl uzatsın? Xeyr... Xeyr... Qoymaram elə quldurlar tacıma əl uzadalar.

Heydər xan. Qibleyi-aləm! Nadirdə bir dil var ki, hamını aldadar, hökmünüzü yerinə tez yetiriniz, yoxsa bədbəxtlik üz verər.

Şah Təhməs. Durma! Necə ki dedim, elə edərsən, get bu saat Süleyman xanı qoşunla göndər...

Heydər xan çıxır.

Şah Təhməs (*bir az fikirdən sonra*). Hər halda gərəkdir ehtiyatlı olmaq, güc onda, ad onda, dövlətin cəmi əyanları ona tərəf... Yox, bu işi belə qoymaq olmaz. Gərəkdir onun başı vurula Heydər-dən səvay qeyri vəzirlər də bir neçə dəfə deyiblər ki, Nadirə ümid bağlamaq olmaz.

Heydər xan. Qibleyi-aləm! Xəbər gəlibdir ki, Nadir şəhərin on beş ağaclığındadır.

Şah Təhməs. Buyruq ver ki, şəhərə qoymasınlar.

Heydər xan. Qibleyi-aləm! Bu saat onun qabağını saxlamaq olmaz. Buyruq veriniz gəlsin. Vaxta ki, daxil oldu, cəllada hökm edərsiniz boynunu vursun.

Şah Təhməs. Yaxşı, sən cəllada deyərsən hazır olsun və buyruq ver ki, Nadir şəhərə daxil olanda qoşunu bir ağaclıqda qoysun və şəhərin xalqı çox şadlıq etməsin. (*Öz otağına gedir.*)

Heydər xan. Hər nə hiyləm var idi işlətdim. İndi padşaha mən-dən müqərrəb bir kimsə olmadığını Nadir düşünür. Mənim əslim xan, dövlətin hər bir ixtiyarı mənim əlimdə. Nadir isə dünənki quldur. Doğrusu ürəyim qəbul etmir ki, dünənki quldur bu gün bu tövr şan-şövkətə layiq olsun... Xeyr... Vaxtında gərəkdir iş görmək...

Şah Təhməs (*daxil olur. Uzaqdan şeypur səsi.*) Heydər, bu nə səsdir? (*Heydər xan qapıya gedərkən, qapıdan Nadir və sərkindələr daxil olub şahın qabağında dizləri üstə oturlurlar.*) Durun! (*Əli ilə göstərir.*) Bir adam ki, padşahın əmrindən çıxdı, ona xeyir-dua vermək olmaz, onun başı gərəkdir vurulsun.

Nadir və qeyriləri ayağa durub bir-birinə təəccüblə baxırlar.

Nadir. Qibleyi-aləm, nə günahın sahibiyəm?

Şah Təhməs. Günahın çoxdur! Neçə aydır gedibsən, beş min qoşun aparıbsan, bu vaxtdək bir şey yazmayıbsan, bəs bundan məlum olur ki, padşahın əmrindən çıxıb, başında qara fikirlər bəsləyirsən. Mən o başı yox etdirərəm. (*Bərkdən.*) Cəllad!

Nadır (*uca səslə*). Səbir ediniz, qibleyi-aləm! Təvəqqe edirəm qulluğunuza göndərdiyim məktubları buyurasınız gətirsinlər.

Şah Təhməs. Nə məktub?

Nadır. Hər nə ki olubdur, hər şəhəri ki almışıq, hamısının barəsində Mirzə Mehdi yazıbdır. Mirzə, doğrudurmu?

Mirzə Mehdi. Bəli, hər əhvalat ki olub, vaxtbavaxt təfsilən qibleyi-aləmin qulluğuna yazılıb göndərilibdir.

Şah Təhməs. Heydər! Kağızları gətir görüm.

Nadır. Qibleyi-aləm, fikrinizə gəlirmi, qoşunun qabağında and içdim ki, bundan sonra səmimi-qəlblə millətə və dövlətə kömək edəcəyəm? Ola bilərmə o andımdan sonra padşahıma və dövlətimə xəyanət edəm?

Şah Təhməs. Onlar köhnə sözdür... İnsanın qəlbini bilmək olmaz.

Heydər xan kağızları gətirib verir şahı.

Heydər xan. Qibleyi-aləm, ancaq iki kağız alınıbdır.

Şah Təhməs kağızları alıb baxır.

Şah Təhməs (*başını yırğalayıb*). Bəli, hərgah burada yazılanın hamısı düz olsa, çox hünərlər edibsəniz, amma...

Nadır. Qibleyi-aləm, səbəb nədir ki, mənim sözlərimə inanmırsınız? Və nə səbəbə görədir mən yalan danışam və yainki yazam? Təvəqqe edirəm, buyurasınız qalan məktubları da gətirsinlər.

Şah Təhməs (*Heydərə*). Dahadamı var?

Heydər xan. Qibleyi-aləm, qeyri məktublar o qədər lazımlı olmadığına görə saxlamamışam.

Şah Təhməs. Əhvalat fikrindədir, ya yox? Nə yazılmışdı?

Heydər xan. Bir qəribə lazımlı söz yox idi, o barədə kərrat ilə qibleyi-aləmə ərz etmişəm və məxfi edəcəyəm.

Nad ir (*acıqlı*). Qibleyi-aləmdən çox təvəqqe olunur ki, qalan məktubları harada olsa Heydər xan tapsın; ikinci, mən dövlət və millət yolunda qılınc vuram, necə ola bilər ki, dövlətin məndən gizlin sözü ola və halonki cəmi qoşun hamısı mənə tabedir: öl desəm ölər-lər, qal desəm qalarlar...

Şah Təhməs. Nadir! Özünə çox ümid edirsən, yaman fikirləri başından boşla! Yoxsa... başından özgə bir xəyallar keçir? Hə?

Nad ir. Şahım! Fikrimdə vətənə rəvnəq verməkdən, onu düşmənin zülmündən, məşəqqətindən qurtarmaqdan başqa bir şey yoxdur. Qibleyi-aləm, bunu gərəkdir fikrinizdən unutmayasınız ki, mənim xüsusi düşmənlərim çoxdur. Gözləri görüb, xain olan ürəkləri qəbul etmir ki, mən quldurluqdan qibleyi-aləmin mərhəməti ilə gəlib bu şən-şövkətə çatam. Xülasə... (*Fikirdə.*) Məlum olur ki, mən qibleyi-aləmin buyurmağına görə, özgə fikirlərə düşmüşəm. Bəli... Hərgah mənim... o fikirlərim qibleyi-aləmə naxoşdur, buyursun, bu saat başımı vursunlar; ancaq təvəqqe edirəm hamı məktubları tapdırıb oxuyasınız. O vaxt yəqin edərsiniz, mən qibleyi-aləmin hüsurunda nəinki tənbehə və bəlkə böyük olan mənəsbə layiq olam... Bu biçərə sərkərdələr və qoşun aslan kimi dava edib, cəmi Xorasan və Əfqanıstan mahallarını zəlzələyə gətirib, xanlarını əsir, yerlərini tar-mar ediblər. Bunlar göstərən qeyrətin əcri budurmu? Bu binəvalar şad-xürrəm gələrkən fikir edirlər: “Şahımız bizə mərhəmət və ənam edəcəkdir”. Fəqət... (*Fikrə gedir.*)

Şah Təhməs (*hirsli*). Mənə nəsihət etmə! (*Başını əli ilə tutub fikrə gedir və əli ilə işarə edir ki, çıxsınlar. Tək.*) “Ürəyimizi şad edəcəkdir! Ənam edəcəkdir!” Yaxşı şad edərəm! Dünənki quldur mənə nəsihət edir. Xeyr, görünür bir şey var. Heydər deyən söz gərəkdir doğru ola. İnsan belə olurmuş. Bir az ki, əlinə ixtiyar verirsən, özünü itirir. (*Fikirli.*) Yox, bu işi belə qoymaq olmaz, vaxtkən çarə qılmaq... (*Fikirli.*) Nə etmək? Kimdən bilmək ki, həqiqət, Nadir padşahlıq fikrinə düşübdür. Heydər sözünə çox da inanmaq olmaz. (*Fikirli.*) Tapdım... Mirzə Mehdi, Nadirin ən müqərrəb adamıdır, onun hər bir gizlin fikri olarsa bilər... Tələb edərəm. Qorxusundan hər nə varsa açıb deyər. (*Qapıdakı fərraş.*) Heydər xanı buraya çağır. (*Fikirdə.*)

Heydər xan (*daxil olur*). Qibleyi-aləm, buyurunuz?

Şah Təhməs. Heydər! Bu saat Mehdi buraya çağır!

Heydər xan. Qibleyi-aləm sağ olsun, Mirzə Mehdi!

Şah Təhməs. Mirzə Mehdi! Mirzə Mehdi! Mənə lazımdır. Nadir onsuz heç yerə getməz və ondan bir şey gizlətməz. Bir-birinə məhəbbətləri çoxdur.

Heydər xan. Təəccüb! Qibleyi-aləmin hüzurunda elə adamların nə işi gerek ola?

Şah Təhməs. Heydər, elə demə. Mehdi ağıllı adamdır. Yaxşı qələmi var. Mən istəyirəm məxsus Nadirin barəsində onunla söhbət edəm.

Heydər xan. Bəçəşm! (*Çıxır.*)

Şah Təhməs. Mehdi qorxutmaq gerekdir, yoxsa Nadirin pünhan işlərini açmaz; Nadiri o çox istəyir. (*Fikirli.*) Bəli, qorxu başa bələdir, onu zindana saldırram. (*Fikirli.*) Yox... Əvvəl xoşluqla, hər-gah xoşluqda olmadı, onda güc ilə dedirdərəm.

Heydər xan (*daxil olur*). Qibleyi-aləm sağ olsun, Mehdi gəlibdir.

Şah Təhməs. De gəlsin.

Heydər çıxır.

Mirzə Mehdi xan. Salaməleyküm!

Şah Təhməs. Mehdi, əyləş! (*Mirzə Mehdi oturmayıb qolu bağlı qabağında durur. Şah Təhməs Heydər xana işarə edir ki, çıxsın.*) Mehdi, qələmin yaxşı olmağa görə istəyirəm sənə bir böyük mənəsbə verəm, ancaq gerekdir sidqi-ürəklə dövlətə qulluq edəsən.

Mirzə Mehdi xan (*baş əyib*). Qibleyi-aləmin mərhəməti mənim üzərimdə çoxdur. Ancaq qibleyi-aləm sağ olsun, böyük mənəsbə mən özümü layiq bilmirəm.

Şah Təhməs. Ümidvaram ki, qələmin gücü ilə dövlətə çox mənfəət gətirəsən. Dövlətə və millətə zərər olan şeyləri təxirsiz bildirəsən ki, vaxtında bəlanın əlacını tapaq. (*Mirzə Mehdi xan fikirdə.*) Nə üçün fikrə getdin? Anlamırsanmı?

Mirzə Mehdi xan. Qibleyi-aləm, həqiqət, anlamıram.

Şah Təhməs. Anlamırsan? Məsələn, bir şəxs padşahın canına qəsd edə, belə bir əhvalatı lazım gəlirmi xəbər edəsən?

Mirzə Mehdi xan. Əlbəttə!

Şah Təhməs. Bəs de görüm, Nadirin tərəfindən bir şey eşitməyibsənmi?

Mirzə Mehdi xan. Xeyr, qibleyi-aləm!

Şah Təhməs. Bəlkə məqam dostluğunda sənə demiş ola ki, guya fikrindən padşahlıq keçir.

Mirzə Mehdi xan. Qibleyi-aləm, neçə ildir mən onunla bir yerdə oluram. Hər bir sirri və pünhan sözü olubsa, məndən gizlətməyibdir, həməvaxt felindən və qövlindən səltənətinizin paydar olmağı və qibleyi-aləmə artıq dərəcədə məhəbbəti aşkar görünür. Həqiqət, dava məqamında şir kimi şəmşir əlində hamıdan qabaq düşmən müqabilinə gedibdir. Padşahını sevməyən şəxs bu tövr edərmi?

Şah Təhməs. Bəs görünür heç bir şey eşitməyibsən...

Mirzə Mehdi xan. Heç!

Şah Təhməs (*hirsli*). Səni zindana salandan sonra hamısını deyərsən... Get, amma bir adama bizim söhbətimizi deyibsən, özünü ölmüş bil!

Mirzə Mehdi xan baş əyib gedir.

Şah Təhməs (*fikirdə*). Bəlkə Heydər səhvdir. Ağlım kəsmir ki, Nadirdə belə cürət ola. Hərgah bu fikrə düşmüş olsa da, bu tezlikdə aşkara çıxmaz. (*Fikrə gedib başını əli ilə tutur.*)

Heydər xan (*yavaş-yavaş daxil olur*). Qibleyi-aləm, nə üz veribdir?

Şah Təhməs (*başını qaldırır*). Sənsən? Heydər, mən fikrimi sənənin barəndə dəyişdirdim. Dövlət işlərində səndən mənə müqərrəb adam yoxdur. Özün görürsən sənə nə qədər mərhəmətim keçir, cəmi dövlətin ixtiyarını vermişəm sənə. Bununla belə, işdən belə məlum olur ki, sən istəyirsən Nadir kimi adamı mənə düşmən edəsən. Deyirsən, guya Nadir istəyir padşahlığı əlimdən alsın, taxtda özü əyləşsin. Mənim heç dəlilim yoxdur. Mirzə Mehdi ki, ona müqərrəb adamların biridir, söyləyir Nadir mənim yolumda baş qoymağa hazırdır. Və bir də qeyri məktublar ki, Nadir işarə edir, məni təşvişə salıbdir. Hanı o məktublar?

Heydər xan. Qibleyi-aləm, o məktublارın məzmununu siz bilirsiniz. Haman məktublarda yazılan əhvalat Əfqanıstan barəsindədir... Bundan qeyri bir əhvalat yoxdur. O ki qaldı Nadirin əminliyinə... Şəkkim çoxdur... Qibleyi-aləm, sizinlə söhbət edəndə diqqət etdinizmi, dedi: qoşunlar və sərkərdələr hamısı mənə tabedir... Bu nə sözdür? İşarə deyilmi?

Şah Təhmas fikrə gedir.

Şah Təhmas. Bəs Nadirin xain olmağını, görünür, sən yəqin edibsən?

Heydər xan. Yəqin, mənə gün kimi aşkardır. Mənim məsləhətimə görə Nadiri gərəkdir bu gün zindana salalar, tainki əlaqəsi heç kimsə ilə olmasın. Çünki bu xəbərləri eşitsə, həm qoşunu və həm sərkərdələri təhrik edər ki, qibleyi-ələmin üzünə ağ olsunlar...

Şah Təhmas fikrə gedir. Heydər xan qoynundan kağız çıxarır.

Şah Təhmas kağızı görür.

Şah Təhmas. Bu saat buyruq verərsən onu həbs etsinlər. (*Bərkədən.*) Bu saat! O nə kağızdır?

Heydər xan. Qibleyi-ələm, bu gün gəlibdir. Osmanlı dövləti bizim şərtnaməmizə cavab yazıbdir.

Şah Təhmas. Nə yazıbdir?

Heydər xan. Yazır ki, gərək biz, Araz çayının sağ tərəfini onlara verək...

Şah Təhmas (*fikirdə*). Sağ tərəfini... Xeyr, elə şey ola bilməz!

Heydər xan. Əlbəttə, belə şey ola bilməz, amma...

Şah Təhmas (*acıqlı*). Necə amma?

Heydər xan. Çarəmiz yoxdur, gərək razı olaq.

Şah Təhmas. Necə çarəmiz yoxdur? Nə üçün gərək razı olaq?

Heydər xan. Qibleyi-ələm, osmanlının müqabilinə çıxmaq üçün əqəllən gərək 20 min qoşunumuz ola. Keçən davalardan sonra bu qədər qoşunu yığmaqmi olar?

Şah Təhmas (*başını əli ilə tutur və bir az fikirdən sonra*). Yox... Mən səhv etmişəm. Bu saat gedib Nadiri çağırırsan buraya, əvvəlki buyruğumu ki, həbsə salsınlar, əlbəttə, deməzsən. Mən görürəm onsuz bu iş başa gəlməz. Bu saat gərəkdir onu hüzuruma gətirəsiniz və Cəfər xan, Məhəmməd xan burada olsunlar.

Heydər xan. Qibleyi-ələm!

Şah Təhmas. Durma, buyurduğuma əməl et! (*Heydər xan çıxır.*) Nadir bu halda dövlətin müşkül işlərində gərəkdir, ah... Nə yaman halətdir! (*Fikirdə.*) Nə üçün mən Heydərə inanıb, Nadiri özümə düşmən edirəm. Yox, tamamdır! Bu gündən Heydərə çox da ümid etməmək.

Rza xan. Qibleyi-aləm! Bu saat xəbər gəlibdir ki, Osmanlı İrəvandan keçib 30 min qoşunla bizim torpağa ayaq qoyubdur.

Şah Təhməs. Elə şey ola bilməz. Ancaq bu xəbər vardır ki, bizim şərtnaməni qəbul etməyib. İstəyir ki, Araz çayının sağ tərəfini onlara verək.

Rza xan. Qibleyi-aləm! Bu xəbəri yəqin bilib qulluğunuza gəlmişəm, yoxsa cürət etməzdim.

Şah Təhməs. Bəs Heydər, görünür, səhvdir. Ah... xain... Ah... bədbəxt Heydər! Bu saat onu çağırırsan, görüm bu əhvalatları nə üçün gizlədir?

Rza xan istəyir çıxsın, Nadir xan, Heydər xan,
Məhəmməd xan, Cəfər xan daxil olurlar.

Şah Təhməs (*Nadirə*). Mən sənin taqsırından keçib əvvəlki ixtiyarını qaytarıram. Ümidvaram ki, bir para xəyalətdən qayıdıb sədaqətlə xidmət edəsən. Bu saat Rza xan bir qəmgin xəbər gətiribdir, guya Osmanlı bizim yerlərə ayaq qoyubdur. Ona görə vaxtı fəvt etməyib Rza xanı, Məhəmməd xanı və Cəfər xanı köməkçi götürüb gedərsən düşmənin müqabilinə!

Nadir (*əvvəl yavaş səsle, sonra getdikcə səsini ucaldır*). Qibleyi-aləmin mərhəməti mənim üzərimdə çoxdur. Bu vaxtadək sidqi-qəlblə dövlətə və millətə qulluq etmişəm, vətənimizi düşmənlərdən xilas etmişəm. Xorasandan sonra qibleyi-aləmin xəbəri olmaya-olmaya əfqanların üstünə getmişəm, yerlərini alıb özlərini dağa-daşa salıb vaxtında şahıma xəbər etmişəm. Amma bu qulluqlarımın əvəzində qibleyi-aləmin tərəfindən nəinki böyük mərtəbəyə və hətta bir xoş nəzərə də layiq olmamışam. Mən heç, amma qoşun, qoşun üçün padşahımın “mərhəbə” səsi qüvvəti-qəlb və böyük səadətdir... Dövlətə bu günədək mən xəyanət etməmişəm. Bununla belə, qibleyi-aləm, bir saat bundan əqdəm, necə ki, eşitdim, buyruq vermişsiniz məni həbsə salsınlar... Çox təəccüb! Çox təəccüb! Səbəb? Səbəb? İnsanın biinsaf, biqeyrətliyi və paxıllığı! Bilirəm, hamısını bilirəm. Fəqət qibleyi-aləm! Özümə cürət edib deyirəm: həmişə padşahla millətin arasında olan pərdə dövlətin viran olmağına və millətin bədbəxtliyinə ən birinci səbəb olubdur. Bu pərdə vəzirlərdən ibarət bir şeydir ki, həm padşahı və həm də milləti qaranlıqda saxlar.

Nə padşahın millətdən və nə millətin padşahdan xəbəri olmaz. Millətin zülmədən ah-nalə səsini padşah eşidirsə, vəzirlər deyərlər: “Qibleyi-ələm, millət səni alqışlayır, alqışlayır...” Ağılsız, fərasətsiz, öz vəzifəsini anlamayan padşah bu sözlərə inanar, inanıb da zavallı millətin daima göz yaşına və axırda vətənin puç olmağına səbəb olar. İndi, həzərat! Bir padşah ki, dövləti və milləti tapşırırsa biinsaf, bimərifət şəxslərə (*baxır Heydər xana və səsini ucaldır*), bir padşah ki, canfəşan olan qoşunun və sərkərdənin qədr-qiymətini bilməyə (*üzünü xanlara*) tac və səltənətə layiq deyil. Hərgah istəyirsiniz vətənimiz hər fəsaddan xali və asudə ola, gərəkdir belə padşah səltənətdən xaric olsun...

Cəfər xan, Rza xan, Məhəmməd xan (*hamı qılınclarını siyirib*). Doğru buyurursunuz... Nadir şah sağ olsun! Nadir şah sağ olsun!

Şah Təhmas və Heydər xan özlərini itirirlər və dilləri tutulur.

PƏRDƏ

BEŞİNCİ MƏCLİS

Vaqe olur İsfahanda. Nadirin iş otağı: bir tərəfdə stol, üstündə kitablar. Otaq xahırlarla döşənmiş, Mirzə Mehdi xan oturub yazır.

Mirzə Mehdi xan. Görəsən belə bir vücudu İran daha görəcəkmimi? Çətin! Sözü bir, ürəyi saf, şir ürəkli, aslan qüvvətli, vətəninə sevən, millət yolunda can qoyan, sahibsizlərə sahib, köməksizlərə kömək edən, yetimlərə pərvəriş verən Nadir, heyf ki, tez qocaldı. İndi düz qırx altı yaşı var. Bununla baxanda altmış sinnində qocaya oxşayır. Ay zəmanə! Kim deyərdi ki, Nadir belə tez davadan əl çəkər? Hazır dava adı gələndə özgələrini göndərir, axırını Dağıstan davasından sonra çox təğyir tapıbdır. Doğru deyirlər: “Söz qılından kəskin olar”. Həqiqət elədir! Nainsaf şəxslərin sözləri, biqeyrət müftəxor xanların büxlu, həsədləri Nadirə çox təsir edibdir. Heydər xan cəzasına çatdı. Cəfər xan, Rza xan, Məhəmməd xan – dövlətin əvvəlinci adamları – şahiddirlər ki, Nadir taxtdan baş qaçırdı, amma indi haman bu şəxslər Nadirin barəsində qeyri sözlər danışirlar.

Deyirlər ki, guya Nadir Səfəvi nəslinin əlindən səltənəti güc ilə aldı... Xülasə, bu axır vaxt Nadirin əhvalı xeyli pərişandır. Bir boş söz ilə halətindən çıxır; gör iş nə yerə çatıbdır ki, mənimlə də hirsli danışır. Və halonki mənim xatirimi çox istərdi. Kim bilir, bəlkə məndən də söz düzəldib deyiblər. (*Fikirli qapıya tərəf gəlib baxır.*) Heyhat! Bundan müqəddəm sübh saat beşdə-altıda işə məşğul olardı, amma indi saat ondur, bu vaxtadək gəlmir. (*Qapıdan baxır.*) Yox, gəlir. (*Kağızlarını götürür.*)

Nadir əlində ağac şah paltarında, hirsli, yavaş-yavaş daxil olur.

Nadir şah (*ətrafına nəzər yetirir*). Mirzə, Dağıstan davasını yazıb qurtarıbsanmı?

Mirzə Mehdi xan. Xeyr, qibleyi-ələm, qurtarmağa az qalıbdır.

Nadir şah. Neçə günə tamam olar?

Mirzə Mehdi xan. Qibleyi-ələm, on günün ərzində qurtararam.

Nadir şah (*hirsli*). Yaz, yaz, tez qurtar, mənə lazımsan! (*Fikirli.*)

Mirzə Mehdi xan. Qibleyi-ələm, nə barədə?

Nadir şah. Bir neçə daxiliyyə işləri var, bir neçə qanunlar var. İstəyirəm yazasan. (*Fikirli.*) Əvvəla, fikrim budur ki, iki düşməni bərişdirəm. (*Mirzəyə diqqətlə baxır.*)

Mirzə Mehdi xan. Qibleyi-ələm sağ olsun, anlamıram.

Nadir şah (*acıqlı*). Hə! Hə! Əlbəttə, adam demirəm, iki düşmən, yəni iki məzhəb. (*Mirzə fikrə gedir.*) Nə üçün fikrə getdin, yoxsa genə başa düşmürsən?

Mirzə Mehdi xan. Bəli, qibleyi-ələm! İndi başa düşdüm.

Nadir şah. Doğrusu, şiə-sünnü adı eşidə bilmirəm. Gərək bu iki məzhəb birləşə. Nə səbəbə, mənfəəti nədir? Onları sonra deyərəm.

Mirzə Mehdi xan. Doğrudur, qibleyi-ələmin əlində hər bir şey asandır. Amma... Bu iki məzhəbin birləşməyi çətindir.

Nadir şah. Mənim əlimdə heç bir şey çətin deyil. İnşaallah, hərəgah Allah yar olsa, məqsudimə çataram. Dünən Rza xanı göndərdim Axund Molla Ələkbərin yanına ki, indidən başlasın xalqa nəsihət etməyə. Bu gün gərək cavab gətirə. Vaxta ki, burada xalq hazır oldu, onda Osmanlıya yazmalıyam, tainki şərt-şürtlərini mənə məlum edələr.

Mirzə Mehdi xan. Allah xeyir versin!

Nadir şah. İkinci fikrim budur: gərəkdir İncil bizim dilə tərcümə oluna.

Mirzə Mehdi xan. Qibleyi-aləm, o nə üçün?

Nadir şah. Dövlətin mənfəəti üçün hər padşaha lazım gəlir qeyri tayfanın dinini bilsin, tainki qeyri tayfa ilə dininə müvafiq rəftar olunsun.

Mirzə Mehdi xan. Bəli, qibleyi-aləm, fikriniz gözəl bir fikirdir.

Nadir şah. Üçüncü fikrim: mollaların ixtiyarlarını azaltmaq... Hesab etmişəm bir ildə məscidlərdən yeddi milyon manat mənfəət alınır. Heç bilirsən kimlər məsrəf edirlər?

Mirzə Mehdi xan. Xeyr, qibleyi-aləm!

Nadir şah. Mollalar və axundlar! Bu pul gərəkdir dövlətin xəzinəsinə yığılsın. Zira ki, xəzinədə pul olmasa, qoşun saxlamaq olmaz, qoşun olmazsa, vətən saxlamaq olmaz. Vətən gedərsə, məscid də olmaz və bəlkə din də əldən gedər.

Mirzə Mehdi xan. Qibleyi-aləm, bəs mollalar nə ilə dolanaçaq etsinlər?

Nadir şah. Əvvəla, bu qanundan sonra hər bir tənbel mollalığa qaçmaz. İkinci, mollalığa layiq olan şəxslərə, dinə rəvac verən üləmalara, islamın qeyrətini çəkən axundlara məvacib təyin edəcəyəm... Əsil mətləb budur ki, mollanı öz ixtiyarına qoymamaq. Bir dövlət ki, mollalar ixtiyarında yaşadı, o dövlətdə tərəqqi olmaz... Çünki bir neçə səbəblərə görə molla qismi həmişə çalışır ki, xalq qaranlıqda yaşasın... Daha doğrusu, dövlətə dair qanunları bilmərrə ruhanilərdən almaq gərəkdir... (*Fikirli.*) Dördüncü fikrim budur: gərəkdir mənim padşahlığımda fəqir və sail tapılmaya, məgərinki əlsiz-ayaqsızlardan başqa. Bir dövlətin ki, fəqiri, saili çox oldu, o dövlətin tez puç olmağına ehtimal var... Xülasə, bu minval başımda çox fikirlər var... (*Fikrə gedir.*) Ümidvaram ki, bunların hamısı düzələ... Bu gün Rza xanı gözləyirəm axunddan cavab gətirsin. Gərək ki, gələn odur.

Rza xan daxil olur.

Nadir şah. Rza xan, necə oldu?

Rza xan. Qibleyi-aləm, fikrinizin hamısını bəyan etdim, lakin...

Nad ir ş ah (*acıqlı*). Necə lakin? Hə, de görüm!

Rz a x an. Qibleyi-aləmin gözəl fikirləri axunda xoş gəlmədi...

Nad ir ş ah. Xoş gəlmədi? Mən istəmirəm özünü buraya çağırt-dıram, tainki mənim yanımda qorxusundan bəli deyib, gedəndə yenə öz bildiyini edə. İndi ki, belə oldu (*ağacı yerə vurur*), bu saat de görüm, nə üçün xoş gəlmir?

Rz a x an. Qibleyi-aləm, deyir mən əvami-nasdan qorxuram. Bir söz bu barədə danışsam, evimi qarət edərlər.

Nad ir ş ah. Ay biçərə, canından qorxmur, evindən qorxur. İndi ki, belə oldu (*hirsli*), bu saat gedib buyruq verərsən başını kəssinlər. Dinə rəxnə olan mollaların pərəstarı olan Süleyman xanı həbsə sal-sınlar... (*Hirslənib ayağa durur. Hirsindən danışa bilməyib, ağacı yerə vurur.*) Durma, bu saat padşah buyurduğuna əməl et... (*Rza xan çıxır.*) Mirzə, bu saat sultana kağız yaz ki, mən xahiş edirəm ümumi xeyirdən ötrü iki məzhəb birləşə, eşitdin? (*Ağacı yerə vurur.*) Mən göstərrəm o məlun müftəxorlara.

Mirzə Mehdi x an. Bəçəşm! (*Nadir şah çıxır.*) Bəli, az düş-mən vardı, indi də mollalar. Bunların qabağında dayanmaqımı olar? Bundan müqəddəm genə məndən söz eşidərdi, amma indi artıq söz danışmaq olmur. İnsafən, başındakı fikirlər nə gözəl fikirlərdir, nə gözəl qanunlardır! Bunlar hamısı dinpərəst və millətpərəstlik nişə-nəsidir, amma heyf, anlamırlar.

Cəfər xan içəri daxil olur.

Cəfər x an. Mirzə Mehdi xan, bu nə əhvalatdır? Deyirlər şah buyruq veribdir Molla Ələkbərin boynunu vursunlar.

Mirzə Mehdi x an. Bəli, xan, doğrudur.

Cəfər x an. Səbəb?

Mirzə Mehdi x an. Bir neçə sifariş göndərmişdi, əməl etmək istəmir.

Cəfər x an. Necə? Nə sifariş?

Mirzə Mehdi x an. Rza xandan sual ediniz, sizə hamısını nəql edər, çünki işin içində odur.

Cəfər x an. Bu iş yaxşı olmadı. Mollaları özünə gərək düşmən etməyə idi... (*Fikirlə.*)

Mirzə Mehdi x an. Fikir edirsən, görürsən haqq deyir. Bunun sözü odur ki, dinə rəxnə salmasınlar. Bunun çalışdığı odur ki, islam

qüvvətlənsin, millət ayılsın, vətən tərəqqi etsin. Nə etməli? Bu, bir tərəfdən iş düzəldirsə, xanlardan bir neçəsi pozur. Məsələn, buyruq veribdir ki, Süleyman xanı həbsə salsınlar; çünki bir neçə müftəxorları padşahın üzünə durğuzur.

Cəfər xan. Allahü əkbər! Nə yaman iş oldu. Tərs kimi də bu gün şikara çağırıbdır, gərək gedək. Bunun bu halətində şikara gedərsən, gərək hər qədəminə diqqət edəsən. Allah elə eləyər ki, şikara getməyə idi.

Mirzə Mehdi xan. Olsun ki, bu gün şikara getməyə; çünki övqatı nəhayətdə təlxdir.

Cəfər xan. Xeyr, necə övqatı təlx olmuş olsa, dediyi söz fikrindən çıxmaz. Yaxşısı budur ki, mən gedim, bəlkə mənə görməsə şikar fikrinə düşməyə. (*İstəyir çıxsın. Nadir şah rast gəlir.*)

Nadir şah. Cəfər, hara gedirsən?

Cəfər xan (*qorxa-qorxa*). Heç, qibleyi-aləm.

Nadir şah (*hirsli*). Necə ki, heç? Hara gədirdin?

Cəfər xan. İstədim fərraşdan xəbər alam qibleyi-aləm bu gün şikara təşrif aparacaqdır, ya yox?

Nadir şah. Əlbəttə! Əlbəttə! (*Mirzə Mehdi xana.*) De, hazırlaşsınlar. (*Mirzə Mehdi xan çıxır. Cəfər xana.*) Bu gün şikar gərək yaxşı olsun.

Cəfər xan. Bəli, qibleyi-aləm.

Nadir şah. Səbəb?

Cəfər xan. Qibleyi-aləm buyurur.

Nadir şah (*rişxəndlə*). Qibleyi-aləm buyurur! Hər işdə mən dediyimə qulaq assanız, çox yaxşı olardı. Məsələn, Süleyman xana kərrat ilə demişəm ki, sən dövlətə qulluq etməkdənsə, gedib bir para adamlarla əbəs yerə vaxtını keçirirsən. Xeyr, mən dediyim sözlər havaya gedir. Zərər yoxdur, indi bəlkə düşünə. (*Acıqlı.*)

Mirzə Mehdi xan gəlir.

Mirzə Mehdi xan. Qibleyi-aləm sağ olsun, şikara hazırdırlar.

Nadir şah. Gedək. (*Mirzə Mehdi xana.*) Mirzə, sən işində ol. Dediym məktubu yazarsan.

Nadir şah və Cəfər xan çıxırlar.

Mirzə Mehdi xan (*tək*). Lazımdır məktubu bu saat qurtaram, qəribə insandır! Başı necə qarışıq, fikri necə dağınıq olsa da, genə dediyi söz fikrindən çıxmır. (*Yazır və hərdənbir qələmi saxlayıb fikrə gedir.*) İşlərin belə qarışıq vaxtında çox müşküldür ki, bu başa gələ. Görək Allah nə istəyibdir. (*Yazır.*) İki məzhəbin birləşməyi həqiqət gözəl, yaxşı bir fikirdir, çünki ədavət bilmərrə ortalıqdan götürülər, mədəniyyət artar, hər iki millət qüvvətlənər. (*Yazır.*) Mollalara məvacib kəsmək də, mənim təsəvvürümə görə, yaman deyil. Padşahlıqdan məvacibləri olsa, bir para ağla gəlməyən şeyləri və aşkara millətin, vətənin, dövlətin zərəri olan sözləri xalqın arasında nəşr etməzlər. (*Yazır.*) O gün mənə deyir ki, Mirzə, sən elə bilmə mən ruhanilərə düşmənəm. Xeyr, dinə rəvnəq verən mollalar mənim canımdırlar. Dinə rəxnə salan mollalara, həqiqət, mən düşmənəm... Bunlar zahirdə dinpərəst, batində dini tar-mar edirlər. (*Fikrə gedib yazır.*) Bəli, fikir etdikcə görürsən insafən ağıllı qanunlardır. Həqiqət, gözəl fikirlərdir, amma heyfa, qədrini bilən yoxdur...

Məhəmməd xan tələsmiş içəri daxil olur.

Məhəmməd xan. Mirzə Mehdi xan, bu nə əhvalatdır? Deyirlər şah şikara gedərkən atıblar.

Mirzə Mehdi xan (*əлиндən qələmi salıb durur*). Nə buyurursunuz, xan? Elə şey ola bilməz. İndi bu saat getdilər.

Məhəmməd xan. Bəli, indi bu saat şəhərə qovğa düşübdür. Hətta deyirlər... (*Fikirlə.*)

Mirzə Mehdi xan. Hə... Nə deyirlər? Yoxsa vəfat edibdir? Hə?

Məhəmməd xan. Bəli, bir elə şey danışirlar.

Mirzə Mehdi xan. Vay! Vay! İrənin gülü soldu, günü batdı, bəxti qaraldı. (*Bilmir nə etsin.*)

Məhəmməd xan. Xan! Özünüzü əbəs yerə həlak etməyiniz. Bəlkə də bu xəbərin əslə olmasın, amma onu yəqin bildirdim ki, bu iş yavuqda olacaqdır...

Mirzə Mehdi xan (*hirsli baxır*). A! Bəs görünür siz bilirdiniz...

Bu vaxt bayırda qılı-qal düşür. Nadiri qolundan tutub götürürlər.

Məhəmməd xan qeyri qapıdan çıxır.

Nadirin bir qolu yaralı, səndəlin üstə əyləşdirirlər.

Nadir şah. O bədbəxt atanı heç kəs görmədi?
Cəfər xan. Qibleyi-aləm! Vəliəhd meşəyə buyurmuşdu, ancaq
bir əsər tapmayıbdır.
Nadir şah. Çağırın!
Rza xan. Qibleyi-aləm, burdadır!

Rzaqulu xan əllərini döşünə qoyub Nadirin qabağında durur.

Nadir şah (*diqqətlə baxır*). Oğul, bir əsər tapmadın? Bir insan görmədin?
Rzaqulu xan. Xeyr, şah baba!
Nadir şah. Çox təəccüb! Bu saat gərək o bədbəxti tapasanız.
(*Hirsli xanlara baxır.*) Durmayın!

Rza xan, Cəfər xan və Rzaqulu xan çıxırlar.
Mirzə Mehdi xan mat durur.

Nadir şah (*Mirzə Mehdi xana*). Mirzə! Görürsən mənimlə nə tövr rəftar edirlər?

Mirzə Mehdi xan. Görürəm, qibleyi-aləm, görürəm. Sizdən sonra İrənin halını nəzərimə gətirirəm...

Nadir şah. Yaxşı ki, atan bədbəxt rəhmli imiş. Güllə ancaq qolumdan dəyibdir.

Mirzə Mehdi xan. Qibleyi-aləm, Allah-taalanın İrana rəhmi var imiş...

Nadir şah. Hərgah bu üç nəfər tapmasa, yəqin ki, bu fitnə bunların tədbiridir.

Mirzə Mehdi xan. Qibleyi-aləm! Onların üçüncüsü vəliəhddir.

Nadir şah. Ah, Mirzə! Bu dünyada heç kəsə inanmaq olmaz. (*Fikirli.*) Oğluma da mənim gümanım var; çünki bir ay bundan müqəddəm bir neçə söz qulağıma yetişibdir.

Mirzə Mehdi xan. Qibleyi-aləm! Sizin təşrifinizdən bir az müqəddəm Məhəmməd xan burada idi. Onun sözlərindən məlum oldu ki, bu işdən xəbəri var.

Nad ir ş ah. Məhəmməd xan? Hə, hə... çağ irt bu saat. (*Mirzə Mehdi xan çıx ır.*) Bəli... hər bir padş ah iki düş məndən xilas deyil: vətən, millət qeyrəti çəkməyən, gününü eyş-ış rətdə keçirib milləti daima zülmərə düş ar edən padş ah əcəlini millətdən gözləsin... Millətin və dövlətin tərəqqisinə çalış an, bu yolda təzə qanunlar qoyan, vətənini zülmədən xilas etmək istəyən padş ah əvvəlinci gülləni öz müqərrəb adamlarından gözləsin... Mənim yəqinimdir ki, bu güllə millət gülləsi deyildir!..

Mirzə Mehdi xan. Qibleyi-aləm sağ olsun, göndərdim çağ ır-sınlar.

Nad ir ş ah. Bəs nə deyirdi Məhəmməd?

Mirzə Mehdi xan. Qibleyi-aləm, çox üstüörtülü danış ırdı. Ancaq bunu anladım ki, bu iş dən onun xəbəri var.

Nad ir ş ah. Çox əcəb! Bəs görünür onunçün ş ikara getməyibdir.

Məhəmməd xan varid olur.

Məhəmməd xan (*Nadir şahın qabağ ında durur*). Qibleyi-aləm, bu nə bədbəxtlikdir üz veribdir?

Nad ir ş ah (*riş xəndlə*). Bəli, belə gərəkdir olaymış... Nə üçün bəs sən ş ikara mənimlə getmədin?

Məhəmməd xan. Qibleyi-aləm, qızım can üstədir, mümkün olmadı.

Nad ir ş ah. Bəs bir xəbər bilmirsənmi?

Məhəmməd xan. Qibleyi-aləm, nə barədə?

Nad ir ş ah (*acıqlı*). Necə nə barədə? Gözlərin görmürmü?

Məhəmməd xan. Qibleyi-aləm, bir əhvalat eşitmişəm...
Amma...

Nad ir ş ah (*hirsli*). Nə bilirsən, de bu saat...

Məhəmməd xan. Qibleyi-aləm, vəliəhd gərəkdir bu iş i hamıdan yaxşı bilə...

Nad ir ş ah. Sənin sözündən belə məlum olur ki, bu, oğlumun fitnəsidir?

Məhəmməd xan. Bəli, qibleyi-aləm!

Nad ir ş ah. Sübut?

Məhəmməd xan. Bir elə sübutum yoxdur, ancaq belə deyirlər.

Bu vaxt Rza xan, Cəfər xan içəri daxil olurlar.

Nad ir ş ah (*üzünü Cəfər xana*). Necə oldu?

Cəfər xan. Qibleyi-aləm, buradan çıxandan sonra vəliəhd bizə dedi ki, mən özüm gərək o bədbəxti axtaram tapam, başına bir neçə adam cəm edib şəhərdən kənara çıxdı.

Nad ir ş ah. Hə... hə... Tamah güc gətiribdir! (*Acıqlı ayağa durur.*) Daşı daş üstə qoymaram, boynunuzu bir dəqiqədə vurdurram, İrani altın-üstünə döndərrəm... bu saat oğlum qolubağlı bura gətirməsəniz. Durmayın!

Məhəmməd xan, Cəfər xan, Rza xan tez çıxırlar.

Nad ir ş ah (*başını əli ilə tutub əyləşir, sonra Mirzəyə*). Mirzə, görürsən, düşmənim mənimlə bir evdə olur, mənim sayəmdə dolunur, mən düşmənimi iraqda gəzirəm.

Mirzə Mehdi xan. Qibleyi-aləm! İnanmayınız bu sözlərə, İrani bədbəxt etməyiniz. Hamı hiylə bu xanlardadır ki, vüzərə hesab olunurlar. Bunlar çox biinsaf xalqdır. İnanmayınız, qibleyi-aləm! Vəliəhddən belə şeylər sadir olmaz...

Nad ir ş ah. Xeyr, daha şübhə yeri qalmadı. Onun gərək bu gün iki gözləri də çıxsa və cəmi İran da rahat ola.

Mirzə Mehdi xan. Qibleyi-aləm! İşi yəqin etməmiş vəliəhdi bədbəxt etməyiniz.

Nad ir ş ah. İş mənə çoxdan yəqin olubdur, Mirzə! Əbəs yerə təvəqqe etmə! (*Hirslı.*) Gərək bu gün onun gözləri dünyanın işığına həsrət qala. Bu gündən mənim Rzaqulu adlı oğlum yoxdur. Bu gündən İranın vəliəhdi yoxdur... (*Başını əli ilə tutub fikrə gedir.*)

Dışarıda qilü-qal səsi gəlir, Rzaqulu xanı qolları bağlı gətirirlər.

Rza xan, Məhəmməd xan, Cəfər xan, Rzaqulu xan daxil olurlar.

Nad ir ş ah (*başını qaldırıb Rzaqulu xana*). Bədbəxt oğlum, tamahkar oğlum, atandan artıqımı dövlətə, millətə qulluq edəcəkdin ki, bu fikirlərə düşdün? (*Hirslı.*) Aparın bu saat bunun iki gözlərini də çıxardın. (*Göstərir.*) Bu gözlər gərək onun üzünü görməyə, o gözlər dəxi bu dünyanın işığını! (*Hirslı.*) Aparın!

Rzaqulu xan. Şah baba, mənim gözlərimin qiyməti heç, amma İrani gözsüz qoyursan... Aparın məni. Padşahın buyruğuna əməl ediniz. İşin həqiqəti sonra məlum olar. (*Üzünü xanlara.*) İranın evi o vaxt

yıxıldı ki, sizin kimi şəxsləri ümərəyi-dövlət təyin etdilər. Aparın! (*Çıxır və dalınca xanlar.*)

Nad ir ş ah (*səndəlin üstə yıxılıb başını əli ilə tutur*). Pərvərdigara, nə halətdir!.. (*Ürəyini əli ilə tutur.*) Of, ürəyim döyünür.

Mirzə Mehdi xan (*yıxılır Nadir şahın ayaqlarına*). Qibleyi-aləm! Neçə ildir qulluq edirəm. Bu vaxtadək bir təvəqqem olmayıbdır ki, qəbul etməyəsınız. Axırncı təvəqqemdir, vəliəhdi bədbəxt etməyiniz.

Nad ir ş ah (*hirsli*). İtil gözümdən, sən də onunla dilbir olubsan?

Mirzə Mehdi xan yavaş durur gedir.

Gülcahan (*tez gəlib Nadir şahın ayağına döşənir. Ağlaya-ağlaya*). Qibleyi-aləm! Səni and verirəm o şeyə ki, canını onun yolunda çürüdübsən, yazığın gəlsin mənim balama, məni axirətədək gözüyaşlı qoyma, Nadir! (*Ağlayır.*) 20 il ondan ötrrümü bəsləmişdim? (*Ağlayır, Nadir şah başını əli ilə tutur.*) Nadir, evimi yıxma. Buyur mənim gözlərimi çıxarsınlar, balamda taqsır yoxdur. (*Ayağını qucaqlayıb ağlayır.*)

Nad ir ş ah. Olmaz. Belə gərək olsun, dövlətə xəyanət edən gərəkdir cəzasına çatsın...

Gülcahan (*yalvarır*). Nadir! Buyur iki saat gözləsinlər, taki o çıxan gözləri doyunca öpüm. Allahı sevirsen, mənim göz yaşına rəhm et. (*Ağlayır.*) Sən İrənin adil bir padşahi, mən İrənin bədbəxt analarından biri, işin təhqiq olunmağını tələb edirəm... Buna da ixtiyarım yoxmu?

Nad ir ş ah (*bir az baxıb bərkdən*). Dur get! (*Qolundan tutub yıxır.*)

Gülcahan (*bərkdən*). Ay!.. (*Qəşş edib yıxılır.*)

PƏRDƏ

Bəşinci məclisin məbədi

Rəxtəb

Mirzə Mehdi xan. Pərvərdigara! Nə yaman və dəhşətli vəqədir! Bundan sonra İrən dəxi düzəlməz. Şah bu gün-sabah ağlım itirəcək, dövlət düşəcəkdir biqeyrət xanların əllərinə... Kim bilir nə

olacaqdır. Biçarə Rzaqulu xanı zalım uşağı nahaq yerə bədbəxt etdilər. Dünən şah çağırıb mənə deyir: Mirzə, bir səhvdir etmişəm. Cəmi dünya qana batsa, o səhvi düzəltmək olmaz, iş aşkar olubdur. Rzaqulu xanın bu işlərdən bilmərrə xəbəri yox imiş. Bu fəsadlar tamam xanlardan üz veribdir...

Nadir şah (*əлиндə ağac, beli bükülmüş, yavaş-yavaş gəlir*). Mirzə! Necə ki, dünən eşitdin elədir, nainsaf uşağı mənim balamı nahaq yerə gözsüz qoydular. (*Ağlayır.*) Mən evi yıxılmış, mən aqlını itirmiş binamusların sözüne qulaq asıb, onlara inanıb həqiqət, İrani gözsüz qoydum. (*Ağlayır.*)

Mirzə Mehdi xan. Qibleyi-aləm, səbir etmək lazımdır. Taqsırkar öz cəzasına çatar.

Nadir şah. İş işdən keçibdir, dünya başıma təng olubdur. (*Başını tutur.*)

Mirzə Mehdi xan. Qibleyi-aləm, bu fəsadları törədən bəs məlum deyilmi?

Nadir şah. Birdirmi, ikidirmi? Düz əlli nəfər sözlərini bir ediblər ki, məndən sonra İranın taxtı Rzaquluya təslim olmasın... Bəli, məqsudlarına çatdılar.

Mirzə Mehdi xan. Adları məlumdurmu, qibleyi-aləm!

Nadir şah. Əlbəttə, məlumdur. Bu gün cəzalarına çatarlar. Əlli nəfərin də başları gərəkdir kəsilsin. (*Taxta əyləşir. Başını tutub Mirzə Mehdi xana yavaşdan.*) Get, mən bir az rahat olum... (*Uzanıb.*) Yox, rahat ola bilmərəm. (*Ürəyini tutur.*) Uf, nə halətdir, pərvərdigara, gözlərim torlanır. (*Birdən qorxub durur, guya gözüne adam görünür.*) Kimsən? Hə? Qatildir! (*Geri çəkilir.*) Məni... Məni öldürmək istəyir, hə? Yox... yox... (*Başını tutur.*) Pərvərdigara! Ölüm mənə vacibdir. (*Dizi üstə durur.*) Ancaq istəyirəm göz yaşımıla günahlarımin mindən birini təmizləyəm. Mən gərək ağlayam, qanlı yaşlar tökəm, oğlum tək kor olam, ondan sonra əmr özünüdür. Mənim naləmdən yer-göy gərəkdir mələyə, ondan sonra ixtiyar sənindir. Mən gərək yaman-yaman dərdlərə mübtəla olam... (*Ağlayır.*) Ağla, gözlərim, ağla! Dünyanın işığına oğlum kimi gərəkdir həsrət qalam. (*Başını iki əli ilə tutub, aşağı baxıb ağlayır.*)

Gülcahan (*əli qoynunda, qara paltarda yavaş-yavaş gəlir*). Nadir? Nə səbəbə belə edirsən? (*Nadir şah səs vermir, Gülcahan yavuşa gedir.*) Nadir, nə olubdur?

Nadir durur.

N a d i r ş a h. Heç. (*Başı aşağı.*) Gülcahan, doğrusu, üzünə baxa bilmirəm, taqsırım çoxdur. Əlindən nahaq yerə balanı almışam. (*Əlindən tutur.*) Bağışla məni, bağışla! Səni and verirəm oğlumun tökülən gözlərinə.

Qucaqlaşib ağlayırlar.

G ü l c a h a n. Ah, Nadir, Nadir! Ana olsaydın, bilərdin mən nə çəkirəm. Nə etmək, hərdən baxanda ürəyim od tutub yanır. Qiyamətədək yanacağam... (*Ağlayır.*)

Dışarıda səs gəlir. Nadir şah qapıya tərəf gedir.

N a d i r ş a h. Nə var? (*Qapıdan çıxır.*) Yaxşı, bir az səbir etsinlər. (*Gülcahana.*) Rzaqulunun yoldaşlarıdır. Gəliblər görməyə. Gedim o biri otağa, oğlum bura gələndə mən onu görməyim.

G ü l c a h a n. Nadir, bədbəxti özünə həsrət qoyma. Necə dəfə deyibdir ki, məni apar şah babamın yanına.

N a d i r ş a h. Yox, yox! Gülcahan, gətirmə, göstərmə! Yəqin bil ki, onu görsəm ağlım başımdan çıxar. Hərdənbir yuxuda görəndə dəli oluram... İnsaf məni incidir. Ürəyim od tutub yanır.

G ü l c a h a n. Bəs nə edim? Nə çarə qılım? Hər gün yalvarır: məni şah babamın yanına apar. Bəlkə bu gün, sabah öldüm, mənə xeyir-dua versin. (*Ağlayır.*)

N a d i r ş a h. Xeyir-dua! Ah, biçarə! Binəva! (*Ürəyini tutur.*) Uf, yenə bir şey sanırdı. (*Fikrə gedir.*) Yaxşı, razı oldum, ancaq mən yuxuda ikən gətir, bəlkə bir az sakit ola. İndi get, yoldaşları gözləyirlər.

Gedirlər.

F ə r r a ş (*qapıdan*). Buyurunuz!

Ələşrəf bəy, Musa bəy, Saleh bəy.

Ə l ə ş r ə f b ə y. Yaxşı, indi nə tövr etməli?

M u s a b ə y. Necə nə tövr? And içdik ki, gərək Nadiri öldürək. Gərəkdir ki, elə də ola.

Saleh bəy. Bir az yavaş danış, fərraş eşidər.
Musa bəy. Fərraş onsuz da görək bilsin.
Ələşrəf bəy. Nə tövr edək ki, fərraşı ələ götürək?
Saleh bəy. Birdən razı olmadı?
Musa bəy. Mən razı edərəm!
Ələşrəf bəy. Başla görək!

Musa bəy fərraşı çağırır, ikisi bir tərəfdə söhbət edirlər.

Musa bəy. Fərraş!
Fərraş. Bəli, ağa!
Musa bəy (*çoxlu pul göstərib*). De görüm bu pulu istəyirsən, ya xanlıq və yainki nökrəçilik?
Fərraş. Əlbəttə xanlıq, pul da olsa, daha da yaxşı.
Musa bəy. İndi ki elədir, əzizim! Nadir şahın başına hava gəlibdir, bu gün-sabah onu taxtdan düşürəcəklər. Ondan sonra da, kim bilir, sən burada qalacaqsan, ya yox. Yaxşı deyilmi ki, bir iş edəsən, həm xanlıq və həm dövlət qazanasan?
Fərraş. Nə işdir, ağa?
Musa bəy. Lazım gəlir ki, onu öldürək. (*Fərraş fikrə gedir.*)
Nə üçün fikrə getdin, yaxşı pul veririk və gələcəkdə xan olarsan. Çünki o adam ki, bunun yerində əyləşəcəkdir, bizlərə qohumdur... Biz gecə vaxtı gələcəyik, sən yalandan yuxula və qapını da açıq qoy.
Fərraş (*bir azdan sonra*). Yaxşı, indi razı oldum.
Musa bəy (*pul verir*). Al qabaqca bunu.
Saleh bəy. İndi de görək, Nadir harda yadır?
Fərraş. Nadir axır vaxt bu otaqda yadır. Çünki hərəmxanaya getmir ki, oğlu ilə rast gələr.
Ələşrəf bəy. Çox əcəb. Nə vaxt rəxtxabına uzanır?
Fərraş. Oğlunun əhvalatından sonra rəxtxab üzü görməyibdir. Gah o taxtın üstə, gah səndəlin üstə yadır və çox da yatmır, çox vaxt gecədə neçə dəfə durub öz-özü ilə danışır.
Musa bəy. Çox əcəb, bəs biz gedək, sən də vaxtında hazır ol.
Fərraş. Rzaqulu xan buraya gəlsə, nə deyim?
Saleh bəy. De ki, yoldaşların dedilər, özgə vaxt gələcəyik, ancaq əhvalını bilmək istəyirdik.

Hamısı çıxırlar.

Fərraş. Həqiqət, şahdan dəxi hamı əlini üzübdür, qoy özgəsi olsun. Bəlkə mən də xan olam.

Nadir şah (*yavaş-yavaş gəlir*). Qonaqlar necə oldular?

Fərraş. Qibleyi-ələm sağ olsun! Dedilər bir şey unudublar, getdilər götürsünlər.

Nadir şah. Görünür biçarə oğluma bir şey bəxşiş etmək istəyirlər. Yaxşı, qapıları bağla, hərgah gəlsələr, ayrı otağa dəvət et.

Fərraş çıxır.

Nadir şah. Biçarə övrət qan ağlayır. Ağlamasın nə eləsin... Uf, fələk! (*Taxta uzanıb yuxuya gedir. Birdən qorxub durur.*) Allahü əkbər! (*Ətrafına baxır.*) Kimsən? Hə? (*Oturmuş.*) Pərvərdigara! Nə istəyirlər məndən, biryolluq öldürəcəklər, öldürsünlər. (*Gözünə adam görünür.*) Gəlmə, gəlmə, yoxsa... (*Ətrafına baxır.*) Heç kəs yoxdur, Allahü əkbər! (*Yenə gözünə görünür.*) Gəlmə yavuuq, səni and verirəm bizi Yaradana! (*Diqqətlə baxır.*) Vay, oğlumdur, oğlumdur, gəlibdir məndən xeyir-dua almağa. Əlləri ilə məni gəzir. Gəlmə, üzünə baxa bilmirəm... Yox, gəlir... gəlir... (*Üzünü əli ilə tutub taxta yıxılır.*)

Bu vaxt Ələşrəf bəy, Musa bəy, Saleh bəy yavaş-yavaş evə daxil olurlar, istəyirlər Nadir şahı vursunlar.

Musa bəy. Yaxşı əlimizə düşübsən.

Nadir şah birdən ayılıb dili tutulur və sonra üzərlərinə yüyürüb Musa bəyi, Ələşrəf bəyi bir yumruğa yıxır, Saleh bəy xəncərlə daldan vurur, qaçırlar. Nadir şah yıxılır.

Nadir şah (*yavaş-yavaş yıxılır*). Pərvərdigara! Günahım çoxdur! Yaman dərldə ölürəm, nahaq yerə. Heç kəsə pislilik etməmişəm. Hər kəsə də yamanlıq etmişəm, ümumi xeyri nəzərdə tutmuşam. Vətən salamat qalsın fikrində olarkən canımı vətənin və millətin yolunda sərf... etmişəm... Oğlumun gözlərini vətənə qurban etmişəm. (*Ağlayır, yavaş-yavaş yıxılır.*) Biçarə anasını axirətədek gözüyaşlı qoymuşam... Pərvərdigara! Özün kömək et bu başsız millətə! Ya Rəbbim! Bir neçə dəqiqə canımı alma, tainki oğlumu görə...
 277

Gülcahan Rzaqulu xanın əlindən tutub.

Gülcahan. Oğlum, atan səndən xəcalət çəkir. İndi yatır, bax oğlum! (*Nadir şaha tərəf baxmır.*) Şan-şövkətdən məhrum olan oğlum! (*Ağlayır.*)

Nadir (*bunları görüb dizi üstə bunlara tərəf sürünür*). Ah, bədbəxt oğlum! Atan dizi üstə səndən təvəqqe edir: əfv et, oğlum, bağışla, oğlum, şah babanı bağışla! (*Ölür.*)

Rzaqulu xan əlləri ilə gəzir.

Gülcahan. Ah!.. (*Qəşş edib Nadirin üstünə yıxılır.*)

PƏRDƏ

SÜLEYMAN SANİ AXUNDOV

(1875–1939)

Süleyman Sani Rzaqulu bəy oğlu Axundov Şuşa şəhərində doğulmuşdur. İbtidai təhsil aldıqdan sonra 1894-cü ildə Qori Müəllimlər Seminariyasını bitirmişdir. Pedaqoji fəaliyyətə Bakıda rus-tatar məktəblərində başlamışdır.

1899-cü ildə yazdığı ilk əsəri olan “Tamahkar” komediyasında acgözlük, köhnə adət və ənənələr tənqid edilir. Sonralar “Yuxu” (1905), “Kövkəbi-hürriyyət” (1906), “Qonaqlıq” (1906) hekayələrində dövrün aktual ictimai-siyasi məsələlərinə toxunulur. “Dibdat bəy”, “Türk birliyi” (1906) pyeslərində pula hərislik, mədəniyyətsizlik və pozğunluq, дума seçkiləri ifşa olunur.

“Qorxulu nağıllar” (1912–1914) kimi məşhur olan hekayələrində (“Əhməd və Mələykə”, “Abbas və Zeynəb”, “Nurəddin”, “Qaraca qız”, “Əsrəf”) dövrünün zəhmətkeş uşaqlarının acınacaqlı fərhəsiz həyatı təsvir edilmişdir. “Laçın yuvası” (1921), “Çərxi fələk” (1921), “Qaranlıqdan işığa” (1921), “Şahsənəm və Gülpəri” (1921), “İki yol” (1921), “Şeytan” (1922), “Bir eşqin nəticəsi” (1922), “Yeni həyat” (1923) pyesləri Azərbaycanda hürrriyyət uğrunda gedən mübarizəyə və qadın azadlığına həsr olunmuşdur. “Eşq və intiqam” (1922) dramında kəndlilərin ağır vəziyyəti, feodal-patriarxal mühitin mənfur adət-ənənələri, mülkədarların mənəvi pozğunluğu ifşa olunur.

Süleyman Sani Axundov 1932-ci ildə Əmək Qəhrəmanı adına layiq görülmüşdür.

DİBDAT BƏY

Bir pərdəli, iki şəkilli məzhəkə

İŞTİRAK EDƏNLƏR

Səfərqulu bəy

– mülkədar bəy. Ucaboynu, dolubədəni, üzü qırxıq, çərkəz libasında, əlli yaşında sadədil bir şəxs. Danışanda tez-tez “vot tebe na” sözünü təkrar edir.

Mehdi bəy
Vəli bəy
Rüstəm bəy
Saşa bəy

– Səfərqulu bəyin qumar yoldaşları

Məşədi Səməd	– dükançı
Azad bəy	– doktor
Nəbi	– Səfdərqulu bəyin nökrəri
Cəbi	– Mehdi bəyin nökrəri
Ovanes	– Saşa bəyin nökrəri
Rəhim	– tarzən
Kərim	– oxuyan

BİRİNCİ ŞƏKİL

Səhnə Səfdərqulu bəyin otağını göstərir. Otaq yarı Asiya, yarı Avropa qaydası ilə bəzənmiş. Ortada girdə stol. Üstə şamdan, kart və qeyri-qumar şeyləri. Sandalyalar qaydasız halda durmuş. Açıq qapıdan yemək otağı görünür. Pərdə qalxdıqda, Nəbi otağı qaydaya salarkən öz-özünə söylənir.

Nəbi. Vay sizin evinizi Allah yıxsın, a belə ağalar. Bir belə də qumar oynamaq olarmı? Hər gün səhərə kimi oynayırlar. Çox vaxtı gecəni gündüzə qatıb, o biri günə kimi kart vururlar. Vallah, mən nökr belə rahatsızlığa davam edə bilmərəm. Amma bizim bu nəcib bəylərimiz davam edirlər. Özgə vaxtı “o yana dur” üstə xəncər, tapançaya çıxırlar. Amma qumarda bir-birlərinə itə deyilməz sözləri deyirlər. Yenə də keçir gedir. Amma lotular mənim bu səfeh ağamı yaxşı tovlayıb tapıblar. Gecə-gündüz çörəyini yeyib, çayını içib, özünü də, qumarda sağmal inək kimi sağırırlar. Ha-ha-ha... (*Bir az dayanıb yenə də.*) Ha-ha-ha... A kişilər, bu lotuların hər kələkləri qurtarmışdı, qalmışdı elə bu. İndi də tutublar ki, Səfdərqulu ağa, səni cəmi bəylər tərəfindən dibdat seçəcəyik. Gedib Fitilbörgdə dum deyirlər, nə deyirlər, orada vəzirlər yanında danışasan. Ha-ha-ha... Səfdərqulu bəy vəzirlər yanında danışacaq? Vay o yazıqların halına. “Vot tebe na”dan başqa bir şey başa düşə bilməyəcəklər. (*Cəbi daxil olur.*) Xoş gördük, a Cəbi lələ. Mənə qulluq.

Cəbi. Gecə ağamın papiros qutusu burada qalıbdır. Ona gəlmişəm.

Nəbi (*papiros qutusunu stolun üstündən götürüb verir*). Cəbi, sən öləsən, bu gecə ağam Mehdi bəyi təmiz süngə çəkiblər. Yaxşı ki, hələ papağını da yaddan çıxartmayıb.

Cəbi. Mənim ağam kartın höcətinə gedəndir.

N ə b i. Odur ki, bu gecə on bir əl dalbadal onluğa vuruldu. Axırda hirsindən kartı cırıb atdı.

C ə b i. Mən Mehdi bəyin yerində olsaydım, onluğa vurulanda qaçardım doqquzluğa. Ona da vurulanda səkkizliyi qoyardım. Getdikcə bir xal azaldardım.

N ə b i. Ha-ha-ha!.. Afərin sənə, Cəbi lələ. Sən lap qart qumarbaz imişsən. Onda mənimlə bir əl qonçuna oynamaqda necəsən.

C ə b i. Çox yaxşı, oynaram. Bəs Səfdərqulu ağa evdə deyil?

N ə b i. Qorxma, elə yatıbdır ki, top da atsan, xəbəri olmaz.

C ə b i. Bu gecə udubdur, yoxsa uduzubdur?

N ə b i. Heç görünməz iş!.. Udubdur! Cəbi, yaxşı yadıma saldın, ağa tapşırımsdı ki, onu tezdən durquzam. Günorta olubdur, amma o hələ yatıb. Cəbi, bu gecə bizdə böyük qonaqlıq var. Oxuyanlı, çalanlı, içkili.

C ə b i. Səfdərqulu ağanı vəkil seçəcəklər. Onun üçünmü?

N ə b i. Bəli. Bunu sən haradan bilirsən?

C ə b i. Bu bəylərin kələyidir. Onu ələ salırlar. O günü bəylərin hamısı bizdə idi. Gülməkdən qəşş edirlər. Mehdi bəy də deyirdi: Nə var, zəhməti mən çəkim, qonaqlığı Səfdərqulu bəyin boynuna mən qoyum, hamı kələyi mən qurum, kefi siz çəkin.

N ə b i. Bunun bəylərin kələyi olduğunu mən də duymuşam. Ancaq nə işim var, ağa mənə bir çuxa vədə edibdir. Təki o çatsın.

C ə b i. Gərək qabaqcadan alasan. Sonra kələk açılanda verməz. Bəlkə yadına salanda səni də kötəkləyər.

N ə b i. Elə mən də onun fikrindəyəm. Gedim durğuzum. Amma daş kimi bərk yatandır. Bilmirəm, heç durğuzma biləcəyəmmi? (*Gedib yataq otağının qapısından çağırır.*) Səfdərqulu ağa, Səfdərqulu ağa! İndi gəl bunu oyat. Paltarlı, taxta yıxılıb, xoruldayır. (*Səsini ucaldır.*) Səfdərqulu ağa! Səfdərqulu ağa! Əstəğfürullah, əgər vecinə isə.

C ə b i. Ədə, gedib əlin ilə durquzsana.

N ə b i. Yaxşı buyurursan, Cəbi ağa. Sən öləsən, durub atama od vurur. O günü elə etmişdim. Diksinib atlandı və mənə elə sillə çəkdi ki, gözlərimdən od parladı. Dedi ki, bundan sonra məni heç vaxt əlinlə durğuzma. (*Qışqırır.*) Səfdərqulu ağa! Səfdərqulu ağa! Allahü əkbər, mən nə edim? A Cəbi, sən də kömək elə, gərək bu dibdat bəyi oyada bilərikmi?

C ə b i. A balam, mən nə kömək edim? Belə ki, Səfdərqulu ağa yatıbdır, heç “Koroğlu” da çalsan, duran deyil.

Nəbi. Vay, sağ ol Cəbi, yaxşı yadıma saldın. (*Çırtıq vura-vura o biri otaqdan bir qaval və bir tar gətirir.*) İndi durarsan. Sənə bir elə meymun havası çalım ki, sıçrayıb dik atlasan. Al qavalı, köhnə lotu. (*Qavalı Cəbiyə verir və özü çalib oxuyur.*)

Mən bu dərədən keçmərəm,
Çadramı yellətmərəm,
Ağ saqqala getmərəm,
Gəl, gəl, ay evi yıxılmış,
Tez gəl, ay evi yıxılmış.

(*Gedib qapıdan baxır.*) Cəbi, sən öləsən, heç halına təfəvüt etmir.
Cəbi. İndi sən bir sallama bayatı çal, gör mən necə oyadıram.

Nəbi çalır.

Cəbi.

Əzizim ulu dağlar,
Çəsməli sulu dağlar.
Burda bir qərib ölmüş,
Göy kişnər, bulud ağlar.

Nəbi gedib qapıdan baxır.

Nəbi. Xeyr a!

Cəbi. Adə, bəlkə kişi ölüb?

Nəbi. Hardan ölübdür, xorultusunu eşitmirsən? Ay Cəbi, nə edək? (*Fikrə gedir.*) Hə, tapdım, yaxşı tapdım.

Cəbi. De görüm, nə tapdın?

Nəbi. Qumarbazı qumar oyadar. Cəbi lələ, indi gəl bəylərin qumar oynamaqlarının təqlidini çıxardaq. Onda görərsən necə durar. Kürsünü çək otur. (*Otururlar.*) Bax, mən Vəli bəyəm, sən ağan Mehdi bəy. Ah, bir adam da olsaydı, işimiz düzələrdi.

Ovanes daxil olur.

Ovanes. Nəbi, Saşa bəyin ağacı burada qalıb. Ona gəlmişəm.

Nəbi. Kirvə, yaxşı vaxtda gəlmişən, bir adamımız çatmırdı. (*Durub onun əlindən tutub stola tərəf çəkir.*) Hələ buyur otur.

Ovanes. Yox, kirvə, mən qumar oynamaram.

Nəbi. A kişi, otur.

Ovanes. Mən qumarı toba etmişəm.

Nəbi. Otur, pul ilə oynamırıq. Zarafat edirik.

Ovanes. Kela, qabaqda da məni o cür öyrədib evimi yıxdılar.

Nəbi. Adə, qumar oynamırıq, oyun çıxardırıq. Sən otur, bu saat deyim. (*Ovanes oturur.*) Bax, sən Saşa bəy...

Ovanes. Mən Ovanesəm.

Nəbi. Adə, a qanmaz ayı, mən bilirəm ki, sən Ovanes kirvəsən. Biz ağaların qumar oynamaqlarının təqlidini çıxardırıq. Bax, Cəbi Mehdi bəydir, mən Vəli bəy, sən də ağan Saşa bəy... İndi başa düş-dünmü?

Ovanes. Kela, başa düşdüm, ancaq bu nə üçündür?

Nəbi. Sonra deyərəm.

Cəbi. Bax, Ovanes, Saşa bəy kimi oyna.

Ovanes. Arxayın ol, kela, lap özü kimi oynayacağam.

Cəbi. Nə oynayaq?

Nəbi. Ştos. (*Gedib Səfdərqulu bəyin otağının qapısını açır, sonra gəlib bir kalod kartı əlinə götürür. Vəli bəy rolunda*). Bax, qospoda, bu yüz manat bankdır, kart deyil.

Cəbi (*Mehdi bəy rolunda*). Xeyr, olmaz, gərək tuz vuraq, kimə çıxsa, o bank qoysun.

Ovanes (*Saşa bəy rolunda*). Mehdi bəy düz deyir, gərək tuz vuraq.

Nəbi. Pəh, yenə Mehdi höcətə saldı. Yaxşı tuz vururam. (*Kartı bir-bir üç yerə paylayır, tuz Nəbiyə çıxır.*) Gördünüz, tuz mənə çıxdı. Yamanlıq özünüzə qaldı.

Cəbi. Pravilo belədir, əzizim.

Nəbi. İndi kart qoyun.

Cəbi (*stolun üstdəki başqa kaloddan kart çəkib üzünü üstə qoyur*). Xalı beş manat.

Ovanes. Kartı on manat.

Nəbi (*kartı çevirir*). Beşlik üzdedir, kartınızı açın. Vəli bəy səninki üzdedir. İyirmi manatı bankə at, qadanı alım. Saşa bəy, bu saat sənin üçün də bir onluq gətirərəm. (*Kartı sağa və sola paylayır.*) Sən vurdun, buyur, Saşa bəy, bu da sənin on manatın.

Ovanes. Qoy bankda dursun. Uqol gedəcəyəm.

Nəbi. Çox yaxşı, get. (*Kartı çalır.*) Buyurun kəsin. (*Ovanes kəsir.*)

Cəbi. Xalı üç manat.

Ovanes. Uqol, kela, xalina da on manat.

Nəbi. Pəh, Saşa bəy yenə azartını elədi. Xeyr, vermərəm. Sənə xalı üç manatdan artığa xod yoxdur.

Ovanes. Kartın təpədir.

Nəbi. Onda eybi yoxdur. Mehdi bəy, şahid ol ki, Saşa bəyin kartı təpə olmasa, pul verməyəcəyəm. (*Kartı çevirib sağ-sola paylayır.*) Saşa bəy, bu da təpə.

Ovanes. O deyil, eybi yoxdur, o olmasın, bu olsun. Xalı üç manatdan edər altı manat. Bankdan istərsən dörd manat. Vəli bəy kartının üzünü aç.

Cəbi. Surət gətir.

Nəbi (*sağa və sola paylayır*). Bu da surət.

Cəbi. O deyil.

Nəbi. Buyur, bu da surətin o birisi.

Cəbi. O da deyil.

Nəbi. Mehdi bəy, kartını aç, yoxsa getməyəm.

Cəbi. Nə, kartın dalını çək deyim.

Nəbi (*səsini ucaldır*). Vallah çəkmərəm. Canım, surətin ikisi çıxıbdır.

Cəbi. Sən öl, o kartın dalını çək, göstərim.

Nəbi. Pəh, Vəli bəy, yenə höcətə saldın? İbişin canına çəkmərəm. Di inan...

Səfdərqulu bəy (*o biri otaqdan*). Vəli bəy, tuz gətir. Mehdi həmişə onu qoyar.

Nəbi. Ha beləcə... Zalım kartın gücünü gördünüzmü? Uşaqlar, cəld kürsüləri kənara qoyun. Kartı gizlədin, indi siz bayıra çıxın, məni gözləyin.

Cəbi, Ovanes çıxırlar.

Səfdərqulu bəy (*başına sağ cibindən pul çıxarıb*). Vəli bəy, qız da! Bu on manat. (*Başını qaldırır.*) Nəbi!

Nəbi. Bəli.

Səfdərqulu bəy. A gədə, bəylər hanı?

Nəbi. Ağa, bəylər yoxdur.

Səfdərqulu bəy. Ay gədə, nə deyirsən? Vot tebe na. İndicə səsləri gəlirdi. Qumar oynayırdılar.

Nəbi. Ağa, bəlkə, yuxunda görmüsən?

Səfdərqulu bəy. Ay gədə, nə deyirsən? Vot tebe na. Başına at təpibdir-nədir? İndicə buradan Vəli bəyin, Mehdi bəyin səsləri gəlirdi. Piyan saldat kimi, vot tebe na, evə gəlib-gedəndən də xəbər in yoxdur. O biri otağa bax. Gör oradadırlarmı?

Nəbi. Bu saat oradan gəlirəm, heç kəs yoxdur.

Səfdərqulu bəy. Allahü əkbər, vot tebe na. Ay gədə, mən dəli olmamışam ki, indicə bu qulaqlarımla eşitdim ki, vot tebe na, Vəli bəy Mehdi bəyə deyirdi ki, kartını açmasan getməyəm.

Nəbi. Ağa, and içginən ki, sənə acığımı tutmayacaq, düzünü deyim.

Səfdərqulu bəy. Yaxşı, acığımı tutmaz, de görüm.

Nəbi. Xeyr, Mələknisa xanımın goruna and iç, deyim.

Səfdərqulu bəy. And olsun Mələknisa xanımın goruna. Vot tebe na! Acığımı tutmaz. İndi de.

Nəbi. Ağa, özün buyurmuşdun ki, mənə tez oyat, axşama qonaqlarım var, gərək bazarlıq edəm. Mən də nə qədər çağırıdım, qışqırıdım, oyanmadın. Axırda naəlac qalib Cəbi və Ovanes ilə bəylərin qumar oynamaq təqlidini çıxartdım ki, bəlkə onların səslərinə oyanasan. Düzü budur.

Səfdərqulu bəy. Ha-ha-ha... Ay gədə, Nəbi, sən nə lotusan. Bəs Cəbi, Ovanes hanı?

Nəbi. Ağa, onlar səsini eşitcək qorxub bayıra qaçdılar.

Səfdərqulu bəy. Çağır buraya gəlsinlər.

Nəbi (*qapını açıb çağırır.*) Cəbi, Ovanes, buraya gəlin, ağa çağırır.

Cəbi və Ovanes daxil olurlar, baş əyirlər.

Səfdərqulu bəy. Adə, siz nə bicsiniz, indi də bizim təqlidimizi çıxardırsınız? Vot tebe na. Cəbi, de görüm Mehdi bəy nə tövr karta gedir?

Cəbi (*səsini dəyişdirir.*) Doqquzluq nari pəə... Yenə üzə düşdü. Atanti.

Səfdərqulu bəy. Ha-ha-ha!.. Siz öləsiniz lap Mehdi bəyin özüdür. Adə, Ovanes, sən de görüm, Şaşa bəy nə tövr oynayır?

Ovanes. Altılıq uqol, xalına da üç manat.

Səfdərqulu bəy. Ha-ha-ha!.. (*Barmağı ilə qorxudur.*) Əlbət Şaşa bəyi vot tebe na, görərəm. Bəs sizdən kim uddu?

Cəbi. Ağ, pulumuz haradaydı ki, pulnan oynayaq.
Səfdərqu lu bəy (*onlara pul paylayır.*) Ala, bu sənin, bu sənin, bu da sənin. (*Hərəsinə bir manat verir.*)
Üçü də. Sağ olsun, Səfdərqu lu ağ!
Səfdərqu lu bəy. Bu gün məni seçsələr, hərənizə bir xələt verəcəyəm.
Cəbi. Ağ, sizdən artıq kim var ki, onu seçələr.
Nəbi. Bu doğrudur, bizim ölkədə ikinci Səfdərqu lu ağa tapılmaz.
Ovanes. Ağ, çox sağ ol, kəla Allah sizi bizim üstümüzdən əskik etməsin.
Cəbi. Ağ, izin ver gedək.
Səfdərqu lu bəy. Yaxşı, gedin.

Cəbi və Ovanes baş endirib çıxırlar.

Səfdərqu lu bəy. Nəbi, biz də gedək, bəylər üçün içkidən-zaddan alım, gətir. Aşpazın hər şeyi hazırdırmı?
Nəbi. Bəli.
Səfdərqu lu bəy. Onda gedək.

Çıxırlar.

PƏRDƏ

İKİNCİ ŞƏKİL

Birinci pərdənin səhnəsi. Pərdə qalxdıqda Səfdərqu lu bəy görünür.

Səfdərqu lu bəy (*saata baxır*). İndi seçki gərək qurtara. Nəbi! Nəbi!..

Nəbi daxil olur.

Nəbi. Nə buyurursan, ağ?
Səfdərqu lu bəy. Ədə, oxuyan-çalanlara xəbər vermişəm?
Nəbi. Bəli, vermişəm.
Səfdərqu lu bəy. Bəs niyə gəlməmişlər? Bu saat bəylər gələcəklər, vot tebe na. Get gör nə üçün gecikmişlər.

Nəbi çıxır, sonra Mehdi bəy, Vəli bəy, Rüstəm bəy,
Məşədi Səməd, Saşa bəy səs-küylə daxil olurlar.

H a m 1. Urra... Urra... Sağ olsun Səfdərqu lu bəy! Sağ olsun bizim deputat!

Səfdərqu lu bəyi götürüb yuxarı atıb-tuturlar.

Səfdərqu lu bəy. Qospada! Bir dayanın, vot tebe na, nəfəsimi alım.

Vəli bəy. Ədə, bu oxuyan, çalanlar harada qaldılar?

Rəhim və Kərim daxil olurlar.

Mehdi bəy. Yaxşı vaxtda gəlmişsiniz, tez bir “Uzundərə” çalın.

Çalırlar.

Vəli bəy. Mehdi bəy, Səfdərqu lu bəyin havası o deyil.

Mehdi bəy. Vəli bəy, rica edirəm, iki dostun arasına girmə. (*Oynayır, sonra Səfdərqu lu bəyin əlindən tutur.*) Gəl oynayaq, vəfalı dostum.

Oynayırlar, qeyriləri də çırtıq çalırlar, sonra oturlar.

Rüstəm bəy. Qospada, səhərə kimi buradayıq. Yeyəcəyik, içəcəyik, oynayacağıq. Qumar vuracağıq. Ancaq gərək qabaqca işimizi qurtaraq. Ruslarda bir məsəl var, deyirlər: Kuy, jelezo poka qoryaço.

Məşədi Səməd. Rüstəm bəy, mənasını deyiniz ki, mən də başa düşüm.

Rüstəm bəy. Yəni dəmiri qızğın ikən yastıla. Məşədi Səməd, indi başa düşdünmü?

Məşədi Səməd. Bəli, çox yaxşı başa düşdüm. Siz deyirsiniz ki, Məşədi Səməd, belə fürsət ələ düşməz, Səfdərqu lu bəydən qırx manat dükan borcunu almaq vaxtı gəlmişdir.

Rüstəm bəy. Rəhmətliyın oğlu, sən Nuhinəbinin borcundan dəm vurursan. Mən hal-hazırdan danışırım. Bu adamlar şahiddir ki, mən Səfdərqu lu bəyin deputat seçilməsi yolunda nə qədər çalışmışam. Qospada, doğrudurmu?

H a m ı. Doğrudur.

R ü s t ə m b ə y. Ona-buna mən ölüm demişəm. Cürbəcür hiylə qurmuşam, axırı özümü onun seçki qutusuna nəzarətçi təyin etdirmişəm. Qospada, doğrudurmu?

H a m ı. Doğrudur.

R ü s t ə m b ə y. Özünüz bilirsiniz ki, bizim adamların əksəri seçki işinə bələd deyillər. Bundan istifadə edərək xam adamları belə aldatmışam: Əmi, heç seçki görmüsən? – Xeyr, oğlum, görməmişəm. Al bu yumru şeyi özün sal. – Xeyr, əmi onu eləmək olmaz, ancaq sənə kömək elərəm, – onun əlindən tutub qutunun pərdəsini qaldıraraq, – bax, əmi, şarı belə salarlar, deyə kişinin əli ilə ağ şar saldırmışam. Bax, imanımı belə satmışam. (*Gülüşürlər.*) Bu üsul ilə nə qədər şar salmışam, özüm də hesabını itirmişəm.

M e h d i b ə y. Sənin dediyindən belə çıxır ki, hamı işləri sən görmüsən?

R ü s t ə m b ə y. Xeyr, Mehdi bəy, mən haqqı itirən adam deyiləm. Hamınız işləmişiniz. Xüsusən siz, Mehdi bəy.

S a ş a b ə y. Rüstəm bəy, kela çox uzun danışmaq lazım deyil. Borcunu de görüm.

Gülüşürlər.

R ü s t ə m b ə y. Hər ağ şara bir manat istəməyə haqqım var, onu da dedim ki, hesabını itirmişəm, ona görə 80 manata iktifa¹ edirəm.

V ə l i b ə y. Çox insaflı adamsan, mən çalışmağımı hesab etmərəm, çünki dost, dost yolunda canını da qoyar. Lakin Səfdərqulu bəydən halalca altnış manat qumar borcunu istəyirəm.

M e h d i b ə y. Qospada, sizdən sual edirəm, bu işin banisi kimdir və bu yolda hamıdan artıq çalışan kim olmuş?

H a m ı. Siz.

M e h d i b ə y. Vəli bəy, sən vəkilsən, belə işlərdə məharətin var, məsələn, bir belə işi götürüb sudda udsan, neçə alardın?

V ə l i b ə y. İki mindən az almazdım.

M e h d i b ə y. Mənciyəz yüzçə manat istəyirəm.

S ə f d ə r q u l u b ə y. Qospada, hamınızı razı edəcəyəm, hələ kef zamanıdır.

¹ Kifayətlənmək

Rüstəm bəy. Yox, yox, şərti belə kəsdik ki, əvvəl borc, sonra kef. Qospada, belədirmi?

Hamı. Bəli, bəli... (*Onu əhatə edirlər.*) Tez ol ver.

Səfdərqulu bəy. Qospada, bir dayanın, vot tebe na.

Hamı. Tez ol ver.

Səfdərqulu bəy. Görünür bir Saşa bəyə borcum yoxdur.

Saşa bəy. Kela, necə yoxdur. Ağlamayan uşağa süd verməzlər? Dünən gecə özün demədinmi, Saşa, bu bankı aparsam, sənə əlli manat dəsxos verəcəyəm. Apardın, amma vermədin. Kela, kişinin sözü bir olar.

Gülüşürlər.

Mehdi bəy. Saşa bəy doğru deyir, hamımız şahidik. Dünən bizdən dörd min manat pul aparmısan.

Səfdərqulu bəy (*cibindən portmanatı çıxardır.*) Ala, bu sənin, bu sənin, bu sənin, bu da sənin.

Nəbi (*yemək otağından qaçaraq gəlir.*) Ağa, mən qaldım.

Səfdərqulu bəy. Ala, bu da sənin.

Hamı. Sağ olsun, Səfdərqulu bəy! Sağ olsun bizim deputat! Urra...

Məşədi Səməd. Rüstəm bəy, ura-ura deməkdən boğazım qurudu. Yaşlamaq lazımdır.

Saşa bəy. Məşədi Səməd, kela lap ürəyimdən dəm vurdun.

Doktor Azad bəy paltolu, əlində əsa daxil olur.

Azad bəy. Qospada, bu nə ura-uradır. Yoxsa Səfdərqulu bəyə toy edirsiniz?

Mehdi bəy (*kənara*). Nə pis vaxtda gəldi.

Səfdərqulu bəy. Həkim, xoş gəlmisən, buyurunuz. Nəbi, Nəbi... (*Nəbi yemək otağından gəlir.*) Adə, doktorun paltosunu tut.

Azad bəy. Xeyr, xeyr, gedəsiyəm. Küçədə Nağı bəyin oğlu gözləyir. Atası ağır xəstədir, dalımca gəlmiş, vaxtım yoxdur.

Səfdərqulu bəy. Mənim sağlığıma bir stəkan şampanski içməyə də vaxtın yoxdur? Vot tebe na!

Mehdi bəy. Yox, yox, mən razı deyiləm. Doktoru yoldan eləməyin. Nağı bəy ölər, cavabdeh biz olarıq.

Rüstəm bəy. Mehdi bəy doğru deyir, qoy Azad bəy gedib naxoşuna baxsın, sonra gəlib bizimlə səhərə kimi kef edər.

Azad bəy. Mən özüm Zeynal bəyin qonaqlığından gəlirəm. Orada mənə buraxmırdılar. Söz verdim ki, Nağı bəyə baxıb qayıdaram. Səfdərqulu bəy, doğrudan da bu nə qonaqlıqdır? Hələ orada Zeynal bəyi padşahlıq dumasına vəkil seçmək münasibəti ilə şampanski içib ura-ura qışqırırlar. Buradakı ura-ura kim üçündür?

Səfdərqulu bəy. Qospoda, bu nə deyir? Vot tebe na! Mənəm deputat, yoxsa Zeynaldır?

Vəli bəy. Həkim səhv edir, vəkil sənsən.

Rüstəm bəy. A pir olmuş, azarlı orada can verir. Sən burada bizə leksiya oxuyursan.

Mehdi bəy. Azad bəy, Rüstəm bəy doğru deyir, yolunla düz gedə bilmirsən? Sənə nə borcudur ki, burada nə qayıyırsın?

Azad bəy. A lotular, bu nə kələkdir? Nə üçün kişini aldadırsınız?

Mehdi bəy. Rica edirik ki, bizlə Səfdərqulu bəyin arasına girməyəsiniz, vəssalam.

Azad bəy. Mən də sizdən rica edirəm ki, sabah Səfdərqulu bəy həqiqəti bilib baş-gözünüzü əzdikdə, mən həkimin üstə yüyürməyəsiniz, vəssalam. (Çıxır.)

Səfdərqulu bəy. Qospada, bu nə işdir? Vot tebe na!

Məşədi Səməd. Səfdərqulu bəy, əslinə baxsan bizim işimizin hamısı vot tebe nadır.

Gülüşürlər.

Mehdi bəy. Dostum, diqqətlə mənə qulaq asmağımı rica edirəm. Əgər mən deyən fikrə şərik olmasan, Azad bəy buyurduğu kimi, qol-qabırğamızı qır. İndi qulaq as, Zeynal bəy və qeyri bəyin bu işə girişməkdə məqsədi nədir? Məncə birçə şeydir: ona dibdat bəy desinlər, vəssalam. Madam ki iş belədir, mən öz tərəfimdən və bu dostlarım tərəfindən sənə söz verirəm ki, elə bir tədbir görüm ki, bu dibdat bəy ləqəbi sən öləne kimi, xeyr, yüz illərcə, daha doğrusu, min illərcə üstündə qalsın. Şübhə edirsən? Qospada, bu 52 vərəqdən düzəlmiş kart nə vaxt məhv olacaqdır?

Rüstəm bəy. Bütün bəşəriyyət məhv olanda.

Mehdi bəy. Doğru.

Vəli bəy. Kart, bəşəriyyət, dibdat bəy... anlamıram.

Məşədi Səməd. Sən anlamırsansa, mən çox gözəl anlayıram. Mehdi bəy, dalını söylə.

Mehdi bəy. Qospada, bu andan bizim aramızdan valet-saldat ləfzləri götürülür...

Məşədi Səməd. Yerinə bir dibdat bəy qonur.

Rüstəm bəy. Bravo!

Vəli bəy. A... indi başa düşdüm. Məncə şahın yerinə dibdat bəy qoyaq.

Mehdi bəy. Xeyr, xeyr, şahların yerləri möhkəm deyil. Saldat hər zaman olacaqdır.

Saşa bəy. Səfdərqulu bəy, sənin kela, o qarlı-şaxtalı Peterburqda nə işin var?

Vəli bəy. Bundan əlavə padşahlıq dumasının vəkili olmaq çox xatalı işdir.

Rüstəm bəy. Doğrudur, birdən artıq-əskik söz söylədin, bəlaya düşdün. Zarafat deyil, həmişə vəzirlər qabağında, bəzən padşah hüzurunda danışacaqsan.

Mehdi bəy. Ağızdır, bir xatalı söz buraxdı, içindən qənbər-qulu çıxdı.

Məşədi Səməd. Biriniz soyuqdan dəm vurursunuz, o biriniz danışmaq qorxusundan, lakin heç biriniz əsil mətləbə yaxın düşmürsünüz. Səfdərqulu bəy bir gün plovuz olmaz, hələ bunun turşulu qovurması, dolması var.

Vəli bəy. Küftəsi var.

Rüstəm bəy. Dovğası var.

Saşa bəy. Bozbaşı var.

Səfdərqulu bəy. Sizin deməyinizə görə o yekəlikdə şəhərdə bunları bişirən tapılmayacaqdır?

Gülüşürlər.

Mehdi bəy. Gəlsənə aşpaz Qolubyakin sənə bir piti də qoysun. Ya şam kababı da bişirsin?!

Səfdərqulu bəy. Zakaz verərəm, bişirər. Vot tebe na.

Mehdi bəy. O da sənə deyər: mən qovurmaçı Cəbi deyiləm, vot tebe na.

Gülüşürlər.

Vəli bəy. Rusiyada bir bişmiş tapmazsan ki, ona donuz əti qatmasınlar. Canım, Allahın kələm suyu borşu istəyirsən, içindən sosiska çıxır.

Səfdərqulu bəy. Siz öləsiniz, şoqəribin adını çəkəndə ürəyim bulanır. Nə yaxşı məni seçməyiblər. Vsyok çortu. Vot tebe na. Nəbi, aşpaza de plovu çəksin.

Hamı. Sağ olsun bizim deputat bəy!

Mehdi bəy. Qospada, cümə axşamı bugünkü kefin mabədi bizdədir. Rəhim, Kərim, siz də gələrsiniz.

Rəhim. Mehdi bəy, mən də sizə söz verirəm ki, ona kimi bir rəng (hava) icad edim, orada çalaram, xoşunuza gəlsə, adını “Rəngi-Dibdat bəy” qoyarıq.

Rüstəm bəy. Ay sağ ol!

Kərim. Mən də bir təsnif düzəldərəm, oxuyaram. Bəyənsəniz, adını “Təsnifi-Dibdat bəy” qoyarıq.

Mehdi bəy. Dostum, eşidirsənmi, daha sənin üçün ölüm yoxdur. Zeynal bəy müvəqqəti deputat bəydir, sən isə dünya durunca... Sağ olsun Səfdərqulu bəy!

Hamı. Sağ olsun Səfdərqulu bəy! Ura...

Nəbi. Ağa, süfrə hazırdır.

Səfdərqulu bəy. Qospada, süfrəyə buyurunuz.

Rəhim çalır, Kərim qaval vurur, hamı yemək otağına keçir.

PƏRDƏ

ABDULLA ŞAIQ

(1881-1959)

Abdulla Axund Mustafa oğlu Talıbzadə Tiflisin Şeytanbazar məhəlləsində anadan olmuşdur. Təhsilini 1889-1900-cü illərdə Tiflisdə müsəlman uşaqları üçün nəzərdə tutulan altısinifli ruhani məktəbində və Xorasanda almışdır. 1901-ci ildə Bakıya gəlib, Aleksandriyski gimnaziyada xüsusi komissiya qarşısında imtahan verərək 1901-ci il aprelin 25-də tarixli müəllimlik şəhadətnaməsi almış və 1934-cü ilədək müəllimlik etmişdir.

Abdulla Şaiqin “Parçalar” (1908), “Məktub yetişmədi” (1908), “Hər şey köhnə” (1909), “Bir ulduz” (1909), “İrəli” (1914), “Köç” (1910) realist və romantik şeir və hekayələrində, “Əsrimizin qəhrəmanları” (1913-1918) povestində azadlıq, tərəqqi arzuları, təbiət gözəllikləri, xalq məişəti, kənd həyatı zəngin boyalarla təsvir olunur.

Onun “Araz” (1938) romanında Bakı proletariyatının mübarizəsi, “İldırım” (1926) dramında Azərbaycan kəndində baş verən ictimai toqquşmalar ön plana çəkilir.

Abdulla Şaiq uşaq ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi kimi “Tülkü Həccə gedir” (1911), “Yaxşı arxa” (1911), “Tıq-tıq xanım” (1911), “Şələquyruq” (1913) mənzum hekayələrində gözüaçıqlıq, təvazökarlıq, doğruculuq təbliğ edilir. “Gözəl bahar” (1910), “Eloğlu” (1939), “Vətən” (1941), “Nüşabə” (1945), “Ana” (1946) pyesləri gənc nəsildə yeni xoşbəxt həyata məhəbbət, vətənpərvərlik tərbiyəsinə həsr olunmuşdur.

Onun xalq maarifi sahəsində də mühüm xidmətləri olmuş, “Uşaq çeşməyi” (1907), “İkinci il” (1908), “Gülzar” (1912), “Milli qiraət kitabı” (1922), “Qiraət kitabı” (1924) və s. dərsliklər yazmışdır.

Abdulla Şaiq 1940-cı ildə Azərbaycanın əməkdar incəsənət xadimi fəxri adına layiq görülmüşdür.

İNTİQAMÇI XORUZ

İki pərdəli uşaq dramı

ŞƏXSLƏR

Həsən	– işdən qovulmuş işçi
Aslan	– bəyin mehtəri
Sənəm	– qoca, yoxsul qadın
Salman	– koxa
Səfər bəy	– mülkədar
Kərim bəy	– onun qardaşı
Yetər	– Səfər bəyin arvadı
Badam	– onun qızı
Bağban	– bəyin bağbanı
Sona	– bağbanın qızı
Kazaklar	

BİRİNCİ PƏRDƏ

Səhnə yol ətrafında kiçik bir meşəni təsvir edir.
Kiçik ağaclar, kollar.

Həsən (*yurtuq paltarda, əlində dəyənək, çiyində bir çuval gəlir*). Yoruldum. Hava nə qədər istidir. (*Çuvalı yerə atıb bir kötük üstündə oturur.*) Mədəndən də qovuldum. Heç bir yerdə iş də vermədilər. (*Çuvaldan çıxardığı çörəyi kəsib yeyərkən ayaq səsi duyur. Diqqətlə baxdıqdan sonra.*) O kimdir? Dosdoğru bura gəlir. (*Ağac altında gizlənir.*)

Aslan (*daxil olur, qorxa-qorxa ətrafa baxdıqdan sonra*). Burada gizlənmək olar. (*Oturur.*) Amma tapsalar, qulaqlarımdan başqa, başım da gedəcək.

Həsən (*yavaş-yavaş ona yaxınlaşıb birdən*). Sən kimsən, eloğlu?

Aslan (*diksini baxır və heyvətlə ona baxır*). De görüm, sən kimsən?

Həsən. Mən? Mən işdən qovulmuş bir işçi!

Aslan (*ürəkli*). A... ha!.. Mən də bəyin qəzəbindən qaçan bir xidmətçiyəm.

Həsən (*yaxınlaşıb*). Bəyin qəzəbindən qaçan?

A s l a n. Bəs, bəy qəzəbindən qaçan!.. Zalım oğlu, qulaqlarımı kəsdirmək istəyirdi.

H ə s ə n. Nə üçün?

A s l a n. Nə üçün? Onu sormazlar ki... Kefi belə istəyir.

H ə s ə n. Hər halda səbəbsiz deyil!

A s l a n. Doğrudur, səbəbsiz deyil. Bəyin, çər dəymiş bir kəhər atı var. Həmişə deyər ki, bu ata yaxşı bax!.. Hakimin adamları bu atı səhərdən minib qan-tər içində gətirdilər. Atı gözdirdim, tərini soyutdum. Qaşovladım. Sonra axura bağlayıb qabağına arpa, saman tökdüm. At yemədi. Yerə yıxılıb zarımağa başladı. Tez gedib baytar çağırıdım. Ata baxıb, dedi: “Buna çara yoxdur, at qancır olubdur”. Bəy əhvalatı bildi. Məni çağırır dedi: “Sənə deməmişəmmi ata yaxşı bax!.. O at ölsə, qulaqlarını kəsdirəcəyəm”. Gördüm at ölür. Başımı götürüb qaçdım.

H ə s ə n. Aha... belə!..

A s l a n. Bəs, belə... Məni tutmaq üçün adam göndərəcək. Heç bilməyirəm neyləyim?

H ə s ə n. Qorxma, tapa bilməzlər.

A s l a n. Onlar qurd kimi iy bilirlər, evin yoxmu, bir neçə gün məni saxlayanan?

H ə s ə n. Yox... Mən də yurdsuz-yuvasız adamam. Fabrikdə bir kiçik daxmam var idi, onu da əlimdən aldılar. Yaşamaq üçün bu yaxın kəndlərə gəlmişəm.

A s l a n. Yavaş, ayaq səsi gəlir... bax, onlardır, məni gördülər.

S a l m a n. Tapmışıq, gizlənmə, çıx meşədən!

K a z a k. Yaxşı yerdə əlimə düşmüşən. Gəl, qabağıma düş, gedək!

A s l a n. Mən gedə bilmərəm.

S a l m a n. Bəyin atını qancır edib öldürə bilirsən?

A s l a n. Mənim nə günahım, atı hakimin adamları qancır etdi.

K a z a k. Çox danışma, bəy səni çağırır, gəl kişiyyə cavab ver, bu at nə üçün öldü?

H ə s ə n. Yox, o gedə bilməz.

S a l m a n. Sən kimsən?

H ə s ə n. Mən? Mən bir işçi.

K a z a k. Ay adam, tez ol çıx, yoxsa...

A s l a n. Yoxsa... bah... qorxdum. Siz məni tutub apara bilməzsiz.

S a l m a n. Canını da alarıq.

Aslan. Hünəriniz var, gəlin tutun.
Həsən (*qollarını çırmaıyıb əlində dəyənək hücum edər kimi*).
Gəlin, gəlin!
Salmən (*kazaka*). Nə üçün durub baxırsan?
Kazak. Görmürsən, kişi ölümü gözü altına alıb. Heç kəsdən qorxmayır.
Aslan. Gəlin, gəlin, Aslanın qolunun gücünü görün.
Salmən. İnad etmə, gəl gedək. Bəlkə bəy səni bağışlayacaq.
Aslan. Aldada bilməzsiniz. O qan çanağını mən yaxşı tanıyıram.
Salmən (*kazaka*). Sən sağdan, mən soldan. Haydı gəl! (*Hücum etmək istəyir.*)
Həsən. Qorxma, biz də iki nəfərik. (*Hücum edər kimi.*) Burax gəlsinlər.
Kazak. Ey adam, sən qarışma!
Salmən. Nə durursan, hərəkət et!
Kazak. Görmürsən gözləri ac qurd kimi işıldayır.
Aslan. Sizin gözünüz də qorxaq tülkü kimi oynayır.

Danışıq və ayaq səsləri.

Kazak. Ada, bizimkilər gəlir... Bizimkilər gəlir.
Salmən. Gəlin, gəlin, xaini yaxalamışıq.

Kazaklar yaxınlaşıır.

Kazaklar. Koxa, nə üçün durub baxırsınız? (*Tüfəngləri Aslana doğru uzadaraq.*) Ey, meşədən çıx!
Aslan. Durun! Daha təslim oluram. (*Aslan irəli gəlir.*)
Həsən. Yox, təslim olma!
Salmən. Əllərini bağlayın! (*Kazaklar Aslanın qollarını bağlayır.*) Haydı gedək!

Gedirlər.

Həsən (*kötüyün üstündə oturub onların arxasınca baxdıqdan sonra*). Apardılar.

Məktəblilər müəllimləri ilə bərabər əllərində çiçək tənəzzəhdən dönərək bu nəğməni oxuyurlar.

Məktəblilər.

Bu ölkədə nələr yoxdur, baxsana!
Hey mədəndir diqqət etsən hər yana.
Yüksəldikcə sənət, bilik bayrağı,
Qızıl olur bu yurdun daş, torpağı.

Bir gün gələr hisli-paslı kənd-şəhər,
Təmizlənər, şefəq kimi gülümsər.
Zülmən, cəhldən qalmaz bir nişan,
İnqilabla doğar yeni bir cahan!

Həsən (məktəblilər gözdən qeyb oluncaya qədər arxalarından məmnun baxışlarla baxar və son beyti təkrar edər).

Zülmən, cəhldən qalmaz bir nişan,
İnqilabla doğar yeni bir cahan.

Sənəm qoltuğunda bir xoruz gəlir və Həsənə yaxınlaşınca
xoruz banlayır. Həsən diksinib ayağa qalxır.

Xoruz. Quqquriqu... quqquriqu!..

Sənəm. Salam, oğlum.

Həsən. Əleykəssəlam, nənə.

Sənəm. Nə düşünürsən, oğlum?

Həsən. Heç, nənə!

Sənəm. Üz-gözündən görürəm, dərddli adama bənzəyirsən.

Həsən. Nənə, indicə bəyin adamları kasıb bir kəndlini tutub
apardılar, onu düşünürəm. Yoxsullar üçün yaşayış çox çətin olub.

Sənəm. Doğru deyirsən, oğlum, bax, acından ayaqlarım yeriməyir. Yeməyə bir şeyin varmı?

Həsən. Var, nənə, var. (*Çuvaldan bir parça çörək və pendir çıxarıb verir.*) Al, nənə, ye!

Sənəm. Sağ ol, oğlum, sən əli, ürəyi açıq və sadıq adamsan. Al, mən də bu xoruzu sənə bağışlayıram. Ancaq bu adi xoruzlara bənzəməz, məzlumlara dost, zalımlara düşməndir.

Həsən (*xoruzu alıb başını oxşayaraq*). Zalımlara bu xoruz nə edə bilər?

Sənəm. Dimdiyi ilə onları bir dəfə tutdumu, buraxmaz.

H ə s ə n. Əcəb xoruzdur, nənə, deyəsən mənimki gətirdi.
S ə n ə m. Bu intiqamçı xoruzdur. Al, get bəyin yanına, gücünü
sına.

H ə s ə n. Sağ ol, nənə, gedib o kəndlini qurtaracağam.

S ə n ə m. Get, oğlum, get! (*Sənəm meşəyə, Həsən isə yola doğru
gedir.*)

H ə s ə n. Qoçaq xoruzum, vuruşqan xoruza bənzəyirsən. Gedək,
görüm məzlumları zalımların pəncəsindən necə qurtarırsan.

Xoruz (*gedərkən*). Quqquriqu!.. Quqquriqu!..

PƏRDƏ

İKİNCİ PƏRDƏ

Səhnə Səfər bəyin bağçasını təsvir edir.

B a ğ b a n (*bağtı suvara-suvara oxuyur*).

Şor yerlərdə bar olmaz,
Heyva, alma, nar olmaz.
Cibi dolu zalımdan
Yoxsullara yar olmaz.

Həsən qoltuğunda xoruz gəlir. Xoruz birdən banlayır.

X o r u z. Quqquriqu!.. Quqquriqu!..

B a ğ b a n (*Həsəni görüncə*). Ey, kimsən, nə edirsən?

H ə s ə n. Heç, bir iş üçün gəlmişəm.

B a ğ b a n. Sənə burda iş tapılmaz. Yoxsa xoruzu da bəyə rüsvət
gətirmisən?

H ə s ə n. Xoruzumu? Onu heç dədəmə də vermərəm.

B a ğ b a n. Elə isə burdan tez get, yoxsa xoruzu əlindən alarlar,
özünü də döyərlər.

H ə s ə n. Döyə bilməzlər, xoruzum qoymaz.

B a ğ b a n. Oho... demək o qədər qoçaqdır? Burda elə canavarlar
var ki, xoruzunu diri-diri udarlar.

H ə s ə n. Uda bilməzlər, boğazlarında qalar. Bu sən bilən xoruz-
lardan deyil.

Xoruz. Quqquriqu!.. Quqquriqu!..

Bağban. Xoruzun doğrudan da qeribə xoruzdur. Di gəl, daha get, sənə burda iş olmaz.

Həsən. Mən iş istəmirəm, bir işim var, deyirəm.

Bağban. Nə işin var?

Həsən. Bəyin mehtəri Aslanı görmək istəyirəm.

Bağban. Sən onun nəyisən?

Həsən. Dostu.

Bağbanın qızı Sona gəlib onları dinləyir.

Bağban. Onu görə bilməzsən, dustaqdır.

Sona. O qədər döymüslər ki!.. (*Gözlərini silir.*)

Həsən. Baba, bu kimdir?

Bağban. Qızımdır. Bəyin evində qulluq edir. Beş ildir xəstədir.

Həsən. Xəstəliyi nədir?

Bağban. Ürəyi tutqundur, açılmayır.

Həsən. Bəs nə zaman açılacaq?

Bağban. Kim bilir.

Kərim bəy daxil olur. Bağban qızı ilə gedir.

Kərim bəy (*Həsənə*). Ey, sən kimsən?

Həsən. Mən?

Kərim bəy. Sən!

Həsən. Mən?

Kərim bəy. Sən, sən!.. De görüm, burada nə eləyirsən?

Həsən. Mən?

Kərim bəy. Sən, sən, tez ol, uzatma!

Həsən. Məni soruşursan?

Kərim bəy. Səni soruşuram, cavab ver, axmaq! (*Ayaqlarını yerə çırpır.*)

Həsən. Bəyi görəcəyəm.

Kərim bəy. Bəyin vaxtı yoxdur. Xörəkdən sonra rahatlanır.

Həsən. Yoxsa sən bəyin aşpazısan?

Kərim bəy (*acıqlı hücum edərək*). Sus, alçaq! Mən bəyin qardaşyam, anladın?

Həsən. Anladım.

Kərim bəy. Bu xoruz sənindir?

Həsən. Mənimdir.

Kərim bəy. Yağlı xoruzdur, bu plov başına yaxşıdır. Ver bura!

Həsən. Yox, verə bilmərəm, onu mənə nənəm bağışlayıb.

Kərim bəy. Hər kəs bağışlayıb, mənə görə deyil, sənə ver deyirəm. (*Xoruzu almaq istər, xoruz onu dimdiyi ilə tutar.*) Vay, vay! Burax məni yaramaz!

Həsən. Bu xoruzu sənə verə bilmərəm.

Kərim bəy. Vay, vay, burax məni, yoxsa...

Salman (*tələsik daxil olur*). Nə var, nə olub?

Kərim bəy. Koxa, koxa, tez ol məni bu xoruzun əlindən qurtar!

Salman (*yüyürüb Kərim bəyi qurtarmaq istərkən, özü də ona yapışır*). Vay, vay!..

Kərim bəy. Ədə, ayağımı əzdin, sənə məni qurtar deyirəm!

Salman. Ay bəy, mən də yapışdım.

Kərim bəy. Burax məni, qolumdan neçin tutursan?

Salman. Mən sizi tutmamışam.

Həsən (*xoruzun başını oxşayaraq*). Qoçaq xoruzum, sən belə-sənmiş?

Xoruz. Quqquriqu!.. Quqquriqu!..

Kazaklar gəlirlər.

Kərim bəy. Tez olun, tez olun, məni qurtarın!

Kazaklar. Bəyi neçin tutmusan? Çəkil heyvan! (*Hamısı yapışır.*) Vay, vay!..

Kərim bəy. Sizə nə oldu?

Kazaklar. Biz də yapışdıq.

Kərim bəy. Bu nə bəla xoruzdur. (*Həsənə.*) A gədə, bir mənə bax! Bu xoruzunu götür, rədd ol burdan get!

Həsən (*gülür*). Ha!.. Ha!.. Gülməli işdir. Hamısı zəncir kimi bir-birinə bağlanıb. (*Həsən gedir. Onlar da arxasınca qaçırlar.*)

Kərim bəy. Heyvan, ayaqlarımı əzdin.

Salman. Sən də, bəy, qabırğalarımı qırdın...

Bəyin arvadı Yetər, qızı Badam gəlirlər.

Yetər. Ay Kərim, bu nə oyundur?

Kərim bəy. Yaxın gəl, gör nə oyundur.

Badam. Böyük kişilərə bax, uşaq kimi atılıb-düşürlər.

Y e t ər (*kazaklara*). Çəkilin, çəkilin oynamağa adam tapdınız.
B a d a m. Rədd olun! (*Hər ikisi yapışır.*)
Y e t ər. Vay!
B a d a m. Mən də, vay!

Həsən gülə-gülə qaçır. Bəy gəlir, Kərim bəy onu görünəcə.

K ə r i m b ə y. Bəy də gəlir.
S ə f ər b ə y. Bu nə oyundur? Nə üçün atılıb-düşürsünüz?
K ə r i m b ə y. Bizdə taxsır yoxdur. Bu xoruz bizi oynadır.
S ə f ər b ə y (*arvadını çəkib*). Ay arvad, dəli olmusan? Sən nə
üçün bu it-qurda qarışmışan? (*Bəy də yapışır.*) Vay!..
H ə s ə n (*qaça-qaça bu şeri oxuyur və hamısı onun arxasınca
yüyyürür*).

Başına dönüm, can xoruz,
Ey sənə qurban xoruz.
Mən oxuyum, sən oynat,
Zalımları yırğalat.
İnsan deyil, canavar,
Aciz gördümü, yırtar.
Yırtar, boğar, acımaz,
Bunlar tülküdən qurnaz.
İnsanlığın düşmanı,
Yoxsulların qaplanı.
Zəli kimi əmət qan,
İnsanlarda qoymaz can.
Bəyin suçu daha çox,
O başdır, bunlar quyruq.
Ver xoruzum buyruğu,
Oynat başı, quyruğu.
Tutqun könül açılısın,
Dərdlər, qəmlər qaçılısın.

Bağban və qızı Sona gəlir.

S o n a. Bay... Siz oynayırınsınız, yoxsa sizi oynadırlar?.. Ha... ha...
ha! (*Qəhqəhə ilə gülür.*)
B a ğ b a n. Qızım, sən gülürsən? Nə böyük səadət.
S o n a. Hələ Badama bax, necə oynayır.

Həsən (*bağbana*). Get Aslanı dustaqdan çıxar, gəlsin, xoruzumun divanını görsün.

Sənəm (*gəlir*). Pəh, pəh, əcəb tamaşadır.

Həsən. Qoçaq xoruzum, bax nənəm də gəldi. Nənə, xoruzuma bax, gör necə divan kəsir.

Sənəm. Yerində divan kəsir, oğlum, zülüm yerdə qalmaz!

Səfər bəy. Qarı, biz nə etmişik ki, bu cəzaya layiq olduq?

Sənəm. Onu sən məndən yaxşı bilirsən.

Kərim bəy. Nənə, amandır, bizi qurtar!

Sənəm. Bu xoruzun işinə mən qarışmıram.

Kərim bəy. Uf!

Səfər bəy. Ax!

Yətər. Ux!

Aslan və bağban gəlir.

Həsən. Aslan, gəl, gəl! Xoruzumun gücünü gör!

Aslan. Əcəb tamaşadır.

Xoruz. Quqquriqu!.. Quqquriqu!..

Aslan. Ux, can!..

Sona. Banla, səsinə qurban!

Həsən gülə-gülə səhnədən çıxır və onlar da onun arxasınca bir-birini basa-basa gedirlər. Sənəm, bağban, Sonə və Aslan arxalarından gülə-gülə baxırlar.

PƏRDƏ

HÜSEYN CAVID

(1882-1941)

Hüseyn Cavid Molla Abdulla oğlu Rasizadə 1882-ci il oktyabrın 24-də Naxçıvanda ruhani ailəsində anadan olmuşdur. İlk təhsilini mollaxanada almış, yazmağı, oxumağı mükəmməl öyrənmişdi. 1896-cı ildə “Məktəbi-tərbiyə”yə daxil olmuşdur. Daha sonra isə Təbrizdə “Talibiyə” mədrəsəsində təhsilini davam etdirir. 1905-ci ildə Türkiyədə İstanbul universitetinin ədəbiyyat şöbəsinə daxil olur. 1909-cu ildə universiteti bitirərək iki il Naxçıvanda, sonra isə Tiflisdə müəllimlik edir.

Ədəbi yaradıcılığa 14 yaşından başlamış, 1904-cü ildən mətbuatda çıxış etmişdir. “Gülçin” və “Arif” təxəllüsü ilə şeirlər yazmışdır. “Ana”, “Keçmiş günlər”, “Maral”, “Şeyda”, “Şeyx Sənan”, “Bahar şəbnəmləri” kitabları çap olunmuşdur.

“Uçurum”, “İblis”, “Afət”, “Topal Teymur”, “Peyğəmbər”, “Knyaz”, “Azər”, “Telli saz”, “Səyavuş”, “Şəhla”, “Xəyyam”, “İblisin intiqamı” pyeslərini yazmışdır. Pyesləri Azərbaycan Dövlət Milli Dram Teatrında tamaşaya qoyulmuşdur.

Hüseyn Cavid 1941-ci il dekabrın 5-də vəfat etmişdir. 1982-ci ildə onun yüzillik yubileyi geniş qeyd edilmişdir. Həmin ərəfədə Hüseyn Cavidin nəşi Sibirdən gətirilib Naxçıvanda dəfn edilmişdir.

TOPAL TEYMUR

Beş pərdəli dram

ƏŞXAS

I

Topal Teymur...

Dilşad

Divan bəyi

Ağbuğa

Orxan

Elmas

– Teymurun hərəmi

– baş vəzir

– Teymurun sərdarlarından

– binbaşı

– Divan bəyin qızı, Orxanın rəfiqəsi. Əsmər bənizli, şahin bakişlı...

Şair Kirmani	– “Teymurnamə” müəllifi
Olqa	– rus prenseslərindən sarışın və işvəkar bir qız
Sobutay	– gənc zabıt
Qaraquş	– təşrifatçı, çevik bir dəliqanlı
Dəmirqaya	– qalın gövdəli, qalın səsli bir əsgər

İki mühib simalı, qalın yapılı növbətçi və sairə...

II

Yıldırım Bayazid	
Meliça	– Yıldırımın hərəmi
Əli paşa	– sədri-əzəm
Şeyx Buxari	– fəzil bir zat
Cücə	– qısa boylu, kiçik yapılı bir masqara
Nazim ağa	– ariq, ucaboylu, qara ərəb (hərəm ağası)

Köylü qadın, iki masqara, şamlı qızı (rəqqasə), digər rəqqasələr, cəllad və s.

BİRİNCİ PƏRDƏ

Səmərqənddə, Əmir Teymur sarayında Şərq zövqünə uyğun süslü bir salon... Salonun içi Türkünistan, İran və Hindistan məfruşat ilə döşənilmiş... Dört guşədə gümüşdən yapılmış birər qartal, ortada altın sütunlar, yıldızlı masalar və sandaliyələr... Qarşıda böyük bir pəncərə, pəncərədən görünən son dərəcə bəzəli və çiçəkli gözəl bir bağça nəzərləri okşar. Olqa pəncərə önündə ətrafi seyrə dalmış görünür. Dışarıda əsgəri marş çalınır.

Orxan (*Gəlir. Olqayı görür-görməz arkası sıra gələn Dəmirqayaya*). İştə prenses Olqa!.. İştə yeni açmış Moskof çiçəyi!..

Dəmirqaya (*daima laübalı və qalın səsli*). Tuhaf şey? Hiç insandan çiçəkmi olur? Moskof qızı desənə...

Orxan. Ah, o çiçəkdən də lətifdir.

Dəmirqaya. Tatalım ki, lətifdir. Nəmə lazım, bən qarışmam.

Orxan. Dəmirqaya! Sən bir tərəfə çəkil.

Dəmirqaya. Niçin?

Orxan. Çünki onunla qonuşmaq istərim.

Dəmirqaya. Pəki, bən sənə kölgən deyilmiyim? Səndən nasıl ayrıla bilirim?

Orxan. İnsan bəzi vaxt kölgəsini deyil, kəndisini belə unuttur.

Dəmirqaya (*istehzalı gülümsəyişlə*). Yoksa şimdi kəndini unutdunmu?

Orxan. Haydı, çox söylənmə, çəkil.

Dəmirqaya. Çəkil dərsin, çəkilirim. Nəmə lazım, hiç qarışmam. (*Çəkilir.*)

Orxan. Yenə gözəl Olqa nə düşünüyür?

Olqa (*Orxana doğru gəlir*). Ah, Orxan sənmişin?

Orxan. Əvət, Orxan kəndisi səninlə bərabər deyilsə də, daima qəlbi, ruhu sənindir.

Olqa. Allah eşqinə şu əsgərlər nəyəyə gediyor? Bu hazırlıq niçindir əcəba?

Orxan. Yeni bir müharibə varmış.

Olqa. Ah, müharibə, daima müharibə!.. Əcəba nəyəyə, kiminlə?

Orxan. Onu yalnız Qızıl Qaplan bilir. Əvət, Əmir Teymurun planını bizim gibi küçük yaradılmışlar biləməzlər.

Olqa. Halbuki onun yüzündə hiç bir şiddət və həyəcan izi yok... Hər zamanki vəqar və ciddiyyəti, hər zamankı halı üstündə.

Orxan. Böyük qəhrəmanlar şiddət və qəzəb zamanlarında daha mülayim və həlim görünürlər.

Olqa. Orxan! Sən də mi gedəcəksin?

Orxan. Əlbəttə, hiç onsuz olurmu? Biz türklər çadır altında doğar, açıq səhralarda, qanlı müharibələrdə ölürüz.

Olqa. Rica edərim, yetişir, şu müharibədən, ölümdən çox söyləmə!

Orxan. Müharibədə ölənlər evdə ölənlərdən sayca daha azdır. Bəncə mübarizəsiz bir ömür, ömür deyil... Biz türklərə qürur və nəşə verən bir şey varsa, o da müharibə, o da qalibiyyətdir. Unutma ki, sən kəndin də fəth və zəfər səhralarında bulunmuş bir çiçəksin.

Olqa. Ah, sən bəni Moskofdan buraya niçin gətirdin niçin?! Teymur sarayında həbs etmək içinmi?

Orxan. Hayır, sən burada məhbus deyilsin, bəlkə şahzadə xanımlar qadar hörmət və izzətə maliksin. Daha doğrusu, böyük xaqanın möhtəşəm sarayını bəzəyən ən parlaq bir yıldızsın.

Olqa (*ətrafa*). Ah, mərhəmətsiz... (*Orxana.*) Demək, bəni yalnız bırakıb da gedəcəksin, öyləmi?

Orxan. Nə olur? Başqa qadınlar nasıl, sən də öylə...

Olqa (*ətrafa*). Ah, duyğusuz!.. Dur, bən sana şimdi anlatırım.

Orxan. Pək düşünüyürsün, Olqa. Sana bir şeymi oldu?

Olqa. Daha nə olacaq? Sən bəni düşünmüyorsun, sən bəni sevmiyorsun.

Orxan. Hayır! Aldanıyorsun. Səni sevməmək, gözəlliyə qarşı kor olmaq deməkdir. Ah, nazlı gövərçinim! Nə qadar xırçın və sinirli imişsin. Gəl! Gəl də şu mavi göyləri andıran cazibəli gözləri, şu al şəfəqləri utandıran füsunkar dodaqları öpəyim. (*Qolları arasına alıb öpmək istər. Olqa geri çəkilir.*)

Olqa. Hayır, istəməm.

Orxan. Niçin?

Olqa. Çünki gönül verdiyim bir qəlbə xəyanət etmiş olurum.

Orxan (*heyətlə*). Gönül verdiyin bir qəlbəmi?

Olqa. (*kəskin*). Əvət.

Orxan (*onun əlini yakalar, sarsılmış bir halda*). Söylə, o nasil qəlb, o kimin qəlbini imiş?

Olqa. Hayır, söyləməm. (*Ətrafa.*) İştə bu söz onu qışqandımaq üçün kafi...

Orxan (*qızğın*). Söylə diyorum sana, o kim, bana qarşı çıxan o cəsarətli rəqib kimdir?

Olqa. Səndən daha böyük, səndən daha qəhrəman...

Orxan. Adını söylə!

Olqa. Xaqanlar xaqanı Topal Teymur...

Orxan (*həyəcanlı və qızğın*). Olqa, Olqa!.. Moskofdakı halımı nə çabuc unuttun? Düşün ki, biz Moskofa girdiyimiz zaman hər tərəf kinli, amansız bir atəş içində yanıyordu. Ordumuz qaçanları izlərkən bən qanatlarımı yalnız sənün üzərinə gərdim, yalnız səni ölümdən qurtardım, əvət. Sən o zaman məsum bir qızcığızdın. Vəqtini xoş keçirib də eyi tərbiyə alman üçün Teymur sarayına gətirdim. İştə sən böyüdükcə bənim arzularım da çiçəklənməyə başladı. Əfsus ki, bu gün bəslədiyim visal ümidləri yerinə, qarşıma acı bir ümitsizlik çıxıyor.

Olqa. O da səndən, sənün vəfasızlığından.

Orxan. Nasil vəfasızlıq? Anlayamadım.

Olqa. Orxan, Orxan! Sən baş vəzirin qızı Elmasa uyduqca, o qışqanc və məğrur hərəmindən ayrılmadıqca, aramızdakı sevgidən bəhs etmək yersizdir.

Orxan. Niçin insaf etmiyorsun, o şimdi anadır. Bununla bərabər Elmas bizim sevgimizə əsla mane olamaz.

Olqa (*gülərək*). Hayır, yanıma, əzizim. O pək dəhşətli qadın...

Orxan. Qadınların incə təbəssümləri, dəhşətlərindən daha güclüdür. (*Olqanın əlini yakalar.*) Şimdi bən ona mərhəmət ediyorum, fəzlə qısqanclıq edərsə, kəndisi zərər görür.

Olqa. Demək, bəni daha çox seviyorsun, öyləmi?

Orxan. Olqa, səni sevməməkmə olur? Unutma ki, Orxan sənəin əsirindir.

Qaraquş (*Dəmirqaya ilə bərabər pərdə arasında görünür*). Ah, xain!.. (*Dəmirqayaya.*) İştə gördünmü, get də Elmas xanıma xəbər ver.

Dəmirqaya. Gəl bəri, canım, nəmə lazım, bən qarışmam.

Çəkilirlər.

Orxan. Teymur son səfərində, Hindistana hücum edərkən Səmərqənd inzibatını gözətmək için bəni burada bıraktı. Ehtimal ki, yenə qalırım, o zaman istədiyimiz gibi zövq və səfaya bakarız.

Olqa (*ətrafa bəqar*). İştə Topal gəliyor. Yarın akşam səni çinarlı bağçada havuz kənarında bəklərim.

Orxan. Yaxşı... (*Gedir.*)

Olqa (*yalnız*). Hayr, Orxan bənimdir. Onu kimsəyə verməmə. (*Azacıq tərəddüd.*) Ah, fəqət Elmas, baş vəzirin qızı Elmas!.. O bəni pək düşündürüyor.

Əli alında məhzun bir tövr ilə düşüncəyə dalar. Bu sırada Əmir Teymur gəlir. O, ortaboylu, qəvi bünyəli, yüksək alınlı, iri başlı, rəngi ağ, yüzü azacıq qanlı, omuzları geniş, parmaqları yuvarlaq, qılçaları uzun, əzəlatı qayət sağlam bir şəxsiyyətdir. Vücudunun düzgünlüyündən ayağındakı aksaqlıq bir o qadar gözə çarpmıyor. Səsi güclü və gurultuludur. Asya üsulu geniş və açıq ətəkli ipək kaftan (çapan) büründüyü halda baş örtüsü keçədən yapılma məxruti bir küləhdan ibarətdir. Küləhdan təpəsində inci və sair mücev-hərat ilə süslənmiş uzunca bir yaqut püskül bulunur.

Teymur. Yenə Moskof ərməğanı, gözəl rus qızı nə düşünüyor?

Olqa (*məhzun təbəssümlə*). Bəylə möhtəşəm bir sarayda bənim nə düşüncəmə ola bilir?

Teymur. O halda yüzünü saran şu kədər bulutları nə demək? Bən solğun çiçəkləri hiç sevməmə. Daima yeni açmış güllər gibi, daima gül bənizli şəfəqlər gibi nəşəli olmanı istərim. Əvət, söylə-yəcəyin sözləri hər zamankı şətəratilə gülərək, nazlanaraq söylə!..

Olqa. Bənim şətarətim böyük xaqanın qəzəbinə səbəb olur deyə əndişə ediyorum.

Teymur. Pəki, əndişə niçin?

Olqa. Çünki qəlbi hər bə atəşilə alevlənən bir hökmdara qarşı gülümsünmək cəsəreті həddim deyil...

Teymur. İştə pək yanlış düşüncə... Müharibə hazırlığı Teymuru qəzəbləndirməz, biləkis bayram tədariki qadar xoşhal və məmnun edər.

Olqa (*şux və cazibəli bir əda ilə*). Lütf ediniz əfəndim, iki aydır ki, Səmərqənd şə n və şatır bir hal keçiriyor. Zərəfşan çayının oynaq dalğaları gönüllərə nəşə sərpiyor və xoşahəng ninnilərilə Bingül dərəsi şə nliyini alqışlıyor. Fəqət nədənsə birdən-birə bu şə nliklər kəsildi. İştə onunçin azcıq məraq etdim.

Teymur. Nasıl, Bingül dərəsi pək xoşmu?

Olqa. Ah, Bingül dərəsi başqa bir aləm... Adəta rəya qadar gözəl, cənnət qadar parlaqdır. Əvət, Bingül dərəsindəki zövq və səfa məclisləri, yeşil ovalar içində qurulmuş çadırlar, Ərəbistan və İrana məxsus sırapərdələr görölür şeylərdən deyil... Hələ Hindistandan gəlmə canbaz və oyunçular, mizahçı və lətifəçilər, rəqqas və rəqqasələr... Bir taqım cirit oyunları. Pəhləvanların güləşməsi, yeşil-qırmızı rənglərlə boyanmış fillərin oynadılması, hər dürlü xənəndə və sazəndə, hər çeşit yarış və əyləncə gerçəkdən insanı sərxoş ediyor. Hələ bu şə nliyə əmir və şahzadələrin hərəmləri və bütün türk-tatar qızlarının iştirakı, hər tərəfdən gələn əcnəbi səfirlərin belə nəzərinə cəlb ediyor. Və hər kəs böyük Teymurun dəbdəbə və ehtişamını seyr etdikcə heyrətdən kəndini alamıyor.

Teymur. İştə məftunu olduğun şu mənərələr, Səmərqənddəki möhtəşəm saraylar və ali mədrəsələr, böyük məbədlər və abidələr həp qalibiyət əsərləri, həp fəth və zəfər tarixidir. (*Təbdili-tövr ilə*.) Bana bak, Olqa! Sən səyahətdən zövq alırmısın?

Olqa. Şübhəsiz, səyahət insanın gönlünü açan şeylərdən biridir.

Teymur. O halda səni kəndimlə bərabər götürəcəyim.

Olqa. Nərəyə, müharibə meydanınamı?

Teymur. Öylə ya! Görüləcək mənərələrin ən gözəli hər bə və qalibiyət səhnələridir.

Olqa. Əvət, Orxan da öylə söylüyor.

Teymur (*mənalı təbəssümlə*). Ya!/? Orxan pək gözəl düşünüyor. Demək, bənimlə bərabər gedərsin, deyilmi?

Olqa. Böyük xaqanın arzusuna itaət və hörmət ən böyük səadətdir.

Teymur. Səndəki idrak və zəkadan pək məmnun oldum. Hərəmxanəyə get, şimdi hökumət adamları buraya gələcək.

Olqa təzim edib çıxar.

Teymur (*əl çalar. Qaraquş gəlir*). Qaraquş! Orxan nerdə?

Qaraquş. Dəmin buradaydı, Olqa ilə görüşüyüdü.

Teymur. Onu buraya çağır. Bir də Divan bəyi yaxud Akbuğa gəliрсə xəbər ver... (*Gedər.*)

Qaraquş (*təzim ilə*). Baş üstünə... (*Çəkilmək istərkən ətrafa baqar.*) İştə Elmas gəliyor, şimdicə qəlbinə bir qıvılcım atarım. (*Gələn Elmasa.*) Əfv edərsiniz, Orxan nerdə?

Elmas. Bən də sana sormağ istərim, dəmin burada imiş...

Qaraquş. Əvət, Olqa ilə bərabər idi, fəqət getdi.

Dilşad gəlir, duymazlar.

Elmas. Nə qonuşuyordlardı?

Qaraquş (*azcıq sırıtarıq*). Məlum a, eşq aləminə əğyarın qarışması eyi bir şey deyil...

Elmas. Nasıl eşq, nasıl eşq?! (*Ətrafa.*) Ah, çıldıracağım...

Qaraquş. Hər halda Orxan sizin ərinizdir. Onu siz bəndən daha eyi tanırsınız. Lakin bən yenə onda qüsür görmüyürəm. Bütün qəbahətlər qızda... Çünki Orxana dəli gibi sarılıyır.

Elmas (*ətrafa*). Ah, xain Orxan, dur, bən sana göstəririm.

Qaraquş. O öylə bir bəla ki, beş gün sonra Əmiri də məftun edər.

Dilşad. Nasıl? Əmiri də mi?

Qaraquş (*şaşqın bir halda kəkələr*). Hayır, xanım! Əmir...

Dilşad (*həyəcanlı və qızgın*). Qaraquş!

Qaraquş. Əfv edərsiniz...

Dilşad. Düşün ki, bana Qəmərəddin qızı Dilşad derlər. (*Ətrafa.*)

Ah, sayğısız Olqa!..

Qaraquş. İştə Əmir gəliyor, bən Orxanı çağırmalıyım.

Dilşad. Get! (*Gedər.*) Elmas! Sən şimdi Əmirə bir söz söyləmə.

Teymur (*gəlir, əyilir*). Dilşadı pək həyəcanlı görüyürəm.

Dilşad. Hayır, həyəcana bir səbəb yok...

Teymur. Gözlərin daha başqa mənalar anlatıyor.

Dilşad. Ətraf qəzalardan ixtiyar bir köylü gəlmiş, bana şikayət ediyordu. Pək sıqıldım da halım bir az dəyişdi.

Teymur. Əcəba köylünün şikayəti nə imiş?

Dilşad. Bu yıldı buğday məhsulu az olmuş, hökumətə vergi verəməmiş, onunçin qəza hakimi Mamay xan zavallını qırbacla döydürmüş.

Teymur (*heyrat və şiddətlə*). Nasıl, nasıl!? İxtiyar köylüyü qırbacla döydürmüş ha!.. Ah, qudurğan, şaşqın!.. O düşünmüyor ki, əhaliyi incidən bir hakim yavrusunu parçalayan bir heyvan qadar şüursuzdur. Zərər yok, yarın məsələ aydınlaşır, bu söz doğru çıxarsa, sayğısız hərifə ən şiddətli cəza verilir. (*Kəskin.*) Əvət, qırbacı qadar nüfuz və idarəsi olmayan bir hakim, hökumət namına ən çirkin və silinməz bir ləkədir.

Dilşad. Köylünün dediyinə görə, əkdiiyi yer təcrübədən çıxmamış bir səhra imiş, onunçin də eyicə məhsul alamamış.

Teymur. Zavallı Mamay xan, zavallı!.. Bən yarın onun kor gözlərini açarım. Görünüyor ki, o, məmləkət qanunlarını unutuyor.

Dilşad. Halbuki qanunca bir adam məhsulsuz bir səhrayı şənletirsə, ya bir kəhriz çıxarırsa, yaxud yeni bir bağça salıb bir viranəyi abad edərsə, o şəxs birinci yıl büsbütün vergidən azad olur. İkinci yıl kəndi istəyilə bir şey verirsə verir, verməzsə məcbur deyil. Üçüncü yıl, yalnız üçüncü yıl qanuna müvafiq vergi verməlidir.

Teymur. Hayır, Mamay xan aldaniyor. O düşünəmiyor ki, rəncbərlər sıkıldıqca dövlət xəzinəsi boşalır, xəzinə boşalınca ordunun halı pozulur. Və şu pozuqluq da məmləkətin pərişanlığına səbəb olur. Hiç mərəq etmə! Yarın, əvət, yarın haqq yerini bulur.

Dilşad. Əskik olmayın... (*Elmasa.*) Gedəlim. (*Getmək istərlər.*)

Teymur. Bana bak, Dilşad! Daha dur, sözüüm bitmədi. Səni pək sarsılmış və həyəcanlı görüyorum. Unutma ki, sən Teymur hərəmisin. Söylə, açıq söylə, yüz-gözünü saran şu fırtınalı bulutlar nədən iləri gəliyor?

Dilşad. Ah, şu aşiftə qız... Olqa!..

Teymur. Nə var, nə olmuş?

Dilşad. Zavallı Elmasa göz veriyor da, ışıq vermiyor. Hər gün yeni bir sevgi, hər gün yeni bir tərənə. Bilməm ki, Orxandan nə istiyor?

Elmas. Hətta, əvət hətta!.. (*Sözünü bitirəməz.*)

Dilşad. Ah, hər halda Olqa buradan dəf edilməli...

Teymur. Hiç sıklılma, Elmas, səni üzən düşüncələr pək çabuk gedər. Sən Divan bəyi qızı və Orxan hərəmisin. Bən onların hər ikisini sevərim. Hələ səndəki vüqar, səndəki vüqar və əzəmət!

Elmas (*xəfif baş əyintisilə*). Təşəkkür edərim.

Qaraquş (*gəlir, əyilir*). Orxan əmri-hümayuna müntəzirdir.

Teymur. Gəlsin. (*Qadınlara.*) Siz çəkilin. (*Gedərlər. Orxan gəlir, əyilir.*) Orxan! Yakın gəl... (*Əlini onun omuzuna qoyar.*) Sən həm qəhrəman bir cəngavərsin, həm də siyasəti pək gözəl bilirsin. Səni bir işə təyin etdim, yarın yola çıkmalısın.

Orxan. İtaət borcumdur.

Teymur. Osmanlı sultanı Yıldırım Bayazidə elçi göndərdik, hənuz ondan bir xəbər yok. Hər halda bizim Bursada, Yıldırım paytaxtında bir gözçümüz bulunmalı; sarayın iç və dış yüzünü öyrəni b hər ay bizə xəbər verməli. Divan bəyi lazım gələn vəzifəyi sana söylər. Ordumuz bir həftə sonra Mısır-Şam tərəflərinə hərəkət eyləyəcək. Sən də doğru Bursaya gedərsin. Orada kəndini bana düşman göstərsin, Yıldırıma məhəbbət bəslədiyin için buradan qovulduğunu söylərsin. Hətta bizimkilər də öylə bilməli... Çünki şəhrimizdə casus bulunur da tədbirimiz boşa çıxar.

Orxan. Yıldırım sözlərimə inanmazsa?

Teymur. Hiç məraq etmə, inanır; çünki o, çok məğrurdur. Məğrurlar isə həqiqəti görəməzlər. Diyorlar, o, gözdən pək zəifdir, məgərsə qəlbi və düşüncəsi də kor imiş... (*Kəskin.*) Əsla düşünmə, get, yarın için hazırlan, Dəmirqaya da səninlə bərabər bulunsun.

Orxan. Lakin o, pək sadə adam... İşlərimə əngəl olur deyə ehtiyat ediyorum.

Teymur. Ehtiyat lazım deyil. O, təcrübədən çıkmış sadıq bir əsgərdir. Haydı, oğlum! Vəzifə və ciddiyyət!

Orxan. Böyük xaqanın əmri hər şeydən yüksəkdir. (*Əyilir, çıxar.*)

Qaraquş (*gəlir, əyilir*). Divan bəyi, şair Kirmani, sərdar Akbuğa hüzura izn istiyorlar.

Teymur. Buyursunlar. (*Qaraquş gəldiyi tərəfə ehtiramkar bir işarət edər. Hər üçü gəlir, əyilirlər. Teymur nəvazişkar bir tövr ilə.*) Divan bəyinin əhvalı?

Divan bəyi. Təşəkkür edərim.

Teymur. Şair Kirmani nasıl?

Şair. Əskik olmayın.

Teymur. Ordumuzun qəhrəman sərdarı Akbuğa nə halda?

Akbuğa. Akbuğa hər an yılmaz ordu ilə bərabər sarsılmaz xaqanın ömrünü bəklər.

Teymur. Pək gözəl, oturun. (*Otururlar.*) Aylarca Bingül dərəsində böyük şənliklər yapıdıq, epeycə zövq və səfayə daldıq, bir qadar da müharibə şənliyi yapsaq eyi olmazmı?

Ağbuğa. Bəncə müharibə meydanı düyün dərnəklərindən, eysünüş məclislərindən daha xoş, daha ruhaşınadır.

Teymur. Buna sən nə dersin, şair? Bu gün gözümə pək nəşəli görünüyorsun.

Şair (*laübali və yarımşərxoş bir qəhqəhəylə*). Şənlik... o da şənlik, bu da şənlik... Qavğa... o da qavğa, bu da qavğa... Yalnız, əvət yalnız arada bir fərq var ki, siz cəngavərlər insan qanına hərissiniz, biz şairlər gülgün şərəbə... Onda vəhşət və dəhşət var, bunda zövq və şətarət. Sizin hər bə nərələriniz yürəkləri qoparır, insanları parçaladır, anaları ağlatır. Şairlərin eys-nuş tərənələri isə kinləri, kədərləri öldürür. Yüzləri, gönülləri güldürür. Siz insan qafalarını qırarkən, biz də o qafalardan yapıma qədəhləri bir-birinə vururuq. Siz hər bə və dəhşət qalibi, biz eşq və məhəbbət məğlubu. Fəqət bizim şu məğlubbiyyətimiz o qalibiyyətdən daha üstündür.

Teymur. Bəxtiyar şair! Səni sərməst edən tatlı xəyal, yalnız xoş bir təsəllidir. Bununla bərabər sən pək böyüksən, əvət, sənin gibi dəyərlı simaların qədr və qiyməti anlaşılıydı, bənim gibi topallar soldakı sıfır qadar mənasız qalırdı. Siz yarasalar ölkəsində, korlar məmləkətində parlayan bir günəşsiniz. Əfsus ki, insan adını daşıyan ikiayaqlı həşərat pək qaba və pək səfil bir şey... İştə şu qaba və miskin həşəratı uslandıрмаq için, onların pas tutmuş kirli vicdanlarını yıqamaq için yalnız Teymur qılıcı lazım... Əvət sevgili şair! İnsanlar mərhəmət və məhəbbətdən ziyadə dəhşət və qüvvətə tapınırlar. (*Ağbuğaya.*) Demək, ordu tamamilə hər bə hazır, öyləmi?

Ağbuğa. Əvət, həpsi bir fərd gibi əmrə müntəzirdir.

Teymur. İştə kafi...

Şair. Şimdi nə rəyə, əcəbə?

Teymur. Mısır və Şam üzərinə.

Şair. Fəqət bu siyasəti əsla düşünəmiyorum.

Teymur. Sən "Teymurnamə" müəllifi ikən bənim siyasətimə yabançı görünmək tuhaf deyilmı ya? (*Həyəcanlı.*) Ah, Savə!.. Fazil Şeyx Savənin qətlı nə çabuk unutuldu. Bən onu Ərəbistanə elçi gön-

dərdim. Mısır hökmdarı alçaqcasına öldürdü. Əcəba elçi də öldürülmü? Hayır, hayır, Şeyx Savənin qanı yerdə qalmaz.

Şair. Fəqət azıq istirahət də lazım. (*Teymurun taxtı önünə sərilmiş qaplan dərisini göstərir.*) İştə Hindistanda Qanq nəhri kənarında avladığın qaplanların dərisi hənuz qurumamış, Sultan Mahmud ölkəsində akıtdığın qanların izi hənuz topraqdan silinməmiş...

Teymur. Bən məğrurları əzmək için yaradılmış bir Allah bələsiyim. Tökdiyüm qanlar da yalnız haqq və ədalət naminadır.

Şair. Açıq söyləmək lazım gəlsə, bən qan tökülməkdə hiç bir haqq və ədalət görəmiyorum.

Teymur (*məğrur təbəssümlə*). Əvət haqlısın, çünki... şairsin.

Ağbuğa. Şairlər də mənəvi həkimlərdir. Qan akıtmaqdan sonra bağlamağı daha xoş görürlər.

Teymur. Bakalım Divan bəyi nə diyor?

Divan bəyi. Bana qalırsa xeyir və şər ikizdir. Məhəbbətlə ədavət bir-birinə bağlıdır. Lüzumundan fəzlə məhəbbət nifrət doğurduğu gibi, həddən aşırı qan tökülməkdə də bir fəzilət yok.

Teymur. Divan bəyi daha başqa düşünüyor, o daha etidalçı. Fəqət unutmamalı ki, hər səciyyə və şəxsiyyət birer qanun deməkdir. İştə bu gün şəxsiyyətim bana nə ömr edərsə, onu yapmaqdan çəkinməm. Bununla bərabər bən şimdiyə qadar qurultaysız, şurasız bir şey yapmadım, çünki şurasız bir məmləkət cahil bir şəxsə bənzər ki, tutduğu işlər, söylədiyi sözlər həp nədamət və fəlakət doğurur. Bən daima həkim və aqıl şəxsləri dinlədim, böyük sərdarlar ilə müşavirə yaptım. Yalnız hər bə ilə mübarizəyi deyil, sülh mənafeyini də düşündüm. Əvət, bən şu nihayətsiz ölkələri gah tədbir və siyasətlə, gah sülh və məhəbbətlə, gah təhdid və şiddətlə, gah əfv və mülayimətlə idarə etmək istərim. Bən hər işdə səbat və istiqaməti sevdiiyim gibi, həzm və ehtiyatdan da xoşlanırım, lazım gəlsə, bəzən düşmanlarıma qarşı səbr və təhəmmül göstərirəm, bəzən də qafil və cahil görülməkdən zövq alırım.

Divan bəyi. Bakalım, şura nə qərarə gəlir.

Teymur. Əminim ki, Ərəbistan səfərinə kimsə etiraz etməz. Çünki Bingül dərəsində dövlət kişilərindən pək çokunu dinlədim. Hər kəs bənim fikrimə iştirak ediyor. Bu xüsusda tərəddüd göstərən varsa, o da yalnız şair Kirmani ilə sənsin. Şübhəsiz ki, iki gün sonra siz də əksəriyyətə tabe olursunuz.

Qaraquş (*gəlir, əyilir*). Sobutay hüzura izin istiyor.

Teymur. Hanki Sobutay?

Qaraquş (*Ağbuğaya işarətlə*). Böyük sərdarın küçük qardaşı, Yıldırım Bayazidə göndərilən elçi...

Teymur. Gəlsin, bakalım nə cəvab gətirmiş. (*Qaraquş kənara işarət edər. Sobutay gəlir, əyilir.*) Xoş gəldin, oğlum, nasılsın?

Sobutay. Böyük xaqanın kölgəsi əskik olmasın.

Teymur. Osmanlı sultanından nə xəbər?

Sobutay. İştə göndərdiyi cəvab... (*Məktubu təqdim edər.*)

Teymur (*məktubu Divan bəyiyə verir, elçiyə*). Məktubu Divan bəyi okur, söylə, bakalım qəhrəman Sobutay! Sən nə gördün, sən nə eşitdin?

Sobutay. Yıldırım daima eys-ışrət düşkününü... Götürdüyüm məktuba qarşı acı qəhqəhələrlə güldü; həm də son dərəcə saymazlıq, soğuşluq göstərdi.

Teymur. Demək, bənim düşmanım Qaraqoyunlu əmiri Qara Yusifi yenə himayə etmək istiyor, öyləmi?

Sobutay. Yalnız Qara Yusifi himayə etmiyor, hətta Bağdad Sultanı Əhməd Cəlayiri də ittihadə cəlb etmiş, həm də bizim əley-himizə...

Teymur (*acı qəhqəhəylə*). Demək, düşmanlarımız ilə itilaf yapıyor, bizi hiçə saymaq istiyor, öyləmi? (*Başını məktubdan qaldıran Divan bəyiyə.*) Pəki nə yazıyor?

Divan bəyi. Təkrarə nə hacət?! İştə Sobutayın söylədiyi gibi: saymazlıq və soğuşluq... Başqa laf yok.

Teymur (*kinli*). Saymazlıq və soğuşluq... Nə gülünc həqarət! (*Hiddətlə yerindən kalkar.*) Ah, saymazlıq və soğuşluq... Nə böyük cəsarət!.. Bən ondan qardaşca məhəbbət bəklərkən iştə aldığım cəvab! Qara Yusiflə Əhməd Cəlayir bəni gözəl tanıyorlar, fəqət Yıldırım!.. Yıldırım isə şərab düşkününü... Zərər yok, o da ayıldıqdan sonra tanır. Bən İrana ayaq basdım, ən böyük cəngavərlər qarşımda duramayıb Mazandaran çaqqalları gibi ormanlara qaçdılar. Moskofa hücum etdim, rus knyazları korkudan şimal ayıları gibi ürküşüb dağılmağa başladılar. Hindistana yürüdüm. Sultan Mahmud ordusu Qanq nəhri kənarındaki qaplanlar gibi oklarıma şikar olub diz çökdülər. Əvət bir gün gəlir ki, məğrur Yıldırım da paytaxtı Bursada Topal Teymuru qarşılar və o zaman... iştə o zaman sərxoşluğun nəticəsini və bənim kim olduğumu haqqilə anlar.

İKİNCİ PƏRDƏ

Gözəl bir köşk... Ortada fəvvarəli bir havuz, havuz kənarında Kişmir və İsfahan səccadələrilə ipək döşəklər, qədifə (məxmər) yastıqlar və balişlar, masa və sandaliyələr... Bağça başdan-başa dürlü çiçəklərlə bəzənmiş, ta uzaqlarda sıra ilə ulu çinar ağacları nəzərləri okşar. Kənardan eşidilən həzin bir kamança səsi ruhlara nəşə səpər. Bir tərəfdə şərablə dolu sürahi və bir qədəh, soyulmuş və soyulmamış alma və şaftalı, digər tərəfdə qələm, dəvət, bir taqım dəftər və kitablar bulunur. Şair Kirmani yastığa yaslanaraq yazı ilə məşğul görünür. Olqa əlində böyük bir gül dәмəti gəlir. Arka tərəfdən qədəh içərisinə bir gül bırakıb geri çəkilir.

Şair (*başını qaldırır, dolu qədəhi alıb içmək istərkən heyratlı*).
Əcəba bu gül nerdən? (*Ətrafa bakar, Olqayı görünəcə qələmi bırakır*.)
Ah, nə böyük səadət!.. (*Ahəngi-məxsus ilə*.) Badə, gül, bir də gül bənizli mələk!.. (*Yerindən kalkıb sandaliyəyə oturur*.)

Olqa. Sizi rahatsız etdim, deyilmi?

Şair. Biləkis, şairləri rahatsız və müztərib edən bir şey varsa, o da gözəllərdən uzaq bulunmaqdır.

Olqa (*əlindəki dәмəti təqdim ilə*). İştə şu gülləri yalnız şair için topladım.

Şair (*alır*). O halda şair son dərəcə bəxtiyardır. (*Olqaya işarətlə*.)
Müsaidənizlə şu qədəhi təbiətin ən canlı şəri şərəfinə içmək istərim. (*İçər*.)

Olqa. Nuş olsun! Şu dəftərlər nə? Yoksa yeni bir ilhammı var?

Şair. Hayır, “Teymurnamə” yazıyorum.

Olqa. Pək gözəl. Böyük xaqanın tarixini yazmaq şərəfi hər kəsə nəsisib olmaz.

Şair. Halbuki, eşq və gözəllik tarixi yazan şairlər daha yüksəkdir.

Olqa (*gedəcəkdir*). Müsaidənizlə...

Şair. Gedi yormusunuz?

Olqa. Əvət.

Şair. Nədənə bu gün sizi pək düşüncəli görüyürəm. Səbəbini sora bilərmiyim?

Olqa. Səbəbi böyük bir haqsızlıq.

Şair. Nasıl haqsızlıq!?

Olqa. Allah eşqinə, söyləyin, Orxan gerçəkdənmi Yıldırım mühibbi? Sizcə o, Teymura xəyanət edərmi?

Şair. Hiç ümid etməm.

O l q a. İştə Orxanın xəyanəti hər ağızda söyləniyor. Ah, nə qadar böyük bir iftira, nə qadar fəna yanlış... Aman, əfəndim, Teymur sizə qarşı böyük hörmət bəslər. Lütfən Orxanı müdafiə ediniz.

Ş a i r. Hiç təlaş etməyin, əlimdən gəldiyi qadar çalışırım.

O l q a. Əskik olmayınız. (*Xəfif baş əyintisilə çəkilir.*)

Ş a i r. İzzət və şərəflə... (*Ətrafa.*) Bəxtiyar Orxan! Səadət pərisi üzərində qanat çalıyor da əsla xəbəri yok. (*Qədəhi şərabla doldurur. Bu sırada Teymurla Divan bəyi gəlir.*)

T e y m u r. Yenəmi şərab, möhtərəm şair? Yenəmi şərab?

Ş a i r. Böyük cihangirin qanlı müharibələri ancaq qanlı şərabla yazıla bilir.

T e y m u r. Kinayəmi, yenə kinayəmi? Əylənmək istədiyim cihangirin qəzəbi səni korkutmuyormu?

Ş a i r (*laübalı və tatlı təbəssümlə*). Hökmdarların hiddət və qəzəbi böyük bir məmləkəti alt-üst edər, fəqət kiçük bir şairi korkutamaz. Əvət, bən yalnız gözəllərin itab və sərzənişlərindən mütəəssir olurum. Bəncə işvəkar bir qaşın çatılması, parlaq bir qılıcın çəkilməsindən daha mənalı, daha kəskindir.

T e y m u r. Sən çox içiyorsun, halbuki məmləkət qanunu və türk adəti bunu şiddətlə mən edər.

Ş a i r. Şairlər isə, adət və qanun çərçivəsini qırıb parçalamaqdan daha çox zövq alırlar.

T e y m u r (*məmnun qəhqəhəylə*). İştə səni bana sevdiren də şu rindanə xislət, şu qürur və əzəmətdir.

D i v a n b ə y i. Şair Kirmani böyük ruhşinasdır. O, pək gözəl biliyor ki, Teymur hökumətləri yıkar, məmləkətləri yakar; ən məğrur hökmdarları əzər, ən şücaətli qəhrəmanları qəhr edər, fəqət dəyərlı şair və ədiblərə, alim və fazil şəxslərə qarşı da o nisbətdə hörmət və məhəbbət bəslər. İştə Səmərqəndin evləri, misafirxanələri deyil, şəhər ətrafındakı köşklər və bağçalar belə uzaqdan gələn fən və sənayeyi-nəfisə ərbabına kafi gəlmıyor. Yalnız Şərq dövlətləri deyil, hətta Qərb hökumətləri də elçi və ticarət nümayəndələri göndərməkdən geri durmuyorlar.

T e y m u r. Tüccər və sənətkarlara daha çox sühulət və hörmət göstərməli. Çünki cihan, ancaq ticarət və sənəət sayəsində rifah bulur.

D i v a n b ə y i. Əvət dün İspaniya səfiri də bu nöqtəni qeyd ediyordu və böyük xaqanın fəzilət və məharətlərini saydıqca dili ağzına sığmıyordu.

Teymur. Avropalıların dilləri başqa, yürekləri daha başqadır. Hər halda məmləkətimiz arslanlar yurdu, qartallar yuvası olaraq qal-mamalı. Bəlkə dünyada ən parlaq maarif və mədəniyyət ocağı, ən zəngin sənaye və ticarət mərkəzi olmalıdır. Əvət, qoy düşmanlarımız görsünlər ki, türk evladı yalnız basıb-kəsməkdən deyil, yaşamaq və yaşatmaqdan da zövq alır. Yalnız yakıb-yıkmaq deyil, yapmaq və yaratmaq da bilir. Bununla bərabər yaptıklarımız hiç bir şey deyil. Bu, yalnız mədəniyyətə doğru bir addım, gələcək üçün bir başlanğıc-dır. Bizim başladıklarımızı gələcək nəsil ikmal etməli. Yalnız beş-on şəhər deyil, bütün məmləkət tərəqqi və gözəlliklər üçün birər nümunə olmalı. Əvət, biz təməl daşı atıyoruz. İştə bu təməl üzərində möhtəşəm binalar qurmaq və bu şüarı çiçəkləndirmək... ancaq yeni nəsle, ancaq sarsılmaz gəncliyə aiddir.

Divan bəyi (*yazılan dəftərə bakaraq*). Əcəba şair imdi hanki vəqəni qələmə alıyor?

Şair. İştə son səfərlər... Türküstan ordusunun Kişmir səhrasın-dakı müvəffəqiyyətləri və sarsılmaz xaqanın Hindistanı fəth etməsi...

Teymur. Ümidvaram, bu gün-yarın Mısır və Şam zəfərlərimiz də yazdığın tarixin ilavələri sırasına keçər. Məğrur Yıldırım inadında davam edərsə, o da tariximizə yeni bir fəsil artırmış olur.

Divan bəyi. Fəqət bən biləkis, Yıldırım məsələsinə əsla tərəf-dar olmaq istəməm. Çünki hər ikiniz Turan aləminin birər qütbü-sünüz. Şu iki qütb bir-birilə çarpışarsa, ortada fəlakətli bir uçurum açılmış olur. Və bu nifaqdan istifadə edərək ətrafı saran əcnəbi döv-lətlər türk dünyasına saldırmağa fürsət bulur. Bir də ordumuz bütün cihanı saracaq deyil a... Alınan ölkələri haqqilə idarə etsək, daha böyük müvəffəqiyyətdir.

Teymur (*məğrur qəhqəhəylə*). Allah bir olduğu gibi, padşah da bir olmalı, şan və şöhrət izləyən bir hökmdar qarşısında cihan... nədir?

Elmas (*müztərib adımlarla gəlir*). Böyük xaqan! Sana şikayət-tim var.

Teymur. Kimdən?

Elmas. Ədalətdən dəm vuran Teymurdan.

Teymur. Niçin, yavrum, Teymur bir xətamı işləmiş?

Elmas. Əvət! Teymurun xətası kəndisi qadar böyükdür.

Teymur. Nə imiş əcəba?

Elmas. Sən qəhrəman bir mücahidi məhv ediyorsun.

Divan bəyi (*Elmasın qolundan tutaraq*). Şaşırdınmı, qızım, nə söylüyorsun?

Teymur. Söylə, Elmas, hiç çəkinmə, o qəhrəman kimdir?
 Elmas. Bəni söylətməkmi istiyorsunuz? Əcəba, Orxan nə yapmış ki, Səmərqənddən sürgün ediliyor.
 Teymur. O asılmalydı, yalnız sənin ərin olduğu için sürgünə qərar verildi.
 Elmas (*həyəcanlı*). Niçin, ah, niçin?
 Teymur. Çünki hökumətə xaindir. Yıldırma qarşı məhəbbət bəslıyormuş...
 Elmas. Yalan, iftira!..
 Divan bəyi. Elmas!
 Teymur (*Elmasa*). Bən qürur və cəsərəti pək sevərim, hər halda hörmətə layiqsin.
 Elmas. Hayır, bən hiç bir nəvaziş istəməm. Yalnız ədalət istərim, ədalət!
 Şair (*acı təbəssümlə, ətrafa*). Məsum bir maral yırtıcı qaplandan ədalət umuyor. (*Teymura.*) Əfəndim, Elmas bəyimə mərhəmət ediniz. Orxan xain olamaz.
 Teymur. Siyasət başqa, mərhəmət daha başqa bir şeydir. Siyasətdə mərhəmət yok! Əvət, Orxan sürgün edilməli.
 Elmas. Ya bən! Ya qucağımdakı yavrucıqaz nə olur? Ah, qəlbınız daşdanmı yapılmış?
 Divan bəyi (*qolundan tutaraq*). Qızım, sus!
 Teymur (*kəskin*). Orxan asılmalıdır.
 Elmas (*çılğınca*). O halda bəni də asdır, bəni də... (*Bihal olucasına Divan bəyiyə sarılır.*) Ah, babacığım!..
 Divan bəyi. Üzümə, yavrum, Əmir əfv edər.
 Dilşad (*gəlir. Mənzərəyi görünə, heyətlə*). Elmas! Bu nə hal? Ah, səni pək müztərib görüyorum.
 Elmas (*məyus*). Hayır, hiç bir şey yok...
 Teymur. Dilşad! Elmas təsəlliyyə möhtacdır.
 Elmas. Təsəllilərin ən gözəli ölümdür.

Qaraquş sürətlə gəlir, əyilir.

Teymur. Nə xəbər?
 Qaraquş. Sərdar Ağbuğa orduya rəsm-keçid yapıdırıyor. Bütün əyan, əşraf hazır. Əcnəbi elçi və nümayəndələri də təşrifinizə mün-təzirdir.

Teymur (*Divan bəyi ilə şair Kirmaniyə*). Əvət, gedəlim, beş dəqiqə bulunsaq, kafi.

Şair. Qaraquş! Bunları topla, kütübxanəmə götür.

Qaraquş kitab və dəftərləri toplar, onları izlər.

Dilşad. Elmas! Çocuqmu oldun, niçin kəndini üzüyorsun?

Elmas. Ah, Orxan məhv oluyor, ona xain deniliyor...

Dilşad. Hayır, o xain deyil. Ona hiç bir şey olmaz. Burada yalnız bir anlaşılmaz bir səbəb var.

Elmas. İştə bu anlaşılmaz səbəblər bəni qəhr ediyor.

Dilşad. İnan, burada bir sırr var. Bən Teymuru eyi tanıyorum, o böylə qaranlıq bilməcələrdən pək xoşlanıyor. Sən Orxandan əmin ol və əsla düşünmə!..

Elmas (*ona sarılıraq*). Ah, nəcib ruhlu Dilşad! Bən yalnız sana inanıyorum.

Bu sırada “Yaşasın Teymur! Yaşasın Teymur!” deyərək Teymur uzaqlaşdığı tərəfdən gurultu və alqış sədaları eşidilir.

Olqa qarşıdakı evdən çıxar. Dilşada doğru gəlir.

Elmas (*onu görüncə sarsılır, sinirli bir tövr ilə*). İştə!.. İştə bütün fəlakətlərə səbəb şu aşıftə prenses, şu xain afətdir.

Dilşad. Elmas! Onu bırak.

Elmas. Rica edərim bəni qınama. Ah, keçən gün Qaraquşun söylədiklərini unudunmu? (*Olqaya yaxlaşır, çilğınca.*) Bana bak, Olqa! Sən bizdən nə istiyorsun? Artıq yetişir, dəf ol! Türküstan ovalarında, Səmərqənd bağçalarında yabancılara yer yok... Eşidiyormusun? (*Daha kinli.*) Ah, bən bu sayğısız fitnəyi kəndi əlimlə boğmaq istiyorum. (*Boğazına sarılmaq istər.*)

Dilşad (*mane olur*). Elmas, düşün ki, bu hal Əmirin sönməmiş qəzəbini daha ziyadə alevləndirir.

Elmas. Alevləndirsən, kimsədən korkum yok...

Olqa. Rica edərim, Elmas, bəni təhqir etmə! Bən də sənənin gibi əsil bir ailəyə mənsubim. Həm də buraya kəndi ixtiyarımla gəlmədim, sevgili ərin gətirdi. Bu sözləri bana söyləməkdənsə ona və Əmir Teymura söylə.

Elmas. Ah, sən getdikcə şımarıyorsun. (*Sinirli və qızgın.*) Hayır, bən kimsəyə söz söyləməm. Sən Teymurun da, Orxanın da əqlini çalmışsın. Bən sana kəndim cəza verirəm, kəndim... Bana bak, ya

ana yurduna getməlisin, ya məzaristana... Eşitdinmi? Ah, sərsəri məxluq!

Dilşad. Elmas! Artıq yetişir, gedəlim. (*Qolundan tutub götürür.*)

Olqa (*yalnız*). Gedərim, əvət gedərim, fəqət yürəyində sağalmaz bir yara açıb da öylə gedərim.

Sinirli adımlarla köşkə doğru yürür. Bu sırada Orxan qarşısına çıxar.

Orxan. Olqa!

Olqa. Ah!

Orxan. Nə oldun, səni korkutdummu?

Olqa. Hayır, korkutmadın. Sən bəni öldürdün, bəni məhv etdin...

Orxan. Olqa! Nə demək istiyorsun?

Olqa. Ah, Elmas bəni rüsvay etdi, o bəni rəzil etdi.

Orxan. Fəqət niçin?

Olqa. Səni sevdiyim için...

Dilşad ağaclar arasında görünür, dinlər.

Orxan. Olqa! Bən şimdi Səmərqəndi tərək ediyorum. İstərsən hazırlan, bərabər gedəlim.

Olqa. Hayır, istəməm.

Orxan. Niçin?

Olqa. Çünki sən də məhv olursun, bən də...

Orxan. Teymurdanmı ehtiyat ediyorsun.

Olqa. Ah, əvət.

Orxan. Təlaş istəməz, sən bəni dinlə; Gürcüstandan gətirdiyim ağ əlbisəyi geyərsin, kim görürsə, erkək zənn edər. Daha durma. Şimdi gəlirim, bərabər çıxarız.

Dilşad (*ətrafı*). İştə ən gözəl fürsət! (*Çəkilir.*)

Olqa (*mütərəddid*). Ah, Teymurun qəzəbi bəni pək korkutuyor.

Yenə kənardan gurultu və alqış sədələri eşidilir.

Orxan. Hiç məraq etmə, qiyafətini dəyişdir də, ötəsi qolay...

Dəmirqaya (*gəlir*). Əmir təşrif ediyor.

Orxan (*Olqanın qulağına*). Daha durma, çabuk ol.

Olqa (*müztərib*). Ah, Orxan!

Orxan. Haydı, çəkil... Bəkliyorum. (*Olqa çəkilir. Dəmirqayaya.*)
Dəmirqaya! Yol hazırlığı nasıl?

Dəmirqaya (*alnının tərini silərək*). Hər şey yolunda... Bu saət çıka biləriz.

Orxan. Gündüz pək sıcaq. Bəncə mehtablı gecədə səfər etmək daha xoş. Çünki hava bir qadar sərinləmiş olur.

Dəmirqaya. Nasıl istərsən, öylə yaparız.

Orxan (*yola bakar*). Haydı, sən azcığı kənarında dur.

Dəmirqaya. “Dur” dersin dururum, nəmə lazım... (*Çəkilir.*)

Teymurla Divan bəyi gəlir.

Teymur. Oğlum, sən buradamınsın, işlər nə halda?

Orxan (*təzim ilə*). Bir az sonra çıkmaq istiyorum.

Teymur. Sakın xəbərlər gecikməsin. Para lazım olduqca bildir və Yıldırım ölkəsinin hər tərəfində casuslar bulundur. Haydı, eyi yol, uğurlar olsun!

Orxan. Hər xüsusda əmin olunuz. (*Təzim ilə çəkilir.*)

Divan bəyi. Sağlıqla, oğlum, Elmas için məraq etmə!

Teymur (*Divan bəyiyə*). Yıldırıma bir məktub daha yaz, yarın Sobutay götürsün. Fəqət onun məktubu nə qadar qaba isə, bizimki də bir o qadar nəzakətli olsun.

Divan bəyi. Bən də öylə düşünüyorum. (*Yola bakar.*) İştə Sobutay kəndisi də gəlir.

Şair Kirmani, Ağbuğa və Sobutay gəlir, əyilirlər.

Teymur. Qəhrəman Sobutay! Yarın bir məktub daha götürməlisin. Qoy Yıldırım anlasın ki, biz hər şeydən əvvəl barışıq və məhəbbət tərəfdarıyız.

Sobutay. Hayır, o pək məğrur, pək inadçı adam.

Teymur. Bizim borcumuz itnami höcətdir. İnad edərsə, kəndisi zərər görür. Şimdi get, hazırlan, yarın həm məktubu, həm də lazım gələnlər təlimatı Divan bəyidən alırsın.

Sobutay (*təzim ilə*). İtaət, xaqanım! (*Gedər.*)

Teymur (*Ağbuğaya*). Cəsur Ağbuğa! Ordudan pək məmnun oldum. Biz də bir qaç gün sonra Mısıra doğru hərəkətə başlarız. Oğullarımızdan Pir Məhəmməd Mirzə Hindistanı, Şahrux Mirzə Xarəzm və Türkünistanı, Miranşah isə Azərbaycan və Gürcüstanı idarə edər. Digər sərdarlar da hökumətimizə tabe olan başqa ölkələrə bakar.

Sandaliyəyə oturlurlar.

Qaraquş (*gəlir, ayilir*). Azərbaycanndan, oğlunuz Miranşahdan Divan bəyiyə məktub.

Teymur. Pəki, kəndisinə ver.

Məktubu verir, çıxar. Divan bəyi açar okur.

Ağbuğa (*şairə*). Bu məktubda bir sirr var.

Şair. Şübhəsiz.

Teymur (*ətrafa*). Hayır, bu məktub uğurlu bir şeyə bənzəmiyor. Kim bilir, yenə nə uyğunsuzluq var.

Divan bəyi. Məktubun məalını ərz etməyə müsaidlə buyururlurmu?

Teymur. Söylə!

Divan bəyi. Yenə isyan!.. Yenə azərbaycanlılar oğlunuz Miranşaha qarşı isyan etmişlər.

Teymur. Səbəb?!

Divan bəyi. Səbəb Miranşahın gevşəkliyi... idarəsizliyi.

Teymur (*qızğınca*). Ah, Miranşah, Miranşah! Əvət, onda azcığ tədbir və siyasət bulunsaydı, kimsə izindən çıkmazdı. Orasını idarə edəcək sağlam və düşüncəli bir baş lazım. Heyhat ki, Miranşah gibi şaşqınlar o düşüncədən pək uzaqdırlar.

Şair. Azərbaycan eşsiz bir cənnət bucağı, tükənməz bir sərvət ocağıdır. Lakin əfsus, binlərcə əfsus ki, Miranşahlar oyuncağıdır.

Divan bəyi. Bəncə Azərbaycan xalqı yabancılara kölgə olmaqdan pək zövq alır və xarici təsirə daha çabuk qapılırlar.

Teymur. Pəki, burada xarici təsir nə ola bilər?

Divan bəyi. Bir taqım qara qüvvələr...

Teymur. Məsələ, nə gibi?

Divan bəyi. Qaraqoyunlu əmiri Qara Yusif gibi...

Teymur. Nədən bəlli?

Divan bəyi. Məktubda örtülü işarətlər var. Ətrafdan gələn bəzi casuslar orada Teymur nüfuzunu qırmağa çalışıyor və xalqı Yıldıırım dostu Qara Yusif tərəfinə çəkmək istiyormuş. Hətta bu da kafi deyilmiş gibi Qara Yusif çetələri Türküstan ilə Ərəbistan arasındakı karvanların gediş-gəlişinə və ticarət işinə əngəllər çıxarırmış...

Teymur hiddətlə yerindən kalkır, yanındakılar da ona tabe olur.

Teymur. Ah, öyləmi, öyləmi!? Hiç zərər yok, biz səfər üstündəyiz. Er-gec həpsinin halı sorulur, hər kəs kəndi azğınlığına görə

cəza bulur. Hayır, Qara Yusifdə bir tilki qadar cəsarət yok. Şübhəsiz ki, o həp Yıldırıma güvəndiyi için şu fitnələri qaldırıyor. (*Divan bəyiyə.*) İkinci məktubu gecikdirmə. Hər halda Yıldırım onu bizə təslim etməli. (*Qızgın.*) Ah, Yıldırım! Yıldırım! Bən səninlə xoş keçinmək istərkən, sən çaqqalları, tilkiləri bənim üzərimə şımar-tıyorsun. Yok, bən hər sərsəriyə qarşı əyləncə olamam. Qara Yusif təslim edilməlidir, təslim! Yoksa ikinci məktubunda da saymazlıq və soğukluk göstərsə, o halda Yıldırımın kəndisilə hesablaşmalıyım. (*Bir-iki adım yürür, təkrar dönər: kəskin və atəşli.*) Əvət, Topal Tey-muru saymayanlar, kəndi əllərilə kəndilərinə məzar qazmış olurlar. (*Gedir, onunla bərabər səhnədəkilər də çəkilir. Havanın işığı bir qadar azalır.*)

Dilşad (*Elmasla bərabər gəlir. Onun omuzunu okşayaraq*). Elmas! Sən uslu və düşüncəli bir qadınsın. Fəqət pək gənc, pək sinirlisin. İnan ki, çok sürməz yenə Orxanı Bingül dərəsində zevqi səfa məclislərində görürsün.

Elmas. Ah, bu gediş nə içinmiş? Yalnız onu bilsəydim.

Dilşad. Hayır, sən onu hiç bilmə! Hökumət sirrini bilənlər, yaxud bilib də açanlar Teymurun qəzəbindən əsla qurtulamazlar.

Elmas. Orxan ləkələnməsin də, bən hər şeyə razıyım.

Dilşad. Hiç məraq etmə, sən Orxanı bəndən istə!

Elmas (*ona sarılıaraq*). Ah, nə qadar alicənab və böyük ruhlu-sunuz.

Orxan (*gəlir. Dilşada qarşı əyilir*). Manemi oldum?

Dilşad. Hayır.

Orxan. Elmas! Ümid edərim ki, bənim şu səfərimdən sıkılmaz-sın... Orxan xain deyil.

Elmas. Hayır, artıq sıkılmam. Nəcib Dilşadın iki sözü bənim iztirablarımı susdurdu.

Orxan (*Dilşada işarətlə, ehtiramkar*). O, daima pərəstişə layiq bir fəzilət heykəlidir.

Dilşad. Elmas da, sən də bənim gözümdə qardaş qadar əziz-siniz.

Hər ikisi (*əyilir*). Təşəkkür edəriz.

Dilşad. Sakın, çok gecikmə. (*Mənalı təbəssümlə.*) Həm də sən-dən bir şey istəriz.

Orxan. Nə arzu buyurulur?

Dilşad. Elmas yalnızdır. Gönlünü ona bırakıb da öylə getməlisin.

Orxan. Onun əksini düşünsəniz, Orxanı təhqir etmiş olursunuz.
Dilşad (*ətrafa*). Nə yıldızlı yalan. (*Orxana.*) Bakalım, təcrübə həqiqətlərin həqiqətidir.

Orxan. Hər halda vücut ayrılığı gönül ayrılığı demək deyildir. Artıq bana müsaidə...

Dilşad. Yalnız Elmas üçünmi gəldin, minimini oğlunu görmə-yəcəkmisin?

Orxan. Hiç onsuz olurmu? Buyurun gedəlim.

Dilşad. Gerçəkdən pək sevimli çocuq. Bənim də görəcəyim gəldi.

Gedərlər. Gün batar, ay işığı ətrafı sarmağa başlar.

Dəmirqaya (*gəlir; onların uzaqlaşdığını görüncə*). Yahu, şu Orxan da hiç yol adamı deyil, sanki Elması hiç görməmiş. (*Dışarı çıxıb da təkrar içəri girən Olqayı görür, heyratlı.*) O kim? Nə gözəl də geyinmiş. Sanki gürcü knyazıdır, kim bilir, bəlkə Gürcüstandan Teymura yeni misafir gəlmiş. Nəmə lazım, kim olursa-olsun, bən qarışmam.

Orxan (*çabuk geri dönər*). Dəmirqaya!

Dəmirqaya. Buyur.

Orxan. Burada erkək qiyafətində bir dəliqanlı görmədinmi?

Dəmirqaya. Əcayib şey! Dəliqanlı qadın qiyafətində olmaz a!..
Təbii erkək qiyafətində olur.

Orxan. Nə işə şaşırdım. Gürcü qiyafətli bir şəxs görmədinmi?

Dəmirqaya. Əvət, şimdiki buradan çıxdı.

Orxan. Atlar hazırımı?

Dəmirqaya. Əlbəttə, hazır.

Orxan. Haydı sən get, bən də gəliyorum.

Dəmirqaya. Pəki. (*Bir-iki adım yürür, ətrafa.*) Görünür yenə Elması bəklıyor. (*Omuzlarını ataraq.*) Bəkləsin, nəmə lazım. (*Gedər.*)

Olqa (*çıkar*). Orxan! Getmiyəlimmi?

Orxan. Əvət, gedəlim. (*Mütərəddid bir düşüncədən sonra, onun əlini yakalar.*) Bana bak, Olqa! Sən qal... İstərsən qal...

Olqa. Peşimanımı oldun?

Orxan. Hayır.

Olqa. Pəki, bu tərəddüd niçin?

Orxan. Çünki yol pək uzak, həm də təhlükəsiz deyil...

Olqa. Hayır bən nə yoldan korkuyorum, nə də sənin düşündüyün təhlikələrdən. Artıq qərar verdim, keçdi. Parça-parça doğrasalar da, geri dönməm.

Dilşad ağaclar arasında görünür.

Orxan. O halda gedəlim.

Olqa. Ah, əvət, gedəlim.

Sürətli adımlarla uzaqlaşirlar.

Dilşad (*məğrur və məmnun*). Zavallı Olqa! Kəndi əlinlə kəndini fəlakət uçurumlarına yuvarladın, işlə bənim aradığım da bu idi. (*Şiddət və həyəcan ilə*.) Əvət get, get də, dəf ol! Fəqət heyhat, çox sürməz ki, tatlı arzuların gözündə qalır. Qoca Teymurun dəmir pənçəsi köksünü didər, hiylə və xəyanətlə çarpan qəlbini Türküstan qartallarına yedirir.

PƏRDƏ

ÜÇÜNCÜ PƏRDƏ

Bursada Yıldırım Bayazid sarayında süslü bir salon. Gecə... hər tərəf mumlarla donatılmış... Bir guşədə çini saksıda... hənuz açmamış hərdəmbahar gülü gözə çarpar. Yeni doğmuş ayla yıldızlar da uzaqdan görünərək şairanə bir mənərə ərz edər. Yüceboylu hərəm ağası qara ərəb Nazim əllərini köksündə çapraz edərək düşünüb durur... Sultanın nədimlərindən qısa boylu, ufaq cüssəli bir masqara Cücə Əmir Teymur qiyafətində daxil olur. Səssiz adımlarla arka tərəfdən hərəm ağasına yaxlaşır. Ayaqlarını yerə vuraraq hoplar, ta ənsəsinə (peysərinə) tatlı bir sillə eşq edər.

Nazim (*diksinir, qızır, Cücəyi yakalamaq istər*). Ah, azğın Cücə! Sapqın Cücə!

Cücə (*qaçar, bir guşədə istehzalı qəhqəhələrlə hoplayaraq*). Əfv edərsin, Nazim ağa! Bən Cücə, sən qara qurbağa...

Nazim (*daima sözləri ərəb şivəsinə uyğun bir tərzdə çəkərək, qızğın bir tövr ilə*). Allah, Allah! Sən artıq hədyan ediyorsun.

Cücə. Rica edərim, ağzımı bozma! Qarşıdakı Cücə deyil, bəlkə cihangir bir xaqandır.

Nazim. İstər xaqan ol, istər şeytan. Ancaq həddini aşma, anladınmı?

C ü c ə (*sırıaraq*). Bağışla, Nazim ağa, azcıq sapıtdım.

Nazim. Allah, Allah! Bir boyuna bak da, utan, adəta mətbəx davşanlarına bənziyorsun.

C ü c ə. Əfəndimiz həzrətləri də tam mənasilə kəlisə mərdivəni... Qamətinə qurban olayım, bir az da uzansan Allahdan xəbər gətirəcəksin.

Nazim. Allah, Allah! Sən nə zəvzək hərifsin, hiç Məhəmməd ümməti də kəlisə mərdivəninə bənzətilirmi?

C ü c ə. Bağışla, bilmədim. Sən müsəlman bir ərəbsin, minarəyə daha çox bənzərsin; çünki başının boşluğu, boyunun yucalığı, qəlbinin əyriliyi minarədən seçilməz.

Nazim. Allah, Allah! Sən kafir oldun, dinə sataşdın.

C ü c ə (*eyni ahənglə*). Vallah-billah, ey ərəb qardaş, sən də pək şaşdın.

Nazim. Vay, sərsəm hərif, vay, dur bir səni yakalayım. (*Yakalamaq istər.*)

C ü c ə (*qaçıb bir tərəfdə durur, qəhqəhəylə*). O sənin işin deyil, çünki səni yaratırkən Tanrı əqlini boyunun üstünə qoymuş. Əvət, sən əqli topuğunda bir qazsın, qaz...

Nazim. Sən nəsin, sən? Çoq bildiyindən yastılaşıb qalmış bir tilkiyə bənziyorsun.

C ü c ə (*sırıaraq*). Bağışla, daha səninlə alay etməm. Ver əlini, barışalım. (*Yaklaşıb əlini uzatır.*)

Nazim. İstəməm, rədd ol! (*Ətrafa bəkir, təlaş ilə.*) Ah, iştə Sultan əfəndimizlə hərəmi Meliça!..

C ü c ə (*bakar, istəhzalı gülüşlə*). Əvət, Serb kralının həmişiresilə itaətli qulu Yıldırım Bayazid!

Nazim (*şaşqın və qızgın*). Allah, Allah! Hiç Sultan əfəndimize qul denirmi? Halbuki o, yer yüzündə zilli-allah sayılır.

C ü c ə. Əvət, sənin gibi uzunqulaqların bərəkətindən...

İstəhzalı qəhqəhələrlə çəkilir. Nazim arkasınca heyrətlə bəkir durur. Şu halda Yıldırımla Meliça gəlir. Nazim əyilir.

Meliça. Aman əfəndim, yenə nə olmuş? Pək rahatsız görünürsən?

Yıldırım. Bu gün yemək yeyirkən fəzlə şərəb içdim də qafam bir dağ qadar ağırlaşmış...

Meliça. Başdakı şərab ağrısını yenə şərab çıxarır. (*Ərəbə.*) Nazim ağa! Bir az şərab gətir. Hanı ya, Serbistandan bənim adıma göndərilmiş şərablardan olsun.

Yıldırım. Bir də sədri-əzəm paşa gəlmişsə, xəbər ver!

Nazim. Baş üstünə. (*Əyilir çıxar.*)

Yıldırım. Bən Serbistan şərabını pək sevərim, çünki səni bəsləyən abü hava ona da başqa bir lətafət vermiş.

Meliça. Serbistan bana ana qucağı isə, Yıldırım məmləkəti də məşuq ağuşu qadar munis və ruhaşınadır.

Yıldırım. Sevgili Meliça! Sözlərin də vücudun gibi lətif və zərifdir.

Nazim (*gəlir*). Sədri-əzəm Əli paşa hazır. Əmri-hümayuna müntəzir.

Yıldırım. Söylə, buyursunlar. (*Nazim çıxar.*) Əli paşa gerçək-dən dəyərlı bir zat. Həm dındar bir hökumət adamı, həm də bir ailə əzası gibi saraya məhrəm və bizimlə həmpiyalə...

Meliça. Əvət, o pək eyi adam. Ona qarşı bir qardaş gibi hörmət bəslərim.

Əli paşa (*gəlir, nəşəli birp tövr ilə təmənnə edərək*). Səlam və ərzi-əhtiram!

Yıldırım. Əleykümsəlam! Buyurun, bakalım niçin gecikdiniz?

Əli paşa. Topal Teymurun dünkü məktubuna cavab yazıyordum.

Yıldırım. Nasıl yazdınız?

Əli paşa. Əmr etdiyiniz gibi. Əvvəlki məktubumuza nisbətə daha soyuq, daha qızğın. (*Qoltuq cibindən çıxarır, təqdim edər.*) Mütaliəsi arzu buyurulursa, iştə!

Yıldırım (*məktubu açır, aşırı dərəcədə gözlərinə yaxlaşdırır*). Əvət, pək gözəl.

Əli paşa (*ətrafa*). Hərif gerçəkdən kor. Az qalır ki, məktubu gözlərinə yapışdırsın. (*Yıldırma.*) İnsaf eyi bir şeydir, əfəndim, gör bizdən kimi istiyor. Hiç Qaraqoyunlu əmiri gibi xeyirxah bir şəxs ona təslim edilirmi? Halbuki Qara Yusif, yaxud Sultan Əhməd Cəlayir bizim ən yakın dostlarımızdır.

Meliça (*heyrətlə*). Aman, ya rəbbi! Şu Teymur da pək şımarıq hərif.

Yıldırım (*mütaliyəyə davam ilə*). Zərər yok, nə qadar şımarırsa, o qadar ağır cavablar alır.

Meliça (*ətrafa*). Zavallı Yıldırım! Kor olduğunu bütün cihana elan edəcək. (*Yıldırıma*). Aman, əfəndim, gözlərinizi mənasız şeylərlə yormayınız.

Yıldırım (*Əli paşaya*). Pək xoşuma getdi, əvət Teymura layiq bir cəvab.

Bu sırada Nazim digər bir xidmətçiylə bərabər üzəri şərab, məzə və gül dәмəti ilə süslü bir masa gətirir. Xidmətçi çıxar.

Əli paşa. Rica edərim Teymuru bırakınız, bunları buraya niçin gətirdilər?

Yıldırım. Təbii, içilmək için.

Əli paşa (*qədəhləri doldurur, Meliçaya*). Müsəidənizlə, yarım sərxoş isəm də, şövkətli Sultanımın ən sevgili hərəmi şərəfinə bir qədəh içmək istərim. Var olsun Meliça həzrətləri!

İçərlər.

Meliça. Doğrusu səmimiyyət və nəzakətiniz bəni heyran ediyor.

Yıldırım. Əvət, Əli paşa əmsalsız bir vücuddur. (*Əli paşaya*.) İşrət xüsusunda sevgili Meliça bana ilk rəhbər isə, sən də ikinci müəllimsin. Nə yapalım, şərab dinimizcə günah isə də, amma nəşəli bir günahdır.

Əli paşa. Bəncə ibadət də lazım, işrət də. Tövbə qapısı daima açıqdır. (*Təkrar qədəhləri doldurur*.)

Meliça. Siz diplomatlar şərəbı da şəriətə uydurub öylə içərsiniz.. Bana qalırsa, şərəbda hiç bir günah yok; baxüsus Serbistan şərəbı olursa!

Əli paşa (*nəşəli və mənalı bir tövr ilə*). Əvət, baxüsus Serbistan şərəbı olursa. (*Qədəhi qaldırır*.) Yaşasın şanlı Yıldırım Bayazid!..

Yıldırım. Var ol, paşa həzrətləri!

İçərlər. Meliça bir yutum içər, qədəh dolu qalır.

Əli paşa. Hanı ya, bizim Cücə nerdə? O hər akşam məşhur bir hökmdar qiyafətində çıkardı.

Yıldırım. Nazim ağa! Cücə nerdə?

Nazim. Bu saət. (*Əyilir, çıxar*.)

Yıldırım. Gəlsin, bakalım, nə oyun çıkarır.

Əli paşa. Bən istərdim ki, İspaniya kralı Üçüncü Genrix qiyafətində gəlsin, çünki o Teymura qarşı pək yaltaqlıq ediyor. Hətta elçilər göndəriyor, onunla ticarət müahidələri yapıyor.

Yıldırım. Zənnimcə Teymurun kəndisini yamsılırsa daha xoş, daha məqbul...

Cücə kəndisini izləyən iki misqara qiyafətli arkadaşilə bərabər Teymur qiyafətində daxil olur. Ağır və komikcə adımlarla aksayaraq onlara doğru ilərilər və bir heykəl gibi qarşılarında dikilib durur.

Meliça (*gülməkdən kəndini alamıyaraq, heyrətlə*). Ah, korkdum, nə əcəyib şey! Əcəba bu kim, bu nə qiyafətdir?

Yıldırım. Dur, kəndisinə soralım.

Əli paşa. Topal Cücə? Sən kimsin və nəçisin?

Cücə (*məğrur və əzəmətli*). Bana xaqanlar xaqanı, Turğay oğlu Teymur derlər. Bən Yeşil şəhərdə dünyaya atıldım, Səmərqənddə nəşvü nüma buldum. Babam Barlas qəbiləsinin hökmranı, kəndim Gürkan nəslinin baş qəhrəmanı... (*Yanıdakı masqaralarda sürəkli qəhqəhələr...*)

Yıldırım (*istehzalı təbəssümlə*). Eşq olsun, eşq olsun!

Cücə. Bən on iki yaşında ikən kəndimdə bir fərasət və böyüklük duymağa başladım. Bənimlə görüşənləri ciddi bir vüqar və hörmətlə qəbul edərdim. On səkkiz yaşında binicilik və avcılığa həvəs etdim. Vəqtimin çoğunu Quran okumaqda, şahmat oynamaqda və at oynatmaqda keçirdim. Sonra Əmir Qazana yanaşdım, Hüseyin Kürd ilə savaşdım. İlyas Xocaya qoşdum, vəzirilə pozuşdum. Oradan uzaqlaşdım, türkmanlara əsir düşdüm. Sonra bir çox arkadaşla buluşdum. Bəlucistanla vuruşdum. Gah qalib gəldim, gah məğlub oldum. Ayaqdan bir yara aldım, iştə böylə aksaq qaldım. (*Aksayaraq yürür, kəskin bir ahənglə*) Əvət bənim yaralı arslan, bənim Topal Qaplan.

Yanıdakı masqaralar istehzalı, narın və sürəkli qəhqəhələrlə gülər.

Nazim (*heyrətlə, sözləri çəkərək, ətrafa*). Allah, Allah!..

Meliça. Aman, nə gözəl natiq!..

Əli paşa. Əvət, dəhşət, dəhşət!

Yıldırım. Sonra nə oldu? Söylə, bakalım, sonra?

Cücə. Sonra Cətləri boğdum, Cığatay elini Mavəraünnəhrdən qovdum, Səmərqəndə girdim, xalqdan hörmət gördüm. Qurultay çağırdım, sözümlə keçirdim. Bəlx şəhrinə vardım, Əmir Hüseyinin işini bitirdim. Təkrar Səmərqəndə döndüm. Əmir elan olundum. Qəmərəddinlə çarpışıb qalib gəldim; qızı Dilşad ağayı aldım. Xarəzmə girdim, qələlərini devirdim. Azərbaycan qucağıma atıldı, Kürdüstan

təslim olaraq qurtuldu. Ermənistan və Gürcüstan xəracgüzarım oldu. Qaraqoyunlular isyan etdi, ayaq altında əzildi. Şah Mənsur tüğyan etdi, bir anda başı kəsildi. (*Son dərəcə məğrur.*) Əvət bənim cihan-giri dahi!.. Bənim hər bə allahi!..

Masqaralarda istehzalı qəhqəhələr.

Nazim (*şaşqın, ətrafa*). Allah, Allah!

Yıldırım. Əvət, iştə Cücə bir dahi!

Əli paşa. Daha doğrusu dahi bir Cücə.

Yıldırım. Sonra... Daha sonra?

Cücə. Bən dövlətimi təhəmmül və mürüvvətlə idarə etdim. Xəlqi ümid ilə korku arasında tutdum. Bir çox nifaqlara rast gəldim, əziyyət və möhnətlər çəkdim, acı sözlər və töhmətlər eşitdim. Fəqət bəni tənqid edən şımarıq, qəlbi kor cahillərə əhəmiyyət belə vermədim. Yalnız çalışdım, təşəbbüs və fəaliyyətimlə hər kəsi susdurmağa müvəffəq oldum. Hər işdə vətəndaşlarımla müşavirə etdim. Xain və fitnəçi vükəlayı yanıma uğratmadım. Daima məyyətimdə əsalət və nəcəbət, əqil və kəyasət aradım. Daima ordu və rəiyyətin əhvalını eyiləşdirməyə çalışdım.

Yıldırım. Ya şu tökdüyün qanlara, şu qopardığın tufanlara nə mənə verəlim?

Cücə. Bən həqq və ədalət nümayəndəsiyim. Əgər bir məmləkətdə zülm və istibdad güclənirsə, kənardan bakıb duramam. Xəlqin əmniyyəti üçün zülmün kökünü qazımaq və o məmləkəti uslandırmaq istərim. İştə buna görədir ki, Xorasana girdim, bütün İrani devirdim, Moskof tərəflərini sardım, Hindistana vardım. Əvət, bənim böyük Teymur... Bənim sarsılmaz imperator!..

Masqaralarda istehzalı qəhqəhələr.

Nazim (*ətrafa*). Allah, Allah!

Əli paşa. Dəhşət, dəhşət!

Məliça (*kalkar*). Artıq bən gediyorum.

Yıldırım. Niçin? Cücənin sözləri səni korkutdumu?

Məliça. Hayır! Lakin bu masqaralıqlardan içimə fənalıq gəlir. Saydıqları yalan olsa belə, acı və dikənlidir.

Yıldırım (*Cücəyə*). Haydı, rədd ol, həməən şu biçimdə qiyafə-tini də dəyişdir.

Əli paşa. Aman, əfəndim! Cücə bu akşam dəhşətdir, dəhşət! Meliça (*oturur*). Bırak, dəf olsun, insanın sinirlərinə dokunuyor. Yıldıırım. Pəki, şimdi nə istərsiniz?

Əli paşa. Müsəidə edilirsə, Şamdan gələn ərəb qızını, gözəl rəqqasəyi seyr edəlim.

Meliça. Bən də eşitdim, hənuz görmədim.

Yıldıırım. Nazim ağa! Şamlı qızı...

Nazim. Hazır! (*Əyilir, çıxar.*)

Əli paşa. Pək mədh ediyolar. Ərəblərin rəqsləri də iqlimləri gibi atəşlidir.

Yıldıırım. Əvət, gerçəkdən pək atəşli.

Meliça (*istehzal təbəssümlə*). Sakın, Paşa həzrətlərini yakma-sın! Doğrusu, pək şaşırıyorum. Sarayda serb və macar, rum və bolqar rəqqasələri dururkən bir də şamlı qızına nə ehtiyac vardı?

Yıldıırım. Sənət və gözəllik hər kəsin kəndi zevqilə ölçülür. Saray rəqqasələri başqa, şamlı qızı isə daha başqadır.

Əli paşa. Əvət, gönül nəyi sevərsə, o gözəldir. (*Ərəb musiqisi-lə ərəb rəqsi başlanır, şamlı qızının gəldiyini görüncə.*) İştə atəşli bakişlar!

Nazim (*rəqs bitdikdə rəqqasənin süzülüb getdiyini görüncə kən-dini alamyaraq şaşqın və coşqun bir səslə.*) Allah, Allah! Bu nə mələhət! Bu nə lətafət!

Yıldıırım (*mültəfit olaraq gülər*). Nə oluyorsun, yahu! Pəkmi xoşuna getdi?

Nazim (*niyazkar*). Aman, sultanım, qüsurə bakmayınız.

Meliça (*yarımqəhqəhəylə*). Zavallı adəta kəndindən keçmiş.

Əli paşa. Nə yapsın? İştə ərəb ruhu, ərəb zevqü! Yalnız o deyil, bən belə bayıldım.

Meliça. Ya, öyləmi? (*İncə və nəşəli qəhqəhədən sonra.*) Aman, doktor çağıralım.

Yıldıırım. Hayır, doktora hacət yok, o getdiyi gibi Paşa həzrət-ləri ayıldı.

Əli paşa. Əvət, gerçəkdən öylədir. (*Meliça qalqır.*) Nə oldu, niçin kalkdınız?

Meliça. Artıq gedirim.

Yıldıırım. Əli paşa da yeməkdə bərabər bulunacaq.

Meliça. Pək məmnun olurum. (*Gedir.*)

Əli paşa. Əfəndimizin şu dərin səmimiyyətləri, bana bəxtiyarlıqdan daha yüksək bir nəşə verir.

Bu sırada Cücə hoplayaraq, mayallaq vuraraq əsil masqara qiyafətində girər.

Yıldırım. Yenəmi sən?

Cücə. Nə yapayım, məclis boş qalmaz a... Bu yerdən mələk çəkilincə şeytan girməli.

Əli paşa. Əhsən, əhsən! Cücə bu akşam dəhşətdir, dəhşət!

Yıldırım. Haydı, al, mələyin içdiyi şu qədəhi yuvarla!

Cücə (*qədəhi alır*). Yaşasın həşmətli Serb kralının həmsiresi! Meliça! (*Şərabı burnunun üzərindən dökü verir*.)

Yıldırım. Nə yapıyorsun şaşqın hərif! Sən hənuz şərab içməsinidəmi öyrənəmədin?

Cücə (*Yıldırımı mənalı baxışlarla süzərək*). Bən əşirətdən yetişmə bir çoban oğluyum. Nə etməli, şimdiyə qadar ancaq qımız və ayran içməsinə öyrənə bildim.

Yıldırım (*ətrafa*). Acı bir kinayə!

Cücə. Şu yakınlarda bir serb qızı alacağım, işte o zaman şərab içməsinə də ondan öyrənirəm. (*Əli paşayı mənalı bir baxışla gözdən keçirir*.) Hətta bir taqım siyasilər gibi, namaz qılarkən belə sərxoşluqdan vaz keçməm.

Əli paşa (*ətrafa*). Ah, bəni təhqir ha? (*Cücəyə, sinirli*.) Şımarıq hərif, sən artıq həddini aşırırsun.

Yıldırım. Zərər yok, o bu gün pək nəşəlidir, xatirini qırma! Yalnız səninlə deyil, bənimlə də əylənir. (*Cücəyə*.) Bana bak, Cücə! Bənmi eyi hökmdarım, Teymurmu?

Cücə. Aman verilirmi?

Yıldırım. Söylə!

Cücə (*sırıaraq Yıldırımın qucağına*). O, dəlidir, sən də abdal! (*Qəhqəhəylə gülər*.)

Yıldırım. Sus, ədəbsiz! O halda sən nə olursun?

Cücə (*sədri-əzəmə işarətlə*). Bən də sənəin quyruğunun quyruğu...

Qəhqəhə.

Yıldırım. Pəki, sənəin quyruğun?

Cücə (*Nazimi göstərir*). İşte! Seyr edə bilərsiniz.

(Qəhqəhə)

Nazim (*ətrafa*). Allah, Allah! Şu hərif çıldırılmış. (*Salonu tərkedər.*)

Yıldırım. Haydı, yetişir, dəf ol! Sən bu akşam zəhərli bir dikən, sərsəm bir eşək arısı, quduz bir köpəksin.

Cücə (*bayılırcasına qəhqəhələr qoparır, əlilə qarşısındakı pərdəyi göstərir və açar*). Əvət, bən zəhərli bir dikənim, iştə mayıs çiçəkləri! Bən bir eşək arısıyım, iştə serb və macar kələbəkləri! Bən quduz bir köpəyim, iştə rum və bolqar mələkləri!

Qəhqəhələrlə çəkilir. Alafraqa musiqi başlanır. Rəqqasələr oynarlar. Rəqs bitdiyi sırada Nazim ağa sürətli adımlarla gəlir, Yıldırımın qulağına bir-iki söz söylər.

Yıldırım. (*rəqqasələrə, hiddətlə*). Kafi! (*Qızlar çəkilir. Nazim ağaya.*) Bunları al da, söylə, hər üçünü gətirsinlər.

Nazim kəndisini bəkləyən xidmətçilə bərabər dərhal işrət masasını alıb götürür.

Əli paşa. Gələn kimdir əcəba?

Yıldırım. Teymurun adamlarından üç nəfər casus yakalamışlar. Əli paşa. Kim bilir, bəlkə casus deyil də əhli-namusdur.

Yıldırım. Zənn etməm, hiç zənn etməm. (*Qızgın.*) Ah, azğın hərif, bir tərəfdən elçi göndərir, bir tərəfdən casus...

Bu sırada iki silahlı yeniçəri mühafizəsi altında Orxan, Olqa və Dəmirqaya daxil olur.

Yıldırım. Teymur casusları sizmisiniz?

Orxan. Əvət, öylə diyorlar.

Yıldırım. Buraya niçin göndərildiniz?

Orxan. Göndərilmədik, kəndi arzumuzla gəldik.

Yıldırım. Bu gəlişdən məqsəd?

Orxan. Məqsəd Topal Teymuru atmaq, ulu sultanı tutmaq.

Yıldırım. Unutma ki, yalançıların cəzası ölümdür.

Orxan. Bizcə yalançılıq ləkəsi ölümdən daha çirkindir.

Yıldırım (*Olqaya*). Pəki, sən söylə, yavrum, Teymurdan niçin qaçdınız?

Orxan. Çünki Teymur xudkamdır.

Y ı l d ı r ı m. Bırak kəndisi söyləsin.
 O r x a n. O, dilsizdir.
 Y ı l d ı r ı m (*Dəmirqayaya*). Adın nədir?
 D ə m i r q a y a (*qalın səslə*). Dəmirqaya.
 Y ı l d ı r ı m. Sən söylə bakalım, niçin gəldiniz?
 D ə m i r q a y a (*laübali, Orxana işarətlə*). Orxan gəl, dedi, gəldik.
 Y ı l d ı r ı m. Bir səbəb yokmu ya?
 D ə m i r q a y a. Əlbəttə var, fəqət gizli bir səbəbdir.
 Y ı l d ı r ı m (*məraqlı*). Gizli səbəbmi? O nə imiş?
 D ə m i r q a y a. Onu Orxan bilir. Nəmə lazım, bən qarışmam.
 Y ı l d ı r ı m. Ya! Qarışmazsın, öyləmi? Artıq anlaşıldı, əvət xəyanət. Cəllad, cəllad! (*Nazim çıxarkən.*) Dün Teymurdan gələn elçi də hazır olsun, onun da boynu vurulmalı!
 Ə l i p a ş a. Aman, Sultanım, əcələ ediyorsunuz?
 Y ı l d ı r ı m. Hayır, həpsinin boynu vurulmalı! Artıq Topal həddini keçiyor.
 Ə l i p a ş a. Rica edərim, hiç elçi boynu vurulurmu?
 Y ı l d ı r ı m (*qızğın*). Əvət vurulur, bən əmr edərsəm, vurulur.
 Ə l i p a ş a. Hiç olmasa bu hökmün icrasını yarına biralalım.
 Y ı l d ı r ı m (*daha qızğın*). Yetiştir, iltimasa hacət yok...

Bu sırada Nazim gəlir, cəllad və iki yeni çərilə bərabər
 Sobutay daxil olur.

Y ı l d ı r ı m (*Sobutaya*). Bana bak, bunları tanıyormusun? Doğru söylə, yoxsa ən yüngül cəza ölümdür.
 S o b u t a y. Sobutay nə yalan söylər, nə də ölümdən kərkər.
 Y ı l d ı r ı m (*sinirli və qızğın*). Sözümə cəvab ver, bunları tanıyormusun?
 S o b u t a y (*kinli və əzəmətli bir bakişla Orxanı süzərək*). Türküstanda tanırdım, fəqət osmanlı paytaxtında hayır...
 Y ı l d ı r ı m. Niçin?
 S o b u t a y (*Orxana işarətlə*). Çünki şu hərif vətən xaini. Bunlar da onun kölgəsi...
 O l q a (*qalpağını qaldırır, saçları dağılır*). Aman, Sultanım! Mərhəmət! Orxan xain deyil, yalnız Teymur gözündə ləkəlidir; çünki sizə qarşı məhəbbət bəslərdi, onunçün də Türküstanı tərək etdi.
 O r x a n. Olqa! Sən sus!
 Y ı l d ı r ı m. Şu qadın kimdir?

Orxan. Moskof tərəflərinə hücum edərkən ölümdən qurtardığım bir qızcığaz.

Sobutay (*acı və istehzalılı təbassümlə*). Daha doğrusu Teymur sarayını süsləyən bir çiçək və sənin qandırılıb da uçurduğun şux bir kələbək... (*Kəskin*). Lakin nərdə olursa-olsun, xəyanət cəzasız qalmaz.

Yıldırım (*Sobutaya*). Sən sus! (*Yeniçərilərə*.) Şunu kəndi odasına götürün. (*Əli paşaya*.) Dəminki məktubu da ver, Teymura götürsün.

Sobutay verilən məktubu alır, yeniçərilərlə bərabər çıxar.

Əli paşa. Artıq məsələ aydınlaşdı.

Yıldırım. Hayır, daha var. (*Dəmirqayaya*.) Sən söylə! Dəmin gizli səbəb diyordun, o nə imiş?

Dəmirqaya. Daha gizli bir şey qaldımı ya? (*Olqaya işarətlə*.) Zətən həpsini açılıb dökdü.

Yıldırım. Gizli səbəb yalnız onun dediklərimi?

Dəmirqaya. Daha nə olacaq, hiç qadınla səfərə çıkılırmı? Nəmə lazım, kəndi işləri...

Yıldırım (*qızğın*). Nəmə lazım, nəmə lazım! Südəmə çocuklar gibi iki sözdən fəzlə bir şey bilməz. (*Callada*.) Haydı, ilk öncə bunu dəf et. (*Callad hazırlanır*.)

Olqa. Ah!..

Orxan (*kəskin*). Hayır. Bu həqsizlikdir. O dilsiz və düşüncəsiz bir zavallıdır. Əsil edam ediləcək bənim, bən...

Yıldırım. Cəsarət səni məğrur ediyor (*Callada*.) Pəki, əvvəl onu susdur.

Olqa. Aman, əfəndim, mərhəmət, mərhəmət! (*Şiddətli içqırıqlarla ağlar, Sultanın ayaqlarına qapanır*.)

Orxan (*şiddətli və istehzalılı qəhqəhələrlə gülərək*). Zavallı qızcığaz! Sən həqli imişsin. Ah, Teymur, Teymur!..

Yıldırım (*vəziyyəsinə bitirmək istəyən callada*). Dur, əl sakla! (*Orxana*.) Niçin güldün, niçin Teymuru xatırladın?

Orxan. O bənim biləcəyim iş, sən yalnız edam etdirə bilirsən.

Əli paşa. Hayır, bu səbəbsiz deyil.

Olqa (*başını qaldırır. Göz yaşını silərək*). Ah, səbəbini bən söylərim.

Orxan. Kalk! Hiç bir şeyə ehtiyac yok. Söyləmək lazımsa, kəndim söylərim. (*Olqa qalqar*.)

Yıldırım. Pəki, kəndin söylə! Şu qəhqəhələr niçindir, əcəba?
Orxan. Şu qəhqəhələr acı bir fəryaddan başqa bir şey deyil.
Bütün dünya dəli Teymura səcdə edərkən, yalnız bən isyan etdim.
Halbuki onun kiçik bir təhqirinə dayansaydım, şimdiki edama layiq
görülməzdim.

Sükut.

Yıldırım (*mülayim*). Bu sözlərin nə dərəcə doğru olduğunu
bilmək istəməm. Bən hər ikinizi şu qızın göz yaşlarına bağışladım.

Olqa. Ah, kölgəniz əskik olmasın.

Əli paşa. Əvət, göz yaşları məsumiyyəti isbat üçün ən parlaq
şahiddir...

Orxan. Lakin, bir rica etmək istərdik.

Yıldırım. Söylə.

Orxan. Məsələ yalnız bağışlanmaqla bitmir. Biz artıq Teymur
məmləkətinə dönəməyiz, sədaqətimizə qarşı şübhə edildiyindən təbii
burada qalacağımız da şübhəli. Əgər müsaidə buyurulursa Mısır-Şam
tərəflərinə keçəriz. Orda bizi himayə edənlər bulunur.

Yıldırım (*məmnun təbəssümlərlə yerindən kalkar*). Hayır, hiç
bir yerə getməyəcəksiniz. Siz bənim oğlum, bu da qızımdır. Hər
üçünüzün sədaqətinə şübhəm qalmadı. Haydı, Nazim ağa! Söylə,
bir dairə ayırsınlar, misafirlərə ehtiram lazım.

Nazim cəllad ilə bərabər çıxar.

Orxan (*arkadaşları ilə bərabər əyilir*). Təşəkkür edəriz.

Yıldırım. Sədaqətiniz dərəcəsinə mükafat görə bilərsiniz. (*Əli
paşa ilə məclisi tərk edir.*)

Orxan (*ətrafa*). İştə ilk fəlakəti atladıq.

Olqa. Ah, pək korkuyorum. Sobutay Səmərqənddə işlərin üstünü
açacaq. Teymurun qəhrü qəzəbi bəla yıldırımını kimi üzərimizdə pat-
layacaq. Ah, o bəni niçin gördü?

Orxan. Hiç məra q etmə, bən Sobutayı görürəm.. O pək nəcib
qəhrəman. Kimsəyə bir şey söyləməz. Hətta Teymur duysa belə
əhəmiyyət verməz.

Dəmirqaya (*bir tərəfdə*). Nəmə lazım, bən qarışmam. Ölürlər
ölürəm, qalırlar qalırım.

Olqa (*Saksıda gördüyü yeşil fidancığazı göstərir*). Ah, o nə xoş,
nə tərəvətli gül fidanı.

Orxan. İştə həmişəbahar gülü, bak, hənuz yeni-yeni qönçə verməyə başlayır.

Olqa. Əvət, pək gözəl...

Orxan. Bir gün gəlir ki, şu yeni qönçələr açar, bizim arzularımız da onunla bərabər çiçəklənməyə başlar.

Nazim (*gəlir, əyilir*). Buyursunlar. (*Önlərincə gedər.*)

Orxan. Gedəlim. (*Nazimi göstərir.*) İştə bu gecə qiyafətli məxluq bizi uğurlu və parlaq bir sabaha dəvət edir. (*Gedirlər.*)

PƏRDƏ

DÖRDÜNCÜ PƏRDƏ

Eyni səhnə... Gündüz... Qarşığı böyük pəncərədən saray bağçasını süsləyən yeşil ağaclar, rəngarəng çiçəklər nəzərləri okşar. Salona qonmuş saksıdakı fidanın dal-budaqları əvvəlkinə görə daha böyümüş və tam mənasilə açılmış gülləri aradan bir xeyli zaman keçdiyini xatırladır. Orxan bir tərəfdə əski osmanlı yavərləri qiyafətində olaraq əli alınında düşünür.

Olqa (*saray xanımlarına məxsus bir qiyafədə gəlir. Orxanı bir qədər süzərək*). Orxan!

Orxan. Sənmisin, Olqa?

Olqa. Nə düşünüyorsun, mane oldum, deyilmi?

Orxan. Hayır...

Olqa. Niçin böylə dalıb gediyorsun?

Orxan (*gül fidanını göstərir*). İştə hər tərəfə gözəl koku və nur saçan şu gülləri görüyorsun? Bak, nə qədər dəyişmiş. Bunlar bir zaman yemyeşil tumurcuq halında idilər.

Olqa. Əvət, xatırlıyorum, casus deyə tam bizi yakaladıqları gecəydi.

Orxan. Bən o gecə, açmamış qönçələri gönlümüzdəki arzulara bənzətmişdim, deyilmi? İştə bu gün bütün istədiklərimiz yerini buluyor, onlar gibi çiçəklənməyə başlayır.

Olqa. Pəki, o halda bu düşüncələr nə?

Orxan. Olqa! Biz artıq burayı tərək etməliyiz.

Olqa. Niçin? Halbuki burada səadət var.

Orxan. Hayır, biləkis səadət bizi başqa aləmdə gözlüyor.

Olqa. Fikrini hiç anlıyamıyorum. Sən Yıldırım gibi böyük bir padşah sarayında... Kəndin də ən sevgili yavərlərdən birisin. Daha nə istiyorsun? (*Gül fidanına yaxlaşır, koklamağa başlar.*)

Orxan (*ətrafa*). Ah, Teymur ordusu tərəfindən Sivas qələsi altüst edilmiş, Yıldırımın oğlu öldürülmüş... Daha burda durulurmu?

Olqa. Orxan! Səndə bir sirr var; hər ay gizli məktublar yazıyorsun, əcəba onlar kimə və nerəyə?

Orxan. Sonra anlarsın, şimdi çabuk hazırlan! Nə olursa-olsun buradan çıkmalıyız.

Olqa (*tələş ilə*). Allah eşqinə, nə olmuş, Yıldırımdan bir fənalıqımı gördün?

Orxan. Hayır. Fəqət bir taqım padşahlar, hələ Yıldırım gibi sərxoşlar o dərəcə korkunc ki, əsla inanılmaz. Əvət, kəndi qardaşımı vəhşicə parçalatan bir hökmdar, yarın ufaq bir bəhanə ilə bizə də qızar, bizim də qanımızı döktürür.

Olqa. Bən şu şübhələrə hiç bir mənə verəmiyorum.

Orxan. Dedim ya, sonra anlarsın. Hazırlan, ehtiyat için bir çarşaf da al, yolda lazım olur.

Olqa. Pəki, lakin...

Orxan. Sus, iştə gələn var.

Olqa (*bakar*). Əvət, sultanın hərəmi Meliça. (*Məmnun təbəssümlərlə o gələn tərəfə doğru yürür.*)

Orxan (*yalnız*). Vəzifə hər şeydən müqəddəsdir. Artıq sırası gəldi, Teymur mütləq hücumə başlayacaq.

Meliça (*Olqa ilə bərabər gəlir*). Ah, Olqa, Olqa! Sizin bana munis olmanız, bilsən nə qadar gönlümü açıyor.

Olqa. Fəqət bən... Bənim gönlümdəki sevinc daha böyük, daha dərindir.

Meliça. Sən nə qadar nəcib isən (*Orxana işarətlə*), yoldaşın da bir o qadar qəhrəman və nəzakətlidir.

Orxan. Təşəkkür edərim.

Meliça (*ətrafa diqqətlə*). İştə Yıldırım. Aman nə qadar halı pərişan...

Olqa. Əvət, bu günlər əfəndimiz pək düşünüyor.

Orxan. Nasıl düşünməsin?! Hiç Teymur ordusunun qabalığı çəkilir şeymi?

Yıldırım (*gəlir, təzim edərlər. Yanındakı Nazim ağaya*). Əli paşa nerdə? Çabuk buraya çağır. (*Nazim əyilir çıxar. Yıldırım sinirli.*)

Ah, Teymur! Teymur! Bən sənin bu dərəcə sayğısız olduğuna inanmazdım. (*Daha qızğın.*) Lağımlar vasitəsilə kərastələri tutuşdurmaq, Sivas gibi bir qələyi yandırıp havaya savurmaq sənin həddinmi? Ah, əsirlərin, qələ mühafizələrinin qafasını kəsdirməkmi? Ərtoğrul gibi bir evladı əlimdən almaqmi? Nə böyük cəsarət! Hayır, hayır... Bu dikənli zərbə, bu acı təhqir əsla unutulmaz. Ah, duyğusuz cəllad.

Orxan. Ehtimal ki, bu hərəkət onu saymadığın üçün bir ixtar, təbii caizsə bir guşmaldır.

Bu sırada uzaqda aşıqanə bir ahənglə çoban qavalı-düdüyü çalınmağa başlar.

Yıldırım (*çılğın*). Nasıl? Bir ixtarmı, bir guşmalmı? Ah, nələr, eşidiyorum!

Orxan. Əvət, ixlas və sədaqətim şu acı həqiqəti söyləməyə bəni məcbur ediyor.

Yıldırım. Bən üzərimə gələn qocaman Səlib ordularını qəhr etdim. Fransa və Almaniya cəngavərlərini püskürtdüm. Lehistan, Avstriya və İtaliya əsgərlərini bir hücumda əzdim. Hətta korkusuz Jan gibi məşhur bir qəhrəmanı belə hiçə saydım. Şimdi Teymur gibi bir sərsərimi bəni korkutacaq? Ah, kor olsun fələyin gözləri. Gör kimlər bana meydan okuyor.

Meliça. Aman, xaqanım! Kəndinizi pək üzüyorsunuz, vücudunuz bir qadar istirahətə möhtac.

Yıldırım. İstirahətmi?! Zəhərli dırnaqlar qəlbimi parçalarkən istirahətmi? (*Çılğın.*) Ah, canavar! (*Meliçaya.*) Bizi yalnız bırak. (*Meliça Olqa ilə bərabər çəkilmək istərkən.*) Söylə o çobanı susdur-sunlar.

Meliça. Pəki. (*Getmək istər.*)

Yıldırım. İstəməz, bırak çalsın.

Meliça. Pəki... (*Salonu tərək edərlər.*)

Yıldırım (*pəncərəyə yaxlaşır, çobanı dinlər. Həzin və yaralı bir ah çəkərək.*) Çal!.. Çal!.. Əvət, bəxtiyar çoban, çal!.. Nə Sivas gibi şəhərin əlindən getmiş, nə də Ərtoğrul gibi oğlun...

Əli paşa gəlir, düdük susar.

Əli paşa (*yapma bir təlaş ilə*). Əfəndimizi bir qadar kefsiz görüyorum...

Yıldırım (*acı təbəssümlə*). Əvət, kefli vəzirlərin sultanı daima kefsiz olur.

Əli paşa. Hər halda şevkətli xaqanın mərhəməti çakərlərinin qüsurundan daha böyükdür.

Yıldırım. Bana bak, sən Sivas vəqəsinə nə dersin?

Əli paşa. Yalnız çocuqca bir təcrübə. Mənasız bir təcrübə...

Yıldırım (*qızğın*). Açıq söylə, nasıl mənasız?..

Əli paşa. Çünki Teymur Sivas qələsinə təcavüz etməklə bərabər müharibəyi uzatmaqdan çəkinmiş... Görünür ki, əsgərlərimizin şücaətini görmüş, eyicə bir dərs almış. Cəsarəti olsaydı, Sivası bıraxıb da Mısır-Şam tərəflərinə keçməzdi.

Yıldırım. Sən sərxoşsun, bu gün-yarın Mısırı da alt-üst edər, Şamı da.

Orxan. Zatən etmiş.

Yıldırım. Ah, nə söylüyorsun?

Orxan. Hətta geri belə dönmüş və Aras çayını keçib Azərbaycana daxil olmuş. Əvət, o şimdi Qarabağın sər in yaylalarında, otlu-çiçəkli ovalarında istirahət və şənliyə məşğuldur.

Əli paşa (*müztərib, ətrafa*). Ah, dəhşət, dəhşət!..

Yıldırım (*Əli paşaya*). Pəki, bu xəbəri sən niçin şimdiyə qadar bana söyləmədin?

Əli paşa. Çünki həm xəstəsiniz, həm də əhəmiyyətsiz bir şey...

Yıldırım (*pək həyəcanlı və qızğın*). Nasıl!? Əhəmiyyətsizmi?! Hayır-hayır. Hiç də öylə deyil. Sən Teymura qarşı Mısır-Şam hökumətlərilə ittifaq yapacağına, Bursa meyxa nəçilərinə şər ab ısmarlaşmağa məşğul olmuşsun.

Nazim (*gəlir, ayilir*). Şeyx Buxari həzrətləri.

Yıldırım. Gəlsin. (*Nazim çıxar, Yıldırım ətrafa*.) Şeyx fazil və möhtərəm bir zat. Onun bu gəlişi hiç də mənasız deyil.

Şeyx Buxari (*köylü bir qadınla daxil olur. Təzimdən sonra*). Əfv edərsiniz, əfəndim, cəsarət ediyorum. Lütfən şu köylü qadını dinləyin. Anadolunun şu yoxsul anasına qulaq verin də, görün nələr söylüyor.

Yıldırım (*qadına*). Söylə!

Qadın. Qocamla oğlum xaç qavğasında öldü, ah, ölürkən yüz-lərini görmədim, məzarlarına belə həsrət qaldım. Bəni yaşatan ancaq bir təsəlli idi; onlar vətən uğrunda şəhid olmuşlardı.

Yıldırım. Dərdin nədir, onu söylə?!

Qadın. Yetmiş bir qızım vardı, adı Lalə idi, onu yaşatmaq üçün hər zəhmətə qatlanırdım. Tarlamızı sürəkən bir tərəfdən alaca öküzü, bir tərəfdən də kəndimi qoşaraq heyvanla bərabər çalışıyordum. Laləciyimə, bir danəcik yavruma yeyəcək-geyəcək tədarik ediyordum.

Yıldırım (*azacıq sərt*). Sonra?

Qadın (*həyəcanlı*). Sonra azğın yeniçərilər, sənin o qaba və sərxoş əsgərlərin öküzümü aldılar. Bırakmaq istəmədim, incitdilər. Yalvardım, döydülər. Bən hiç... Əvət bən hiç... (*Yaralı fəryad ilə*.) Qızım! Ah, yavrum! Canavarlar yardımsız bir quzuya hücum edərkən onu sardılar, ağlamasına, çırpınmasına baxmadılar, cəllad kimi alıb götürdülər. (*Çılğınca*.) Ah, Laləciyim! Ah, yavrum. (*Yıldırımın ayaqlarına qapanır*.)

Yıldırım (*son dərəcə qızgın*). Cəvab ver, Əli paşa cəvab ver!

Qadın (*çılğın*). Ah, sərxoşlar! Canavarlar!

Şeyx Buxari (*ətrafə*). Sərxoş bir amirin məmurları da ancaq sərxoş olur.

Yıldırım (*kəskin*). Bulunsun, şu qadının qızı bu saat bulunsun!

Orxan. Gəliniz, validə.

Qadın (*göz yaşını silərək*). Ah, yavrum... mələk yavrum! (*Təkrar hıçqırıqlarla ağlar*.)

Orxan. Gəliniz, xəyanət cəzasız qalmaz. (*Qadınla bərabər çıxar*.)

Şeyx Buxari (*ətrafə*). Zavallı qadın! Bilməz ki, yalvardığı padşahın içdiyi şərəblər, yalnız yoxsul köylünün dökülən al qanlarından, qanlı göz yaşlarından tədarik olunur.

Nazim (*gəlir, əyilir*). Teymur elçisi!

Yıldırım. Gəlsin! (*Sinirli*.) Yenəmi elçi! Yenəmi Teymur elçisi!

Sobutay (*yazlıq əlbisədə gəlir, əyilir, məktubu verir*).

Yıldırım (*Əli paşaya*). Al, oku! (*Sobutaya*.) Bu məktub nərdə yazılmış?

Sobutay. Azərbaycanda, Qarabağ yaylasında...

Yıldırım. Çık bəklə, cəvabını şimdi alırsın.

Sobutay. İtaət! (*Əyilir, çıxar*.)

Əli paşa (*qısa bir müaliədən sonra, heyrətlə ətrafə*). Dəhşət, dəhşət!

Yıldırım. Nə yazıyor, şimdi nə yazıyor?

Əli paşa (*oqur*). Tanrı qulu Teymurdan Sultani-Rum Yıldırım Bayazidə.

Yıldırım. Uzun laf istəməm, yalnız məktubun məalını söylə!
Əli paşa. Yazıyor ki, bən sizi bir türk xaqanı olaraq sayarım
və zatınıza qarşı hörmət bəslərim, fəqət siz bəni saymazsanız, ara-
mız soğuyar və bu soğuluğun nəticəsi pək acı olur.

Orxan gəlir.

Yıldırım. Sonra? Sonra?

Əli paşa (*yarımbakışla məktubu süzərək*). İştə bu bənim son
məktubum və son təklifimdir. Qaraqoyunlu əmiri Qara Yusif ordan
uzaqlaşmalı... Şahzadələrinizdən biri məmurən yanıma göndərməli.
Bən ona evlad gibi bakacağımı şimdiden vəd eylərim, fəqət məktu-
buma müvafiq cəvab gəlməzsə, hücum edəcəyim şübhəsizdir. Ona
görə də hazırlanmanızı ixtar edərim.

Yıldırım. Mühəribəmi? Ah, mühəribəmi? (*Acı qəhqəhəylə.*)
Gör bizi nə ilə korkutuyor. Zavallı Topal! Görünüyor ki, qarşısında-
kını unutuyor. (*Pək qızgın.*) Hayır, onun cəvabı mühəribədən başqa
bir şey deyil.

Şeyx Buxari. Zənnimcə qəzəb və hiddət əfəndimizi yanlış
mühakimələrə sövq ediyor. Teymur da sizin qadar qəhrəman, sizin
qadar cəsur və sarsılmaz bir hökmdar... Boş yerə türk evladının qanını
dökdürməyin və ətrafınızı saran düşmanları kəndi fəlakətinizə gül-
dürməyin.

Yıldırım. Hayır, mirim! Bən şimdiyə qadar sənin acı nəsihət-
lərini dinlədim. Əfsus ki, bundan sonra dinləmiyəcəyim, çünki şu
məktubun məalı təhqirlərin ən acısıdır.

Şeyx Buxari. Əvət, biliyorum acıdır, hətta bənim sözlərim
ondan da acıdır. Fəqət onunla çarpışacağına, kəndi nəfsinlə müba-
rizə et. Cəsarət ediyorum, mümkünsə rəqqasələrə uyma! Serbistan
prensəsi nüfuzuna qapılma! Və sərxoş vəzirlərə alət olma!

Əli paşa (*ətrafı*). Ah, bu nə həzyan?

Yıldırım. Əvət, şeyxim! Acı da olsa, sözlərinde bir həqiqət
var. Lakin Teymura qarşı susmaq əsla əlimdən gəlməz. Çünki o bəni
tanımıyor, yaxud tanımaq istəmiyor. Hər halda bən kəndimi ona tanıt-
malıyım. Əli paşa cəvab yaz.

Əli paşa kağız-qələm hazırlar.

Orxan (*təzim ilə*). Müsəidə buyurulursa, bən də iki söz söylə-
mək istərim.

Yıldırım. Söylə!

Orxan. Əfəndimizin iradəsi əlbəttə bir həqiqətdir. Şeyx həzrətlərinin tövsiyəsi isə daha xeyrxahanə bir məsləhətdir.

Yıldırım. Bən həpsini düşünüyürəm, artıq bizimki məsləhətdən keçmiş. (*Qızğın.*) Cavab yaz!

Əli paşa. Əmrinizə müntəzirəm.

Yıldırım. Yıldırım Bayaziddən kəlbi-əqur Teymura!

Məclisdəkilər (*heyvət və dəhşətlə ətrafa*). Nasıl? Kəlbi-əqurmu?!

Yıldırım. Yazdınmı? Kəlbi-əqur Teymura.

Əli paşa. Əvət, kəlbi-əqur Teymura.

Yıldırım. Yaz, müharibəmiz müharibədir. Hər kim sözündən qaçarsa, qadını üç tələq ilə boş olsun.

Əli paşa (*yazır, ətrafa*). Ah, fəlakət! Dəhşət!

Yıldırım. Ötəsini kəndin bilirsən, işte bənim deyəcəyim şu!

Şeyx Buxari (*müztərib və həyəcanlı*). Əfəndim! Əfəndim, müsaidə buyurun. Bu cəvab adabi-münazirəyə əsla müvafiq deyil. Həm də hiç bir hüsni-təvil qəbul etməz. Əvət, bu bir xəta, bu bir təcavüz ki, hiç bir hökmdarın şanına yakışmaz.

Yıldırım. Artıq yetişir, rica edərim, kimsə qarışmasın.

Şeyx Buxari (*yerindən kalkar, getmək istər*). Pəki, sultanım, qarışmam, lakin şu cəvabınızla böyük bir məsuliyyəti-tarixiyyə altında qalacaqşınız. Bana müsaidə...

Yıldırım. Buyura bilirsiniz. (*Şeyx Buxari çıxar. Yıldırım istehzalı təbəssümlə qafasını oynatır.*) Əvət, bu məktubla Yıldırım böyük bir məsuliyyət bir məsuliyyəti-tarixiyyə altında qalacaqmış!..

Orxan. Hər halda Şeyx bədxah bir şəxs deyil.

Yıldırım. Nə olursa-olsun, bənim iradəm qəttidir. (*Kalkar.*) Bana bak, Orxan! Sən bu vəqtə qadar bizdən hörmət və məhəbbət gördün... və o sayədə Anadoluda yaşayan tatar-türkmən qəbilələrinə böyük nüfuzun var.

Orxan. Əfəndimizin lütfündən.

Yıldırım. İşte onlara icrayı-təsir etməli. Yarın orduya səfərbərlik əmr edəcəyim. Bakalım Teymur bizə qarşı nə yapar? Fəqət sakın, vəzifəndə müsamiyə etmə! (*Çıkmak üzrə bir neçə adım yürür.*)

Orxan. Bəncə vəzifə hər şeydən müqəddəsdir. Amirim uğrunda başdan keçməyə hazırım.

Yıldırım. Haydı, arslanım, iş başına! Unutma ki, səni daha böyük rütbələr bəklilər. Əli paşa! Sən də məktubu elçiyə ver, bəndən son hədiyyə olaraq Teymura götürsün.

Əli paşa. Baş üstünə!

Çıqarlar.

Orxan (*yalnız*). Ah, Teymur, kəlbi-əqur! (*Acı və istehzal qəh-qəhəylə.*) Əvət, daima sərxoşların təsəllisi həzyan, aciz və zəiflərin silahı isə söyüş və qarğışdır. (*Yıldırımın getdiyi tərəfə kinli və qızğın.*) Fəqət, ey məğrur və əyyaş sultan! Əmin ol ki, yarın, əvət yarın o qoca qəhrəmanın dəmir pəncəsində bir yılan gibi qıvrılacaqsın. Həm də umulmaz bir məğlubiyyətlə zəbun və pərişan olacaqsın.

PƏRDƏ

BEŞİNCİ PƏRDƏ

Ankara ovası, Teymur çadırı... Gündüz. Çadırın önündə qalın gövdəli, gürbüz, yaylı-oklu iki nəfər növbət bəklilərək qonuşurlar.

Birinci növbətçi. Yahu bütün dünya çarpışb vuruşmaqdan yoruldu da, şu Topal bir dürlü yorulmaq bilmir.

İkinci növbətçi. Yenə şikayətimi? Nə çabuk usandın, əzizim?!

Birinci növbətçi. Mısır və Şamda dökdüyümüz qanlar hənzur qurumamış. Şimdi də Ankara qavğası, Ankara bəlası!.. Nə demək? Beş gün rahatlanmaq yokmu ya?

İkinci növbətçi. Pəki, Qarabağın çiçəkli ovalarında, Azərbaycanın o cənnət qadar gözəl ruhlu bir guşəsində sürdüyün zövq və səfalar yetişmədimi?

Birinci növbətçi. Nə demək! Biri üç ay yaşayışdan zövq alırsa, altı ay da hər b etməlimi?

İkinci növbətçi. Şuna bak, müharibə kəndisi də bir zövq deyilmi ya?

Birinci növbətçi. Bırak Allahı seversin. (*Bir neçə adım aksayaraq yürür.*) Şam ətrafında vuruşurkən ayağıma bir ox dəydi də hala aksıyorum, hala gecələr ağrıdan uyuyamıyorum.

İkinci növbətçi (*gülərək*). Zərər yok, saf mal sahibinə bənzər. Teymur da aksaqdır, sən də... Yalnız aranızda bir fərq var ki, sən qarğasan, o qaraquş...

Birinci növbətçi (*qızğın*). Sus bə, sərsəm hərif!

İkinci növbətçi. Pək gözəl, o qarğa olsun, sən qaraquş.

Birinci növbətçi. Hayır, onu da istəməm.

İkinci növbətçi. Pəki, o halda nə istərsin?

Birinci növbətçi. Nə istəyəcəyim, bak şu Anqara müharibəsi bənim hiç xoşuma getmiyor. Nə var, nə yok, Teymur Yıldırımını yenəcəkmış... Pəki, bənim xeyrim nə olur? Mısırdə, Şamda hiç olmazsa əlimizə paradan–maldan bir şey keçdi. Burda qalib gəlirsək. (*Əlini avucuna vuraraq.*) Söylə, bakayım, şu avcumə nə girəcək? Anqaranın quru, boş səhrasını?

İkinci növbətçi (*istehzalı qəhqəhəylə*). Vay, yəhudi dəllalı, vay! Sən müharibəyə yəğmə içinmi gəldin?

Birinci növbətçi. Nə demək! Topal ad qazansın da arada bənim canım getsin, öyləmi?

İkinci növbətçi. Sus, artıq yetişir; şu sözlər bir türkə yaraşmadığı gibi, bir əsgərə hiç yaraşmaz.

Birinci növbətçi. Nə demək? Sanki əsgər insan deyilmi ya? (*Sinirli.*) Əvət, nə demək! Ölüb–öldürən biz, gülüb–əylənən onlar! Çarpışıb–vuruşan biz, ad–san qazanan onlar! Ac–çıplaq qalan biz, zevqü səfayə dalan yenə onlar!

İkinci növbətçi (*gülərək*). Yahu, sayıqlıyormusun, onlar kimdir, əcəba?

Birinci növbətçi. Onlar, iştə saraylarda keyf sürən azğın padşahlar, dəli xaqanlar... Sərvət və səadət içində gülümsəyən qurnaz vəzirlər, yaramaz vəkillər... Eysü nuş ilə vəqt keçirən hoppa şahzadələr, çılğın dərəbəylər...

İkinci növbətçi (*məğrur qəhqəhəylə*). Anlaşıldı, əvət anlaşıldı. Bu düşüncələr həp korkaklıqdan iləri gəliyor. (*Əlilə onun omuzuna vuraraq.*) Bana bak, hiç məraq etmə, bu gün–yarın Yıldırım basılır, yenə Səmərqəndə dönəriz.

Birinci növbətçi. Hayır, bu qavğadan gözüm hiç su içmiyor. Yıldırımını pək qəhrəman diyorlar.

İkinci növbətçi. Əcəba, onun nəsi qəhrəman imiş?

Birinci növbətçi. Nə demək! İştə qaç gündür yüz–yüzə duruyoruz. Hərif müharibəyi bırakıb da şikara çıkmış. Pəki, bundan nə çıxar? Demək o qadar məğrur ki, bizi saymaq belə istəmiyor.

İkinci növbətçi. Zərər yok, o bizi saymazsa, biz onu sayarız. (*Boru səsi eşidilir.*) İştə Əmir gəliyor. (*Bakar, heyrətlə.*) O nə? Sanki yüz-gözündən atəş saçılıyor.

Teymur müharibəyə məxsus qiyafətdə gəlir.
Divan bəyi, şair Kirmani və Ağbuğa onu izlər.

Teymur (*son dərəcə kinli və qızgın bir ahənglə*). Teymur – kəlbi-əqur! Teymur – kəlbi-əqur! Öyləmi, ah, öyləmi?

Şair. Ehtimal sərxoş imiş. Yoksa qoca bir sultanın ağzından öylə söz çıkmaz.

Divan bəyi. Əvət, ehtimal ki, sərsəm və xəstə imiş, yoxsa şu hədyan əqli başında olan bir zata yaraşmaz.

Teymur (*çılğın*). Əvət, ehtimal ki! Ehtimal ki?! Lakin bana da Turğay oğlu Teymur derlər. Onu sərxoşluqdan ayılmaq, sayğısız qafasını uslandırmaq pək qolay... Ah, Yıldırım, Yıldırım! Nə qadar dəhşətli olsan, Hindistanda avladığım qaplanlardan müdhiş deyilsin.

Şair (*ətrafı*). Əvət, qaplan yırtıcıların ən vəhşisidir, fəqət qaplanları parçalayacaq daha böyük vəhşilər var ki, o da insanlardır.

Teymur. Qaraqoyunlu əşirəti İsfahan civarında bizə şəbxun yaptılar, əsgərlərimdən üç bin kişi öldürdülər. Kəllələrdən qüllələr yaptırdım. Zərər yok, bir az sonra Yıldırım da bəni tanır. (*Pək kinli və sinirli...*) Ah, kəlbi-əqur! Kəlbi-əqur! Nə həzyan... nə cəsərət!..

Şair. Əfsus ki, cəsurların həzyanı, həzyançıların cəsərəti qadar gülünc və mənasızdır.

Teymur. O həzyanlar hiç... hərifdəki azğınlığa bak ki, şimdi də bəni saymıyor, hər bə girişəcəyinə şikarə çıxıyor.

Ağbuğa (*istehzalı təbəssümlə*). Əvət, gerçəkdən pək sayğısız... pək məğrur...

Şair. Fəqət məğrurlar pək çabuk sərnigun olur.

Sobutay sürətli adımlarla gəlir, öyilir.

Teymur. Nə var, Sobutay?

Sobutay. Böyük xaqanın əmrilə ava çıxan on beş min nəfər Yıldırım əsgəri bizimkilər tərəfindən ortaya alınmış və bir saldırişda həpsi özilib dağılmış.

Teymur. Yıldırımdan nə xəbər?

Sobutay. Yalnız Yıldırım qəhrəmanca bir çevikliklə aradan çıkmış və beş-on nəfər məiyyətilə qaçıb qurtulmuş.

Teymur. Bən qəhrəmanları pək sevərim.
Sobutay. Bir də Yıldırım şikarda ikən su yollarını da kəsdik,
təbii ordu susuz qalınca daha çabuk təslim olur.

Teymur. Pək gözəl tədbir. Bunu kim düşündü?

Sobutay (*Ağbuğa* *göstərir*). Böyük sərdar Ağbuğa.

Teymur. Zətən hər b zamanı hiylə də müvəffəqiyyət vasitə-
lərindən biridir.

Şair (*ətraf*). Bən yalnız Kərbəladakı ərəb Şimirini tanırdım,
məgərsə türkdən də Şimir çıxarmış!

Teymur. Ağbuğa! Daha durmaq lazım deyil, ordu hücumə keç-
məli. Sakın Yıldırımı yaralamasınlar. Ona söyləyəcək sözlərim var.
Yigid Sobutay! Sən də qafil olma! Hər kim onu diri yakalarsa, kən-
disini böyük mükafat bəklilər.

Ağbuğa. Xətti-hərəkətimiz nə yolda olacaq?

Teymur. Onların sağ cinahı açıqdır. İştə oradan bizim sol cinah
mərkəzi əhatə etməli. Onların sol cinahı isə pək zəif. Əminəm ki,
bizə qarşı duramayıb çabuk pozulur. Haydı, arslanım! Cəsarət və
mətanət!..

Ağbuğa və Sobutay əsgərcə təmənna edər, sürətli adımlarla gedərlər.

Şair (*ətraf*). Qardaş qardaş qanı içiyor. İştə siyasət və rəyasət
bəlası!

Teymur. Orxan gəlmədi, bu bəni pək düşündürüyor. Hər halda
o bu gün bizim tərəfə keçməliydi.

Divan bəyi. Kim bilir, bəlkə keçmiş də bizimkilər tərəfindən
yakalanmış...

Teymur. Hər tərəfə buyruq ver, ona ilişməsinlər. (*Şair Kirma-
niyə*.) Gəl, bakalım, şair! Sən də bir tərəfdə seyr et, müharibəyi
yakından tamaşa etmənin zevqi daha başqadır. (*Gedərlər*.)

Elmas şaşqın və müztərib adımlarla gəlir. Teymur getdiyi tərəfə bakar.

Elmas (*ətraf*). Orxan, ax, Orxan! Sən Elması unuttun, fəqət
Elmas səni görmək için hər b səhnələrində dolaşır. (*Teymur getdiyi
yolu izlər*.)

Birinci növbətçi (*arkadaşına*). Bu Divan bəyi qızı da pək
tuhaf. Səmərqəndin gözəl köşklərini bırakıb da Ankara çöllərindən
nə istiyor, bilməm ki?

İkinci növbətçi. Səncə qavğa meydanı yalnız erkəklərə məxsusmu?

Birinci növbətçi (*istehzal qəhqəhəylə*). Nə demək! O da mı qavğa etməyə gəlmiş?

İkinci növbətçi. Gülərsən ya... Hiç atalardan eşitmədinmi?! Çingizin anası bir qadın ola-ola at belinə bindi. Bütün qomşu ölkələri sıxışdırdı və qocaman bir səltənət qurdu.

Birinci növbətçi. Nə demək, bu da Çingizin anasını?

İkinci növbətçi. Nə fərqi var, qadın qadıdır. Bu da o cinsdən, bu da o nəsilən. Arslanın erkəyi, dişisi olur?

Birinci növbətçi. Fəqət bana qalırsa, öydüyün şu diş arslan müharibə için deyil, başqa bir av için gəlmiş olmalı... (*Yola bakar.*) Gözün aydın, işte Dəmirqaya gəliyor.

İkinci növbətçi. O ki, Orxanla bərabər Yıldırım yanına qaçmışdı.

Birinci növbətçi. Nə demək! Orada yaşamamışlar da geri dönmüşlər.

Elmas (*Dəmirqaya ilə gəlir*). Allah eşqinə söylə, Orxan nə oldu? Nərdə qaldı?

Dəmirqaya (*qalın və yonulmamış səslə*). Onun yanında...

Elmas. O kimdir?

Dəmirqaya. Kim olur-olsun, nəmə lazım, bən qarışmam.

Elmas. Ah, nasıl?! Orxan gəlmədimi? Səninlə bərabər deyilmi?

Dəmirqaya. Hiç Teymurun korkusundan gələ bilirmi? Moskof qızını qaçıdırıb da Topala görünə bilirmi?

Elmas. Yok, Teymur onu bağışlar.

Dəmirqaya. Zənn etməm, hiç zənn etməm.

Elmas. Sus, Allah eşqinə sus! Bütün qanım başıma toplanıyor, beynim alevlər içində yanıyor. Demək, o buraya gəlməyəcək, öyləmi?

Dəmirqaya. Bən ki onun qəyyumu deyilim, istər gəlsin, istər gəlməsin. Nəmə lazım, bən qarışmam.

Elmas. Nasıl olursa-olsun, bəni Orxanın yanına götür.

Dəmirqaya. Dedim ya, bən qarışmam.

Elmas (*ətrafa*). Aman, ya Rəbbi. Şu hərifin qəlbi daşdanmı yapılmış. (*Dəmirqayaya*.) Bən buraya yalnız Orxan için gəldim. Nərdə olsa, onu bulmalıyım.

Dəmirqaya. Acım, bir az yemək yeyəlim də, sonra...

Elmas. Zərər yok, gəl ye-iç, sakın, yakanı bırakacak deyilim.
Dəmirqaya. Nəmə lazım, hiç bırakma! (*Gedərlər.*)

Bu sırada kənardan boru və çarpışma səsləri eşidilir.

Birinci növbətçi. Demək, müharibə qızıxdı, işlə çarpışıb vuruşuyorlar.

İkinci növbətçi. Əvət, gurultu getdikcə artırıyor.

Birinci növbətçi. İşlə, Orxan da Əmir ilə bərabər gəliyor.

İkinci növbətçi. Görünür, Dəmirqaya Elması aldatıyormuş.

Kənardan eşidilən gürültü, çarpışma səsi azalır.
Teymur, Divan bəyi, şair Kirmani və Orxan gəlirlər.

Teymur. Söylə, Orxan, nə yaptın?

Orxan. Bənim ilk yaptığım böyük bir qəbahətdir.

Teymur. Hanki qəbahət?

Orxan. Olqayı Türküstandan qaçırdım, ona görə boynum vurulmalıdır.

Teymur. Onu sonra mühakimə edəriz. Bana Yıldırımın, Yıldırım ordusundan xəbər ver!

Orxan. Bursadakı işlər məlum. Hər ay xəbər yazıb göndərmişəm. Son həftələrdə isə Anadoludakı bəylərə gözəl rütbələr vəd etdim, həpsini tərəfimizə keçirdim. Oradakı tatar və türkmənlərin başçılarını çağırdım, məhəbbətlərini qazandım. Bütün Anadolu əsgəri bizim tərəfdə, şimdicə təslim olurlar. Yalnız Rumeli sancak bəyləri, yeniçerilər və serb əsgərləri Yıldırım itaətində. Fəqət, orduda pozuqluq olunca, onlar da bir şey yapamazlar, çabuk şaşırırlar.

Elmas (*Dəmirqaya ilə bərabər gəlir. Orxanı görəncə, şaşqın bir sevinclə*). Ah, Orxan!..

Divan bəyi əlilə sükut işarəti verir. Elmas çəkilib bir tərəfdə durur.

Teymur (*Orxana*). Pək məmnun oldum; şimdi söylə bakalım, gözəl prenses nerdə?

Orxan. İşlə qarşıda bəklıyor. Fəqət dəmin hüdudu keçərkən bizimkilər tərəfindən yaralanmış.

Elmas (*ətrafa*). Əvət, bu da yeni bir hiylə.

Teymur. Orxan! Sən bir əsgərsin, fəqət işlədiyən xəyanət bir əsgərə yakışmaz. Əcəba xəbərsiz olaraq qızı qaçıрмаq və bəni saymamaq böyük bir nankorluq deyilmi? Bunu yaparkən Teymurun hid-dət və qəzəbini düşünmədinmi?

Orxan susur.

Niçin susdun, söylə?

Orxan. Böyük xaqanın mərhəməti bənim qəbahətimdən daha böyükdür.

Teymur (*sərt*). Hayır, qəbahəti məzur görmək, fənalığı tərvic etməkdir.

Birinci növbətçi (*arkadaşına*). İştə Topal yenə çıldırıyor.

Divan bəyi (*Teymura*). Orxan gənkdir, yigidir.

Teymur (*kəskin*). Hayır, böylə bir qəbahət üçün ən böyük cəza ölümdür.

Elmas. Ah, ölümü?

Teymur. Əvət, Orxan yalnız edama layiqdir.

Elmas. Mərhəmət, ah, mərhəmət!.. (*Teymura yaxlaşır.*)

Teymur (*çılğın*). Çəkil!

Divan bəyi. Ah, gerçəkdənmi edam?

Teymur. Əvət, edam, edam..! Bırak, hər kəs için ibrət olsun!

Ətrafda böyük şaşqınlıq və korkunc bir sükut...

Orxan. Hayır, xaqanım, hayır... Ölüm hər kəsi korkutsa da Orxanı qorqutmaz. Bən vəzifə uğrunda bin dəfə ölüb-dirildim. Yıldırım bəni öldürmək istərkən belə qəhqəhələrlə güldüm. Şimdi isə gülmək deyil, yalnız heyrət edərim. Həm də başqa əlləri qanımla ləkələndirmək istəməm. (*Belindəki xəncəri çıxarır. Kəndini vurmaq istər.*) Ah, sən bəni alçaltmış, fəqət bən... iştə!

Teymur (*gur və kəskin səslə*). Orxan! Əcələ ediyorsun, bən səni alçaltmaq deyil, yalnız imtahan etmək istədim. (*Şən qəhqəhəylə*). Unutma ki, Teymur şahmat oynarkən belə taxtadan yapılmış kiçik bir piyadayı qeyb etmək istəməz. Halbuki sən cəsur və eşsiz bir qəhrəmansın. (*Yaklaşıb Orxanın omuzunu okşar.*) Əvət, sənin məharət və cəsarətin işlədiyən qəbahətdən daha böyükdür. Olqayı, o dəyərli yadigarı mükafat olaraq sana bağışladım. Fəqət qəlbin onun, düşüncə və biləklərin bizim olsun.

Bu sırada Olqa gəlir və örtündüyü çarşaf
omuzlarına sarkaraq bakıb durur.

Elmas (*çılğın bir tevr ilə Teymurun qarşısına keçərək*). Hayır, hayır! Sən bunu əsla yapamazsın. Əvət, sən böyüksün, bütün dünyaya hökm edə bilirsən; fəqət Orxanın qəlbinə deyil! Unutma ki, bən anayam.

Şair (*ətrafa*). Əvət, ana qəlbi hər şeydən güclü və məhabətlidir.

Olqa (*köksünü sıkaraq, ətrafa*). Ah, bu ok yarası bəni məhv edəcək...

Teymur. Elmas! Səbr və mətanət lazım.

Elmas. Hayır, hayır. (*Olqayı göstərir.*) Sən ona bütün aldığı ölkələri bağışlaya bilirsən, fəqət bana verilən bir qəlbi əsla! Əsla! (*Orxana.*) Niçin susdun, Orxan, cavab ver?!

Orxan. Xaqan hüsurunda ədəb gözətiyorum.

Elmas. Halbuki həyat yoldaşına xəyanət eyləmək daha böyük ədəbsizlikdir.

Olqa (*Teymur qarşısında diz çökərək*). Böyük xaqan! Bənim varlığım bir çoxlarının hissiyyatını zəhərləyir, bəni öldür də, hər kəs iztirabdan qurtulsun.

Teymur (*onun qolundan tutub qaldırır*). Hayır Moskof çiçəyi, hayır... Bən yalnız qızğın arslanları, azğın qaplanları şikar edirəm. Bənim okum yalnız vəhşi qartalların qanilə boyanır. Sən şətarətli bir güvərçinsən, halbuki Teymur əsla güvərçin qanı tökmədi.

Elmas. Güvərçinləri də şahinlər parçalar. (*Qoynundan ufaq bir xəncər çıxarıb vurmaq istər.*)

Divan bəyi. Elmas!

Orxan Elmasın biləklərini yakalar, xəncər düşər.

Olqa (*qırıq səslə, acı təbəssümlə*). Hiç təlaş etmə... Elmas!.. (*Qanlı köksünü açaraq.*) Bən... iştə yaralanmışım... Artıq kimsəyə... zəhmət vermiyəcəyim. Ah, ah, ahh... (*Bayılıb düşər.*)

Teymur (*növbətçilərə*). Yardım edin!

Olqayı qaldırırlar. Elmas çəkilir. Ətrafda gurultu və çarpışma səsləri yüksəlir. Teymur Divan bəyi.

Bak gör nə var?

Divan bəyi (*yola bakar*). İştə, Sobutay gəlir.

Sobutay (*gəlir, əyilir*). Böyük xaqana müjdələr.

Teymur. Nə olmuş?

Sobutay. Yıldırım ordusu bozuldu.

Teymur. Nasıl? Ətraflı söylə!

Sobutay. Onların sol cinahı az bir zaman bizə qarşı dura bildi. Sonra birdən-birə şaşırıb dağıldı. Şahzadə Məhəmməd də kəndi ehtiyat firqəsilə Amasya yolunu tutmuş.

Teymur. Yıldırım kəndisi nə halda?

Sobutay. Onu hiç sormayınız! Yıldırım gerçəkdən böyük qəhrəman. Hər kəsdən ziyadə çarpışıb vuruşdu. Ətrafındakı sipahilər və yeniçərilər də son dərəcə yigit... Bununla bərabər həpsi əsir. Həpsi təslimə məcbur oldu.

Teymur (*Divan bəyiyə*). Əmr et, qaçanları qovmasınlar. Sakın, Yıldırıma bir şey olmasın. Həm də ehtiramda qüsür edilməsin.

Divan bəyi. İtaət, xaqanım. (*Sobutayla bərabər gedər.*)

Şair (*ətrafı*). Qəhrəmanlardakı fəzilət dəhşətləri qadar böyükdür.

Teymur (*volta vurur, qızğın və sinirli*). Kəlbi-əqur!.. Kəlbi-əqur! Nə böyük cəsəret! Ah, məğrur!.. İdraksız! Teymurun təhəmmül və nəzakəti sənin gibi çoklarını aldatmış. Lakin atəşli bir tokat həpsini sərxoşluqdan ayıltmış. (*Çılğın.*) Yıldırım, ah, Yıldırım! Kəndini dev aynasında görüb də şımardın. Fəqət düşünmədin ki, sirke nə qadar tünd olursa, qabı daha çabuk çatlar.

Şair. Əcəba böyük xaqanın bir-iki sözlə əsəbiləşməsi tuhaf deyilmi?

Teymur. İki sözmü? İki sözmü? Ah, şu həzyan zəhərli bir ok gibi rüyada da beynimi dəliyor. Kəlbi-əqur! Kəlbi-əqur! Ah, nə sayğısızlıq! Hayır, böyük nəhrləri yataqlarından çıxaran, sarsılmaz və keçilməz dağları yaran Teymur hər acıyı unuttur da, fəqət şu iki sözü əsla! Əsla!

Şair. Hər halda Yıldırım sənin can qardaşın, qan qardaşındır.

Teymur. Əfsus ki, qardaş yarası daha acı, daha korkunc olur.

Sobutay (*gəlir, əyilir*). Yıldırım hüzurunuza gəlir.

Teymur. Buyursunlar.

Yıldırım iki nəfər Teymur əsgəriylə gəlir. Ağbuğa ilə
Divan bəyi də bərabər bulunur.

Divan bəyi. İştə, Osmanlı sultanı Yıldırım Bayazid!

Ağbuğa. Yalnız sultan deyil, həm də cəsur bir komandan!

Teymur (*yer göstərir, təvazölə*). Buyurun, şövkətli Sultanım! Tanrı qulu Teymurdan daima ikram və ehtiram görəcəksiniz. Yorğunsunuz, rica edərim oturun. (*Oturmaz, Teymur ona cibindən bir kağız çıxarıb verir.*) Lütfən şu məktubu okurmusunuz?

Yıldırım (*məktubu alır, aşırı dərəcədə gözlərinə yaqlaşdırır və Teymura iadə edər*). Zatən yazıldığı zaman okunmuş.

Teymur. İştə, bən şu məktubdakı sözlərinizi unuttum və sizi əfv etdim. Yalnız əfv etmək deyil, hətta məhəbbətinizi də qazanmaq istərim. Əvət, məhəbbətinizi də qazanmaq istərim. (*Mənalı və məğrur bir tövr ilə şair Kirmaniyə bakar.*) Əcəba, buna şair nə söylər?

Şair (*səmimi və coşqun bir ahənglə*). Məhəbbət! Məhəbbət!.. Əvət, bütün bəşəriyyəti xilas edəcək yalnız məhəbbətdir. Məhəbbətlə çırpınan bir çoban qəlbi, kin və ədavət püskürən bir sultan qafasından daha şərəflidir. Əgər dünyanın şanlı çarpışmaları, qanlı vuruşmaları nəticədə bir məhəbbət, fövqəlbəşər bir məhəbbət doğurmayacaqsansa... bütün həyata, bütün kainata nifrətlər olsun.

Teymur. Əcəba, məğrur Yıldırım nə düşünüyor?

Yıldırım. Düşünəcək bir şey yok. Əvət, sən qalibsin. Lakin bu qələbə türk əqvamını deyil, yalnız fürsət bəkləyən qomşu hökumətləri məmnun etdi. (*Acı bir köküs keçirdikdən sonra, çox mütəəssir və şiddətli.*) Ah, daha doğrusu, İslam aləmini başsız qoydu.

Teymur (*iki-üç adım aksayaraq Yıldırıma doğru yürür, məğrur və gur bir səslə*). Hiç məra q etmə, xaqanım! Sən kor bir abdal, bən də dəli bir total! Əgər dünyanın zərrə qadar dəyəri olsaydı, yığının yığın insanlara, ucu-bucağı yok məmləkətlərə... sənin gibi bir kor, bənim kimi bir total müsəllət olmazdı.

PƏRDƏ

SON

ÜZEYİR BƏY HACIBƏYOV

(1885–1948)

Üzeyir bəy Əbdülhüseyn oğlu Hacibəyov – bəstəkar, publisist, dramaturq, ictimai xadim, jurnalist, professional musiqi sənətinin və milli operanın banisi – Ağcabədidə anadan olmuşdur. İlk təhsilini Şuşada, ikiillik rus-tatar məktəbində almış, sonra Qori müəllimlər seminariyasının müsəlman şöbəsini bitirmişdir (1899–1904). Əmək fəaliyyətinə Cəbrayılın Hadrut kəndində müəllim kimi başlamışdır (1904).

“İrşad”, “Tərəqqi”, “Həqiqət” və “Azərbaycan” qəzetlərində günün zəruri problemlərindən bəhs edən publisistik məqalələrlə çıxış etmişdir. Ədəbi fəaliyyətə “Pristav ağa” hekayəsi və “Təzə xəbər” felyetonu (“İrşad” qəz., 1905, №6) ilə başlamışdır.

“Leyli və Məcnun” (1907), “Şeyx Sənan” (1909), “Rüstəm və Söhrab” (1910), “Şah İsmayıl və Xurşidbanu” (1912), “Harun və Leyla” (1915), “Koroğlu” (1937) kimi məşhur operaların, “Ər və arvad” (1909), “O olmasın, bu olsun” (1910), “Arşın mal alan” (1912–1913) operettalarının müəllifidir. O, “Azərbaycan xalq musiqisinin əsasları” monoqrafiyası ilə yanaşı aşıq sənəti, milli oyun havaları haqqında da dəyərli elmi əsərlər yazmışdır.

O OLMASIN, BU OLSUN

Dörd pərdəli operetta

İŞTİRAK EDİRLƏR

Rüstəm bəy	– 45 yaşında, borclu düşmüş bir bəy	
Gülnaz	– 15 yaşında, Rüstəm bəyin qızı ki, Sərvərə aşıqdır	
Sərvər	– 25 yaşında bir studentdir ki, Gülnaza aşıqdır	
Sənəm	– qulluqçu, dul arvad, 30 yaşında	
Məşədi İbad	– 50 yaşında, dövlətli bir tacirdir ki, Gülnazı almaq istəyir	
Həsənqulu bəy	– 40 yaşında, millətpərəst	} Rüstəm bəyin aşnaları
Rza bəy	– 40 yaşında, qəzetçi	
Həsən bəy	– 40 yaşında, intelligent	
Əsgər	– 30 yaşında, qoçu	

Hambal
Məşədi Qəzənfər – hamamçı
Usta Məhərrəm – dəllək
Kərbəlayı Nəsir – bazar əhli

Hamam xidmətçiləri
Qoçular
Bazar adamları və s.

BİRİNCİ PƏRDƏ

Rüstəm bəyin evində vəqə olur. Yaxşı döşənmiş bir otaqdır.
İçində stol, kürsü və kreslolar dəxi vardır. Pərdə qalxdıqda
bütün iştirak edənlər cərgə ilə durub oxuyurlar.

(Musiqi)

Hamı.

Nə sözdür kim, deyir məxluq (2 dəfə)
Ki, Leyli oldu geyrə yar. (2 dəfə)

(Musiqi)

Əbəs sözdür bu əfsanə, (2 dəfə)
Düşübdür xəlqin ağzına. (2 dəfə)
Gərək Məcnun, gərək Leyli
Veribdirlər canın canə. (2 dəfə)

(Musiqi)

Həqiqi aşıqın yoxdur (2 dəfə)
Rəqibi, düşməni, xari. (2 dəfə)

(Musiqi)

Əbəs sözdür bu əfsanə, (2 dəfə)
Düşübdür xəlqin ağzına. (2 dəfə)
Gərək Məcnun, gərək Leyli
Veribdirlər canın canə. (2 dəfə)

Pərdə enir. Hamı dağılır. Sərvər ilə Gülnaz qalırlar.
Tarda segah çalınır, pərdə qalxır.

Sərvər (*oxuyur*).

Şəfayi-vəsl qədrin hicr ilə bimar olandan sor,
Zülali-zövq şövqun təşneyi-didar olandan sor.

Gülnaz.

Ləbin sirrini gəlib göftarə məndən özgadən sorma,
Bu pünhan nüktəni bir vaqifi-əsrar olandan sor.

Sərvər.

Gözü yaşlıların halın nə bilsin mərdümi-qafil,
Kəvakib seyrini şəb ta səhər bidar olandan sor.

Gülnaz.

Qəmindən şəm tək yandım, səbadən sorma əhvalım,
Bu əhvali şəbi-hicran mənimlə yar olandan sor.

Sərvər.

Məhəbbət ləzzətindən bixəbərdir zahidi-qafil,
Füzuli, eşq zövqün zövqi-eşqi var olandan sor.

Gülnaz (*danışır*). Sərvər, bu gün səni çox kefsiz görürəm, nə olub məgər?

Sərvər. Doğru deyirsən, mən dünəndən bəridir ki, fikirdəyəm.

Gülnaz. Nə olub, söylə görək?

Sərvər. O olubdur ki, atan səni bir özgəsinə ərə vermək istəyir.

Gülnaz (*qorxu ilə*). Kim deyir onu?

Sərvər. Mən deyirəm, doğru yerdən bilmişəm.

Gülnaz. Bəs atam mənə heç zad deməyibdir.

Sərvər. Ola bilsin ki, bu gün deyər və bir də sənə nə deyəcəkdir, sənənin borcun onun sözünə qulaq asmaqdır.

Gülnaz. Yox-yox, mən səndən başqa özgəsinə ərə getməyəcəyəm; qoy məni öldürsün, mən səni sevmişəm, sənə də gedəcəyəm.

Sərvər. Axı o ər məndən dövlətlidir.

Gülnaz. Cəhənnəmə olsun!

Sərvər. Məndən gözəldir.

Gülnaz. Çox mənə lazımdır!

Sərvər. Məndən cavandır.

Gülnaz. İstər lap uşaq olsun, lazım deyildir.

Sərvər (*gülür*). Yalan deyirəm, gözəlim Gülnaz! O kişi, doğrudur, məndən min kərrə dövlətlidir, amma özü qocadır, azından bir əlli yaşı vardır. Görsən qorxarsan.

Gülnaz. Bax, mən daha səbr edə bilmirəm: günü bu gün atama deyəcəyəm ki, mən səni sevirəm və səndən başqasına ərə getməyəcəyəm.

Sərvər. Yox, Gülnaz, heç elə eləmə! Sən mən deyənə qulaq as, yoxsa iş düz gətirməz. Mən bilirəm ki, sənin atan borclu düşübdür və pula da çox ehtiyacı vardır. O istəyir ki, bu qohumluqla o kişidən ki, adı Məşədi İbaddır, bir qədər pul yesin. Zərər yoxdur, qoy yesin. Sən atana heç bir söz demə və söz açsa deyindən ki, özün bilərsən. Sonra sənin işin yoxdur, mən bu işə təhər çəkmişəm.

Gülnaz (*bikef*). Mən nə tövr razı olum ki, məni götürüb özgəsinə ərə versin.

Sərvər. Sən o barədə arxayın ol, məndən başqa səni özgəsi ala bilməz, amma sən mən deyənə qulaq as!

Bu halda Sənəm daxil olur.

Sənəm. Bircə o gün ola idi ki, sizin toyunuzda süzə-süzə oynaya idim.

Sərvər. İnşallah, bu yaxında oynarsan.

Sənəm (*sevinir*). Necə? Yaxında toy eyləyirsənmi?

Sərvər. Yox, mən eyləmirəm, Rüstəm bəy Gülnazı özgəsinə ərə verir.

Sənəm (*bikef*). Buy!.. Başıma xeyir! Bu nə sözdür? O ər kimdir?

Sərvər. Bir qoca kişidir.

Sənəm. Buy!.. Ağrım onun ürəyinə! Heç bunun kimi gözəl qız qoca kişiye gedərmi?

Sərvər. Zərər yoxdur, mən işi özgə cürə düzəldərəm. Gülnaz, sən bikef olma. Arxayın ol, kimin ixtiyarı var ki, yarı yarından ayıra bilsin.

(Musiqi)

Üçü bir yerdə

Əcəb sözdür bu əfsanə, (2 dəfə)

Düşübdür xəlqin ağzına. (2 dəfə)

Gərək Məcnun, gərək Leyli

Veribdirlər canın canə. (2 dəfə)

Qapı döyülür.

Sənəm. Ax, deyəsən ağa gəlir. (*Yüyürüb qapıdan baxır.*) Ay aman, ağa gəlir; dur qaç!

Sərvər (*tələsik*). Gülnaz, hələ ki, xudahafiz. Sən mən deyəndən çıxma, atana başqa söz demə.

Gülnaz. Xudahafiz.

Sərvər gedir.

(Musiqi)

Rüstəm bəy (*daxil olur*).

Qızım, sənə yaylıq alım!

Gülnaz.

Al, dədə, qurbanın olum!

Rüstəm bəy.

Qızım, sənə başmaq alım!

Gülnaz.

Al, dədə, qurbanın olum!

Rüstəm bəy.

Qızım, sənə corab alım!

Gülnaz.

Al, dədə, qurbanın olum!

Rüstəm bəy.

Qızım, sənə tuman alım!

Gülnaz.

Al, dədə, qurbanın olum!

Rüstəm bəy.

Qızım, səni... Qızım, səni...

Qızım, səni ərə verim!

Gülnaz.

Yox, dədə, qurbanın olum!

Yox, dədə, qurbanın olum!

(Musiqi)

Rüstəm bəy (*danışiq*). Qızım, yox deyirsən? Sənin üçün bir ər tapmışam ki, bir ər tapmışam ki, dövlət nə dövlət, pul saman kimidir! Özüdəcə abırlı bir kişidir. Hərçənd bir az yaşı çoxdur, amma bir yaxşı adamdır ki, beləsini çıraqla ilə axtarsan, tapa bilməzsən!

Sənəm. Ah! Qoca olandan sonra heç nə! Ağrım onun özünə də, dövlətinə də!

Rüstəm bəy. Ay qız, sən qıfilla, sən danışma, sən bu cür işləri anlamazsan, çünki sən bir heyvan layələmsən!

Sənəm. Nə qədər heyvan olsam da, mən cavan qızımı qoca kişiyyə ərə vermərəm! Heyf deyilmi? Vallah, bu saat onun dərindən ölən cavanlar çoxdur ki, hər biri bir Yusif!

Rüstəm bəy. Nə vaxt mən səni qoca kişiyyə ərə versəm, getmə! Qız mənimdir, mən bilirəm: istərəm qocaya verrəm, istərəm cavana! (*Qıza.*) Razısanmı, qızım?

Gülnaz. Nə deyirəm, mənim borcum ata sözüünə baxmaqdır, özün bilərsən!

Rüstəm bəy. Ağıllı qızım, gözəl qızım! Mən əvvəldən bilirdim ki, sən mənim sözümdən çıxmıyacaqsan. Odur ki, kişiyyə söz vermişəm, indi o kişi bu gün buraya gələcəkdir və səni də görmək istəyəcəkdir. Mən sənə izin verirəm ki, sən gedib onun ilə görüşsən. Get görüş və özün də danış, qorxma!

Sənəm. Yəni batmış bu qədər çirkindir ki, adam qorxa da bilər?

Rüstəm bəy. Ay qız, gəl sən danışma!

Sənəm. Axı deyirsən ki, qorxma; mən də soruşuram ki...

Rüstəm bəy. Ay qız, yum ağzını!

Sənəm. Ağzımı yummamış, nə deyirəm ki?!

Rüstəm bəy. Ay heyvan, danışma deyirəm!

Sənəm. İndi mən nə deyirəm ki, acığın tutur.

Rüstəm bəy. A mürtəd balası, danışma, qulluqçusan, otur qulluqçu yerində!

Sənəm. İndi mən nə deyirəm ki, pis söz demirəm ki?!

Rüstəm bəy. Ay qız, kəs səsini!

Sənəm. Səsimi kəsməmiş mən nə deyirəm ki...

Rüstəm bəy (*lap bərkdən*). A qız, de qoy işimizi görək!

Sənəm. Mən nə qayırıram ki...

Rüstəm bəy (*daha bərk*). A qız!..

Bu əsnada qapı bərk döyülür.

Rüstəm bəy. Durun gəlin bəri, yəqin kişi gəldi.

Hamısı durub gedir.

(Musiqi)

Məşədi İbad (*daxil olur*).

Mən nə qədər, nə qədər qoca olsam da,
Dəyərim min cavana.
Çörəyi yemərim mən yavana,
Yaxşı demərim mən yamana,
Qurban edərim mən canana
Malımı, pulumu, canımı mən.
Gəl, xanım, gəl yanıma,
Gəl, canım, gəl yanıma,
Gəl, yarım, gəl yanıma.
Gəl, mən ölüm, mən ölüm, mən ölüm gəl!.. (2 dəfə)
A quzum, gəl yanıma,
Canımı verərim mən yarımına.
Qurban edərim mən canana
Malımı, pulumu, canımı mən.

(Musiqi)

Yenə təkrar “Gəl, xanım, gəl yanıma”.

(Musiqi)

Rüstəm bəy (*daxil olur*).

Məşdi İbad, sən bizə xoş gəlib, bizi şad elədin!
Bir de görüm nə oldu ki, nə oldu bizi yad elədin?

Məşədi İbad.

A kişi, sən öl, mən səni hamıdan artıq yad elərim,
Sən qızı mənə vergilən, gör necə səni şad elərim.

Musiqi çalır, ikisi də oynayır.

Rüstəm bəy.

Söylə görüm bir mənə,
Cib doludurmu pul ilən?
Gəl sənə mən qız verim,
Nə işin vardır dul ilən.

Məşədi İbad.

A kişi, sən öl, mən sənə
Nə qədər desən pul verərəm,
Sən qızı mənə vergilən,
Gör necə səni şad elərəm.

Musiqi çalınır, ikisi də oynayır.

Məşədi İbad.

Pul verimmi?

Rüstəm bəy.

Vergilən!

Məşədi İbad.

Qız verərsənmi?

Rüstəm bəy.

Verərəm!

Məşədi İbad.

Tez verimmi?

Rüstəm bəy.

Vergilən!

Məşədi İbad.

Tez verərsənmi?

Rüstəm bəy.

Verərəm!

Məşədi İbad.

Degilən sən öl!

Rüstəm bəy.

Bu sən öl!

Məşədi İbad.

Bəs elə isə?

Rüstəm bəy.

Ver əlini!

Məşədi İbad.

Bəs elə isə?

Rüstəm bəy.

Ver əlini!

Məşədi İbad.

Degilən sən öl!

Rüstəm bəy.
Bu sən öl!
Məşədi İbad.
Bəs elə isə?
Rüstəm bəy.
Ver əlini!

Musiqi çalınır, ikisi də oynayır.

Məşədi İbad (*danışır*). İndi axır sözünü de görüm, qızı mənə verir-sənmi? Yoxsa vermirsən, gedib ayrı qız alaram, deyərəm ki, o olmasın, bu olsun!

Rüstəm bəy. Mən öz sözümün üstündə duran adamam. Ancaq sən də gərək qabaqca bir balaca tədarük görəsən. (*Əli ilə pula işarə edir.*)

Məşədi İbad. Min manat sənə bəsdirmi?

Rüstəm bəy. Min də üstə artır.

Məşədi İbad. A kişi, axı bunun bir anbar da toy xərci var.

Rüstəm bəy. Doğrudur, ancaq nə eləmək? Hərgah bir qədər cavan olsa idin, bu iş sənin üçün ucuz tamam olardı, amma heyif ki, qocasan, taxsır özündədir.

Məşədi İbad. A kişi, vallah, mən nə qədər qoca olsam da, min buğuburma cavana dəyərəm. Sən nə fikir edirsən?! Ala, min beş yüz manat, qalanını da sonra verərəm. (*Pul çıxardıb verir.*)

Rüstəm bəy. Olar. (*Pulu alır.*) Zərər yoxdur.

Məşədi İbad. İndi mən istəyirəm ki, bir qızı görüm, danışdırım, nə deyirsən?

Rüstəm bəy. Heç sözüm yoxdur, əyləş, bu saat qızı göndərə-rəm. (*Gedir.*)

Məşədi İbad. Zarafat deyildir, bir ətək pul verirəm, bir baxım görüm, mal nə cür maldır, verdiyim pula dəyərmimi? Mənim istədiyim odur ki, özümə layiq adam olsun. Yoxsa məndən ötrü təfavüt yoxdur, o olmasın, bu olsun!.. (*Sükut.*) A kişi, bircə mən bilmədim ki, camaat mənim harama qoca deyir! Vallah, görünür ki, xalqın gözü pis görür. Budur ayna, bu da mən. (*Aynaya baxır.*) Allaha şükür, dişlərim hamısı cabəca, saqqalım da qarqara şövə kimi. (*Diqqət ilə baxır.*) Deyəsən burda bir dənə ağ tük vardır. Gərək dartam çıxsın. (*Dartır.*) A zəhrimar!.. Görünür ki, heyvan balası dəllək hənanı pis yaxıbdır. (*Çıxar-*

dır.) Puf!.. Rədd ol, şarlatan!.. Qoca odur ki, dişləri olmaya, gözü görməyə, qulaqları eşitməyə, özü də yerindən tərپənə bilməyə; mən ki əlhəmdülillah, quş kimiyəm. Maşallah deyim ki, göz dəyməsin. Özüm də əlli yaşım ya ola, ya olmaya. (*Güzgüyə baxıb ora-burasını düzəldir.*) İndi mən papağımı nə cür qoyum ki, qızın xoşuna gəlsin: hərgah belə qoysam (*kəc qoyur*), onda qız qorxar, elə bilər ki, Bakı qoçusuyam. Əyər belə qoysam (*gözünün üstə qoyur*), onda da qız ürkər, elə bilər ki, Qarabağın pambıq bəylərindənəm. Hərgah bu cürə qoysam (*lap dalı qoyur*), onda qızın məndən zəhləsi gedər. Elə bilər ki, Gəncə qumarbazıyam, əyər beləncik qoysam (*təpəsinə qoyur*), onda da Şamaxı lotusuna oxşaram. Bəs nə tövr qoyum? Hamısından yaxşısı budur ki, başı açıq oturram, onda qızın xoşuna gələr, elə bilər ki, abrazavannıyam. Doğrudan da, mən bir qədər abrazavannıyam, çünki uruslar mən ilə çox alış-veriş eyləyiblər və mən onlardan urus dilini də yaxşı öyrənmişəm. Məsələn: işto katu, bajaluska, funt vosim qəpik, menşi nelza, nelza. (*Səs gəlir.*) Aha, deyəsən qız gəlir; indi gərək mən seryoznıski olam. (*Bir kreslo üstündə bardaş qurub oturur.*)

Gülnaz ilə Sənəm daxil olur.

Gülnaz. Uy, mən bu kişidən qorxuram!

Sənəm. Nə kifir kişidir, ay Allah!

Məşədi İbad (*kənara*). Deyəsən, məndən qorxurlar. Zərər yoxdur; arvad kişidən qorxsa yaxşıdır. (*Onlara.*) Bir deyin görüm, xanım hansınızdır, qulluqçu hansınız?

Sənəm. Mən qulluqçuyam, bu xanımdır. (*Otururlar.*)

Məşədi İbad. Çox gözəl, çox əcəb! (*Kənara.*) Heç qulluqçunun özü də yaman deyildir, amma xanıma söz yoxdur. Dəyər verdiyim pullara. (*Sükut. Heç kəs dinməyir. Məşədi İbad birdən-birə gözlərini Gülnazın başına tərəf dikib, diqqət ilə baxır.*) Xanım, sən ki, saçın bu qədər qaradır, yəqin sən də mənə kimi həna qoyursan.

Gülnaz. Xeyr, həna qoymuram!

Məşədi İbad. Hə!.. Çünki mən saqqalıma həna qoyuram, elə bildim ki, sən də saçına həna qoyursan. (*Kənara.*) Amma lap nahaq yerə hənadən söhbət saldım, heç yeri deyildi.

Gülnaz. Mənim başım hələ ağarmayıbdır ki, hənaya ehtiyacı ola.

Sənəm. Allaha şükür, xanım qocalmayıb ha!

Məşədi İbad (*tələsik*). Xeyr, xanım, mənim də saqqalım ağarmayıbdır. Mən saqqalıma həna qoydum, qoymadım – həmişə qapqara şövə kimidir. Amma mən bir növ adətkərdə olmuşam və fars da deyir ki, “tərki-adət bə movcibi mərəzət”¹. (*İrəli gəlir.*) Allah önlərinizə rəhmət eyləsin, mənim rəhmətlik anam deyirdi ki, başımın hənasının vaxtı keçəndə başım ağrıyır. Çünki adətkərdə olmuşdu.

Gül naz. Yəqin sizin də saqqalınızın hənasının vaxtı keçəndə ağrıyır.

Məşədi İbad. Bəli, ağrıyır. Saqqalım bərk ağrıyır; bir də, mən sənə deyim, insanın başının, ya saqqalının ağılığı onun qocalığına dəlalat eyləməz. Bax, mən iki yaşında urus balası görmüşəm ki, başı ağappaq qar kimi; halbuki iki yaşında uşağa qoca demək olmaz. Və bir də siz mənim başıma diqqət edin, heç görün bir dənə ağ tük varmı? (*Başını göstərir.*)

Gül naz. Heç qarası da yoxdur.

Məşədi İbad. Bəs bundan məlum olur ki, insan cürbəcür olar. Sizin ikinizin də canı üçün, indi dünya elə dönübdür ki, indiki ahıllar indiki cahıllardan min pay yaxşıdırlar. Məsələn, mən tarix-nadir kitabını yarisına qədər oxumuşam, ona görə hikmət elmindən yaxşı biliyim vardır. İnsanın zahiri nə qədər çirkin olsa, batili bir o qədər gözəl olar. Məsəl var ki, deyərlər: o olmasın, bu olsun. Əlbəttə, nə zərəri vardır, cavanlıq olmasın, pul olsun. Pul elə şeydir ki, qocanı cavan eylər və puluzluq da cavanı qoca eylər.

Sənəm. Görünür ki, sən çox pulun vardır.

Məşədi İbad. Sənin dövlətindən kefim çox kökdür. (*Əlini cibinə salıb, bir abbası çıxardır.*) Buyur, bu abbasını saxla, lazım olar, saqqıza verib çeynərsən.

Sənəm. Xeyr, çox sağ ol, pul lazım olsa, ağam verir.

Məşədi İbad. Aha, o başqa məsələ. (*Pulu qoyur cibinə.*) Heç pis arvad deyildir. (*Ona.*) Bir mənə de görüm sənin ərin var?

Sənəm. Xeyr, yoxdur.

Məşədi İbad. Çox gözəl. (*Kənara.*) Qabaqdan bilsəydim, övvəlcə bunu alardım, sonra xanımlı! (*Ona.*) Kəfin necədir, yaxşı dolanırsanmı?

Sənəm. Nə üçün, şükür Allaha, yaxşıyam.

Məşədi İbad. Çox gözəl. (*Gülnaza.*) Xanım, heç sən danışmırsan?

¹ Tərcüməsi: Adəti tərək etmək xəstəlikdir.

Gülnaz. Mən qulaq asıram.
Məşədi İbad. Çox gözəl. Qulaq asmaq da yaxşı şeydir.
(*Kənara.*) Qərribə yerdəyəm, vallah, bir gözəl o yanımda, bir gözəl
bu yanımda. Şair çox gözəl deyibdir ki (*oxuyur*):

Hüsn bağında gəzəsən,
Gülü sünbül dərəsən.
Sən kimi bir gözəli
Bağın içində görəsən.

Gülnaz.

Baxasan gül yanağına, olasan məstü xumar.

Bir yerdə.

Deyəsən heç belə işrət olamaz, sən öləsən!

(Musiqi)

Sənəm.

Qoca kaftar, sənə on beş yaş olan qız nə gərək?
Qorxmayırsanmı ki, axırda gələ başa kələk.

Gülnaz.

Sənə yüz yaşlı dul arvad yaraşar, ey dəyəmək!

Bir yerdə.

Üzünü it də görərsə yalamaz, sən öləsən!

(Musiqi)

Məşədi İbad.

Görürəm kim, mənə sən çox yetirirsən gözünü,
Qorxuram kim, ki axırda itirəsən özünü.

Gülnaz.

İstəyirsənmi, sözün mən deyərəm lap düzünü.

Bir yerdə.

Sən kimi bir qocaya qız yaramaz, sən öləsən!

Gülnaz (*dururlar*). Hələ ki, xudahafiz, biz gedək.

Məşədi İbad. Ay çox sağ olun, Allah pənahında olasınız!
(*Gedirlər.*) Bir dəli şeytan deyir ki, ikisini də birdən al!
Rüstəm bəy (*daxil olur*). Necədir, qızı bəyəndin?

Məşədi İbad. Qızı da bəyəndim, hələ desən qulluqçunu da! Rüstəm bəy. Bir beş-altı yüzdən keç, onu da sənə peşkəş eyləyim.

Məşədi İbad. Yox, o hələ sonranın işidir. Yaxşı, indi hələ ki, mən getdim!

Rüstəm bəy. Yox, Məşədi, bir az dayan!

Məşədi İbad. Nə var ki?

Rüstəm bəy (*yalançı sədaqət ilə*). Məşədi İbad, sənün üzünə demirəm, amma sən bunu bil ki, mən sənün qohumluğunu özüm üçün böyük bir fəxr bilirəm. Ona görə bir balaca şadyanalıq edək. Bir neçə nəfər dost-aşna çağırmışam, indi bu saat gələrlər, oturub söhbət edərik.

Məşədi İbad. Rüstəm bəy! Çox adamlar mənimlə qohum olmaq istədilər, hətta qubernatın dilmançı Cəfər bəyin xalası oğlu Daşdemir bəy – ki, mənə iki min manat pul verəcəkdir və səkkiz yüz otuz altı manat on dörd şahı mamiləsi edir – keçən gün mənə deyirdi ki, bir qızım olubdur, qoy böyüsün, sənə verəcəyəm. Amma mən hər adamla qohum olmaq istəmirəm. Qərəz... Qonaqların kimdir?

Rüstəm bəy. Birisi millətpərəst Həsənqulu bəydir ki, sən onu tanıyırsan.

Məşədi İbad. Yaxşı tanıyıram, mənə iki yüz manat da verəcəkdir.

Rüstəm bəy. Birisi qəzetəçi Rzadır ki, tanıyırsan, birisi qoçu Əsgərdir ki, onu da tanıyırsan. Biri də intelligent Həsəndir ki, onu tanımazsan. Çünki o bir qədər mərdingirizdir, çox oxuyub deyən bir qədər başı xarab olubdur. (*Qapı döyülür.*) Aha, gəldilər. Buyurun-buyurun!

Qapı açılır, Həsənqulu bəy, Rza, Əsgər, Həsən və xor daxil olurlar.
Sonra səhnənin ortasında üç-üç durub, guya söhbət edir kimi oxuyurlar.

(Musiqi)

Həsənqulu bəy.

Deyirlər ki, toy olacaq.

Rza bəy.

Məşədi İbad qız alacaq.

Əsgər.

Söylə görüm toy haçandır?

Həsən bəy.

Doğrudurmu toy olacaq?

Hamı.

Bəs nə vədə, nə vədə toy olacaq. (2 dəfə)

Rüstəm bəy.

Allah qoysa, tez toy olar.

Rza bəy.

Söylə görüm toy haçandır?

Məşədi İbad.

İnşaallah, tez toy olar.

Həsən bəy.

Doğrudurmu toy olacaq?

Hamı.

Bəs nə vədə, bəs nə vədə toy olacaq. (2 dəfə)

Həsənqulu bəy.

Yəqindir ki, bu toyda...

Əsgər.

Bu toyda...

Həsən bəy.

Bu toy, bu toy, bu toyda...

Hamı.

Cib dolacaq, dolacaq pullar ilən. (2 dəfə)

Bəs nə vədə, nə vədə toy olacaq. (2 dəfə)

(Musiqi)

Rüstəm bəy. Həzrat! Əhvalat özünüə məlumdur. Mən gözü-
mün ağı-qarası olan bir qızımı, bax, bu kişiye ərə verirəm.

Rza bəy (*kənara*). Kişiyə yox, kişinin puluna.

Rüstəm bəy. Və özüm də bu qohumluğu özüm üçün...

Rza bəy. Pul dağarcığı hesab edirəm.

Rüstəm bəy. Böyük bir şərəf hesab edirəm.

Hamı. Əlbəttə, əlbəttə. Allah mübarək eləsin!

Bu əsnada nöqərlər daxil olub, stol qururlar və üzərinə butulka,
stəkan və “zakuska” düzürlər.

Rüstəm bəy. Həzrat! Təvəqqə edirəm, stola əyləşin; bir qədər
boğazımızı yaş edək.

Hamı oturur, Məşədi İbaddan başqa.

Rza bəy. Bəs Məşdi İbad?

Məşədi İbad. Xeyr, mənı bağışlayın, mən pəhrizəm. Siz öz işinizlə məşğul olun, mən buradaca əyləşərəm. (*Bir tərəfdə bir kresloda əyləşir.*)

Həsənqulu bəy. Həzərat! Təvəqqə edirəm, stəkanlarınızı doldurasınız və mənə də izin verəsiniz ki, bir neçə kəlmə söz deyim.

Hamı. Buyur, buyur,

Həsənqulu bəy. Həzərat! Özünüzə məlumdur ki, dünya getdikcə xarablaşır, yəni mən onu demək istəyirəm ki, bu dünya getdikcə xarab olur; öylə ki, hamının qəlbi pozulub, min cür hiylə ilə dolur, yəni mən onu demək istəyirəm ki, bu dünyada təmiz və saf qəlbli adam tapmaq çətindir.

Məşədi İbad (*kənara*). Ələlxüsus mənım kimi axmağı ki, sənə iki yüz manat verib, iki ildir ki, ala bilmirəm.

Həsənqulu bəy. Yəni mən onu demək istəyirəm ki, bu qədər çirkin ürəkli və qara qəlbli adamlar içində bir nəfər də saf dərun və qəlbi pak adam görmək necə böyük xoşbəxtlikdir. İndi mən onu demək istəyirəm ki, həmin o kənarda oturan Məşədi İbad həmin saf dil adamların ən böyüyüdür, ona görə qalxızaq bu badəni onun sağlığına. Yaşasın Məşədi İbad!

Hamı. Yaşasın, yaşasın, Məşədi İbad!

Əsgər (*ayağa durur, çox bərk danışır*). Günlərin bir günü, axşam saat doqquzda bazardan gəlirdim. Ada, bir də gördüm ki, birisi dalımca gəlir. Bir az getdim gördüm ki, yenə gəlir. Dedim, yəqin ki, mənımlə düşməndir, o saat piştovu¹ belimdən çıxartdım (*göstərir*), çəkdim yuxarı ayağa, dedim: ədə, dayan! Bir də gördüm dalımca gələn götürüldü; ədə, dayan, ədə, dayan!.. Dayanmadı, part, bir güllə!.. Bir də gördüm: şarap!.. Yıxıldı yerə. Dedim, baxım görüm kimdir? Bir də gördüm kim?.. Həmin bu Məşdi İbad! Dedim, yəqin kişini öldürmüşəm. Amma, Allahdan olan kimi, güllə dəyməmişdi. (*Gəlir yanına.*) Sağ ol Məşdi İbad! Sağlığına içirəm.

Məşədi İbad. Çox sağ ol! (*Kənara.*) Heç görün dəxli var?!

Rza bəy (*durur*). Əfəndilər, müsaidənizlə bir kaç kəlmə söz ifadəsinə əşəddi ehtiyacım vardır. (*Heç kəs dinməyir.*) Əfəndilərım, sükut eyliyorsunuz, əcəba, müsaidə vermiyorsunuz! (*Yenə heç kəs*

¹ Tapança deməkdir.

dinmir.) Əfəndilər, bir də cavab verməyəcək olsanız, bu mübhəm sükutinizi kəndim üçün böyük bir həqarət ədd edəcəyəm. Bəkləyürəm, əfəndilər! (*Yenə heç kəs dinməyir.*) Rüstəm bəy, bəndənizi təhqir etmək fikriniz var idisə, nə üçün bunu xanənidə icra edirsiniz, bunu başqa bir yerdə əda etmək qabil deyildimi?

Rüstəm bəy. Çox sağ ol, çox razıyam!

Rza bəy (*acıqlı*). Canım, siz anlamıyorsunuz ki, mən nə diyörəm; ya həqarətimi? Oylə isə, mən burada oturmam! (*Tələsik papağını geyir.*)

Rüstəm bəy. Rza bəy, hara buyurursan?

Rza bəy. Canım, mən həqarət qəbul edən adam deyiləm, on dəqiqədir ki, sizdən söz deməyə izin istəyirəm, amma cavabında dinməyirsiniz; bu böyük həqarətdir, sabah bunu qəzetəmdə yazaram.

Həsənqulu bəy. Deməli, sən bizdən izin istəyirmişsən? Əşi, vallah, mən elə bildim ki, sən nitq söyləyirsən, başa düşə bilmədim.

O biriləri. Vallah, biz də başa düşmədik.

Məşədi İbad. Axı, o qədər qəliz danışsən ki, bilmək olmur ki, nə deyirsən. Mənim özüm tarix-nadir kitabını yarısına qədər oxumuşam, amma sənin dilini anlamıram. Bu bisavadlar neyləsin? (*Rüstəm bəy durub Rzanı oturdur.*)

Rüstəm bəy. Sən allah, bizi məyus eyləmə, bağışla, anlamadıq. Bisavad adamıq.

Həsən bəy (*ayağa durur*). Qaspoda, mənə pəzvəlt eyləyin, bir-iki kəlmə Rüstəm bəy haqqında söz söyləyim!

Həmı. Buyur-buyur!

Məşədi İbad. Görək, bu nə deyir?

Həsən bəy. Qaspoda! Platon demişdir ki, çelovek jivotnoye obşestvennoye, yəni insan bir sürü heyvandır.

Məşədi İbad. Heyvan özünsən!

Həsən bəy. Məşhur uçonıy Darvin də bütün hamıya dokazat eylədi ki, insan meymundan əmələ gəlir. Darvinin bu sözü ilə saqlasitsya olmaq üçün gedib Afrikadakı “buşmen”lərə və “kontinot”lara baxmaq lazım deyil. Ancaq dovolno çto, bizim bu məclisimizdə oturan Məşədi İbada baxmaq lazımdır. (*Hamı başını aşağı salır.*) Bu sözlər ilə mən Məşədi İbadı askarbit eyləmək istəyirəm, mən özüm də meymuna bənzəyirəm. Amma bir o qədər yox. No Məşədi İbad isə lap arangutan meymunudur ki, durubdur. Mən yenə povtarit eləyirəm ki, mənim qəsdim Məşədi İbadı askarbit eyləmək

deyildir. Ancaq mən onu yetirmək istəyirəm ki, pozvolte, Məşədi İbadın nəyi və harası Rüstəm bəyə xoş gəlibdir ki, gözəl qızı olan madmazel Gülnazı ona verir? Gözəlliyi? Xeyr! Məşədi İbad, ərz eylədim ki, çirkindir.

Məşədi İbad. Mürtəd oğlu mürtədi yıxıb ağzına-ağzına vurasan.

Həsən bəy. Cavanlığı? Xeyr, Məşədi İbad qocadır. Bəs nəyi? Neujeli Məşədi İbadın pulu, malı, dövləti? Xeyr, xeyr, Rüstəm bəy pulagir adam deyildir. Nakones, bəs nəyi? Bu saat ərz eyləyim. Bax, biz burada şərab içirik, amma Məşədi İbad içmir. Deməli, Məşədi İbad nədir? Məşədi İbad istinni müsülmanındır; i tak, Rüstəm bəy öz qızını, mənim mneniyama görə, Məşədi İbadın istinni müsülmanın olmağına görə veribdir, ona görə yaşasın Rüstəm bəy!

Hamı (*yavaşdan*). Yaşasın, yaşasın!..

Rza bəy. Maşallah bu kəlama!

Həsənqulu bəy. Daha nitq demək lazım deyildir. Duraq ayağa!

Hamı. Duraq! (*Dururlar.*)

Əsgər. Yavaş-yavaş getmək vaxtı dəyildirmi?

Hamı. Bəli, vaxtdır.

Həsənqulu bəy. Rüstəm bəy, xudahafiz. (*Əl verir.*) Məşədi İbad, xudahafiz. (*Əl verir.*)

Əsgər. Rüstəm bəy, xudahafiz, Məşədi İbad, xudahafiz.

Həsən bəy. Rüstəm bəy, xudahafiz, Məşədi İbad, xudahafiz. (*Əl verir.*)

Məşədi İbad (*acıqlı*). Cəhənnəm ol o yana, mürtəd! Mənə meymun deyib, sonra da əl verirsən?

Rüstəm bəy. Nə oldu, nə oldu?

Həsən bəy. Pozvolte, pozvolte, ya yemu zadam, merzavsu!

Hamı yığılır. “Nə oldu, nə oldu?” deyib aralaşdırırlar, şuluqluq düşür.

(Musiqi)

Həsən bəy.

Mən sənə tay-tuş deyiləm, vurram başın, (*2 dəfə*)

Darbadağın lap dağılar, rədd ol burdan. (*2 dəfə*)

Həsənqulu bəy.

A gedə, Həsən, bəs deyilmi, eyb olsun ki,

İntiligent ola-ola savaşırsan. (*2 dəfə*)

Məşədi İbad.

Oy məni bir ağzın əzim bu mürtədin, (2 dəfə)
Meymun özü ola-ola mənə deyir.

Hamı.

A gedə, ayıbdır sizə bu rəftar, rəftar, (2 dəfə)
Xalqın evində dava etmək pis şeydir. (2 dəfə)
Adama yaraşmaz, adama yaraşmaz,
Adama yaraşmaz, maz, maz, maz, maz, maz...

PƏRDƏ

İKİNCİ PƏRDƏ

Rüstəm bəyin həyəti ilə küçədə vaqe olur. Rüstəm bəyin həyəti hasar ilə məhsurdur. Pərdə qalxdıqda həyətdə Sərvər ilə Gülnaz görünür. Pərdədən qabaq musiqi çalır. Sonra tarda “Şahnaz” çalınır. Pərdə qalxır.

Sərvər.

Cahanda var görəsən dərdi-əşqə bir çara,
Bu eşq o eşqdır ki, Məcnuni qoydu avara.

Gülnaz.

Bu eşq o eşqdır ki, Fərhada dağı çapdırdı,
Dübarə tişəni çaldırdı başa o biçərə.

(Musiqi)

İkisi bir yerdə.

Çün bahar oldu açıldı...
Gül açıldı hər yanda.

(Musiqi)

Çün bahar oldu açıldı...
Gül açıldı hər yanda.
Bülbül etdi ahü zarü
Nalə çəkdi oxudu. (2 dəfə)

(Musiqi)

Çünkü gördü xari bülbül,
Söylədi ki, ey birəhm!

(Musiqi)

Çünkü gördü xari bülbül
Söylədi ki, ey birəhm!
Səndə yoxdur eşq odu,
Gəl həzər et naləmdən. (2 dəfə)

(Musiqi)

Aşiq oldur ki, veribdir canini ol canana.

(Musiqi)

Aşiq oldur ki, veribdir canini ol canana,
Verməyib sə canini ol aşiq olmaz canana. (2 dəfə)

Bu əsnada Məşədi İbad, əlində bir yaylıq alma və armud
küçədən gəlib, hasarın yanında dayanır.

Məşədi İbad. Mən istəyirdim ki, adaxlıbazlığa gecə gələm, halbuki gündüz də bu hasardan aşmaq çətindir. Ya Allah!.. (*İstəyir hasardan aşsın, amma bacarmayıdır.*) Yox, görünür ki, mümkün olmayacaq. Qoy bir hambal çağırım, ayağımın altında yatsın. (*Çağırır.*) Ada, hambal!

Hambal (*yüürür*). Nə deyirsən, Məşədi? Yükün nədir? (*Kəndirini çıxardır.*)

Məşədi İbad (*cibindən bir abbası çıxardır*). Al abbasını, ayağımın altında yat.

Hambal. Məşədi, olmaya oğurluğa gedirsən?

Məşədi İbad. Kəs səsini, axmaq! Adaxlıbazlığa gedirəm!

Hambal. Məşədi, Allah qüvvət versin, amma belimi şikəst eylərsən. (*Yıxılır. Məşədi İbad onun belinə çıxır və hasardan baxır.*)

Məşədi İbad. Ada, hambal, o yaylığı mənə ver!

Hambal. Məşədi, tərəpənsəm, yıxılırsan ki...

Məşədi İbad. Dayan görüm! (*Düşüb yaylığı götürür, bir də çıxanda yaylıq açılır, alma, armud yerə dağılır.*)

Məşədi İbad (*hasardan baxır*). Qız oradadır, yanında da bir oğlan var. Görəsən o kimdir?

Gülnaz (*onu görüb*). Vay, dedəm vay!.. O kimdir? Mən qaçıram! (*Qaçır.*)

Məşədi İbad (*Sərvər*). Oğlan, sən kimsən?

Sərvər. Bəs sən kimsən?

Məşədi İbad. Mən Məşədi İbadam!

Sərvər. Mən Sərvərəm!

Məşədi İbad. Bəs sən orda nə qayıırırsan?

Sərvər. Bəs sən orda nə qayıırırsan?

Məşədi İbad. Mən adaxlıbazlığa gəlmişəm!

Sərvər. Mən də adaxlıbazlığa gəlmişəm!

Hambal. A Məşədi İbad, belim şikəst oldu.

Məşədi İbad. Ada, dayan gorum bu nə deyir! Qoçaq, sən kimin adaxlısısan?

Sərvər. Qoçaq, bəs sən kimin adaxlısısan?

Məşədi İbad. Mən Rüstəm bəyin qızı Gülnaz xanımın!

Sərvər. Mən də Rüstəm bəyin qızı Gülnaz xanımın!

Məşədi İbad (*acıqlı*). Kəs səsini, axmaq! Sənin nə ixtiyarın var ki, mənim adaxlımın adını çəkirsən?

Sərvər. Axmaq sənsən ki, hasara dırmaşmısan!

Hambal. A Məşədi, belim qırıldı, düş aşağı!

Məşədi İbad. Qurban olasan bu altımdakı hambala, yoxsa əhədini kəsərdim! (*Düşür.*)

Sərvər. Heç bu iş pis olmadı, görək axırı nə olacaq?

Hambal. Məşədi, belim sınıbdır, bir abbası da verəcəksən.

Məşədi İbad (*hambala*). Heç başa düşmürəm ki, bu nə işdir?

Hambal. Məşədi deyəsən, qızın iki namizədi vardır?

Məşədi İbad. Əşi, mən qızın halalca adaxlısı ola-ola hasarın bu tayında qalım, bir dələduzun birisi də o tayda olsun? Ay bivəfa arvad! (*Fikrə gedir.*)

(Musiqi)

Məşədi İbad (*rast oxuyur*).

Mən nə danəstəm öz əvvəl ke, to bi mehro vəfai,

Əhdi nabəstən öz on beh ke, bə bəndi ya nə pai¹.

¹ Şeir Sədinindir. Tərcüməsi: Mən əvvəldən bilirdim ki, vəfasızsan; əhd bağlamamaq onu bağlayıb pozmaqdan daha yaxşıdır.

Burada mənim yadıma Leyli və Məcnun əhvalatı düşür.

Məcnun o tayda ahü zar edir,
Leyli bu tayda əğyar ilə eyş edir.

(Musiqi)

İndi mən bu tayda hambal ilə qalmışam,
Yarım da o tayda əğyar ilə söhbət edir.

(Musiqi)

Yox, mən o məcnunlardan deyiləm, bu saat gedib qoçuları buraya
yığacağam! (*Gedir.*)

Gülnaz ilə Sərvər çıxıb oxuyurlar.

Sərvər (*şikəstəyi-fars oxuyur*).

Ey mələksima ki, səndən özgə heyrandır sana,
Həqq bilir, insan deməz, hər kim ki, insandır sana.
Verməyən canın sənə bulmaz həyati-cavidan,
Zindeyi-cavid ona derlər ki, qurbandır sana.

Gülnaz və Sərvər (*təsnif oxuyurlar*).

Gözəlüm sənsən mənim.

(Musiqi)

Mehribanım, həmdəmin.

(Musiqi)

Dəxi yoxdur heç qəmin,
Çox şükür sənə, ey xuda! } (2 dəfə)
Olmadıq biz əğyarə fəda. }

(Musiqi)

Sən mənimsən, mən sənin.

(Musiqi)

Ola bilməz özgənin.

(Musiqi)

Həmi bir can, bir tənin,
Çox şükür sənə, ey xuda! } (2 dəfə)
Olmadıq biz əğyarə fəda. }

(Musiqi)

Dərdimə tapdım dava, } (2 dəfə)
Qalmadı heç bir cəfa. }
Axır ki, gördük səfa,
Çox şükür sənə, ey xuda! } (2 dəfə)
Olmadıq biz əğyara fəda. }
Əğyara fəda, əğyara fəda...

Bu əsnada Qoçu Əsgər və başqa adamlar gəlib,
Məşədi İbadla birlikdə hasarın dalında dayanıb baxırlar.

Məşədi İbad. Eşidirsiniz? Bayatı oxuyur.

Bunlar hasarın dəşiklərindən baxırlar.

Gülnaz.

Aləmi pərvanəyi-şəmi-camalın qıldı eşq,
Cani-aləmsən, fəda hər ləhzə min candır sana.

Əsgər. Oxa!.. Qız da oxuyur ki!

Məşədi İbad. İndi gördünmü iş nə haldadır?

Əsgər. Məşədi İbad, bir bəri zəhmət çək. (*Qabağa gətirib, nə isə deyir.*)

Sərvər.

Çıxma, yarım, gecələr, əğyar tənindən sakın,
Sən məhi-övci-mələhətsən, bu nöqsandır sana.

Əsgər. İki min manat pul verərsən: bir min mənəm, bir min də yoldaşlarımın.

Məşədi İbad. Mən yazıq bir o qədər pulu sənə haradan verim?

Əsgər. Özün bil, istərsən çıxmaq gedək. Sən də camaat içində biabır ol. Heç kəs də sən ilə alver etməz. Sənin kimi binamus adamı biz heç içimizə qoymarıq. Adə, gedək!

Məşədi İbad. Bir bura bax. Yaxşı, verərəm. Sabah gəl pulları apar, amma indi bircə əvvəl bu oğlanı öldür, yoxsa onun səsini eşitdikcə bağrım çatlayır.

(Musiqi)

Qoçular.

Ey, kimsən orda, aç qapını!
Aç qapını, gələk səni öldürək!

(Musiqi)

Piştə doludur, hazır etmişik,
Aç qapını, gələk səni öldürək!
Ey, kimsən orda, aç qapını!
Aç qapını, gələk görək kimdir o.
Ey kimsən, ey, aç qapını!
Aç qapını, gələk səni öldürək!

Gülnaz.

Ax, Sərvər, qorxuram, səni öldürər bunlar.
Gəl tez buradan qaçaq, tez-tez, gedək özgə şəhərə.
Ah, Sərvər, qorxuram,
Açma gəl qapını sən.
Yoxsa səni öldürər
Qoçunun gülləsi.
Gəl bəri, Sərvər, gəl!

Qoçular.

Aç qapını!

Sərvər.

Söyləyin görüm bir siz,
Nə istəyirsiniz məndən?
Nə lazım sizə bu evdən,
Ta xəlqin qapısından.
Qorxmuram mən sizdən,
Hər nə bilsəniz edin!
Yaxşısı budur, siz gedin,
Öz iş-gücünüzə.

Qoçular.

Sənsən Məşədi İbadın
Gəlnin əlindən alan.

Sənsən xəlqin evin yıxan.
Səndə vardır çox günah,
Gəldik səni öldürək.
Ta kim, Məşədi xoş olsun.
Biz də ondan pul alağ,
Eysü işrətə məşğul olağ
Ondan biz!

Əsgər (*qoçulara*). Çıxardın piştoları, hazır olun! Mən bir, iki, üç dedikdə siz atın! Hazır olun! Bir... iki...

Sərvər fit çalır, qaradovoy çağırır. Qoçular həməən saat qoyub qaçırlar. Hambal ilə Məşədi İbad dəxi qaçırlar. Sərvər gülür.

Gülnaz. Ax, qorxudan ürəyim üstümdə durmur.
Sərvər. Heç qorxma, bəri gəl, gedək otağa. (*Gedirlər.*)

Bu əsnada Rüstəm bəy küçədə vaqe olub, həyəət girmək istəyir.

Rüstəm bəy. Hərçənd Məşədi İbadın bir-iki min manat qulağını kəsdim, amma Gülnaza yazığım gəlir. Binəva bədbəxt olacaqdır. Mənim qızım Məşədi İbadın tayı deyildir, amma nə eyləmək, pulsuzluğun üzü qara olsun.

İstəyir ki, içəri girsin, bu əsnada Sərvər dəxi həyətdən çıxır.
Bunlar bir-birini görüb, bir qədər təəccüb ilə baxışırlar.

Rüstəm bəy. Sən kimsən və mənim evimdə nə qayırırsan?
Sərvər. Mən bir student babayam və sənin evində heç nə eyləmirəm.

Gülnaz ilə Sənəm çıxırlar.

Rüstəm bəy (*acıqlı*). Bu saat de görüm, nə cürət edib mənim evimə gəlibsən?

Gülnaz. Öldürəcəkdir, hamımızı qıracaqdır.

Sənəm. Allah, sən saxla, yazıq!..

Sərvər. Mən sənin evinə heç vaxt gəlməzdim, hərgah sənin qızına aşiq olmasaydım və sənin qızın da mənə aşiq olmasa idi.

Rüstəm bəy (*hirs ilə*). Bu nə sözdür danışırsan? Nə cürət edirsən? Bu saat başına bir patron çaxaram ki, beyin dağılar.

Sərvər. Patronu mən özüm çaxacağam.
Rüstəm bəy. Kimə?
Sərvər. Özümə!
Rüstəm bəy. Bu nə sözdür!
Sərvər. Çünki mən Gülnazı öldürəndən sonra daha özüm yaşama-
mayacağam.

Rüstəm bəy (*acıqlı*). Sən mənim qızımı öldürə bilməzsən!

Sərvər. Sənin xəbərin olmayacaqdır.

Rüstəm bəy. Neçün?

Sərvər. Çünki əvvəlcə səni öldürəcəyəm.

Rüstəm bəy. Bu nə danışıq, ədə, dəlidir-nədir?

Sərvər. Bax, sən bu qızı bədbəxt eyləmək istəyirsən. Amma mən, Sərvər, sən Rüstəm bəyə deyirəm ki, hərgah qızı mənə vermə-
sən, onda bir güllə sənə, bir güllə ona və bir güllə də özümə vura-
cağam! (*Gedir.*)

Rüstəm bəy. Bacıoğlu, bir bura bax! Axı, mən özgəsinə söz
vermişəm, iş işdən keçibdir.

Sərvər. Hərgah sən mən deyənə razı olsan, işi düzəldərəm.

Rüstəm bəy. Nə tövr düzəldərsən?

Sərvər. Əvvəl de görüm, acığın soyudumu?

Rüstəm bəy. Soyudu.

Sərvər əyilib onun qulağına nə isə deyir.

Rüstəm bəy. Əşi, qoy görək! Eylə də iş olarmı?

Sərvər. Sənin canın üçün, mən düz deyirəm, razısanmı?

Rüstəm bəy. Yaxşı, razıyam, amma bəlkə baş tutmadı?

Sərvər. Onda qızı hər kəsə istəyirsən ver!

Rüstəm bəy. Çox gözəl!

Sərvər. Amma sən Məşədi İbada heç bir söz demə və onu
tələsdir ki, tez toy eləsin.

Rüstəm bəy. Çox gözəl, deyəsən ağıla batan şeydir, görək?

Sərvər. Bax, əyər iş tutdu – tutdu və illah tutmadı...

(Musiqi)

H a m ı.

Babalın Sərvərin boynuna. (2 *dəfə*)

Sərvər.

Əyər işi düz eləməsəm...

Rüstəm bəy.

Düz eləməsən...

Sərvər.

Gər bacarmasam...

Rüstəm bəy.

Gər bacarmasan...

Hamı.

Babalın Sərvərin boynuna. (2 dəfə)

Musiqi çalınır, oynayırlar və sonra gedirlər. Məşədi İbad pərişan və pəjmürdə bir hal ilə küçədə vəqə olur, hambal da dalınca.

(Musiqi)

Məşədi İbad (*bayatı oxuyur*).

Ayrı düşdüm yarımdan,
Əl çəkmişəm canımdan.
O qədər başımı itirmişəm ki,
Adım çıxıb yadımdan.

Hambal.

Mən aşiq o kəndə də,
Belə o kəndə də, bu kəndə də.
Belə əcəb oğlan qoyub getmişən
A bu kişini əkən dədə!

Küçə adamları hamısı buraya yığılırlar.

Məşədi İbad.

İşlərim hamısı zülüm getdi.
At axtardım çulum getdi.
Cavan qıza bel bağladım,
Beş min manat pulum getdi.

(Musiqi)

Adamlar.

Əvvəldən aşına idin, yad oldun nədən? (2 dəfə)
Səni qoydu qaçdı o nazik bədən!

Ay belə iş olmaz, bala,
Heç belə iş olmaz!
Aman, aman, aman, aman,
Ay belə iş olmaz, bala,
Heç belə iş olmaz!

Məşədi İbad.

Əvvəldən bilsəydim verməzdim pulu, (2 dəfə)
Xəlqin eyləməzdim cibini dolu.
Ay maralım, Gülnaz, bala, ay maralım, Gülnaz!
Aman, aman, aman, aman!..
Ay maralım, Gülnaz, bala, ay maralım, Gülnaz!

Adamlar.

Dedin qocalıqda bir qız alasan, (2 dəfə)
Cavan qızı alıb evə salasan.
Ay belə iş olmaz!..

Hambal. A Məşədi, belim sınıbdır, sən gəl bir abbası da ver-gilən.

Məşədi İbad (*lap azarlı kimi*). A gedə, rədd ol başımdan! Mən nəyin dərdindəyəm, sən nəyin dərdindəsən. Təki mənim də dərdim sənə kimi bir abbası olaydı.

Millətperəst Həsənqulu bəy gəlir.

Həsənqulu bəy. Məşədi İbad, salamünöleyküm. A kişi, bu nə işdir? Eşitdim ki, qızın iki adaxlısı vardır?

Məşədi İbad. A Həsənqulu bəy, sən allah, indi insaf eyləyin. Sənənin yanında Rüstəm bəy demədi ki, qızı sənə verirəm?

Həsənqulu bəy. Dedi!

Məşədi İbad. Sonra mənə evinə çağırmadı?

Həsənqulu bəy. Çağırdı!

Məşədi İbad. Siz də qonaq gəlmədiniz?

Həsənqulu bəy. Gəldik!

Məşədi İbad. Qonaqlıqda mənə mübarəkbad eləmədiniz?

Həsənqulu bəy. Elədik!

Məşədi İbad. Birisi də mənə orada meymun demədi?

Həsənqulu bəy. Dedi!

Məşədi İbad. Mən də onunla dalaşmadım?

Həsənqulu bəy. Dalaşdın!

Məşədi İbad. Siz də bizi aralaşdırmadınız?

Həsənqulu bəy. Aralaşdırdıq!

Məşədi İbad (*bərkdən*). Bəs bu nə kələkdir ki, Rüstəm bəy mənim başıma gətirir, özü də hələ mənim beş min manat pulumu yeyibdir.

Həsənqulu bəy. Sən heç qəm eyləmə. İşi düzəltmək asandır. İstərsən mən düzəldərəm!

Məşədi İbad. A kişi, atana Allah rəhmət eylesin, düzəlt, düzəlt, yoxsa əhvalım çox pərişandır.

Həsənqulu bəy. Çox gözəl! Onda tez ol, bir beş yüz manat ver, çünki bu işdə bir balaca pul lazımdır.

Məşədi İbad (*təccüb ilə*). Nə? Beş yüz manat pul veririm?!

Həsənqulu bəy. Əlbəttə, pulsuz olmaz ki!..

Məşədi İbad. Ə kişi, vallah, mən dağıldım, mən söküldüm, mən bu qədər pulu haradan alım verirəm!

Həsənqulu bəy. Özün bilərsən, amma mən belə güman edirəm ki, beş min manat verən adam, beş yüz də verə bilər, artıq pul deyildir.

Məşədi İbad (*əlini qoynuna salıb pul çıxardır*). Çünki oldun dəyirmançı, çağır gəlsin dən, Koroğlu! Bu bir yüz, bu iki yüz, bu üç yüz. Özün də mənə iki yüz boşlusan, elədi beş yüz.

Həsənqulu bəy. Hə!.. İndi işi düzəldərəm, ancaq sən bir qəzetəçi Rzanı da gör, çünki Rüstəm bəy qəzetədən çox qorxan adamdır. (*Baxır.*) Aha, budur, özü də gəlir.

Rza vaqə olub Həsənqulu bəyə baş əyir və Məşədi İbadın yanına gedir.

Rza bəy. Salamünəleyküm, Məşədi! A kişi, bu nə əhvalatdır, deyirlər ki, qızın iki adaxlısı var imiş!

Məşədi İbad. Ay Rza bəy, səndən bir təvəqqüm var, sən gəl qələmi al əlinə və bu əhvalatı qəzetədə yaz, Rüstəm bəyi biabır eylə, çox təvəqqə edirəm!

Rza bəy. Bağışlayın, Məşədi, mən onu eyləyə bilmərəm!

Məşədi İbad. Neçün?

Rza bəy. Çünki o cür şey mənim məsləkimə müğayirdir, bu iş sənin öz xüsusi işindir, camaata nə dəxli var qəzetədə yazam?!

Məşədi İbad. A kişi, vallah, elə bunun özü qəzetə əhvalatıdır.

Rza bəy. Yox, Məşədi. Mən bacarmaram və heç vaxt müğayir-məslək iş görə bilmərəm!

Məşədi İbad (*əlini cibinə salıb, bir yüzlük çıxardır və guya kağız əvəzinə göstərir*). A kişi, axır bu bir parça kağızı yazmaq çətin seydirmi?

Rza bəy (*pulu görür*). Hə!.. Bu başqa məsələdir, indi başa düşdüm ki, sən nə deyirsən; yazaram, çox yaxşı yazaram!

Məşədi İbad. Bax, elə yaz ki, xalq oxuyub Rüstəm bəyə zad eyləsin... Adı nədir?.. Siz ona nə deyirsiniz?

Rza bəy. İzhari-nifrət!

Məşədi İbad. Hə, hə!.. İzhari-nifrət, izhari-nifrət!

Bu halda intelligent Həsən gəlir.

Həsən bəy. Sən keçən səfər məni askarbit eləmişsən, zato mən səni suda çəkmişəm.

Məşədi İbad. A kişi, sən allah, əl çək məndən. Mənə meymun dedin bəs deyil, sonra da suda çəkirsən?!

Həsən bəy. Xeyr, əl çəkmərəm, gərək sudda cavab verəsən.

Məşədi İbad. Ay camaat, mən burda öz həşrimə qalmışam, bu da gəlibdir ki, səni suda çəkirəm!

Həsənqulu bəy (*Məşədini bəri çəkir*). Məşədi, ağzına bir şey ver, rədd olsun!

Məşədi İbad. Yəni buna da pul verim?

Həsənqulu bəy. Bir əlli manat ver, əl çəkər.

Məşədi İbad (*çıxardır*). Ala, ala, rədd ol başımdan!..

Həsən bəy. Eto druoqoye delo. Ərizəmi geri alaram.

Məşədi İbad. Diriqoy, ya qeyri diriqoy...

Hambal. A Məşədi, bu qədər xəlqə pul paylayırsan, mənə də bir abbası ver, belimi sındırıbsan!

Məşədi İbad. Əşi, rədd ol o yana, bir sən qalmışdın ki, məni soyasan. (*Yüürür hambalın üstə, hambal qaçır, amma sonra yenə gəlir.*)

Həsənqulu bəy. Həzərat! Gəlin bu məsələni müzakirəyə qoyaq. Axı belə iş olmaz ki, Rüstəm bəy eyləyir, bu kişi də axı yazıqdır. Pulu gedir, özü də biabır olur. Gəlin bu saat Rüstəm bəyi bura çağırmaq və onunla seryoznu danışmaq!

Hami. Əlbəttə, əlbəttə.

Qapını döyürlər. Rüstəm bəy gəlir.

(Musiqi)

Böylə olmaz ki, sən aldadasan bizi,
Sən verirsen qızı
Özgə adama ərə getsin. (2 dəfə)
Bəs bu kişi yazıq necə etsin? (2 dəfə)

Məşədi İbad.

Allaha and olsun, budur deyirəm:
Qızı mənə, qızı mənə gərək verəsən.
Verməsən hərgah, eylərəm bədnam,
Çünki mən bir adamam, baxmaram bəyə.

H a m ı. Böylə olmaz ki, sən... (i.a.)

R ü s t ə m b ə y. Sözün doğrusu, mən qanmıram ki, siz nə deyirsiniz!

M ə ş ə d i İ b a d. Necə qanmırsan? Mənim pulumu yeyib, yalandan deyirsən ki, qızı sənə verəcəyəm, amma özgəsinə verirsen.

R ü s t ə m b ə y. Kim deyir onu?

M ə ş ə d i İ b a d. Öz gözümlə gördüm ki, sənın qızının yanında bir cavan oğlan durubdur, soruşdum ki, ədə, sən kimsən, dedi: mən qızın adaxlısıyam!

R ü s t ə m b ə y. Ha, ha, ha!.. O kişi zarafat edibdir. Bilirsənmi o kimdir? O qızın öz dayısıdır. Səninlə lotuluq eləyibdir. Sən də inanırsan və bir də (onlara) Həsənqulu bəy, Rza bəy, sizin üçün eyb olsun ki, bu cürə axmaq sözə inanıb, mənim qarşıma gəlirsiniz. Mən çox inciyirəm.

H ə s ə n q u l u b ə y. Rüstəm bəy, vallah, bağışla bizi, Məşədi İbad yoldan çıxartdı.

R z a b ə y. Sən Allah incimə bizdən, burada, rus demişkən, nedarazumeniya əmələ gəlibdir.

M ə ş ə d i İ b a d (Rüstəm bəyə tərəf gedib, əlindən tutur). Bağışla, bəy, Allah səndən razı olsun ki, bizi şəkki-şübhədən çıxartdın. Amma, vallah, əhvalım çox pərişan olmuşdu. Ə kişi, mən deyirəm ki, axı Rüstəm bəy kişidir, belə şey eləməz. Qərək ki, Allah şeytana lənət eylesin! (Gülə-gülə.) Rüstəm bəy mən istəyirəm ki, toyu bu günlərdə başlayam. Nə deyirsən?

R ü s t ə m b ə y. Çox da yaxşı olar, nə qədər tez olsa, bir o qədər yaxşıdır.

Məşədi İbad. Onda mən bu gün istixarə elətdirərəm, bu yaxın xoş günlərin birində toyumuzu başlarıq.

H a m ı. Allah mübarək eyləsin! Məşədi İbad, toy hamamında bir yerdə çimək.

Məşədi İbad. İnşallah, bir yerdə çimərik. (*Kənara*) Bu şərtlə ki, hamam pulu sizdən.

H a m ı.

Məşədi İbad, çox mübarək olsun! } (2 dəfə)
Toyun sənin çox mübarək əst! }

Məşədi İbad.

Çox sağ olun, çox da razıyam,
Zəhmət çəkib iş düzəldiniz.

H a m ı.

Məşədi İbad, çox mübarək olsun!
Toyun sənin çox mübarək olsun!
Çox mübarək olsun, çox mübarək olsun!
Olsun, olsun, olsun, olsun!..

PƏRDƏ

ÜÇÜNCÜ PƏRDƏ

Bir hamamın soyunub-geyinən yerində vaqə olur. Sol tərəfdə (zaldan baxarkən) qapı və pilləkənlər, sağ tərəfdə, küncdə hamamın çimilən yerinə girən qapı var. Ortada hovuz və fantan, üstündən qəndil asılıbdır. Hamamçı Məşədi Qəzənfər sarı kürkə bürünüb, bayır qapının solunda öz yerində əyləşibdir. Qabağında manqal, üstündə güvəc, yanında mücrü. Özü də qəlyan çəkir. Ondən bir az sağ tərəfdə dəllək usta Məhərrəm Kərbəlayı Nəsirin başını qırır. Bir az o yanda zurnaçılar oturdurlar. Bir kənarda bir neçə nəfər camadar əllərində qırmızı fitə, balaqları çırmala dayanıbdırlar.

(Musiqi)

H a m ı (*oxuyurlar*).

Hamamın içində, içində də çölündə (2 dəfə)
Yay, yaz, qış, bahar isti, sərin var,
Dövlətli, kasıb, gəl, gəl, yerin var.
Dövlətli, kasıb, tez gəl, yerin var, gəl!..

Hamamdan bir səs.

Gəl, ey ha!.. Bir yumurta!..

Hamı.

Yay, yaz, qış, bahar isti, sərin var,
Dövlətli, kasıb, gəl, gəl, yerin var.

(Musiqi)

Dəllək qırxır, hamamçı qəlyan çəkir.

Məşədi Qəzənfər. Həqiqət, hər bir şeyi fikirdən keçirib yenə baxıb görürəm ki, dünyada hamamdan başqa ləzzətli bir yer varsa, yenə hamamdır. Deməyin ki, özüm hamamçıyam ona görə belə danışıram, xeyr! Əşi, adam gərək insaf ilə danışsın: qışın soyuğunda harada qızığa bilərsən?

Hamı. Hamamda!

Məşədi Qəzənfər. Yazın istisində harada sərinləyə bilərsən?

Hamı. Hamamda!

Məşədi Qəzənfər. Daha kim deyə bilər ki, hamam pis şeydir?

Hamı. Əşi, heç kəs!

Məşədi Qəzənfər. Bəs belə də!

Usta Məhərrəm. Mən dəlləyəm. Özüm də ömrümün çox vaxtını hamamda keçirmişəm, heç bir belə heyfsilənmirəm. Çünki baxıb görürəm ki, mənim üçün hamamdan başqa heç bir yerdə xoş keçmir. Xalq gedir, adı nədir, o kluba, mənim klubum hamamdır. Xalq gedir teatra, mənim teatrım hamamdır. Əşi, işləyib yorulandan sonra harada istirahət edə bilərsən?

Hamı. Hamamda!

Usta Məhərrəm. Harda bir parça ləzzət görərsən?

Hamı. Hamamda!

Usta Məhərrəm. Daha kim deyə bilər ki, hamam pis şeydir?

Hamı. Əşi, heç kəs!

Usta Məhərrəm. Bəs elə, de gəlsin!

(Musiqi)

Hamı.

Hamamın içində, içində də çölündə (2 dəfə)

Yay, yaz, qış, bahar isti, sərin var,

Dövlətli, kasıb, gəl, gəl, yerin var.
Dövlətli, kasıb, tez gəl, yerin var, gəl!..

Hamamdan bir səs. Gəl, ey ha!.. Bir papiros, özü də müştük ucunda. (*Aparırlar.*)

Hamı.

Yay, yaz, qış, bahar isti, sərin var,
Dövlətli, kasıb, gəl, gəl, yerin var.
Dövlətli, kasıb, tez gəl, yerin var, gəl!..

(Musiqi)

Kərbəlayı Nəsir (*dəllək ülgücü itiləyərəkən*). Mən özüm bisa-vadam, amma kitabda yazılanlardan oxuyubdurlar, mən də eşitmişəm: müsəlman padşahları bir yerdə şəhər salanda ilk əvvəlcə hamam tikdirmişlər, ondan sonra karvansara, ondan sonra məscid. Əşi, insaf ilə danışmaq, tozun-torpağın içində işləyirsən, çirkə-pasağa batırsan, bəs sonra harada təmiz olursan?

Hamı. Hamamda!

Kərbəlayı Nəsir. Harda pak olursan?

Hamı. Hamamda!

Kərbəlayı Nəsir. Daha kim deyə bilər ki, hamam pis şeydir?

Hamı. Əşi, heç kəs!

Kərbəlayı Nəsir. Bəs belə!

Məşədi Qəzənfər. Padşah dedin, yadıma düşdü: əşi, hamam indi hörmətdən düşübdür, qədim zamanlarda hamamın böyük hörməti varmış, bütün şairlər, süxəngülər, nağıl deyənlər, dərvişlər – hamısı hamama yığılıb, gözəl-gözəl söhbətlərlə hamam əhlini feyziyab edənlərmiş. Əşi, harada şirin-şirin söhbət eşidirsən?

Hamı. Hamamda!

Məşədi Qəzənfər. Harda dünya qayğısını yadından çıxardarsan?

Hamı. Hamamda!

Məşədi Qəzənfər. Daha kim deyə bilər ki, hamam pis şeydir?

Hamı. Əşi, heç kəs!

Məşədi Qəzənfər. Bəs elə isə, de gəlsin!

(Musiqi)

H a m ı.

Hamamın içində, içində də çölündə (2 dəfə)
Yay, yaz, qış, bahar isti, sərin var,
Dövlətli, kasıb, gəl, gəl, yerin var,
Dövlətli, kasıb, gəl, gəl, yerin var!..

H a m a m d a n b i r s ə s. Gəl, ey he!.. Ab xurdan, içində qəmiş.
(*Aparırlar.*)

(Musiqi)

H a m ı.

Yay, yaz, qış, bahar isti, sərin var,
Dövlətli, kasıb, gəl, gəl, yerin var,
Dövlətli, kasıb, tez gəl, yerin var!.. Gəl.

U s t a M ə h ə r r ə m. Sizin canınız üçün, bir çox naxoşlular var ki, kurs qurtarmış həkimlər dərmanından acizdirlər. Amma naxoşu hamama gətirən kimi yaxşı olub sağalır. Ondan əlavə, hamam belə şeydir ki, insana zinət verir, abıra mindirir. Özünüz deyin, harda yaxşı qan aldırmaq olar?

H a m ı. Hamamda!

U s t a M ə h ə r r ə m. Harda yaxşı baş qırxdırmaq olar?

H a m ı. Hamamda!

U s t a M ə h ə r r ə m. Harda yaxşı həna yaxmaq olar?

H a m ı. Əşi, hamamda!

U s t a M ə h ə r r ə m. De, bəs belə!

M ə ş ə d i Q ə z ə n f ə r. Həna dedin, yadıma Sədi Əlyəlrəhmənin bir şeri düşdü ki, günlərin bir günündə rəhmətlik hamamda çimərkən öz məhbubindən həna alıb, ətrindən bihuş olub və o xüsusda bu şeri deyibdir:

Gili-xoşbuyi dər həmmam ruzi
Rəsid əz dəsti-məhbubi be dəstəm.
Bədu qoftəm ke, mişki, ya ənbəri
Ki, əzbuyi-delavizi-to məstəm.
Bəqofta mən gili-naçiz budəm
Və leykən moddəti ba gül neşəstəm.

Kəməli-həmneşin bər mən əsər kərd
Və gərna mən haman xakəm ki, həstəm!¹

İnandırırım sizi ki, əgər Sədi Əlyəəlrəhmə hamama gəlməsə idi,
heç vaxt bu şeri yazı bilməzdi. Əşi, belə olandan sonra kim deyər
bilər ki, hamam pis şeydir?

H a m ı. Heç kəs!

M ə ş ə d i Q ə z ə n f ə r. Bəs belə isə, de gəlsin!

(Musiqi)

H a m ı.

Hamamın içində, içində də çölündə (2 dəfə)
Yay, yaz, qış, bahar isti, sərin var,
Dövlətli, kasıb, gəl, gəl, yerin var,
Dövlətli, kasıb, tez gəl, yerin var, gəl!..

H a m a m d a n b i r s ə s. Gəl, ey ha!.. Qətfə! Gəl apar!

Camadarlar qətfə ilə gedirlər.

H a m ı.

Yay, yaz, qış, bahar isti, sərin var,
Dövlətli, kasıb, gəl, gəl, yerin var,
Dövlətli, kasıb, tez gəl, yerin var, gəl!..

İçəridən gəlirlər. Bəy hamamdan çıxır. Zurnaçılar çalmağa
başlayırlar. Pərdə enir. Amma zurna səsi gəlir. İki dəqiqə-
dən sonra pərdə qalxır. Zurna kəsir. Səhnədəkilər geyin-
mələrini tamam edirlər. Məşədi İbad yaxasını düymələyir,
sonra əlinə aynanı alıb, saqqalına baxır. Həsənqulu bəy sur-
tukunu geyir, Rza bəy varatnikini taxır. Həsən bəy başını
darayır. Əsgər çəkmələrini geyir, hambal patavasını dolayır.
Sairələr də kimi başını qurudur, kimi düymələrini bağlayır.

¹ Şeir Sədidən götürülmüşdür. Tərcüməsi:

Bir gün hamamda xoş ətirli bir pəlçiq

Dostun əlindən mənim əlimə çatdı.

Ona dedim ki, sən mişksən, ya ənbərsən

Ki, sənin ürəyə yatan ətrindən mən məst olmuşam?

Dedi: mən bir dəyərsiz pəlçiq idim,

Lakin bir müddət gülə tay oldum.

Mənim həmsöhbətimin kəməli mənə təsir etdi.

Əgər belə olmasaydı mən həmin torpaq olaraq qalardım.

Məşədi Qəzənfər. Məşədi İbad, səhhəti-vücut! Allah mübarək eləsin! Oğullu-uşaqlı olasan!

Məşədi İbad. Sağ olasan, vücudun bibəla olsun!

H a m ı. Allah mübarək eləsin, Allah mübarək eləsin!

Məşədi İbad (*cavab verir. Bir az conra ayna əlində*). Amma deyəsən, bu səfər dəllək hənanı yaxşı yaxıbdır, daha ağ tük gözümə dəymir.

Ə s g ə r. Maşallah, lap cavan olubsan ki!

Məşədi İbad. Cavan olmayanda qoca deyiləm ki...

Məşədi Qəzənfər (*bəylərə*). Bəydadaşlar, hamam xoşunuza gəldimi? Çünki sizlər bizim hamamlara gəlməzsiz, ona görə soruşuram.

H ə s ə n q u l u b ə y. Mən çoxdandır ki, töbə eləmişdim ömrüm olanı müsəlman hamamına getməyim, amma Məşədi İbadın xatirəsi yanımda o qədər əzizdir ki, töbəmi sındırıb məhz onun xatirəsi üçün bu hamama gəldim. Gəldim də... Heç, daha keçibdir.

Məşədi Qəzənfər. Bəs belə!

R z a b ə y. Hərgah mən bir papaq alaydım və o papağa beş yüz otuz altı manat pul vermiş ola idim və bir nəfər də o papağı mənim başımdan götürüb müsəlman hamamının içinə tollaya idi, mən papaqdan əl çəkərdim, amma hamama girməzdim. Lakin Məşədi İbada söz vermişdim deyə, daha sözümdən qaça bilmədim.

Məşədi Qəzənfər (*sınır*). Bəydadaş, guya mənim hamamım mürdərdir? İçində urus çimir, erməni çimir, yəhudi çimir?!

R z a b ə y. Rəhmətliyin oğlu, girirəm xəznəyə, bilmirəm ki, bu içində çimdiyim sudur, neftdir, həlimdir, yoxsa bozbaşdır. Həzərat, vallah, sabah bunu mən qəzetəmdə yazaram. Belə eləməyin!

H ə s ə n q u l u b ə y. Əşi, insafdır, o xəznəyə mən də girim, bu hambal da girsin? (*Hambalı göstərir.*)

H a m b a l. Bəy, məgər hambal hamamda çimməz, bəs hambalın canı can deyil?

H ə s ə n b ə y. Rza bəy prav. Doğrudan, mən də xəznəyə girib bilmədim ki, sudur, yoxsa ayrı bir jidkostdur. (*Həsənqulu bəyə.*) No vı, vı rassujdayete kak burjuy! Necə yəni mən də girim, hambal da girsin, məyər hambal da sənin kimi adam deyil?

H a m b a l. Əlbəttə, adamam!

H ə s ə n b ə y. Onun da iki qulağı var, sənin də!

H ə m b ə l. Əlbəttə, iki qulağım var, bə nədi?
H ə s ə n b ə y. Onun da bir burnu var, sənin də!
H ə m b ə l. Əlbəttə, bir burnum var, bə nədi?
H ə s ə n b ə y. Yedinstvennaya raznitsa bundadır ki...
H ə s ə n q u l u b ə y (*sözünü kəsir*). Bilirsən nə var, Həsən bəy!
Sən keçən səfər Məşədi İbadla savaştın, yenə də o bir evin içində
oldu ki, heç kəs bilmədi, amma bura hamamdır, özün bilirsən ki,
obşestvenni yerdir, təvəqqə edirəm ki, burada savaşmayasan.
H ə s ə n b ə y. Net, mən kak istinniy narodnik protestuytu!

Bunlar – Rza da iştirak edir – əllərilə işarələrlə danışib bəhs edirlər.

M ə ş ə d i İ b a d (*adamları nəzərdən keçirməklə sayır*). Görəsən
bunların hamısının hamam pulunu, inşallah, mən verəcəyəm, hə?..
Bu bahalıqda bir bu qədər hamam pulu heç bilirsən neçə elər?
Görüm, hamamçını bir no kələkləyə bilərəmmi?

H ə s ə n q u l u b ə y (*münaqişəyə davam edərək*). Da ostavte
menya v pokoye!

H ə s ə n b ə y. Net! Ya doljen protestovat.

R z a b ə y. Əşi, ayıbdır hamamın içində...

H ə s ə n q u l u b ə y. Da protestuyte, skolko xotite!

H ə s ə n b ə y (*bərkdən*). Ya ne pozvolyu, çtobi...

Əsgər, Rza tez durub bunların aralarına girirlər ki, aralaşırsınlar.

M ə ş ə d i Q ə z ə n f ə r. Bunların hamısı, görünür ki, mənim xəz-
nəmin suyunun təsirindəndir.

M ə ş ə d i İ b a d (*onlara*). Bura bax, a!.. Cəncəl eləmək neyçün?
Kişinin hamamında iki saatdır ki, müftə çimibsiniz, hələ bir durub
cəncəl də salırsınız? Eyibdir ki... (*Sükut; hamamçıya müraciətən.*)
Məşədi Qəzənfər, sənin yadına gəlməz, çünki çox kiçikdin, mən
ilk toy eləyəndə ki, mərhum Kərbəlayı Murtuzanın qızı, rəhmətlik
Sonanı almışdım, toy həmin bu hamamda oldu. O zaman sənin otur-
duğun yerdə rəhmətlik sənin atan Məşədi Səməndər əyləşmişdi.
Çıxanda durdum pul verməyə, dedi: ayıbdır ki... Nə qədər əylədim,
pul almadı, yalvardım-yaxardım, almadı ki, almadı... Qərez, rəhmət-
lik çox gözəl kişi idi.

Hamı bir-birinə baxıb himləşir.

Məşədi Qəzənfər. Heç mənim özümü demirsən. Keçən həftə bizim Məşədi Muxtarın toyu idi ki, mənimlə bərk əşnadır. Gəldilər hamama, gedəndə nə qədər eylədi, pul almadım, dedi, inciyərəm səndən, dedim, mən də inciyərəm səndən, almadım. Yanında lap bu Həsənqulu bəyə oxşayan bir nəfər bəy var idi. Çıxartdı cibindən iki dənə yüzlük üstümə atdı, istədim almayam, razı olmadı. Əlli manat dəlləyə verdi. Camadarların hərəsinə on manat naçay¹ bağışladı; onun sabahı bir də gördüm ki, bir dəst yaxşı libas, iki kisə əla hənə, bir kəllə qənd və bir dənə şirniyyat xonçası gəlibdir. Bunu da toy sahibi Məşədi Muxtar göndərmişdi. Axşam da ki, toyda idik. Qərəz, çox canfısanlıq oldu.

Bəylər himləşib gözləşirlər.

Həsənqulu bəy (*Həsən bəyə*). V₁ vezde umestno, neumestno lezite spirit.

Rza bəy. Yenə başladılar ki...

Həsən bəy. Ya ne moqu, ya doljen protestovat, ya çelovek s ubejdeniyem.

Həsənqulu bəy. Da v₁, prosto obmanşik i vse!

Həsən bəy (*bərkdən*). Çto? V₁ menya oskorblyayete?

Həsənqulu bəy (*o da bərkdən*). Da oskorblyu!

Ara qarışır, Rza, Əsgər, sair qoçular qalxıb,
onları aralaşdırmaq istəyirlər.

Həsən bəy. V takom sluçaye ya uxoju i potrebuyu udovletvo-
reniye za oskorbleniye. (*Gedir.*)

Rza bəy (*onun dalınca*). Həsən bəy, Həsən bəy, hara gedirsən,
bir dayan. (*O da onun dalınca gedir.*)

Həsənqulu bəy (*kefsiz*). Həzərat, bağışlayın, xudafiz!.. (*Gedir.*)

Əsgər (*onun dalınca*). Əşi, bir dayan görək, bu saat hamımız
gedirik!

Gedir, adamları da onun dalınca çıxırlar.
Qalır hamam əhli ilə Məşədi İbad və hambal.

¹ Çay pulu

Məşədi İbad (*kənara*). Lotular pul söhbətini eşidib qaçdılar. Yox, mənim kələyim baş tutmadı!

Məşədi Qəzənfər. Məşədi, sənin bu aşnaların nə hirsli adamlardır?

Məşədi İbad. Havanın təsirindəndir. (*Ona.*) Qərdəş oğlu, haqq-hesabımız neçə elədi?

Məşədi Qəzənfər. Daha onu soruşmazlar ki, toy hamamıdır, neçə verirsen ver, istərsən, mən də atam kimi səndən heç zad almayım...

Məşədi İbad. Xeyr, çox sağ ol! (*Kənara.*) O mənə baha oturur. (*Pul çıxardır verir.*) Bəsindir mi?

Məşədi Qəzənfər. Bəsdir, Allah bərəkət versin!

Məşədi İbad (*camadarlara*). Balam, ala, bu da sizin! Bunu da içəridəkilərə verərsiniz.

Camadamlar. Çox sağ ol, Məşədi! Allah bərəkət versin!

Hambal. Məşədi, abbasını vermədin, ha!..

Məşədi İbad. Adə, get gör bunlar necə oldu. Deyinə ki, qorxmayın, hamam pulu verildi, gəlsinlər bəyi hamamdan çıxarsınlar. (*Zurnaçılara.*) Balam, siz də bir şey çalın, camaat yığılsın hamama, çıxmaq gedək.

Zurnaçılar çalırlar, bir qədər keçmiş çıxıb gedənlər
hamısı geri qayıdırlar.

Məşədi İbad (*durur*). Ya Allah!..

Hambal kömək edib düşürür aşağı. Zurnaçılar da qabaqda
çala-çala çıxıb gedirlər. Hamamçı, dəllək Məhərrəm,
Kərbəlayı Nəsir və camadamlar yerlərində qalır, yenə də
əvvəlki sayaqda olurlar.

Məşədi Qəzənfər. Bu urusbabılar heç ildə bir dəfə hamama getməzlər, qüsl-təharət nə olduğunu bilməzlər, gəlib burda mənim hamamımı pisləyirlər. Əşi, bir insaf ilə danışaq: harda yuyunub təmiz olarsan?

Hamı. Hamamda!

Usta Məhərrəm. Harda suya batıb-çıxa bilərsən?

Hamı. Hamamın xəznəsində.

Kərbəlayı Nəsir. Daha kim deyə bilər ki, hamam pis şeydir?

Hamı. Əşi, heç kəs!

Məşədi Qəzənfər. Bəs elə isə, de gəlsin!

(Musiqi)

Hamı.

Hamamın içində, içində də çölündə (2 dəfə)

Yay, yaz, qış, bahar isti, sərin var.

Dövlətli, kasıb, gəl, gəl, yerin var,

Dövlətli, kasıb, tez gəl, yerin var, gəl!..

(Musiqi)

*(Usta Məhərrəmlə Məşədi Qəzənfər kürkünü
salıb oynayırlar, camadarlar da çırtıq vururlar.)*

PƏRDƏ

DÖRDÜNCÜ PƏRDƏ

Məşədi İbadın evində vəqə olur. Toy məclisidir. Qoçu Əsgər

“Padşah” olub, yuxarı başda əyləşibdir. Səhnədə olanlar:

Həsənqulu bəy, Rza bəy, Əsgər və qonaqlar. Pərdə qalxır.

Oyunçu qız ləzginka oynayır. Bəəd çıxıb gedir.

Əsgər. Mən tar çalana əmr edirəm ki, bir “Roza” havası çalsın,
Həsənqulu bəy durub oynasın!

Həsənqulu bəy *(ayağa durur)*. Padşah sağ olsun, vallah, mən
oyun bilmirəm, məni bağışla!

Əsgər. Çəkin onu ortaya, bir-iki qırmanc vurun! *(Nökərlər
Həsənqulu bəyi çəkin oynayırlar. Bəədə haman qərar ilə Rza bəy
oynayır.)* Çəkin buraya Məşədi İbadı! Bəy gərək toyunda oynasın
ki, ucuzluq olsun.

O biri otaqdan Məşədi İbadı gətirirlər.

Məşədi İbad “Mirzəyi” havasını oynayır.

Həsənqulu bəy. Balam, dəxi vaxtdır, gedək gəlini götürməyə.
H a m ı. Bəli, vaxtdır. (*Ayağa durub hamı gedir.*)

M ə ş ə d i İ b a d (*daxil olur*). Türkdə bir məsəl var: deyərlər ki, hər gözəlin bir eybi olar. Qonaqlar bu evdə olanda mən o biri otaqda səhərdən bəri fikirdə idim ki, ayə, mənim eybim nədir? İndi bilmişəm ki, mənim bir eybim varsa, o da eyibsizliyimdir. Hərçənd bu çox nazik mətləbdir, amma həqiqətdə də belədir ki, var. Hərgah mənim bir danə eybim olsaydı, xalq deyərdi ki, zərər yoxdur, hər gözəlin bir eybi olar. Amma indi mənim heç bir eybim yoxdur, ona görə də heç kəs mənə gözəl demir. Bütün məsələ bundadır. Vəssəlam... Hər halda qız nə qədər gözəl olsa da, bir o qədər mənə baha oturdu: beş min manat Rüstəm bəy və toy xərci, beş yüz manat Həsənqulu bəyə rüşvət, yüz manat Rza bəyə rüşvət, əlli manat Həsən bəyə rüşvət, bir abbası hambala müzd, dörd yüz manat... Əşi, hesab eləməsəm yaxşıdır! Daha ürəyim xarab olur. Amma pis geyinməmişəm, ha!.. (*Ətrafına baxır və dalını görmək üçün fırlanır və sonra bir yerdə aylaşır.*) Bəli, qız gəlsin görək nə olacaqdır. (*Zümzümə eyləyir:*)

Şəb əsl şəhido şəmo şərabo şirini,
Ğənimət əst ke, şəbi ruyi dustan bini!¹

Qız gəlsin, amma mən bir şeydən qorxuram ki, evdə oturmağa hövsələsi gəlməsin, çünki o cürə evdə böyümüş qız bir az kəmhövsələ olar. (*Acıqla.*) Ağzı nədir! Vallahi, bax bu gündən bir yekə qıfıl alacağam. Səhər durub dükana gedəndə qapını qıfillayıb, açarını aparacağam ta axşam qayıdana qədər; qoy qalsın evdə, evə öyrəşsin; pəncərələri də daldan taxta ilə vurduracağam. Çox da o yan-bu yan eyləsə, döyəcəyəm, çünki arvad ki, döyülmədi, xarab olar; arvad ərindən nə qədər kötək yesə bir o qədər ərin çox istəyər. Mən bunu qabaqlarda çox təcrübə eyləmişəm. Rəhmətlik Sonaya bir kərrə bir yumruq nə tori saldım, iki saat nəfəsini ala bilmədi; o idi ki, məni görən kimi üzümə gülərdi. Rəhmətlik Pərzada günlərin bir günü bir sillə çəkdim ki, bir dişi sındı, o idi ki, sonra bir kərrə olsun üzümə durmadı. Tək birçə mürtəd oğlunun qızı Gülxanıma bir ağac ilə elə

¹ Şeir Hafizindir. Tərcüməsi:

Gecədir, gözəl dost, şam, şərab və şirin,
Bir gecə dostun üzünü görmək də qənimətdir.

çəkdim ki, o qaçan oldu ki, qaçdı! Bu da o yan-bu yan eyləsə, budur, onun canıdır. (*Yumruq gəstərir. Bu əsnada daldan: “Allah”, “Allah” cəci gəlir, zurna çalınır.*) Paho, gəlin gəldi, mən qaçım!

Qaçır o biri otağa. Gəlini gətirirlər. Sənəm dəxi gəlin ilə içəri girir.

B i r i s i. Aha, de gəlin bəri çıxım! Sənəm, sən də bu biri otağa gəl.

Hamı çıxır, tək gəlin qalır.

(Musiqi)

Məşədi İbad (*daxil olur*).

Mən nə qədər, nə qədər qoca olsam da,
Dəyərem min cavana... (*və i. a. oxuyur.*)

Xanım, ay xanım, zəhmət çək, başından çarşabı qoy yerə, sənə canım qurban!

Çarşabın içindən gəlin əvəzinə Sərvər çıxıb, əlindəki siğarı tapança kimi uzadır Məşədi İbada tərəf.

Məşədi İbad. Vay!.. (*Deyib çökür.*)

Sərvər. Səsin çıxdımı, başına bir güllə vuracağam! Tez ol, bir kağız-qələm götür!

Məşədi İbad (*qorxu ilə*). De qoy tapım da!.. (*Stolun üstündən kağız-qələm götürür.*) Bəs indi nə qayıram?

Sərvər. Otur, bu saat mən dəyəni yaz, tez ol, yoxsa vurduğum gülləni!

Məşədi İbad. Yazım da, vallah, bu saat yazım!

Sərvər. Yaz! (*Bərkdən deyir.*) Mən, Məşədi İbad Kərbəlayı Xocaverdi xan oğlu...

Məşədi İbad. Vaxsey!.. Atamın adını da bilir!

Sərvər. Danışma, yaz, yoxsa odlaram səni!

Məşədi İbad. Vallah, danışmıram, yazıram, sonra?

Sərvər. Rüstəm bəyin qızı Gülnaz xanımı almaq istəmirəm.

Məşədi İbad. İstəyirəm...

Sərvər (*acıqlı*). İstəmirəm!..

Məşədi İbad. Yaxşı, istəmirəm, istəmirəm!..
Sərvər. Və təvəqqə edirəm ki, onun kəbini geri oxunsun.
Məşədi İbad. Bunu kim təvəqqə edir?
Sərvər. Yaz mən deyəni, yoxsa beynini toz eylərəm!
Məşədi İbad. Yazıram, yazıram, sonra?
Sərvər. Və onun əvəzində qulluqçu Sənəmi alıram, yazdınmı?
Məşədi İbad. Yazdım...
Sərvər. De qol qoy!
Məşədi İbad. Vaxsey!.. Bəs mənim pullarım...
Sərvər. Qol qoy, yoxsa partladaram səni. (*Qol qoydurur.*) İndi tər-pən-mə!
Məşədi İbad. Tər-pən-mirəm.
Sərvər. Danışma!
Məşədi İbad. Danışmıram.

Sərvər dal-dalı gedib Sənəmi götürür.

Sərvər. Bax bu sənin arvadındır. (*Dal-dalı gedir.*) İndi tər-pən-mə!
Məşədi İbad. Tər-pən-mirəm.
Sərvər. Danışma!
Məşədi İbad. Danışmıram.

Sərvər birdən dönüb cəld qaçır.

Məşədi İbad (*çığırır*). Ədə tutun, ədə qoymayın. Ay, tez olun, qaçdı! Ədə, bu nə iş idi mənim başıma gəldi, ay tutun, ay qoymayın!..

Camaat hamısı dolur içəri, səs-küy düşür.

Həsənqulu bəy. Ədə, bir dayan görək nə olubdur. Məşədi İbad, nə olub, nəql eylə görək!

Məşədi İbad. Əşi, siz bu gəlini gətirəndə bir baxmadınız görək, bu kişidir, yoxsa arvaddır?

Hamı. Bu nə əcəb sözdür?! Həlbəttə, gəlin arvad olar!

Məşədi İbad. Amma bu gəlin kişi çıxdı. Rüstəm bəy mənim evimi yıxdı, qızın əvəzinə mənə kişi göndərdi, o da qaçdı getdi.

Hamı. Paho!.. Bu nə işdir ki, o görübdür, belə də adam aldatmaq olarmı?

B i r i s i . Bəs nə tövr olsun, neyləməli?
H ə s ə n q u l u b ə y . Məşədi, bir əlli manat ver, gedim bu saat
qubernatoru buraya gətirim? Razısan?
M ə ş ə d i İ b a d (*azarlı kimi*). Yox...
R z a b ə y . Məşədi, iyirmi manat ver, bu saat qəzətdə Rüstəm
bəyi biabır eyləyim, razısan?
M ə ş ə d i İ b a d . Yox...
Ə s g ə r . Məşədi, bir otuz manat ver, gedim Rüstəm bəyin
beyninə bir patron çaxım, razısan?
M ə ş ə d i İ b a d . Yox...
H a m ı . Bəs nə eyləməli?
M ə ş ə d i İ b a d . Gedin qazıya deyin ki, bu arvadın kəbinini
mənim üçün kəssin!
H a m ı . Ha!.. Bu başqa məsələdir. Nə eləmək: o olmasın, bu
olsun, heç pis deyildir.

(Musiqi)

H a m ı .

Gedin, gedin, qazıya deyin, } (2 dəfə)
Qoy kəbini kəssin.
(*Sənəmə*) Məşədiyə arvad edək,
Razısan?

S ə n ə m . Hə!.. Hə!..

H a m ı (*Məşədi İbada*). Razısan?

M ə ş ə d i İ b a d . Hə!.. Hə!..

H a m ı . Razısız?

M ə ş ə d i İ b a d v ə S ə n ə m . Hə!.. Hə!..

H a m ı . Bəs gedək biz?

M ə ş ə d i İ b a d .

Gedin, gedin, qazıya deyin, } (2 dəfə)
Qoy kəbini kəssin.
(*Sənəmə*) Səni mənə arvad edə, razısan?

S ə n ə m . Hə!.. Hə!..

M ə ş ə d i İ b a d (*xora*). Razısız?

X o r . Hə!.. Hə!.. Razıyıq!.. Hə, Hə!.. Bəs gedək biz?

Bu əsnada səhnənin dal pərdəsi qalxır, Sərvər ilə Gülnaz
hündürdə dayanıb görünürlər. Tar çalınır.

Sərvər (*bayatı-qacar oxuyur*).

Yetdim vüsalına yarın, çəkdim əzabını,
Aşıqsə vəsl yolunda verər, əlbəttə, canını.

Gülnaz.

Çün qalxdı pərdə, əyan oldu hər kəsə,
Məşuqə aşıqə vasil edər əlbəttə canını.

Hamı (*Məşədi İbada*).

Sən qoca, qız cavan,
Səndə yoxdur eşq odu.
Sərvərindir eşqi,
Sənə olmaz heç meyli. } (2 dəfə)

Məşədi İbad.

Yanıma gəl, arvad, yanıma gəl, (2 dəfə)
Yanıma gəl, et məni şad!..

Hamı.

Pulunu verdin sən, Məşədi İbad,
Əlinə düşdü dul arvad,
Qəm yemə hərçi badəbad,
Olmasa o, bu olsun!..

PƏRDƏ

CƏFƏR CABBARLI

(1899–1934)

Cəfər Qafar oğlu Cabbarlı – şair, nasir, dramaturq, XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindəndir. Bakının Xızı kəndində anadan olmuş, əvvəl mollaxanada, sonra rus-tatar məktəbində, Bakı sənaye məktəbində oxumuşdur.

C.Cabbarlı yaradıcılığa “Bahar” (“Məktəb” jurn., 1915, №6) şerilə başlamışdır. O, “Babayi-Əmir” jurnalında “Qəyyur əyyar”, “Şəbrəng əyyar” və s. imzalarla satirik şeirlər çap etdirmişdir.

1922-ci ildə C.Cabbarlı Azərbaycan Dövlət Universitetinin tibb fakültəsinə daxil olmuşdur. 1923-cü ildə Bakıda teatr məktəbi açılanda burada müəhazirələrə qulaq asmış, eyni zamanda BDU-nun şərqşünaslıq fakültəsində təhsilini davam etdirmişdir. O, V.Şekspirin “Hamlet” faciəsini, F. Qladkovun “Sement” əsərindən bir parça, L.N.Tolstoyun “Uşaqlıq” povestini, M.Qorkinin “Üzügünlər” hekayəsini Azərbaycan dilinə tərcümə etmişdir.

C.Cabbarlı bədii əsərləri, tərcümələri, kino-ssenariləri, məqalələri ilə Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafında fəal iştirak etmişdir. Ədib “Vəfalı Səriyyə” (1915), “Solğun çiçəklər” (1917), “Nəsrəddin şah” (1916–1918), “Ədirnə fəthi” (1918), “Trablis müharibəsi və ya Ulduz” (1918), “Aydın” (1919–1921), “Oqtay Eloğlu”, “Od gəlini” (1925), “Sevil” (1928), “Almaz” (1930), “1905-ci ildə” (1931), “Döniş” (1932), “Yaşar” (1932) kimi məşhur pyeslərini yazmışdır.

1930-cu ildə Azərbaycan Dövlət Dram Teatrında bədii hissə müdiri və rejissor vəzifəsində çalışmışdır. Azərbaycan ədəbiyyatı və incəsənətindəki xidmətlərinə görə C.Cabbarlıya Əməkdar İncəsənət xadimi (1932) adı verilmiş, Ümumittifaq Yazıçılar İttifaqının idarə heyətinə üzv (1934) seçilmişdir.

OD GƏLİNİ

İŞTİRAK EDƏNLƏR

Biləgənli Elxan

Aqşın

Solmaz

Əbu Übeyd

– Azərbaycanda ərəb valisi

Altunbay

Rəbi

Turğut

Qorxmaz

Dönməz

Toğrul

Gülgün

Altay

İldırım

Sönməz

Yanardağ

Oddamdı

Elçi

– Bizans elçisi

Xalq

Ərəb qoşunları

BİRİNCİ GÖRÜŞ

Atəşgah. Solmaz tərənəm məz xəyali bir görünüşlə yanar odlar qarşısında dayanmış. Hürmüzd və Əhriməni andıran iki yığın. Balet basqınçı və qurucu görkəmində rəqs edir. Arxada kişili-qadınlı bütün el durub, Solmazın ayaqları altında yanar odlara ibadət edir... Ta uzaqda, arxada Elxan məftun baxışlarla yalnız Solmaza baxır və xalq səcdəyə gedirkən bir tək o, dalgın heyətilə ayaq üstə qalır. İkinci səcdədə Turğut hiddətlə onun əlindən tutur və sərt hərəkətlə səcdəyə cəlb edir...

Hamı.

Yüksək dağlar, ulu Tanrım, atəşindən canlanır.
Yaşıl bağlar, ulu Tanrım, günəşindən şənlenir.
Geniş çöllər, ulu Tanrım, istəyindən gül açar.
Göy sünbüllər, ulu Tanrım, gülüşündən dənlenir.
Küskün tale, ulu Tanrım, istəyindən gülümsər.
Dərdli insan sənə tapqın, ulu Hürmüzd, yol göstər.

İKİNCİ GÖRÜŞ

Atəşgah qarşısında. Solmaz və Altunbay məbəddən çıxırlar. Elxan yanaşib səyyar taxtın qapısını açır. Altunbay keçir. Solmaz keçərkən bir qırpım Elxanın üzünə baxır. Eynilə Elxan məczub və dalğın bir qiya-fətlə onun gözlərinə baxınca, Solmaz onun baxışlarından qorxurmuş kimi, başını çevirib taxta keçir. Elxan durduğu yerdə donmuş kimi qalır. Qullar üç tərəfdən taxtı qaldırırlar, yalnız Elxanın tutacağı tərəf boş qaldığından taxt əyilir. Eyni zamanda Turğut əlindəki qamçını Elxanın başından çırpır. Solmaz xəfif bir diksiniş və narazılıqla Turğuta baxınca, Elxan da fikrindən ayılmış kimi diksinərək, taxtın dördüncü ayağından tutur. İrəlidə taxt və arxada əliqamçılı Turğut olaraq gedirlər.

ÜÇÜNCÜ GÖRÜŞ

Qullar yük daşıyırlar. Elxan, arxasında tay keçərkən
Solmazın oxumasını eşidib dayanır.

Solmaz (*bağçadan*).

Mən bir solmaz yarpağam ki, çiçəkləri bəzərim,
Mən bir susmaz duyğuyam ki, ürəkləri gözərim.
Mən bir qızam sevdiyimçin cəfalara dözərim.
Mənsiz güllər açılmasın, axar sular dayansın.
Oxu, bülbül, bəlkə yarım oyansın...

Mən bir sönməz ulduzam ki, daim işıq saçarım.
Mən bir oynaq bülbüləm ki, güldən-gülə uçarım.
Mən bir saklı aləməm ki, sevgilərdir açarım.
Mənsiz günəş görünməsin, qaralara boyansın.
Oxu, bülbül, bəlkə yarım oyansın...

Elxan bu səsi eşidincə dayanır, dinləyir.
Arxadan Turğut gəlir, onu qamçılıyır.

DÖRDÜNCÜ GÖRÜŞ

Bargah. Altunbay və Turğut. Altunbayın otağı, geniş, zəngin bir bargah,
açıq pəncərədən yaşıl bir bağça, uzaqda yanar dağlar görünür.

Altunbay (*sinirli gedişlər ilə*). And olsun bu yanar dağlara,
and olsun bu sönməz odlara ki, dediklərində doğruya bənzər bir şey
görsəm, bu günəşə gülümsər bargahı bayquşlar yuvasına, torpaq

üstünü məqbərələrə çevirəcəyəm, bu qiyamətin dəhşətləri içində o da məhv olacaqdır, sən də... mən də!.. Söylə!..

Turğut. Ağamız! Mən öyrənə bildiyim hər bir şeyi bütün çılpaqlığı ilə, bütün dəhşətilə söylədim. Yalnız bir şey qaldı: Solmazın gözəlliyinə doğru kaman çevirən hərif, sənin öz qulun biləgənli Elxandır.

Altunbay. Ha-ha-ha! Hələ dünən hərrac bazarından əl qan, yaxa qan dörd-beş dirhəmə satın alınmış miskin bir kölə, yazıq bir qul... Nə qədər gülünc!..

Turğut. O indi də hər gün əl qan, yaxa qandır. Siz onun yazıq görünməsinə aldanmayın. Bir taqım sözlər deyir. Döyürlər, söyürlər, danlayırlar, o isə susmazdır. Söyləyir, başa salır. Solmaz onu qoruyur, çətin işlərə göndərmir, ağır yüklər altına vermir. Siz onu yazıq görməyin, o, bir dəhşətdir.

Altunbay. Elə bir miskinə Solmazın uyması daha böyük bir dəhşətdir.

Turğut. Ağamız!

Altunbay. Get, onu gözləyirəm.

Turğut (*bir az getdikdən sonra saxlanaraq*). Ağam, Solmazı-damı?

Altunbay. Hər ikisini. Yox, ancaq onu. Qolu bağlı. Yox, yox, hər ikisini... Dayan... O nə gurultudur?

Turğut (*qapıdan çıxaraq*). Ağam, sizin kəndlilərinizdir.

Altunbay. Burax, burax gəlsinlər. Onlar da məni boğazıma yığmışlar. (*Turğutun ardınca kəndlilər gurultu ilə içəri doluşurlar.*) Xristian, atəşpərəst, bütün cəhənnəm toplaşib gəlmişdir. Nə istəyirsiniz? (*Turğuta.*) Sən get, onları gözləyirəm.

Qorxmaz. Ağamız! Sizə aman gətiririk, bizim son yorğanımızı üstümüzdən, son parça çörəyimizi boğazımızdan çıxarıb aparırlar.

Altunbay. Siz gözləyin. Hələ sizin qızlarınızı, gəlinlərinizi də aparacaqlar.

Toğrul. Aparırlar, ağamız! Bu zavallının evində bir iynəsi yoxdur. Bacısını sürükləyib aparmışlar.

Hamısı. Acıq, ağamız! Dolana bilmirik, bizi soyurlar.

Altunbay. Tülkü həriflər. Sizə hər şey azdır. Dəriniz soyulmalıdır. Siz iki həftə bundan əvvəl bütün vergiləri gətirməliydiniz.

Dönməz. Ağamız, ye-ye-ye-yetişdirə bilmədik.

Hamısı. Quraqlıq oldu... Dolu döydü.

Q o r x m a z. Çatışdırma bilmədik.

A l t u n b a y. Orası mənim işim deyildir. Mən sizin yerinizə ərəblərin dar ağacından asıla bilmərəm.

T o ğ r u l. Ağamız! Heç olmasa öz töycüləriniz üçün möhlət verin.

A l t u n b a y. Nankorlar! Əkdiniz bu yerlər kimindir? Sizi yaşıdan kimdir?

H a m ı s ı. Siziniz, ağamız!

A l t u n b a y. Ağac bar gətirmək üçün əkilir. Torpağıma qarşı töycü verməyə də can çəkirsiniz. Tülkü həriflər! Mən sizi çox gözəl tanıyıram.

Q o r x m a z. Ağa...

A l t u n b a y. Sən də, Qorxmaz, dünən deyirmişsən ki, bizim səksən ərmişimiz vardır. Ağamız ərəblər olmuşsa, Altunbay nə istəyir. Yaxın gəl! Mən özümü sizə tanıtdıraram. Mən, sən Qorxmazı bu gün, öz çolma-çocuğundan ayıraraq bir itə dəyişəcəyəm. Sən onda məni tanıyarsan. Yaxın gəl! Bax, mən buyam! (*Bütün qüvvətilə üzünə bir şillə vurur.*) Sən də, Toğrul, xristian hərif, yaxın gəl!

H a m ı s ı. Ağ, əsirgəyin, əfv edin, bağışlayın.

A l t u n b a y. Yaxın gəl, sənə deyirəm, yaxın gəl! (*Əlindən tutub sürüklərkən.*)

PƏRDƏ

BEŞİNCİ GÖRÜŞ

Saray. Altunbayın sarayında. Solmaz və Elxan bağçada.

S o l m a z. Get, artıq get. Sən amansız bir ölümə oynayırsan.

E l x a n. Ölüm... Solmaz, söylə, yavrum! Hər addımında bir cəhənnəm qaynayan bu biçimsiz həyatdan məqsəd nədir? Yemək, içmək, parlaq altınlar, geniş bargahlar həyatın məqsədindədir? Bu qədər diləndiyimiz azadlıq belə həyat üçün bir məqsəd deyildir. Yemək – yaşamaq üçün, gözəl saraylar – təbiətin amansız pəncəsində ölmək üçündür.

S o l m a z. Halbuki azadlıq...

E l x a n. Azadlıq – gözəl yaşamaq üçündür. Yaşayış – azadlıq üçün deyildir. Bunlar hamısı bir vasitədir. Lakin əsil məqsəd nədir?

S o l m a z. Sən ən doğru bir qadını tapındıra bilərsən. Sözlərin bir ildırım kimi insanın beyninə, baxışların bir iyne kimi ürəyinə sancılır. Ancaq mən heç bir zaman sənin ola bilməyəcəyəm.

E l x a n. Nə üçün, Solmaz, nə üçün?

S o l m a z. Çünki mən barmağında atəşgahın müqəddəs üzüyünü gəzdirirəm. Mən Altunbayın nişanlısıyam.

E l x a n. Lakin, Solmaz, sən ki onu sevmirsən?

S o l m a z. Hər halda o məni sevir... Mən sağ qalarsam, onun ola biləcəyəm. Çünki mən odlar gəliniyəm. Adətimizcə mənim nişanlığım ölkənin ən zəngin və güclü bir adamı olmalıdır ki, o da indilik Altunbaydır. Məni ondan tək bir atəşgah ala bilər.

E l x a n. Budur əsrlərdən bəri zavallı insanlığı didib çeynəyən canavar! Budur əsrlər boyu qanun adına hökmranlıq sürən qanunsuzluq! Neçin o zəngindir, mən bir küləyəm? Ana təbiətin öz yavrularına verdiyi bu yaşıl çəmənlər, geniş məhsuldar çöllər, irmaqlar, sərin sular – hamısı kimin olmalıdır? Kimindir və nə üçün onundur? Qollarımda qüvvət, varlığında sarsılmaz bir qətiyyət çırpınırkən, məni, kölgəsindən qorxan bir oyunağın əlində oyunağa çevirib tapındıran nədir? Kiçicik könlündə diləklər çırpınan səni, gündə bir bülbülün mahnılarıyla oxşanacaq, gündə bir çiçəyin yarpaqları ilə bəzənəcək səni, canlı bir insan ürəyini əbədi əsarət tapdağında çeynədən nədir? Nə üçün sən ancaq onun olmalısən?

S o l m a z. Zavallı çocuq! Mən sənə acıyıram. Bu nə üçünlər ilə sən öz boynunu Altunbayın qanlı pəncəsinə keçirəcək, özünü məhv edəcəksən. O çox yırtıcıdır. O mənim uğrumda ətkələr dolusu altun səpələmişdir. Sən unutma ki, məni almaq istəyənlərin baxışından daşlar parçalanmalı, qılıncına, mizrağına bütün varlıq tapınmalıdır.

E l x a n. Yox, bütün varlıq mənim qılıncıma deyil, azad diləklərə, azad vicdanlara tapınmalıdır. Məhv olmalıdır əski dünyanın bu qanlı fəlsəfəsi, bütün qılınclar, mizraqlar qırılmalı, yazıq bəşəriyyəti ölüm pəncəsində boğan vuruş tanrısının qanlı heykəli bu ölüm vasitələrinin qırıntıları altında əbədilik olaraq gömülməlidir. Başqa bir yol yoxdur. İnsanlığın nicat yolu bu mənfur məzarlığın qara torpaqları üzərindən keçməlidir.

S o l m a z. Heyhat ki, sən bu mizraq qırıntıları ilə heç bir yana gedib çıxma bilməzsən.

E l x a n. Mən mizrağımı qırmadan bu qanlı heykəlin dayaqlarını qıracağam. Mən onun dayandığı dini, qüvvət və altun hökmranlığını

devirəcək, bütün dövlətləri, hökumətləri, adətləri, qanunları, dinləri və onların yaratdığı bütün əski dünyanı uçuracaq, bu həyat bayquşlarının məzarlığı üzərindən azad diləklər və azad vicdanlar dünyasına doğru çiçəkli bir yol salacağam. Bu yeni dünyanı bəzəyən azadlıq çiçəklərinin gülgün yarpaqları, oranı işıqlandıran səadət günəşinin bu altun telləri altında mən sənin ayaqlarına enəcək, məsum gözəliyə pərəstiş edəcəyəm.

S o l m a z. Zavallı çocuk! Sən bu gedişlə çox yaşaya bilməzsən. Bunun üçün sənə bilirənmi nələr gərəkdir?

E l x a n. Yalnız bir ümid. Canlı bir hədəf, bir əməl ulduzu!

S o l m a z. Sonra?

E l x a n. Sonra? Ox, Aqşin! Aqşin!..

S o l m a z. Aqşin?

E l x a n. Mənim Aqşin adlı bir qardaşım vardır. Mən çocuqkən ondan ayrılmışam. Mən onu çox sevirdim, o da məni. O, aslan kimi igid və qorxmazdır.

S o l m a z. Sonra?

E l x a n. Buradan qaçıb onu tapacağam, onunla əl-ələ verib bütün dünyaya qarşı üsyan qaldıracağam.

S o l m a z. Elxan! Sən bilirənmi ki, xilafət valisi Əbu Übeyd Altunbaya və atəşgaha fərman yazmış, məni almaq və Bağdad xəlifəsinin hərəmxanasına göndərmək istəyir?

E l x a n. Eşitmişəm!

S o l m a z. Sən bilirənmi ki, Altunbay onlara “yox” deməmişdir və deyə bilməz?

E l x a n. Eşitmişəm. Deyə bilməz, çünki o öz qızıllarının dağılmasından qorxur.

Turğut görünüb, bir tərəfdə gizlənir.

S o l m a z. Sən bilirənmi ki, atəşgah acıqlı Əhriməni ovundurmaq və xalqı ərəblərin sıxıntısından qurtarmaq üçün məni qurban kəsmək istəyir?

E l x a n. Bilirəm və bilirəm ki, fərman xilafətidir, atəşgah isə səni qan və qılınca təslim edir.

S o l m a z. Sən bilirənmi ki, mən bu odların bağrından doğmuş bir qızam? Atəşgahın əmrinə qarşı dura bilmərəm. Altunbay çox hiyləgər və yırtıcıdır. Ərəblər bütün dünyanı öz mizraqlarına təslim

etmişlər. Sən özün onların dar ağacından qaçmışsan. Sən bilirsənmi ki, mənim taleyim bunların hərəkətindən asılıdır?

Elxan. Bilirəm.

Solmaz. Artıq get, düşün! Səni burada görməsinlər. Yoxsa hər ikimiz məhv olarıq. Ancaq unutma ki, mən ərlərdə qüvvət, qüdrət və cəsarəti sevirəm. Bir də bu sözlər ilə gözlərimə görünmə. Sən hamısını bilirsən, get! Məni bu çəkişmələrin içindən ala bilsən... kim bilir, bəlkə də, bəlkə də...

Elxan. Gedirəm, Solmaz! Ancaq unutma ki, nə olursa olsun, Elxan biləgənli bu məsum gözəlliyi unutmayacaqdır... Çıx yerin dibindən, Aqşın, çıx!..

Turğut. Dayan! Yazıq ki, heç bir yana gedə bilməyəcəksən. Üzərində dayandığın qara torpaqlar son yurdun, son məzarın ola-cıqdır.

Solmaz. Aman Allah, Turğut, əsirgə bizi, Altunbaya söyləmə...

Turğut. Artıq hamısını bilir. Dayan!

Bir neçə nəfər arxadan atılıb Elxanın qollarını sarıyırkən.

PƏRDƏ

ALTINCI GÖRÜŞ

Atəşgah. Sönməz və Oddamdı.

Sönməz. Ərəblər əvvəlləri heç olmazsa böyük mərkəzlərdəki ocaqlara, ibadət xanalara toxunmurdular. İndi artıq öz yerlərini bərkitmişlər. Xalqı zorla islamlığa çevirir, iman gətirməyənin dilini kəsirlər. Ona görədir ki, xalq qorxusundan atəşgaha gəlmir. Keçmişlərdə hər gün nə qədər qurbanlar olurdu. İndi isə...

Oddamdı. Dünən vur-tut səkkiz qotur cücə, iki də axsaq keçiyə gətirmişdilər. Bundan nə olacaq? Keçənlərdə kök toyuqlar, toğlular gəlirdi. Yeyib üçyaşar supa kimi ağnayırıdılar... Deyilmi, Sönməz?..

Sönməz. Burax, Oddamdı. Burada iş toyuq-cücə üzərində deyil, məsələ daha dərinidir.

Oddamdı. Dərinliyinə dərinidir, ancaq söz aramızda, sonu yenə toyuq-cücədir. Yoxsa mənə nə var ki, xalq ocağa gəlmir... İstəyir ölənə kimi öz evinə də getməsin.

S ö n m ə z. Təəccüblüdür ki, sən bütün ömründə ancaq qarnını doldurmuşsan, başına isə heç bir saman çöpü də salmamışsan. Odur ki, qarnın başından daha doludur.

O d d a m d ı. Axtarsan, hamısının qarnı başından bir az ağıllı çıxar. Ancaq sənin ki, heç kökündən başın yoxdur. Xalis içalatsan.

S ö n m ə z. Sən nə danışırısan, Oddamdı? Burada bütün bir xalqın müqəddəratı düşünülür. Xalq ərəb cəbrindən qurtarmaq üçün odlardan kömək istəyir. Bunlar düşünülməlidir. Yoxsa bir adam atəşgaha gəlməz...

O d d a m d ı. Ay Sönməz! Məsələləri dərinlərə çəkmə. Xalq özü ki, gizli də olsa, ocağa gəlir. Bir cücənin nə ağırlığı var. Deginən adamlar simicləşmiş, bitdi-getdi.

S ö n m ə z. Xalqın yoxudur. El talanmışdır. Bir yandan ərəblər soyur, bir yandan elbəyilər talayır. Sən nə deyirsən, xalq cana doymuşdur.

O d d a m d ı. Hələ dünən Yanardağ deyirdi ki, ölkəni sarmış fəlakətin səbəbi Əhrimənin xalqımıza çox darılmasıdır. Onu ovundurmaq üçün ölkənin ən gözəl bir qızı – o da Solmaz...

S ö n m ə z. Bəli, yazıq... Gözəl Solmaz...

O d d a m d ı. Bəli, Solmaz qurban verilməli və atəşgahda yandırılmalıdır.

S ö n m ə z. Bəli, Solmaz məhv ediləcəkdir. Ancaq sən bunun səbəbini bilmirsən, deyilmi?

O d d a m d ı. Canım, nə olur olsun. Qız qurbandan nə çıxacaq. Sizin başınızı şaxta vurmuşdur. İşi elə götürməlidir ki, içindən toyuq-cücə çıxsın. Çox adam Solmazın gözəlliyinə baxmaq üçün atəşgaha gəlir. Ondan sonra kim gələcəkdir.

S ö n m ə z. Lakin nə etmək, ərəblər, ərəblər... Solmaz atəşgahın süslü bir gəlinidir. O, ulu Hürmuzün gözəlliyini təmsil edir. Solmaz heç, yandırılır, ancaq ərəblər! Qara üzlü, iti dişli ərəblər!.. Onlar Solmazın yox olmasını tələb edirlər və bununla da bütün ölkənin ocağını söndürmək istəyirlər, anlayırsanmı?

O d d a m d ı. Kim? Mən? Məncə yankəkil bir toyuğun məsələsi hamısından mühümdür. Ay atam, qız qurbandan nə çıxacaq, toyuqdan danış, toyuqdan.

S ö n m ə z. Burada qurban yox, qılınc var, qılınc. Yanardağ onu qılınca təslim edir.

O d d a m d ı . Aman, Sönməz, sən məni yaman qorxuya saldın. Demək, bütün ocaqları dağdıb, indi bizim də ocağa əl atmışlar, eləmi?

S ö n m ə z . Onlar Solmazı alıb Bağdad xəlifəsinin hərəmxanasına göndərmək istəyirlər. El buna dözməyəcək. Qalxacaq. Ərəblər isə bütün xalqı qılıncdan keçirəcəklər. Yanardağ yalvarmış, biz özümüz onu qurban bəhanəsilə yox edərik, ayaqlarına düşmüşdür. İşin iç üzü belədir.

O d d a m d ı . Eyvah, məhv olduq...

S ö n m ə z . Yavaş! Bu nə gurultudur?

Xalq bir gurultu ilə içəri doluşur.

Q o r x m a z . Sanki qaldıq, bizdən nə olacaq, qapaz altında sürüklənən bir yığın səfilin yaşayışından nə çıxacaqdır?

X a l q . Biryolluq ölüm yaxşıdır. Yaşaya bilmirik, bizə bir kömək.

S ö n m ə z . Yavaş, bir-bir söyləyin. Nə olmuşdur?

Q o r x m a z . Artıq nə olacaqdır? Yaşaya bilmirik. Dünən bacımı sürüyüb aparırdılar...

S ö n m ə z . Kim?

H a m ı s ı . Ərəblər... Məhv oluruq. Bizə bir yol.

Q o r x m a z . Bizə sığınacaq bir ölüm, örtünəcək bir məzar göstərən tapılmayacaqdır?

X a l q . Soyulduq, talandıq. Bizə bir çarə...

S ö n m ə z . Qardaşlar, azacıq gözləyin, indicə Yanardağ gələr.

Q o r x m a z . İllər boyu gözlədik. Əzildik. Artıq dayana bilmirik. Bir tərəfdən ərəblər, bir tərəfdən də yolbasar elbəyilərimiz, altunbaylar bizim gönümüzü soyurlar.

D ö n m ə z (*pəltəkləyərek*). Mal bir yana, hələ siğə adı ilə bizim namusumuzu zorlayırlar...

İ l d ı r ı m . Ərəb əsgərlərinin qorxusundan qızlarımız, gəlinlərimiz nəfəs çəkə bilmirlər.

X a l q . Yaşamaq mümkün deyil. Dolana bilmirik, odlardan kömək istəyirik.

S ö n m ə z . Sus... Qardaşlar, ərəblərin adını çəkməyin.

Q o r x m a z . Nə vaxtadək susulacaqdır! Artıq susulacaq bir şey yox. Dayanılacaq bir şey qalmamışdır...

X a l q. Çarə göstərin! Qadınlarımızı aparırlar. Komalarımızı dağıdırlar...

O d d a m d i. Çığıрмаqdan bir şey çıxmaz. Yaxşısı budur siz nəzir gətirin. Toyuqdan, cücədən, qoyundan, keçidən, kim nə bacarırsa, nə qədər bacarırsa, nə qədər çox bacarırsa, müqəddəs odlara qurban gətirin.

Q o r x m a z. Artıq bıcaq sümüyə dayanmışdır. Biz bu ərəb yırtıcılarından, bu vəhşi elbəylərdən qurtulmalıyıq.

O d d a m d i. Əlbəttə, hər şey qurban verməklə, toyuq-cücə gətirməklə düzələr. Yoxsa...

S ö n m ə z. Sus, Yanardağ gəlir. Ancaq ərəblərin adını çəkməyin. (*Baxınaraq.*) Hər yerdə ərəb casusları vardır.

Yanardağ gəlir.

Q o r x m a z. Olsun. Biryolluq söyləyin. Ölməliyəxsə, ip tapaq. Vuruşmalıyıqsa, xəncər-bıcaq axtaraq. Qalmalıyıqsa, hərə bir yana qaçıb başını qurtarsın. Yoxsa bütün ölkə geniş və amansız bir həbs-xanaya çevrilmişdir. Bu zülm artıq dayanılacaq bir şey deyildir.

X a l q. Deyildir, deyildir!

Y a n a r d a ğ. Ey ulu Hürmüzün pak və təmiz övladları! Acıqlı Əhrimən elimizə çox acıqlanmış, nə qədər adi qurbanlar verilsə, ovunmur. Ona görə də atəşgah bu acıqlı ruhu ovundurmaq üçün ölkənin ən dəyərli bir cavahirini, dünya gözəli, odlar gəlini Solmazı qurban verməyi qərara almışdır.

D ö n m ə z. Kimi? Solmazı?

İ l d ı r ı m. Eyvah, odlar gəlini gözəl Solmazımı?

Y a n a r d a ğ. Özgə bir yol yoxdur. Bu gündən ulu Hürmüzün təlqinilə Solmazın bəkarəti ulu Hürmüzə tapşırılacaq. İbadətdən sonra yandırılacaqdır.

Rəbi ərəb əsgərlərilə gəlir.

R ə b i. Dayanın! Kimsə yerindən tərpənməsin!

X a l q (*qatışıq*). Eyvah, məhv olduq.

Çaxnaşma.

S ö n m ə z. Aman, ağam, dağıtmayın ibadət xanamızı.
R ə b i. Orasını sonda görürük. Yalnız doğrusunu deyəcəksiniz.
Bu adamların arasında Elxan biləgenli kimdir? O burada Babək ad ilə yaşayırmış.
Y a n a r d a ğ. O, burada yoxdur.
S ö n m ə z. Altunbayın küləsidir. Oradan soruşa bilərsiniz.
O d d a m d ı. Sən sus, canım, birdən tutdu ki, sən özünsən, ya tanıyırsan. Kim sübut edəcəkdir? (*Rəbiyə.*) Ağ a, o, dinsiz bir sərsəmdir. Buralara gəlməz.
R ə b i. Sus, cəhənnəm bəkçisi! Kimi harada tapmağı biz çox gözəl bilirik.
Q o r x m a z. Həm də o, sərsəm deyil, ən doğruçu bir adamdır. Kaş ki, bütün dinlilər onun kimi ola idilər.
R ə b i. Necə, doğrudur?! Siz hamınız doğrudunuz. Buraya toplaşmış islama və bir olan Allaha qarşı təbliğət aparırsınız. Kimdir ona doğruçu deyən? İrəli çıx! (*Qorxmaz çıxır.*) Sarıyın qollarını!
Y a n a r d a ğ. Ağam! İslama qarşı təbliğət... And olsun...
R ə b i. Burax, burax! And içirəm deyə, bütün cəhənnəmin odlarını buraya doldurma. Yaxşı, bu adamların içində bakılı Qorxmaz kimdir?
Q o r x m a z. Mənəm.
R ə b i. Çox gözəl, anlaşıldı. Sən Elxanı haradan tanıyırsan? (*Sükut.*) Sən dünən də bir islam mücahidini balta ilə vurdunmu?
Q o r x m a z. Onlar bu gün də qardaşımı boğazlamışlar, bacımı sürüyüb aparmışlar. Qəlbinizdə mərhəmət yoxmu?
R ə b i. Çox gözəl! Eldar oğlu İldırım kimdir?
İ l d ı r ı m. Mənəm.
R ə b i. İrəli gəl! Qartal oğlu Dönməz kimdir?
D ö n m ə z. Məm-mə mənəm.
R ə b i. İrəli gəl! Sarıyın!..
D ö n m ə z. Mənim a-anamı za-za-zad-kəkə-kək... qu-qu-qu...
R ə b i. Bəsdir, quqquldama. Bu adamların içində Qaçmaz oğlu Toğrul kimdir?
İ l d ı r ı m. O xristiandır, buraya gəlməz.
S ö n m ə z. Xristianlar buraya gəlməzlər.
O d d a m d ı. Sən sus, canım! Tutdu ki, sən özünsən, nə deyəcəksən?
R ə b i. O, dünən burada deyildimi?
İ l d ı r ı m. Arabir ibadət vaxtı gəlir.

Rəbi. İbadət vaxtı! Siz buraya ibadət üçün deyil, fahişələrin gözəlliyini seyr etmək üçün gəlirsiniz.

Qorxmaz. Bu təhqir bitməyəcəkmi?

Rəbi. Səsinə kəs! (*Qırmancı onun başından vurur.*) Tələsmə. Biz bu gün hesablaşırıq. Doğrusunu deyin, Toğrul kimdir?

Yanardağ. Ağam, and olsun...

Rəbi. Bəsdir, götürün hamısını, yerində ayırd edərik. (*Gedirlər.*)

Gülgün son dərəcə həyəcanlı bir halda ağlayaraq gəlir.

Gülgün. Eyvah! Öldürdülər, doğradılar, mənə bir kömək!

Qatışıq səslər. Kim? Nə?

Gülgün (*Yanardağın ayaqlarına qapanaraq*). Elbəyimiz bacımı borc yerinə almışdı. Bacım da dayanmamış, qaçmış, o da öz adamları ilə gəldi. Atamı yaraladılar, bacımı da öldürdülər, gözümün qabağında doğradılar. Aman, mənə bir kömək, siz, ey islamlar, atəşpə-rəstlər, xristianlar, dinlilər, dinsizlər, mənə bir kömək, öldürdülər, doğradılar...

PƏRDƏ

YEDDİNCİ GÖRÜŞ

Altunbayın odası. Altunbay, Solmaz və Elxan.

Altunbay (*sinirli gedişlər ilə*). Maraqlıdır, zavallı, miskin bir qulda bu qədər cəsarət, çox maraqlıdır! Sən söylə, barmağında atəşgahın müqəddəs üzüyünü gəzdirən, gözlərində Hürmüzün məsum gözəlliyini təmsil edən odlar gəlini, səndəmi onu sevirsen?

Solmaz. Mən heç bir şey bilmirəm.

Altunbay. And içirəm günəşin işıqlı tellərinə, dediyinizdə bir kəlmə yalan olsa, hər ikiniz məhv olacaqsınız. O da, sən də!

Solmaz. Mən heç bir şey bilmirəm, məni yalnız onun sözləri maraqlandırır.

Altunbay. Bəli, onun sözləri çox maraqlıdır. Mən də səni daha artıq xoşlandırmaq üçün onun füsunkar dilini dibindən kəsdirib atdıraçağam. Yox, yox, hər ikiniz məhv olacaqsınız, mənim verəcəyim cəza çox ağır olacaqdır.

Solmaz. Mən ona qarşı heç bir şey düşünmürəm.

Altunbay. Solmaz, Solmaz! Mənim bu adımı, bu qüvvət və iqtidarımı belə miskin bir köləyə dəyişməyin nə qədər acıdır!

Solmaz. Altunbay, ağamız...

Altunbay. Solmaz, zavallı, sən məhv olacaqsan. (*Elxana.*) Yaxşı, sən söylə, əziz filosof, sözlərin yarımçıq qaldı.

Elxan. Mənim sənə deyəcək bir sözüm qalmadı.

Altunbay. Yalnız orasını mənə anlat ki, sən kimsən?

Elxan. Mən... Mən dünyada səadət yarada biləcək ulu bir qüvvət...

Altunbay. Ha-ha-ha! (*Çağırır.*) Turğut! (*Turğut girir.*) Turğut! Sən söylə, bu zavallı kimdir?

Turğut. O sizin kölənidir, ağamız.

Altunbay. Haradan və necə alındı?

Turğut. Hərrac bazarından, əlli dirhəm.

Altunbay. Eşidirsənmi? Mən ona nə edə bilərəm?

Turğut. Hər bir şey, ağam, bağışlaya bilərsiniz...

Altunbay. Neçin oradan başlayırsan, alçaq, yaramaz! (*Hiddətlə köksündən vurur, Turğut yıxılır.*) Köksündə kölə qəlbi döyünür.

Turğut. Ağa, öldürə bilərsiniz, boğdura bilərsiniz, quyuya atdıra bilərsiniz, diri-diri yerə basdıra bilərsiniz.

Altunbay. Eşidirsənmi?

Elxan. Qoy bunların hamısına həyat və mühit utansın.

Altunbay. Sən anla ki, sənin bütün varlığın məndən asılıdır. İstədiyim qırpımda qara torpaqlara dönəcəksən.

Elxan. Bilirəm. Ancaq məndən nə istəyirsən?

Altunbay. Hələ dur. Səndə doğrudan da bir ər ürəyi varsa, açıq söylə: Solmazı çoxmu sevirsən?

Elxan. Bəli, çox! Onsuz mənim üçün varlıq bir heç, yaşayış mənasızdır. Hər baxışında yeni bir dünya gülümsəyən bu baygın füsunkar gözləri, hər gülüşündə bir həyat çırpıman bu incə titrək dodaqları, hər görünüşündə yeni bir əməl, yeni bir dilək parlayan bu ilahi heyəti sevməmək mümkünmü? Daha nə soruşacaqsan?

Altunbay. Uf, dəhşət! Nankor, qaraüzlü nankor... Eviyə yaşadığım, çörəyini yediyin bir adama...

Elxan. Yediyim bu çörəyi mən becərmişəm. Oturduğum bu geniş sarayın daşları əllərimin qabarlarından yapılmış, torpağı alın tərimlə, göz yaşlarımla yoğrulmuşdur.

Altunbay. Demək, mənim heç bir şeyim yoxmuş!

Elxan. Yox.

Altunbay. Yoxsa özgənin nişanlığına vurulduğun da...

Elxan. Sənin nişanlığın yoxdur. Barmağında üzük gəzdirən bir qız, qabırğasında damğa gəzdirən bir öküz, mənəcə, birdir.

Altunbay. Səncə Solmaz kimindir?

Elxan. Hər halda sənin deyil və olmamalıdır.

Altunbay. Mənim deyilsə, səninmi olmalıdır?

Elxan. Yox. Mənim də olmamalıdır.

Altunbay. O zaman kimin olmalıdır?

Elxan. Kimsənin. O hamının, hamı da onun olmalıdır. O öz istəklərinin, öz diləklərinin olmalıdır.

Altunbay. Öz istəklərinin, çox gözəl. Sən bu qanunu haradan düzəltdin?

Elxan. Bütün qanunların heçliyindən!.. Mənim üçün dünyada qanun adlı bir şey yoxdur. Ən böyük qanun – şəxsin azad diləkləridir. Altunlarımızı saxlamaq, haqsızlığımızı doğrultmaq, ağıllığımızı bərkitmək üçün uydurduğunuz yapma qanunları, yalan dinləri mən tanımıram. Mənim tanrım – başqalarına zərər verməz azad diləklərimdir.

Altunbay. Gözəl dindir! Mənim arvadım mənim olmaya da bilərmiş.

Elxan. Sənin daimi bir arvadın ola bilməz. Mən quru daşlara, cansız şeylərə, dilsiz heyvanlara belə fərdlərin yiyəlik haqqını qəbul etməzəkən, insan üzərinə insan yiyəliyini sormağın gələndür. Bir qırpım belə durarsa, həyat ola bilməz. Həyatın mütəmadi yürüşlərində hər hərəkət bir təkamül, hər dəyişiklik bir duyğu və hər duyğu bir dilək doğururkən, daimi nikahlardan danışmaq – həyatın axınına saxlamaq deməkdir. Bu gün səninlə olacaq qadın, yarın istərsə başqası ilə ola bilər.

Altunbay. Bəli. Sənin dinin çox maraqlıdır. Solmazı maraqlandıran da burası olmalıdır. O, Bağdad xəlifəsinin hərəmxanasında da bu sözləri sayıqlayacaqdır.

Solmaz. Aman Allah! Bu ad bir iyne kimi mənim ürəyimə sancılır. Yox, Altunbay, mən yabançı ellərə əsir getməkdənsə, öz doğma oğdularımın qoynunda ölmək istəyirəm.

Altunbay. Bəli, Solmaz, ancaq bu yeni peyğəmbər səni müdafiə edəcəkdir.

Elxan. Sən edəcəksənmi?

Altunbəy. Mən, bütün dünyaya meydan oxuyan bir qüvvətə qarşı dura bilmərəm. Onu müdafiə edə bilmərəm.

Elxan. Mən isə edərdim.

Altunbəy. Axı sən anla ki, bu çarpışan qüvvətlərə qarşı sən bir heçsən.

Elxan. Lakin mən bu heçliklə də bir həqiqətəm.

Altunbəy. Eləmi? Mənə bax. Sənin sözlərin çox maraqlıdır. Sən heç də ağilsız deyilsən. Həyatda hər kəs aldana bilər. Sən isə yalvarıb...

Elxan. Aldandığım yox. Dediym düşündüklərimdir. Yalvarışı isə məndə görə bilməyəcəksiniz.

Altunbəy. Eləmi? Çox gözəl! Solmaz, bizi tək burax. (*Turğuta.*) Sən də get, çağıraram. (*Solmaz və Turğut gedirlər.*) Artıq yetər. Mən fikrimi dəyişdim. İndi, yeni peyğəmbər, yaxın gəl, dinlə. Sən çox mahir bir nişançısan. Sevdinin qız bütün ölkənin ən gözəl qızı – odlar gəlinidir. Biz gələcəkdə çarpışarıq. O, üstün çıxanın olacaqdır. İndi isə bir tərəfdən ərəblər onu alıb Bağdad xəlifəsi Məmunə hədiyyə göndərmək istəyirlər. Bu olmazsa, atəşgah onu qurban adilə yandıracaqdır. Birincilər süngüyə, ikincilər isə xalqın kobud başsızlığına dayanırlar. Hədəf bir, nəticə də bir və heçdir.

Elxan. Sən qızıllarının dağılacağından qorxub qımıldanmırsan.

Altunbəy. Mənə bax. Sən çox gözəl bir natiqsən. Yurdumuzda çarpışan qüvvələrə qarşı sənin fəlsəfən ən kəskin bir qılıncdır. Elxan biləgənli, sən Solmazı sevirsən, özündə onu qoruyacaq bir cəsəret duyur isən, and iç, əlbir çalışsaq... Neçin susursan? Sözlərin doğrudursa, ölümdən qorxmursansa, and iç.

Elxan. And içirəm ki, mən son günümədək onu bütün varlığımla bütün dünyaya qarşı qoruyacağam. Ancaq sənsiz!

Altunbəy. Neçin?

Elxan. Çünki bizim gedəcəyimiz yollar başqa-başqadır.

Altunbəy. Halbuki mən sənin mənəvi qüvvət və cəsəretini maddi köməyimlə gücləndirə bilərdim. Sən doğruçu bir peyğəmbər də olsan, altunsuz bir iş görə bilməzsən.

Səhnə ardından bir inilti qopur və getdikcə acı bir fəryad şəklini alır.

Elxan. Mən bütün həyat fəlsəfəsini gücsüzlərin, yoxsulların yalvarışı, güclülərin, varlıların mərhəmət və səxavəti üzərində quran

sayğısız peyğəmbərlərin məntiqsizliyini təkrar etmək istəmirəm. Mən gücsülərin, yoxsulların taleyini güclülərin, varlıların mərhəmət və səxavətinə deyil, onların öz əllərinə tapşırıram. Dünyada əbədi səadəti, azadlığı, sevgiləri, birlik və qardaşlığı tərəhhümlər, sədəqələr düzəltməyəcəkdir. İzlədiyim sevgi, birlik və qardaşlıq dünyası qurulmadıqca, mən ac oğruluqları, yolbasarlıqları doğrudur, bütün həyata başsızlıq bildirişi verir, bütün əski dünyaya qarşı hər bə acıram. Budur mənim gedəcəyim yol, istəsən, mənimlə gedə bilərsən.

Altunbay. Elxan biləgənli, çocuq olma. Altunsuz dünya keçinməz. Çiyin-çiyinə gedə biləcəyimiz yolu ayırma. Mən altunlarımla sənə gizli kömək edə bilərəm.

Elxan. Mənimlə gedəcək olsan, səni xalqdan ayıran bu altunlardan, bu sansız sərvətdən bir qırpımda vaz keçib, yola çıxmalısən.

Altunbay. Elxan, bir də unutma ki, sən ərəblərin dar ağacından qaçmış bir adamsən, sənə Elxan olduğunu ancaq mən bilirəm. İndi də gəl (*onun əlindən dartıb pəncərəyə doğru sürüyür*) bax! Nə görürsən?

Elxan. Hər gün gördüyüm qanlı dəhşətlərdən biri, hər gün mənimlə çiyin-çiyinə Solmazın taxtını gəzdirən yazıq Daşdəmiri uzatmışlar, yaş çubuqlarla yalın kürəklərinə döyürlər. Qanı göylərə sıçrayır...

Altunbay. O sənə Solmaza qarşı eşqini bilir və gizlədirmiş.

Elxan. Yalan! O heç bir şey bilmir. O günahsızdır. Mənəm müqəssir, mən.

Altunbay. Turğut! (*Çağırır, sonra Elxana.*) Unutma ki, bir dəqiqədə məhv ola bilərsən.

Turğut gəlir.

Elxan. O yazıqda heç bir günah yoxdur.

Altunbay. Əllərindəki qan nədir?

Turğut. Köləniyə yüz çubuq vurulmasını buyurmuşdunuz.

Altunbay. Vuruldumu?

Turğut. Səksənincidə öldü.

Elxan. Dəhşət! Yerlər qan, göylər qan!

Altunbay. Son sözümdür, çocuq olma, düşün, yollarımızı ayırma.

Elxan. Mümkün deyil, anlayırsanmı, mümkün deyil. Bu köləlik dünyası, bu altun hökmranlığı, bu qılinc hakimiyyəti sürdükcə, bu qanlı əllər yuyulmayacaqdır. İndicə günahsız bir insan ürəyi susduruldu. Halbuki mən onu altunlara, dinlərə, köləliyə qarşı mübarizəyə çağırarkən açıqlanıb atdığı baltanın yeri budur, köksümdür. Qanı hələ də dayanmamışdır. Mümkün deyil, mən bu qanlı altun və qılinc hökmranlığına düşmənəm. Mənim vuruş yollarım bu qanlı sarayların xarabalıqları üzərindən keçir, anlayırsanmı! Mən insanlığın ümumi və əbədi səadətini bu şəxsiyyət istibdadinin məzarları üzərində tikmək istəyirəm, anlayırsanmı! Düşündüyüm vuruşda ilk düşmənim ərəb basqınçıları, ikinci düşmənim bəşəriyyəti saldıran və gücsüzləri əzdirən dinlər, üçüncü düşmənim isə köləlik törədən bütün indiki ictimai mühit və yaşayış quruluşudur ki, onun da başında sən və sənə kimi insan qəssabları dururlar. Başqa yol yoxdur. Mənim yolum sənə qarşıdır.

Altunbay. Mən də sənə qarşıyam. (*Üzünə bir şillə çırpır və eyni zamanda.*) Turğut! (*Deyə işarə edir, üç-dörd nəfər içəri girir.*) Bəyənirsənmi?

Elxan. Bəli, o elə də olmalıdır. Zətən hər bir düha mühitin sapqınlığından, hər bir dahi mühitin yumruqları, təpikləri altından doğur.

Altunbay. Eləmi?.. Turğut!.. (*Elxanı döyə-döyə çıxarırlar.*) Ölüncəyədək. Elə, elə! Yalvaracaqsan. Elə, bərkdən!

Elxan. Mən dilimi gəmirəcək, düşməne qarşı inləməyəcəyəm. Yalnız bir ricam var, qardaşım Aqşın sağ isə, məni arayacaq. Ona məndən son vida.

Altunbay. Turğut! (*Döyməkdə davam edirlər.*) Bərkdən, elə, elə!

Turğut. Ağam, qan yerə axacaq.

Altunbay. Olsun, bərkdən, elə!

Solmaz (*bir həyəcanla içəri atılaraq*). Altunbay, aman, bağışla, mən kimsəni sevmirəm. Öldürmə, bağışla!

Altunbay. Hm! Dayana bilmədin! Bərkdən, elə, elə!

Solmaz (*bir iztirabla Altunbayın ayaqlarına qapanaraq*). Aman, əfv et, yazıqdır, öldürmə!

Altunbay. Sapqın qadın, sən susmayacaqsan?

Boğazından yapışb boğmaq istərkən Rəbi öz dəstəsilə girir.

Rəbi. Dayanın, bu nədir? (*Hamısı dayanır.*) Onların təqsiri nədir?

Altunbay (*yaltaqlanaraq*). Ziyankardır, ağam!

Rəbi. Omu? Yaxşı. (*Əsgərlərə.*) Onu saxlayın. Onun üçün bizim xüsusi qanunumuz vardır. Daşqalaq edilməlidir. Sonra, söyləyin, burada biləgənli Elxan kimdir? O burada Babək adı ilə yaşayırmış.

Sükut.

Solmaz (*yavaşdan Altunbaya*). Sən göstərməyəcəksən, deyilmi?

Rəbi. Bu nə sükutdur? Sizdən soruşuram Elxan kimdir?

Elxan. Mənəm, mən...

Rəbi. Çox gözəl! Bəlli oldu. İslam dininə, bir olan Allaha qarşı üsyan qaldıran, xalq içində təbliğat aparıb, eli dinsizliyə, zinaya, yol-basarlığa, üsyana çağıran sənsənmi?

Elxan. Bəli, mənəm.

Rəbi. Sən hələ bir yol həbsdə olmuşsanmı?

Elxan. İki yol. Sonuncuda dar ağacından qaçdım.

Rəbi. Çox gözəl, bu dəfə artıq ölümdən qaça bilməzsən. Dar ağacı hazır, budur, fitva əlimdədir. Altunbay, sən belə yaramazları gizlədirmişsən?!

Altunbay. Mən bilməmişəm, ağa. Mən onu hərrac bazarından almışam.

Rəbi. Yaxşı, sən də bizimlə gedəcəksən. O qız nə deyir?

Altunbay. Heç, ağam, bağışlanmasını diləyirdi. Mən özüm Əbu Übeydə ərz edərəm. Bəlkə nahar edər, sonra gedərsiniz?!

Rəbi. Burax bu dilləri, haydı!

Altunbay (*Elxanın yanından keçərkən yavaşıca*). Sərsəm hərif, məhv olduq.

Elxan (*Solmaza doğru sürəkli vida baxışları ilə*). Olsun, yalnız ona toxunulmasın. (*Gedirlər. Solmaz bir təhəssürlə ardlarınca baxıb qalır.*)

Solmaz. Ox, küskün tale, küskün tale! (*Ağlayaraq dizi üstə düşür.*)

PƏRDƏ

SƏKKİZİNCİ GÖRÜŞ

Xilafət valiliyi. Əbu Übeyd, Zübeyr.

Əbu Übeyd. Yaz ki, atəşpərəstlərcə yaxşılıq tanrısı Hürmüz həmişə işıqlarda, paklıq və gözəlliklərdə təcəssüm edir. Ona görə də bu qız hər gün ibadət vaxtı öz nişanlığının evindən atəşgaha gəlib, öz füsunkar gözəlliyilə xalqa qarşı durmalıdır. Atəşgah mübidləri buna dini bir rəng verirlərsə də, hər şeydən əvvəl, bu, xalqın bədii duyğularını oxşamaq və xalqı atəşgaha sürükləmək üçündür. Odlar gəlininin gözəlliyini görmək üçün ölkənin hər tərəfindən gəncələr, dəliqanlılar, hətta qocalar, qadınlar belə axışib gəlirlər. Baş ocağın təməlini sarsıtmaq üçün bu qız mütləq atəşgahdan çıxarılıb tələf edilməlidir. Ancaq gözlədiyimiz qüvvə gəlib yetişmədiyindən, böyük üsyanlara yol verməmək üçün, tədrici tədbirlər görülür. Yaz. Təzyiq davam edir. Kiçik ocaqlar tədriclə dağıdılır. Söz və işlə islamın nəşrinə, xalqın ruhən ərəbləşməsinə çalışılır. Azadlıq üçün mübarizə təşəbbüsləri amansızcasına boğulur. Üsyançılar, xüsusilə başçıları təqib və dərhal edam edilirlər. Vergilər toplanır. Azərbaycanın xristian və atəşpərəstlərini üsyana təhrik üçün Bizans imperatorluğu tərəfindən göndərilmiş məktubu, toplanmış vergiləri, dövələr ilə neft göndəririk. Baqi salam. Əmirəlmöminin xəlifənin əllərin öpürük.

Aqşin (*girərək*). Salaməleyküm!

Əbu Übeyd. Və əleyküm, buyurun, Aqşin! (*Zübeyrə.*) Yaxşı, gerisini özün yaz bitir. (*Aqşinə.*) Səfəriniz çox uzun sürdü. Barı qardaşınızdan bir xəbər bildinizmi?

Aqşin. Yox, üç gündür at belində dağları, daşları gəzirəm. Çocuq ikən yaşadığımız oba dağılmışdır. Qardaşımdan isə soraq bilən yoxdur.

Əbu Übeyd. Türküstanə nə vaxt gedirsiniz?

Aqşin. Məktub göndərdim. Bu axşam da özüm yola düşürəm. Ancaq yenə qardaşımdan nigaran və gözü yaşlı gedirəm.

Əbu Übeyd. Adını söylərsiniz, biz də soraq edərək. Tapılırsa, məktubla bildirə bilərik.

Aqşin. O çox gözəl olar. Təkcə qoca dayımı tapa bildim. O da mənimlə danışmaq istəmədi.

Əbu Übeyd. Nə üçün?

A q ş i n. Mənim müsəlman olduğumu bilincə: “Sən bizim yur-dumuzu tar-mar edən, atəşgahlarımızı xaraba, xalqımızı əsir edən ərəblərin dininə iman gətirmişsən. Get, ulu Hürmüzün və yazıq xal-qımızın düşməni, mən xain ilə danışmaram”, – deyə ağladı. Qardaşımı soruşdum, nə qədər yalvardım, göstərmədi. Acıqlandım. Həlak edəcəkdim, yalnız qocalığına bağışladım.

R ə b i (*girərək*). Nəhayət, Elxanı tapdım. Düşmən ünsürlərdən də bir çoxunu yaxaladım. Dustaqdadırlar. Altunbay da əmrə müntəzirdir.

A q ş i n (*bir maraqla*). Rəbi, kimi dedin, Elxan kimdir?

R ə b i. Biləgənli bir qul, dinsiz bir hərif.

A q ş i n. Biləgənli Elxanmı?

Ə b u Ü b e y d. Amma Aqşın, o bir bəla, bir cəhənnəmdir.

A q ş i n. Aman, nə deyirsiniz? Biləgənli Elxan, o mənim qardaşım olacaqdır. Mənim ürəyim döyünür. Gəncdirmi?

R ə b i. İyirmi-iyirmi bir yaşlarında.

A q ş i n. Aman, o özüdür! O mənim qardaşımın yadigarıdır.

Ə b u Ü b e y d. Elə isə, çox təəssüf! Bu adam islamın, daha doğrusu, bütün dinlərin amansız bir düşmənidir. Atəşpərəst belə deyil. Qəti bir dinsiz və əxlaqsızdır.

A q ş i n. Aman, nə deyirsiniz?

Ə b u Ü b e y d. Hökumət, din və şəriətləri qırğın törədən bir amil görür. Bunlara lüzum görməz. Fərdlərin xüsusi mallarına, hətta ərəblərin arvadlarına belə yiyəlik haqqını tanımayan, izdivacı haqsızlıq görən bir dinmi və ya təriqətni söyləyək, çıxarmışdır. Bunlar heç, hələ siyasətə dayanılmaz bir adam! Xalqı bizə qarşı qiyam etdirmək üçün dəstələr hazırlayır.

A q ş i n. Aman, nə deyirsiniz?

Ə b u Ü b e y d. Edamına qərar verilmişdir.

A q ş i n. Edammı? O mənim qardaşımın bircə yadigarıdır. Mən onu tutduğu yoldan qaytararam.

Ə b u Ü b e y d. Düşüncəli bir adamdır. İslamı qəbul edərsə, bir ordu qədər əhəmiyyəti vardır. Böyük bir mövqe tuta bilər. Lakin o dönməyəcək. Mən onu görmüşəm. Qəti və sarsılmaz bir adamdır.

A q ş i n. Yox, yox, o məni çox sevir. Biz bir-birimizi qardaş deyə çağırırıq və eləcə də sevirik. Mən onu doğru yola qaytararam.

Ə b u Ü b e y d. Altunbay gəlsin. (*Rəbi onu gətirirəkən.*) O bu adamın qulu imiş. (*Altunbaya.*) Altunbay, başqa ad ilə gəzdirdiyin adamın xalqı ərəblərə qarşı üsyana çağırıb dəstələr düzəltdiyini bilirsinizmi?

Altunbay. Mən bilməmişəm, ağam! Mən özüm də onu öldürmək istəyirdim. O, dinsiz və əxlaqsız bir səfildir. Ağ təsdiq edə bilər.

Rəbi. İçəri girərkən qolu bağlı, uzadılıb döyüldüyünü gördüm.

Aqşın. Aman, zavallı qardaşım! Rəbi, dayana bilmirəm. Tez məni onun yanına aparın. Mən onu qaytararam.

Əbu Übeyd. Gedin, ancaq unutmayın ki, əgər dönməzsə, biz onu sağ buraxmayacağıq.

Aqşın. Yox, yox, mən onu doğru yola gətirərəm.

Gedirlər.

Əbu Übeyd. Altunbay, artıq sizin qulunuz asılacaq. Siz özünüz də...

Altunbay. Mən, ağa, islamı qəbul etmək qərarına gəldim.

Əbu Übeyd. Nə vaxt? Dar ağacından asıldıqdan sonramı?

Altunbay. Xeyr, ağa! Dünəndən, sabahdan.

Əbu Übeyd. Sizi təbrik edirəm. Lakin siz bu gün səhər vergiləri gətirməliydiniz.

Altunbay. Ağa, kəndlərə tövcü qoymuşam. Taxılı yığıb bitirməmişlər. Mənim öz bəhrələrim də qalmışdır.

Əbu Übeyd. Artıq söz bilmirəm. Sabah axşam bütün vergilər burada olmalıdır. Ondan başqa, Bağdaddan aldığım ömrə görə bir aya kimi iki min əsgər üçün səfər və müharibə ləvazimatı düzəltməli, bir də Bağdada neft göndərmək üçün əlli dəvə verməlisiniz.

Altunbay. Ağa, kəndlilər vermir, üsyan qaldırırlar.

Əbu Übeyd. Hamısını qılıncdan keçirtdirərəm. Sən özün də asılırsan.

Altunbay. Mən müsəlman olacağam.

Əbu Übeyd. Mənə fərqi yoxdur, söylədiyim şeylər vaxtında verilməlidir.

Altunbay. Bir də, ağa, məndə sizin üçün çox gözəl və dəyərli yaqut vardır. Müsəidənizlə...

Əbu Übeyd. Yaxşı. Solmaz nə oldu? Artıq müsəlman olduqdan sonra da onu əmirəlmöminin xəlifədən qaçıracaqsınızmı? Gedin. Nə az, nə çox, üç gün sizə vaxt.

Altunbay. Ağa, artıq Solmaz atəşgaha köçürülür və bu günlərdə yandırılacaqdır.

Əbu Übeyd. Eləmi? Yaxşı, gedin. Sizi çağırtdıraram. (*Rəbi gəlir.*) Dediklərimin hamısı olmalıdır.

Altunbay. Gözlerim üstə. (*Gedir.*)

Əbu Übeyd. Rəbi, Solmaz bu gün atəşgaha köçürüləcəkmış.

Rəbi. Xəbər alınmışdır, ağa.

Əbu Übeyd. Neçin mənə bildirilməmiş? O qız bir qırpım belə göz altından qaçırılmamalıdır. O tələf olmalıdır. Tez, mümkün qədər tez... O cəhənnəm bəkçisini içəri buraxdır. (*Əlindəki kağıza baxır, sonra içəri girib qapıda dayanmış Oddamdıya.*) Sən nə istəyirsən?

Oddamdı. Ağa, sizin əsgərlərdən biri zəhmət çəkib mənim qızımı zad eləmişdir. Eh... böyük iltifat və təntənə ilə saçlarından sürüyüb aparmışdır. Çocuqcuğaz on-on dörd yaşındadır. Hələ evin qarşısında toyuq-cücəyə baxırmış...

Əbu Übeyd. Cəhənnəmin kor bəkçisi, belə xırda işlər üçün şikayətə yer tapmadınmı? Rəbi! (*Hiddətlə ona baxır.*)

Rəbi. Ağa, mühüm bir işi olduğunu söylədi.

Oddamdı. Ağa, xırdacalar qulaq vermirlər. Getdim, döyüb qabırğalarını yumşaltdılar. Qızıcığaz balaca uşaqdır.

Əbu Übeyd. On yaşında qıza balaca deyilməz.

Rəbi. Bir də, ağa, əsgərlərə siğə haqqı verilmişdir. Həm də bunlar münkir olduqları üçün qazının fitvasilə...

Əbu Übeyd. Şəriətə hər şeyləri halaldır. Apar, yanıma gəlmək üçün yalan dediyinə görə, bu cəhənnəm bəkçisinə əlli taziyanə vurdurub, altı ay həbs etdir.

Oddamdı. Aman, ağa, bağışlayın. İstəyirsiniz toyuq-cücələri də aparsınlar.

Əbu Übeyd. Get, get.

Oddamdı. Aman, ağa! (*Ayaqlarına qapanır.*) Altı-yeddi də kök qoyun var. Məni əsirgəyin. Qocayam, uşaqlarım var.

Əbu Übeyd. Get, get, aparın bunu.

Rəbi. Get dedilər, get. (*Boynundan çölə itələyərək.*) Bunu saxlayın.

Əbu Übeyd. Rəbi, Aqşın getdimi?

Rəbi. Quş kimi həbsxanaya uçdu. Aman, qardaşını nə qədər də sevirmiş!

Əbu Übeyd (*yavaşca*). Rəbi, mən bilirəm o hərif öz fikrindən dönməyəcəkdir. Fikrində də tək deyildir. (*Kağıza baxaraq.*) Qorxmaz, Toğrul, Dönməz, İldırım və başqaları asılacaq. Elxanın isə, səssiz başı kəsiləcəkdir. Sonradan qaçmış deyiləcəkdir. Aqşın elə bilməlidir. Anladınmı? Həm də bu gecə. Get, Solmazı da unutma.

Rəbi. Baş üstə, ağa.
Oddamdı (*qapıdan soxularaq*). Ağa, üç-dörd də damazlıq keçi vardır.
Əbu Ybeyd. Cəhənnəm ol, cəhənnəm zəbanəsi! (*Qapıya doğru atılır.*)

PƏRDƏ

DOQQUZUNCU GÖRÜŞ

Həbsxana. Dustaqlar bir iniltilə yerə sərilməşlər.

Qorxmaz. Lakin səndə tuhaf bir səbr varmış. Bir gün böyük bir izdihamin səni söylərək, lənətlər sovruraraq, səni daşladığını gördüm. Ertəsi gün isə aldığı son bir parça çörəyi özün yeməyib, dünən sənə daş atan qocaya verdin. Mən sənin ürəyinə heyrət edirəm.

Dönməz (*pəltəkləyərək*). Xalq öz faydasını bilmirsə, sənə nə var. Bədənin xəlbirə dönmüşdür.

Elxan. Xalqın gözləri qapalıdır. O öz dostunu çox vaxt tanımır. Mən ondan təşəkkür gözləmədim. Ona görə də atdığı daşlara da darılmırdım. Köksümdə açılmış hər bir daş yarası mənim üçün zəfər çiçəyi qədər sevimlidir. Ox, əgər xalq məni anlamış olsaydı... Mənim səmimi, qorxmaz, fədakar bir köməyim olsaydı... Ox, Aqşin, Aqşin! Gözlədim, gəlmədi, axtardım, tapılmadı.

İldırım. Artıq hər şey bitdi. Sabah biz daha günəşin oynaq işıqlarını görməyəcəyik. Yazın ilıq nəfəsini duymayacağıq. Lakin ölüm-dən bu gecənin intizarı daha dəhşətlidir.

Elxan. Ölüm məni qorxutmur. Fəqət mənim əməllərim boran keçirmiş çiçəklər kimi açmadan solacaq.

Aqşin (*səsi gəlir*). Bu zavallılar quyunun dibinəmi salınmışlar?

Elxan. Dayan, bu nə səsdir? Aman, bu səs mənə nə qədər tanış gəlir!

Aqşin. Işıq ver, göz gözü görmür.

Elxan. Aqşin? Fəqət mümkünmü? Heyhat, bu səs bir xatirat mizrabı kimi qəlbimin bütün tellərini inlətdi. Donuq könlümü sanki isitdi. Çocuqkən hər ikimiz atamın dizləri üzərində oturub nağıllarını dinlədik. Ox, çocuqluq. O indi mənim dustaqda olduğumu bilərsə... Fəqət heyhat, o getdi. Gözlədim, gəlmədi, axtardım, tapılmadı. Ana Türküstan onu uddu. Kim bilir, bəlkə də öldü.

A q ş i n (*sürətlə açılan qapıdan bir həyəcanla*). Elxan, Elxan, haradasan?

E l x a n. Aqşin! Mümkündürmü?

A q ş i n. Elxan, Elxan, qalx göyərçinim! Sənsənmi, üzünü göstər!

E l x a n. Kimsən, Aqşinsənmi?

A q ş i n. Sənsən? Elxan, Elxan, mənəm! (*Bir həyəcanla onu qucaqlayır.*) Nəhayət, səni tapdım.

E l x a n. Aqşin, Aqşin, sənsən, sən. Mən sənin ürəyinin döyüntüsünü duyuram. Aqşin! (*Çocuq kimi ona sarılaşaraq.*) Şükür ki, ölmədən səni görə bildim... Bu uzun illəri sən harada idin?

A q ş i n. Mən, mən o zamandan bütün dünyanı, Misiri, Şamı, Əndəlisi, hər yeri gəzmişəm. Daima səni axtarmışam, Elxan!

E l x a n. Mən də axtarırdım, Aqşin! Hər gün, hər yerdə... Fəqət tale bizi bu qaranlıq dustaqda görüşdü. Sənədəmi həbs etdilər?

A q ş i n. Yox, Elxan, yox!.. Mən səni qurtarmağa gəlmişəm. Zavallı, səndə can qalmamış, quru sümüksən. Titrəyirsən. Otur, qardaşım. Mən üç gündür ki, at belində səni axtarıram. Obamız dağılmış. Anlat, nə oldu bizim evimiz? Mənim qardaşım, sənin atan?

E l x a n. Öldürdülər. Qonşu elbəyi basqın etdi. Obamızı dağıtdılar. Atamı öldürdülər. Məni əsir tutub satdılar.

A q ş i n. Sən o vaxtdan qulsanmı?

E l x a n. Ox Aqşin, heç soruşma, macərə çoxdur. O gündən mən hərrac malı kimi əldən-ələ satılırdım. Ox, səndən sonra mən nələr çəkdim, nələr. Bir neçə yol qaçdım. Tapdılar, döydülər, yenə satdılar. Dar ağacına sürüklədilər. Qaçdım. Ox, səndən ayrılana sürünmədiyim bir yer, çəkmədiyim bir əzab qalmadı.

A q ş i n. Bu qan nədir? Yaralısanmı, köksün sarıqlıdır! (*Bir iztirabla bədənini yoxlayaraq.*) Yazıq, sənin bədəninə sarınmamış yer yoxdur.

E l x a n. Soruşma, Aqşin. Bu yazıq, gözü qapalı xalq, özü öz səadətini tanrısı olduğuna inanmır. Bu uzun illərdə səni axtarmadığım yer, soruşmadığım adam qalmadı. İndi yenidən özümü çocuq kimi hiss edirəm. Əllərin nə qədər doğma, isti və güclüdür! Mən səni beləcə güclü təsəvvür edirdim. Yadımdamı, çocuqkən hərəməz atamın bir dizi üzərində oturardıq. Bir gün sən mənim əlimi sıxdın. Mən bağırardım, ağladım. Mən həmişə o qüvvəti hiss edirdim. Sən yenə də eləcə sağlam və güclüsən. Mən hər dəfə köləlikdən qaçırkən kimsəsiz dağlarda səni görmək, səninlə əlbir çalışmaq istəyirdim.

A q ş i n. Sən ağlayırsan, Elxan!

Elxan. Ürəyim çocuq kimi incəlmiş, nəhayət, səni tapdım. Sevincimdən yaş boğazımı boğur. Halbuki bu vaxta qədər heç bir daşdan, heç bir şillədən ağlamamışam.

Aqşin. Çox şükür ki, mən ölmədən səni tapdım. Mən səni bu qara dustaqdan qurtararam və heç bir zaman tək buraxmaram.

Elxan. Qurtar məni buradan, Aqşin, qurtar. Mənim ölümümə fərman verilmişdir. Bu zavallılar da öləsindir. Hamısını qurtar. Biz ölmək istəmirik. Heç bir zaman, heç bir zaman biz ayrılmırıq.

Aqşin. Heç bir zaman. Mən o yaramazdan da öz qardaşımın intiqamını alaram.

Elxan. Yox, Aqşin, yox! İntiqam yox, intiqam alçaq könüllərin işidir. Artıq çocuqluq keçmişdir. Biz buradan çıxınca daha yüksək əməllər ardınca qoşacaq, iki qardaş əl-əl verib, məzlum bəşəriyyətin əbədi səadəti yolunda çarpışacağıq. Dünya iki cəbhəyə ayrılmışdır. Bir tərəfdə silahlı güclülər, digər tərəfdə isə əliboş məzlumlar. Biz ikinci cəbhədə olacağıq. Bütün məzlum əməkçilər, bizimlə, son və gələcək bizim olacaqdır. Deyilmi, Aqşin?

Aqşin. Mən artıq heç bir zaman səni tək və kimsəsiz buraxmaram. Heç bir zaman səndən ayrılmaram.

Elxan. Heç bir zaman, heç bir zaman.

Uzaqdan azan səsi eşidilir.

Aqşin. Lailahə illəllah, Məhəmmədən rəsulillah...

Elxan (*ilan sancmış kimi sıçrayaraq*). Necə, Aqşin! Yox, yox! Aqşin... Sən islammı oldun? İslam ordusundansanmı? Ola bilməz...

Aqşin. Elədir, qardaşım. Mən bir olan Allahın doğru yoluna girib, Məhəmmədin yolunu, böyük islam dinini qəbul etmişəm...

Elxan. Sən... sən məni də islama çağırmağamı gəlmişdin?

Aqşin. Bəli, qardaşım. Sən bir olan Allahın doğru yolundan qaçmayacaqsan. Sən özün görəcəksən ki...

Elxan. Bilirəm, hamısını bilirəm. Heyhat, məhv oldu getdi! Əməllər, ümidlər, hamısı, hamısı alt-üst olub getdi! Kaş ki mən səni heç görmədən öz ümidlərimlə öləydim... İndisə...

Oddamdı. Ölüm ayağıdır, razı ol!

Aqşin. Elxan!

Elxan. Uzaq! Uzaq! Xəyallar... Ümidlər... Of... Qəhr olası tale, qəhr olası tale. (*Üzü üstə düşüb bayılır.*)

PƏRDƏ

ONUNCU GÖRÜŞ

Axşam, həbsxana. Elxan, Aqşın.

Elxan. Qoy hər kəs özü öz yaşayışının tanrısı olsun. Artıq yetişməzmi? Din adına törətdiyiniz bu qədər qırğımlar, tökdüyünüz bu qədər qanlar yetməzmi? Neçin zavallı insanlığı bir-birindən ayırır bir-birinə çeynədirsiniz? Bəs deyilmi içdiyiniz qanlar? Qandan doymadınızımı? Bu qanlar bir gün coşacaq və mizraqlar ucunda yaratdığımız bütün bu əski dünyanı öz acıqlı dalğalarında boğacaqdır.

Aqşın. Artıq yetər, Elxan! Mən bu gecə Türküstanaya yola düşürəm. Fəqət həmişə atan mənə oğlum, mən də sənə qardaşım deyirdim. Nə qədər bir-birimizi sevirdik. Lənət fələyin dönüşünə ki, bizi bir-birimizdən ayırır. Çox təəssüf ki, sən fikrindən dönməyəcəksən. Mən atana qarşı son oğulluq və sənə qarşı son qardaşlıq borcum olmaq üzrə son dəfə üzündən öpmək, sonra isə həmişəlik ayrılıb getmək istəyirəm.

Elxan. Aqşın, mən də səni çox sevirdim. Bu günə kimi səni bir ürək döyüntüsü ilə arayırdım. İndi isə... Mən cahangir bir ordu sırasında bütün dünyanı çeynəyən, tapdayan, yırtıcı bir qardaşı tanımaq istəmirəm. Dedim ki, dünyada iki cəbhə vardır: əzənlər, əzilənlər. Biz iki can və qan qardaşı bir qazmada deyilik. Birində sənsən, o birində mən.

Aqşın. Ox, Elxan! Nə etməli! Mən səni illər boyu axtardım...

Elxan. İnan ki, mən də axtarırdım. Fəqət indi sən bütün məzlum insanlığa olduğu kimi, tapındığın dinə də xəyanət edirsən. Mən səni öpmərəm. Artıq mənim qardaşım yoxdur. Mənim qardaşım, bax, bu qaranlıq zindanların bucaqlarında öz azadlığı uğrunda inləyən, çeynənən ərlər, bu qarşı meydanda öz diləkləri yolunda dar ağaclarından asılmış, daşqalaq edilmiş igidlər, islamın cahangir mizraqlarından baş qaçıran gücsüzlər, əməkçilər, qullar, (dağlarda, çöllərdə öz tanrılarına tapınan gücsüzlər, ocaqları, hürriyyətləri, adətləri), bütün mənlilikləri tapdanıb təhqir edilən zavallı insanlardır.

Aqşın. Elxan, sən öz əlinlə özünə məzar qazırırsan. Fəqət islamı qəbul etsəydin, böyük bir yer tuta bilərdin.

Elxan. Mən azad diləklərimi bütün dünyanın gözəlliklərinə dəyişmərəm. Mən üzümə bir din qalxanı çəkib cahangirlərin cəladlığını qəbul edə bilmərəm.

A q ş i n. Elxan, bu ordu gəzdiyi ölkələri istila məqsədilə gəzmir. O, sapqın bəşəriyyəti doğru yola, nicat və səadətə çatdırmaq istəyir.

E l x a n. Yalan, yalan, qara bir yalan, ağ bir yalan! Bütün insan qəssabları dünyanı bu şüar ilə çeynəmişlər: nicat və səadət! (*Qolundakı zəncirləri göstərərək.*) Budur onların nicat və səadəti!.. Sən bu mahnıları get, çocuklara söylə. Doğru yol! Onlar buraya yurdumuzun qan damarlarını sorub aparmaq, yoxsulların, gücsüzlərin son parçalarını boğazlarından kəsib, Bağdad xəlifələrinin fahişəxanalarına göndərmək üçün gəlmişlər.

A q ş i n. Elxan, mən sənə acıyıram. And olsun bir Allahın böyüklüyünə, and olsun ürəyimdə bir od kimi yanan qardaşlıq məhəbbətinə ki, sən sabah öləcəksən. Nicat yolu yoxdur. Vaxt varkən dön, yalvarıram sənə!

E l x a n. Aqşın, Aqşın, mən özüm əldən-ələ satılmışam. Fəqət mənim əməllərim, vicdan taxirlərinin alıb-sata biləcəyi bir hərrac malı deyildir.

A q ş i n. Onlar böyük bir dinin nəşirləridir. (*Uzaqdan azan səsi eşidilir. Aqşın yaxınlaşıb pəncərəni açır, orada bir çox adamların dar ağaclarından asılması, küçədə yarıya qədər yerə basdırılıb daşqalaq edilməsi görünür. Uzaq adamlardan "Allahü əkbər" səsləri, o yandan atəşgahın ibadət mahnıları və kilsənin boğuş zənglərindən qopan iniltilər, həbsxanada üzüqoylu, əlibağlı yıxılmış dustaqların görünüşü bir-birinə qatışıb acı bir mənzərə gözə çarpdırır. Aqşın Elxanın əlindən tutub pəncərəyə sövq edərək.*) Bax, Elxan, dinlə, gör bu səsdə nə qədər sadə bir həzinlik, nə qədər dərin, böyük və qüvvətli bir mənə çırpınır!

E l x a n. Dərindir, fəqət bu mənənin dərinliyi bəşəriyyətə qarşı açdığı uçurumdan dərin deyildir.

A q ş i n. Dinlə, Elxan, dinlə. Allah böyükdür, birdir, böyük Allahdan başqa Allah yoxdur. Budur böyük və qaçılmaz bir həqiqət! Bu səsdə, bütün varlığın əsil mənası çırpınır. Bax, Elxan, dinləyirsənmi?

E l x a n. Aqşın, mən dinləyirəm. Fəqət sən də bax və dinlə. Bu "Allahü əkbər"lə yanaşı olaraq yurdumuzun atəşgahlarından qopan işıqları, gözəllikləri, günəşləri, ulu Hürmüzün böyük və işıqlı mənasını oxşayan mahnıları da eşidirsənmi? Ta bu uzaqlarda, Məryəm oğlunun üç varlığını xatırladan kilsə canlarının boğuş fəryadlarını da eşidirsənmi? Bir az bəridə amansız, qanlı iplərdən asılan məzlumların, diri-diri qara torpaqlara basdırılmış gücsüzlərin, zavallıların,

kimsəsizlərin də ürək gəmirən qanlı heyətlərini görürsənmi? Get, mənə asacaq din nəşirlərinə söylə ki, mən deyirəm: yoxdur Allah, yoxdur Allah! Bu dinlərin hamısı güclülərin mizrağını daldalamaq, bu Allahü əkbərlər, bu gurultulu canlar gücsüzlərin iniltilərini, fər-yadlarını örtmək, boğmaq, susdurmaq üçündür. Məndən başqa mənim xaricimdə özgə bir Allah yoxdur. Mənəm yer üzündəki həyat və səadətənin yaradıcısı. Mənəm göylərin mənəvi varlığındakı qüvvət və iqtidarın mənə və mahiyyəti. Mənəm Allah, Allah mənim özümdür. Qadınları cansız şeylərə çevirən, qul alverini, insan ticarətini doğrul-dan məhəmmədlərə, gücsüzlərin taleyini güclülərin mərhəmətinə tapşırıan isalara, yüz iyirmi dörd min allah tacirinə, mətalarını mizraq güc ilə satan allah dəllallarına mən inanmıram. Onların satdıqları uydurma, süni, buyutdurma allahlara mən inanmıram, inanmıram!

Q o r x m a z (*başını qaldıraraq*). Mən də inanmıram!

T o ğ r u l. Mən də inanmıram!

İ l d ı r ı m. Mən də inanmıram!

D ö n m ə z. Mən heç inanmıram!

O d d a m d ı. Mən də... (*Boğazında qalır.*)

Q a l a n l a r. Mən də, mən də inanmıram.

E l x a n. Azad, mənəmsiz, məsud bir dünya – budur mənim yolum, budur mənim qanunum. Azad istəklər, azad diləklər, azad hərəkətlər – budur mənim qanunum. Azad sevgilər, qorxusuz, pak və azad vicdanlar – budur mənim allahım. Get, söylə ki, dar ağacını gözləyirəm.

Q o r x m a z. Mən də ardıncayam.

T o ğ r u l. Mən də sənənləyəm.

D ö n m ə z. Mə-mə mən də sənənləyəm.

A q ş ı n (*düşünərək, soyuq bir səslə*). Artıq bir deyəcəyim yoxdur. Mən də sənə qarşıyam.

Ə b u Ü b e y d (*Rəbi ilə girərək*). Aqşın, dedim ki, faydasızdır.

A q ş ı n. Onun fikri sarsılmazdır. O qəti və amansız düşməndir. Şəriətin fitvası haqlıdır.

Ə b u Ü b e y d. Qollarını keçirt, səhər hamısı asılacaqdır.

E l x a n (*mənəli və istehzalı bir gülüşlə*). Budur allah tacirlərinin bəşəriyyəyə verə biləcəyi nicat və səadət!

PƏRDƏ

ON BİRİNCİ GÖRÜŞ

Solmazın odası. Altunbay və Solmaz.

Altunbay. Ox, Solmaz, bu son gecə nə qədər dəhşətlidir. Səni məndən ayıracaqlar. Çünki mən artıq ölkədə ən güclü bir adam deyiləm. Ox, ərəblər... Atəşgah... (*Cavab gözləyirmiş kimi susur, sonra Solmazın dizlərinə dayanaraq.*) Fəqət sən də, sən də, Solmaz, neçin məndən üz döndərdin? Mən səni almaq üçün nə qədər əməklər çəkdim, altunlar tökdüm.

Solmaz. Neçin məni məhv edirsən?

Altunbay. Solmaz, mən kimsəyə qarşı gülümsər olmağı sənə yasaq etməzdim. Ancaq səni onun, miskin bir qulun kobud bağırndə görməkdənsə, ilanlar qoynunda görməyi daha çox istərdim. Ox, Solmaz! Səni mənim qədər sevəcək bir adam tapılmaz. Fəqət sən...

Solmaz. Mən hər kəsi, səni də sevirəm. Qadının ən dəyərlı mətai, onun gözəllıyıdır. Mən istərdim ki, mənim gözəllıyimdən bütün dünya zövq alsın. O da elə deyir.

Altunbay. Solmaz, sən onu sevirsənmi? Neçin susursan, açıq söylə!

Solmaz. Bilmirəm, məni öldür, fəqət mən onu görüncə, ürəyim döyünür, bütün sinirlərim kaman teli kimi inləyir. Mən onun baxışlarına dayana bilmirəm. Kim bilir, bəlkə də.

Altunbay. Neçin sən bu sözləri ona deməmişsən?

Solmaz. O, çox gəncdir. O çocuqdur. O quldur. O sizə qarşı gücsüzdür. Fəqət onun dodaqlarında yeni bir həyat gülümsəyir. Onun gözlərində gözəl bir dünya, şən bir kainat rəqs edir. Onun həyatı irəlidedir. Mən onu coşdurmaq, sizin pəncənizə keçirtmək istəmirəm. Mən heç bir zaman öz eşqimi ona söyləməyəcəyəm.

Altunbay. Bəli, artıq heç bir zaman söyləməyəcəksən. Çünki o, sabah öləcəkdir.

Solmaz. Öləcək?

Altunbay. Solmaz!

Solmaz. Məndən nə istəyirsən?

Altunbay. Sən ağlayırsanmi? Sən onun üçünmi ağlayırsan? Yazıq ki, sən özünü nələr gözlədiyini düşünürsən. Ölüm bir canavar kimi qanlı dişlərini ayırmış, bu gözəl vücudu udmaq üzrədir.

Solmaz. Fəqət neçin ürəyimi didirsən! Qaçacaq bir yol ki, yoxdur.

Altunbay. İki yol var: ya Bağdadın dustaqçıl hərəmxanaları, ya da atəşgahın qızğın odları.

Solmaz. Sus, Altunbay, mərhəmətsiz! Məhv oluram, yol göstər, yol!

Altunbay. Mən islamı qəbul etmişəm. Son nəfəsimə kimi uğrunda çalışaram. Atəşgaha getməkdən sakın. Orası doğru ölümdür. Mən özüm Bağdada gedib, xəlifənin ayaqlarına qapanaram. Bəlkə müsəlmanlığım...

Turğut (*gəlir*). Ağam, atəşgahın möbidləri və əhali dəstə ilə gəlib sarayın qapılarını döyürlər.

Altunbay. Aman, gəlməsinlər, Solmaz, getmə, məhv olarsan. Mən bilirəm, onlar səni əbədilik məndən ayırmaq, qızmar odlarda yandırmaq, qurban vermək üçün gəlirlər.

Solmaz. Bütün ölkəni oyuncaq kimi oynadan Altunbay, güclülərə qarşı nə qədər zavallısan! Çırpınma, yol göstər, yol!

Altunbay. Yox, yox, gözəl pəri, səni buraxmaram. Söylə ki, mənim arvadımsan. İslam arvadına toxunulmaz.

Solmaz. Fəqət ərəblər, onlar ki, məni dinləməzlər.

Altunbay. Mən özüm gedib xəlifənin ayaqlarına qapanaram. Sən də islamı qəbul et.

Solmaz. Yox! Ayaqlarda sürünməkdən nə çıxacaqdır. Altunbay, qalx! Mən sənə haqq verirəm. (*Divardan yalın qılıncı alıb ona uzadaraq.*) Al, məni qoru.

Altunbay. Mümkün deyil, Solmaz, düşmən güclüdür. Mən özüm...

Turğut. Ağam, kütlə qudurmuş, qapıları qırır.

Altunbay. Getmə, Solmaz! Yox, yox, qapıları bağla! Söylə ki, Solmazı ərəblər apardılar.

Solmaz (*bir qətiyyətlə*). Burax, burax gəlsinlər!

Altunbay. Solmaz, Solmaz, sən özünü məhv edirsən. Düşün... Qızmar odlar... Bu gediş ölümdür, ölüm!

Solmaz. Yadlar mərhəmətinə sığınmaq od gəlininə yaraşmaz. Od gəlini od bağrında olmalıdır. Burax, burax gəlsinlər.

Yanardağ, Sönməz və başqaları dəstə ilə içəri girirəkən.

PƏRDƏ

ON İKİNCİ GÖRÜŞ

Gecə, həbsxana.

Elxan. Mən qaçmağa hazırım. Mənim üçün bir gün tez, bir gün gec ölməyin heç fərqi yoxdur.

Dönməz. Mənim üçün ən böyük fərqi vardır. Bir azdan sonra səhər açılacaqdır. Ölmək, günəşin tellərini, dağların çiçəklərini, səhərin almaz şehlərini görməmək, yox, mən deyirəm qaçaq.

Qorxmaz. Sabah Elxan öləcək. Mən öləcəyəm. Toğrul öləcək. Sən öləcəksən. Sən, sən, sən... Bunlar hamısı öləcəklər. Bu bir təşəbbüsdür. Baş tutmazsa, yenə sabah ölürük. Baş tutarsa, ölümdən can qurtarmış olarıq.

Dönməz. Tutacaq, tutacaq.

İldırım. Heyhat ki, bunlar bir xülyadır. Ölüm amansız pəncəsini boğazımıza keçirtmiş, artıq biz buradan qurtara bilməyəcəyik. Artıq biz bir də günəşin gözəl işıqlarını görə bilməyəcəyik. Oddamdı, sən ölməyəcəksən. Mənim yazıq anama söylərsən ki...

Dönməz. Di yaxşı, canım, yaxxana açma. Qoy görək, bəlkə bir iş düzəldi.

İldırım. Nə düzələcək, Dönməz! Mən bilirəm, buradan nicat yolu yoxdur.

Dönməz. Tutu ki, yoxdur. İndidən uzanıb ölməyəcəyik ki?!

İldırım. Bu vaxtadək bu məzardan bir nəfər qaça bilmişmi?

Dönməz. Qorxaqlıqdan.

Qorxmaz. Qardaşlar, Elxan hazırdır. Mən də hazırım.

Dönməz. Yaxşı da, üçümüz razıyıq. Onda daha kim qaldı. Vurtut on-on beş adam qalır.

Toğrul. Mən də hazırım.

Dönməz. O da razıdır. Di durun ayağa.

İldırım (*Elxana*). Yazıq, səni ki, qardaşın qurtarmaq istəyirdi.

Elxan. Qardaşlar, həyatın ilk borcu ölümlə pəncələşməkdir. Ölüm qorxusundan balta altına baş qoymaq qorxaqların işidir. Qoy hər kəs öz taleyini özü həll etsin. Biz gedirik. Getmək istəyənlər bizə qoşula bilərlər.

Qorxmaz. Yaxşı, bizim qollarımızı kim açacaqdır?

Dönməz. Hanı o toyuq-cücə padşahı?

Qorxmaz. Doğrudan, onun ki, əlləri açıqdır.

Elxan. Artıq tələsin, dustaqçı indicə qayıdacaqdır.

Toğrul. Oddamdı, qalx qollarımı aç.
Oddamdı. Bax, mənə toxunmayın, yoxsa bağıraram. Məni ki, öldürməyəcəklər.

Dönməz. Səni mən öldürəcəyəm. Dur, qoca tülkü!

Elxan. Toxunma, Dönməz, ürək qırmaq ürəksizlərin işidir.

Oddamdı. Atam, doğrusu, mən qorxuram. Mənim bircə-bircə tükümü yolarlar. Mənim çolma-çocuğum, ailəm var.

Elxan. Yazıq insanları bu gün üçün ayrılmağa, sabah üçün pay toplamağa atan, cəmiyyət birliyinin dayaqlarını pozan bu ailə sözü deyildirmi?

Toğrul. Oddamdı, sənə deyirəm qalx, qollarımı aç.

Oddamdı. Atam, mən qorxuram.

Dönməz. Qalx sənə deyirəm, yoxsa...

Oddamdı. Yaxşı, yaxşı, mənə dəyməyin. Açıram, ancaq demə-yəsiniz ki, o açdı.

Dönməz. Qoca bayquş, bizə fal açma, qalx deyirəm sənə.

Oddamdı. Yaxşı, yaxşı. (*Cəld qalxıb mütərəddid addımlarla Elxana yanaşırkən.*)

Dönməz. Da-da-dalı çəkil, toyuq-cücə padşahı! Mənim qollarım onsuz da açıldı. (*Tələsik bir hərəkətlə Elxanın qollarını açır.*)

Elxan. Artıq, qardaşlarım, mənim qollarım açıqdır. Biz özümüz özümüzü açə bilərik. Qorxmaz, yaxın gəl! Toğrul, yubanma! Dönməz, sənsə o birilərini aç, tələs!

Dönməz. Onları çoxdan açmışam.

Qorxmaz. Qardaşlar, biz dustaq bəkçisini sarıyıb qaçacağıq.

Elxan. Tutula da bilərik. Kim bizimlə getmək istəyirsə, səslənsin.

Dönməz. Mən gedirəm.

İldırım. Ancaq haraya qaçacaqsınız ki, yenidən tutmasınlar. Ölkədə ərəblər əlində olmayan bir yer yoxdur ki...

Elxan. Orasını, qardaşlar, mən dedim. Buradan sağ çıxa bilsək, bizi bir daha sağ tuta bilməyəcəklər. Biz hələlik yurdumuzun yüksək və keçilməz dağlarına çəkiləcək, orada bütün məzlumları toplayıb azad vicdanlı geniş bir məmləkət quracaq və son günümüzədək onu ərəblərə və bütün güclülərə qarşı köksümüzlə qoruyacağıq. Kim bizimlə getmək istəyirsə, kim belə bir gün üçün qorxmursa, səslənsin.

Qorxmaz. Elxan, yadımdadır, bir gün sən bir izdihama qarşı dinlərin heçliyindən danışırkən mən səni köksündən vurdum. Yıxıldın, düşdüyn yerdə baxırkən baxışların məni sarsıtdı. Sanki onlarda

mənə qarşı bir məhəbbət, bir mərhəmət gülümsəyirdi. O gündən bəri gizlidən-gizliyə mən sənəin tərəfində idim. Nəhayət, bu gün sən öz əməlin uğrunda öz doğma qardaşından üz döndərirkən, mən büsbütün sənəin fikrinə basıldım. Sən qorxmaz bir kömək istəyirdin. Qəbul et, can qardaşı olaq! Mən sənəin yolunu qəbul edirəm. Əlbir çarpışıb, əlbir ölürük.

E l x a n. Əməl qardaşı qan qardaşından yüksəkdir. Ver əlini, Qorxmaz! Qoy bu zəncirli əllər, bu qaranlıq zindanlar bizi birləşdirsin.

Q o r x m a z. Mən son günədək sənəinləyəm.

İ l d ı r ı m. Mən də sizinləyəm.

T o ğ r u l. Bu mənəim boynumdakı zəncir xaç (*xaçı tullayır*), bu da mənəim əlim, mən də sizinləyəm.

D ö n m ə z. Bu mənəim əllərim, bu da mənəim ayaqlarım. Mən sizdən də o üzəyəm.

Q o r x m a z. Fəqət qardaşlarım, unutmayın ki, bu gün biz alçaq bir ölümdən, daha şərəfli bir ölümlə ölmək üçün qaçıırıq. Bu gün bizim ailələrimiz dağılacaq və rahatlığımız unudulacaq. Hər addımda yeni bir qorxu, yeni bir ölümlə çarpışacağıq. Bunların heç birinə baxmadan son günümüzədək, indiki yaramaz həyatı uçurmaq və yeni, azad bir dünya qurmaq üçün bütün əski mühit və həyatla çarpışacağıq. Kim ölümdən qorxacaqsa, yarı yolda qalacaqsa, ayrılısın. Kim öləcəyəm deyirsə, səslənsin. And içsin.

D ö n m ə z. Yaxşı, indi biz kimə and içək? Din, Allah tanıırıq. Bəs kimə and içəcəyik?

E l x a n. İnsanları bir hədəfə doğru yürüdən and deyil, onun diləkləridir. Mən öz azad diləklərimə, azad vicdanıma and içirəm!

Q o r x m a z. Mən sənəin yolunu qəbul edir, yeni, azad həyat yolunda canımı əsirgəməyəcəyəmə and içirəm.

T o ğ r u l. Mən də and içirəm.

D ö n m ə z. Mən də and içirəm.

Q a l a n l a r ı. Mən də, mən də, mən də...

O d d a m d ı. Bəs sizin yerdə qalan xalq öz nəzrini haraya gətirəcəkdir?

Q o r x m a z. Yavaş, deyəsən gəlirlər.

O d d a m d ı. Vay, mən qorxuram.

T o ğ r u l. Səsini kəs!

Q o r x m a z. Bəkçinin ağzını yummağı unutmayın.

D ö n m ə z. Bir qoy boğazı barmaqlarıma keçsin. Ca-ca-canı çıxmayınca...

Elxan. Yox, yox, Dönməz! Artıq bir damla qan vicdanların ləkəsidir. Biz qanla çarpışacağıq.
Qorxmaz. Gəldilər.
Toğrul. Gəldilər.
Qorxmaz. Yavaş, hamınız əvvəlki kimi uzanın. (*Hamı uzanır.*)
Dustaqçı. Ey, haradasınız? Sanki sabah bunlar deyil, mən öləcəyəm. Belə də yatmaq olar? Hey, durun!

Ayağı ilə Toğrulu vururkən Dönməz arxadan qalxıb ağzını tutur,
hamısı qalxıb onu sarıyırlar.

Oddamdı. Vay, mənim cücə kimi tüklərimi didəcəklər. Onları mən açmadım. Özləri açdılar.

Elxan. Qardaşlar, taleyimizi sınayaq. Oddamdı, Solmaza söylərsən ki, buradan çıxma bilsəm, qaldıracağım azadlıq bayrağının oynaq dalğaları onun gülgün çöhrəsini öpəcəkdir.

Hamı bir-birinə “sus” – deyə-deyə çıxırlar. Bir-bir çıxırkən.

PƏRDƏ

ON ÜÇÜNCÜ GÖRÜŞ

Əbu Übeydin odası. Əbu Übeyd və Rəbi.

Rəbi. Əsgərlər hər yeri axtarmışlar. Soraq verən yoxdur. Bunların hamısını düzəldən yenə Elxan imiş.

Əbu Übeyd. Həbsxana qoruqsuz. Asılacaq bir adam bu qədər sərbəst saxlanarmı?

Rəbi. Bu vaxtdək heç kəsdə qaçmaq təşəbbüsü görünməmiş. Odur ki, gecə keçincə qoruqçuların üçü də yatmışdır.

Əbu Übeyd. Üçünü də dar ağacına. Yaz. Mən əmr edirəm. Ölkənin bütün ixtilalçı ünsürləri əldən qaçırıldı. Bu da bir vəzifəmi?

Rəbi. Onlar görəcəkləri işləri, kimin haraya gedəcəyini və haralara adam toplayacağını danışırlarmış.

Əbu Übeyd. Nə edəcəklər?

Rəbi. Tutulmazlarsa, üsyan. Qoca möbidin göstərdiyi yerə əsgər göndərirəm.

Əbu Übeyd. And olsun bir olan Allahın böyüklüyünə ki, tapılmasalar, onların yerinə sizi də dar ağacından asdıracağam.

Rəbi. Ağamız!

Əbu Übeyd. Get, hər yerə car çəkdir ki, Elxanın özünü, ya başını təslim edənlərə on min dirhəm veriləcəkdir. Gizlədənlər, yerini bilib söyləməyənlər danışsız asılacaqlar. Özün də əsgərləri götür, onu axtarmaq üçün ətrafa səpələtdir.

Altunbay (*gəlir*). Eyvah, ölkə dağıldı, məmləkət alt-üst oldu.

Əbu Übeyd. Nə olmuş, Altunbay?

Altunbay. Kəndlilər qiyam etmiş, darğaları çıxarıb qovurlar. Qara kütlə bir od seylabı kimi axır. Qarşı gələni amansız bir sel kimi süpürüb aparır.

Rəbi. Bəs Solmaz?

Altunbay. O da getdi, apardılar.

Əbu Übeyd. Kim?

Altunbay. Qara kütlə, xalq, izdiham!

Rəbi. Solmaz atəşgahını aparıldı?

Əbu Übeyd. Burax, burax, onlar dursunlar. Bu dinsiz gəzirkən heç bir şey etmək olmaz. Mən bilirdim o dinc oturmayacaqdır. Xalq istinad mərkəzi tapıb sığınca, ona qoşulacaqdır. Hər şeydən əvvəl yerdə, göydə, harada olursa olsun, Elxanın dirisi, ya ölüsü mənə təslim edilməlidir. Get, yoxsa, dar ağaclarını gözləyin.

PƏRDƏ

ON DÖRDÜNCÜ GÖRÜŞ

Kənd. Yüksək, yaşıl bir dağın üzərindəki kəndin qarşısında xalq toplaşmış, Elxan danışır.

Elxan. Hər gün yeni bir dilək, yeni bir istək doğuran həyatda əbədi bir qanuna boyun əymək, insan bugünkü istəyindən sabah usanırkən, onu daimi andlarla hərəkətlərə tapındırmaq, hələ qadınları sadə bir əşya, adi un taqaları kimi xüsusiyyət altına almaq, əbədi bir nikah ilə zəncirləmək danılmaz bir haqsızlıqdır. Bəşəriyyətin çoxalması üçün müqəddəs bir vasitə, həyat üçün ən doğru bir məqsəd olacaq tənəsül, nədənsə, bir cinayət kimi gizlədilir. Bunlar hamısı altunları ilə bütün dünya şənliklərini satın alan bir ovuc bəxtəvərin

uydurmasıdır. Onlar təbiətin öz oğullarına verdiyi ruzuları müxtəlif yollar ilə alıb, xalqın əməklərini heçliyə, özünü yoxsulluq, aclıq və səfalətə salırlar.

E l. Doğrudur, doğrudur.

E l x a n. Fərdlərdən, qəbilələrdən, millətlərdən altun və mizraq gücünə alınmış və alınacaq bu həyat şənliklərini getdikcə artırmaq, ya gücsüzlər birliyindən, ya da bir-birindən saxlamaq, aldıkları qadınlarda insanlıq duyğularını öldürüb, ürəklərinə əbədi hakimiyyət haqqı qazanmaq və bu yolda törətdikləri saysız vuruşlara, qırğınlara, ölümlərə qara kütləni sürə bilmək üçün bunlar bəşəriyyətin gücsüzlüyündən və qorxaqlığından doğmuş saçmalardan istifadə edir və özləri inanmadıkları müxtəlif dinlər, qanunlar, allahlar uydururlar. Bəlkə də vaxtilə bir insan dostunun başında doğmuş, bəlkə də səmimi bir fikir sonradan bunlar üçün əsgəri bir qüvvət, ruhanilər üçün bir ticarət malı, əzilən gücsüzlər, son tikəsi boğazından çıxarılan yoxsullar üçün tapınacaq, qorxudacaq, susduracaq, uyudacaq bir kabus yeri tutur. Beləliklə, cahangir ərəb ordusu da keçdiyi bütün ölkələri, gördüyü bütün gücsüz millətləri əzdii kimi, yurdumuza da soxulunca, öz haqsızlığını pərdələmək üçün mizraqının ucuna bir Quran taxmış, öz buyurtdurma allahını da özü ilə gətirmişdir. Fəqət əsil məqsəd yenə birdir. O da yurdumuzun yerli elbəyilərdən saxlanılmış son bir parçasını güclə boğazından kəsib Bağdad xəlifəsinin susmaz işrətləri üçün göndərməkdir.

E l. Doğrudur, doğrudur.

E l x a n. Bu yalnız ərəblərdə deyil, yalnız burada deyil, hər yerdə belə olmuşdur. Bunu babillilər də belə etmişlər, yunanlar da belə etmişlər, rumlar, yəhudilər də belə etmişlər. İsalər, musalar, iskəndərlər, saysız-hesabsız insan qəssabları hamısı belə etmişlər. Bu belə olmuş, indiki həyat şərtləri durduqca belə olacaq, güclülər gücsüzləri əzib-didəcək, yaşayan yaşayanı yeyəcək, yaşayacaq və bütün bu haqsızlıqlar, saxta dinlər, uydurma qanunlar ardında pərdələnəcəkdir. Bu sonsuz çəkişmədən, didişmədən, bu insan sallaqxanasından qurtarmaq üçün bəşəriyyətin ancaq bir yolu vardır: torpaqlarından qan daman əski dünyanı uçurmaq, çiçəklərindən səadət gülümsəyən, yeni bir sevgilər dünyası qurmaq...

E l. Doğrudur, doğrudur.

E l x a n. Biz də bu yola doğru gedirik. Biz hələlik yurdumuzun yüksək dağlarına çəkiləcək, orada bütün bəşəriyyət üçün örnək ola

biləcək bir ölkə düzəldəcəyik. Orada tənəsül heç bir qanun altında gizli olmayacaq, əsas: azad könüllərin uyuşması və usanması olacaqdır. İstəyənlər ər-arvad, istəməyənlər bacı-qardaş olacaqlar. Varlı, yoxsul, güclü, gücsüz olmayacaqdır. Bütün ölkə qardaşcasına çalışsan, qazanan və bölüşən bir ailə olacaqdır. Orada süni hökumətlər, qanunlar olmayacaqdır. Orada zərərsiz azad istəklər, azad hərəkətlər, həyatın müqəddəs qanunu hökm sürəcəkdir. Orada uydurma dinlər, allahlar olmayacaqdır. Azad vicdanlar, azad sevgilər hər kəsin böyük tanrısı olacaqdır. Məqsəd həyata qovuşacaq, yaşayış ancaq vasitələrlə məşğul olacaqdır. Orada qışın kəskin soyuqları hamını bərabər üşüdəcək, günəşin altun telləri hamını bərabər isidəcəkdir.

E l. Yox olsun əski dünya!

E l x a n. Siz, ey ərəb cahangirlərinin tapdağında əzilən, çeynənən od yurdunun igid və dönməz oğulları! Siz, ey varlıların əlində dilsiz-ağızsız işlək heyvanlara çevrilmiş bəşərin ögey yavruları, paysız yoxsulları! Siz, ey güclülər yumruğu altında inləyən zavallı gücsüzlər! Siz, ey bütün dünyaları geniş həbsxanaya çevrilmiş zavallı qadınlar! Siz, ey könülləri cansız muncuqlar kimi alver malına döndərilmiş, mənimsənmiş gəlinlər, qızlar! Siz ey bütün mühitləri qanlı bir insan qəssabxanasına döndərilən gənclər! Siz ey min-min qəbilələrə, millətlərə, irqlərə ayrılmış məzlum bəşəriyyət! Mən bu gün bütün istilalara, müharibələrə, qırğınlara, əsirliyə, köləliyə, cəbrə, istibdada, altunlara, hökumətlərə, qanunlara, dinlərə, allahlara, bütün əski varlığa qarşı üsyan bayrağı qaldırıram. Kim bu yolda mənimlə getmək istəyirsə, ayrılısın, səslənsin.

E l (*qatışıq səslər*). Mən səniniləyəm, mən də səniniləyəm, mən də, mən də...

E l x a n. Qardaşlar, düşmən bizi izləyir. Bacaranlar özlərini qorumağa hazırlansınlar.

E l (*qatışıq səslər*). Baltanı bəri gətir, ağacları hazırla, orağı gətir, çilləni aç...

G ü l g ü n. Dayanın, mənim də sözüm var. Bu örpək, zor ilə borc yerinə verilmiş bacımın örpəyidir. O öz ərindən qaçdığı üçün canavarcasına doğrandı. Mən də bu qanlı örpəyi bayraq edir, səninilə gedirəm.

E l. Urra...

E l x a n. Qardaşlar, bacılar, bu azadlıq bayrağı altında yeni azad həyata doğru! Urra, urra!

Q o r x m a z. Ərəb ordusu dörd bir tərəfi sarmış, çıxacaq bir yol yoxdur.

E l x a n. Onlar hələ bizi çox saracaqlar.

T o ğ r u l. Qardaşlar, azadlıq uğrunda vuruş qazmalarına doğru, haydi!

E l. Urra!

Əli ağac tutan kişi, qadın, gəlin, qız hamısı gedirkən.

P Ə R D Ə

ON BEŞİNCİ GÖRÜŞ

Əbu Übeydin odası. Altunbay, Yanardağ və Oddamdi.

Ə b u Ü b e y d. Sizi çağırmaqdan da məqsədim budur. Neçə ildir ki, bu amansız çarpışma gedir. Bunun səbəbi yerli zənginliklərin və dinçilərin köməyi deyilsə, nə ola bilər? Əvvəlləri bir qədər yanlışlıq olmuşdusa da, indi siz görürsünüz ki, artıq möbidlərinizə toxunulmur. Sizə bir allaha inananlar kimi baxılır. Bir o qədər vergi alınmır. Halbuki Elxan qəti bir dinsiz və hamımıza düşməndir. Ölkəni bərabad bir hala salmış bu susmaz çarpışmaya artıq qəti bir son qoyulmalıdır. Bu qırğını bitirmək sizə daha əlverişlidir...

Sükut.

Neçin susursunuz? Yanardağ, bir din başçısı olmaq üzrə, ilk cavabı sizdən gözləyirəm.

Y a n a r d a ğ. Biz nə edə bilərik. O bir dinsizdir. O bizim ocağı tanımaz.

A l t u n b a y. Ölkənin yarından çoxu onun əlindədir. Olduğumuz yerin qapılarına qədər gəlmişdir. Bunun səbəbi nədir?

Ə b u Ü b e y d (*sərt bir bağırıtı ilə*). Orasını siz bilməlisiniz.

A l t u n b a y. Biz o qədər bilirik ki, heç bir kənddən bir yun qırını belə ala bilmirəm. Bütün müqəddəratım bir kənd yığıncağına bağlıdır. Qullar həşərat kimi torpaqdan baş qaldırmışlar. Ox kimi gözə batırlar. Bu gün danışdınmı, səhər üsyançılar tərəfindən üzərinə basqın edirlər. Bunun müqəssiri bizikmi?

Əbu Übeyd. Mənim sözüm qətidir. İslam xəlifəsi əmirəlmöminin Mötəsəbillah sürəkli mübarizələrdən şaşırmış və mənə böyük əsgəri qüvvə göndərib, nə olursa olsun ən yaxın zamanda Elxanın susdurulmasını əmr etmişdir. O, mübarizənin bu qədər uzun sürməsində yerli zənginləri və dinçiləri təqsirli görür ki, onlar Elxana maddi və mənəvi yardım göstərirlər.

Yanardağ. Atəşgah ona kömək etmir. Bütün gənclər, bütün el onun tərəfinə keçir. Həm də keçənlər atəşgaha gəlmirlər.

Oddamdı. Dünən və bu gün atəşgaha dış qurdalamaq üçün bir axsaq cücə belə gəlməyib.

Altunbay. Ona kömək edənlər zənginlər deyil, bəlkə heç bir şeyi olmayan, vergi vermək, töycü vermək istəməyən yoxsullar, qullar, dilənçilər, gündə beş ərə getmək istəyən qızmış, əxlaqsız gəlinlər, qızlardır.

Oddamdı. Ər nədir? Onlarda heç dibindən ərə getdi yoxdur. Elə açıq, toyuq-cücə kimi hamısı bir-birinin ər-arvadıdır.

Altunbay. Çoxunu da cəlb edən orasıdır. Yoxsa, zənginlərin onsuz da var-yoxu tarac edilir. Bu üsyan odu ilə yanan kəndlər kimindir? Bu üsyan kütləsini bəsləyən əkinlər, biçinlər, torpaqlar kimindir? Bu üsyan ordusunu dolduran kəndlilər, qullar, bunlar kimindir? Zənginlərdə nə qalmışdır? O, tutduğu yerlərdən zənginlərin var-yoxunu alıb...

Oddamdı. Bir axsaq xoruza yük eləyir.

Altunbay. Bir də zənginlər ona nə kömək edə bilərlər? Onlarda altun işlənmir. Onlarca dəmir daha dəyərlidir. Qəribə bir tayfadırlar. Hökumətləri yox, sıra ilə gündə bir neçəsi ölkəni dolandırır. Ər-arvadları, var-yoxları bilinməz. Bir dəstəsi çalışır, bir dəstəsi yemək hazırlayır, bir dəstəsi vuruşa gedir. Böyük yox, böyük bilən yox, hörmət yox, ehtiram yox, din yox, Allah yox.

Rəbi (*giris*). Cəbhədən son xəbər... Ordu pozulmuş, qayıdır.

Əbu Übeyd. Necə, yenə də məğlubiyyət? Bu qədər böyük bir qüvvətlə dinsiz bir quldurun əlində basılmaq islam ordusu üçün utandıracaq bir şey deyilmi? Əbu Müslüm haradadır.

Rəbi. Qapınıza gəlmiş, əmrə müntəzirdir.

Əbu Übeyd. Birbaşa həbsə! Qoy dar ağacına müntəzir olsun! Get!

Rəbi gedir.

Altunbay. Doğrusu, mən qorxuram. O bütün ölkəni alt-üst edəcəkdir.

O d d a m d 1. Ondan sonra atəşgaha kim gələcəkdir? (*Qalxaraq.*)
Atam, mən getdim toyuq-cücəni hinləyim, yoxsa ara qarışar.

Yanardağ. Son söz güclünüdür. Bizim vəzifəmiz kiçikdir: qapalı məbəddə haqqa ibadət. (*Qalxmaq istərkən.*)

Altunbay. Durun, bayaqdan bəri sükutunuza diqqət edirəm, Yanardağ. Hər halda bir din heyəti adından danışmaq, gözləri toyuq-cücə qazanından başqa bir şey görməyən bu abdalın işi deyildir.

Yanardağ. Biz gücsüz bir kütləyik. Hər halda bir ruhanini təhqir etmək islamlığa yaraşmaz.

Altunbay. Siz də, ağamız, diqqət edin. Mən yüz yol ərz etdim, indi də son sözümdür: Elxana mübarizə qüvvəti verən, onu buralara sürükləyib gətirən Solmazın varlığıdır. Solmaz yaşadıqca, o yorulmayacaqdır. Solmazı qaçırırsa, gücü birə beş artacaqdır. Çünki Solmaz xalqa müqəddəsdir.

Əbu Übeyd. Orasını mən də kəsdirdim. Sizi çağırmaqdan da məqsəd burasıdır. Eşidirsinizmi, Yanardağ, bağladığımız əhdə gör...

Yanardağ. Bağışlarsınız, ağam. Bizim dinimizdə insan qurbanı kəsmək doğru deyildir, islamiyyətdə bu caizsə...

Əbu Übeyd. İslamiyyət bir yana, mən açıq deyirəm. Solmaz yox olmalıdır.

O d d a m d 1 (*yavaşca*). Amandır, o acıqlanmışdır, razı olun.

Yanardağ. Xalqı aldatmaq olar, ancaq Solmazdan sonra atəşgaha gəlməyənlər onun tərəfinə keçəcəklər.

Əbu Übeyd. Sən, Yanardağ, keçənlərdə bu dil ilə danışmırdın. Ayaqlarıma qapanıb yalvarırdın.

Yanardağ. Ağam!..

Əbu Übeyd. Məğlubiyyət xəbərindən şaşırmayın. Gəl bax, nə görürsən!

Yanardağ. Ucsuz-bucaqsız bir insan dənizi.

Əbu Übeyd. Otuz min əsgərdir. Bu gün gəlmiş, sabah cəbhəyə gedəcəkdir. Xilafətdəki daxili çəkişmələr məni on il yubatdı. Artıq hər şey bitmiş, Solmaz sabah ölməlidir. Nə deyirsiniz?

Yanardağ. Ağam... El...

Əbu Übeyd. Artıq söz istəməz. Solmazı biz özümüz məhv edə bilərik. Kim istərsə, qımıldansın, südəmər çocuqlarını belə qılıncdan keçirtirirəm. Siz də heç biriniz artıq evə qayıtmayacaqsınız. (*Çağırır.*) Rəbi!

Rəbi (*girərək*). Cəbhədən yeni və ən son xəbər. Basqın qaytarılmış, hücum saxlanılmışdır.

Əbu Übeyd. Çox gözəl!

Rəbi. Bir də, Türküstandan əmir Aqşindən gələn var. Darülxilafətdən aldığı əmrə görə əlli min mücahid ilə buraya hərəkət edəcəyini bildirir. Bu da məktub. (*Məktubu Əbu Übeydə verir.*)

Əbu Übeyd. Eləmi? Yeni gəlmiş otuz min mücahid cəbhəyə göndəriləcəkdir. O dinsiz tez və biryolluq məhv olmalıdır. (*Yanardağa.*) İndi mən sizinlə də, xalq ilə də hesablaşa bilərəm. Bunları apar. Sabah hər ikisinin başı mənə təqdim ediləcəkdir. Solmaz gətiriləcək. Qımıldanan qılıncdan keçiriləcəkdir.

Oddamdı. Aman, ağam, mən buraya gəlmirdim. Mən razıyam. Yanardağ. Lakin bu zülmü allah götürməz.

Əbu Übeyd. Orasını biz bilirik.

Oddamdı. O da razıdır. O da razıdır. Hamı razıdır.

Yanardağ. Biz heç, lakin xalq...

Əbu Übeyd. Xalq ilə bizim mizraqlarımız danışa bilər. Yanardağ, son sözümdür: Solmaz sabah ölməlidir. Hə, ya yox!

Oddamdı. Çox gözəl. Çox gözəl. Biz razıyıq.

Yanardağ. Axı mənə açıq anladın ki, o günahsız zavallının təqsiri nədir?

Əbu Übeyd. Açıqmı? Yaxşı, Rəbi, sən get. Dayan, Aqşinə cavab yaz ki, gözləyirik. Lakin... o gəlməmiş... Elxan... məhv olmalıdır. Siz də gedə bilərsiniz...

Rəbi gedir.

Oddamdı. Məndəmi? Təşəkkür, ağam, təşəkkür! Ulu Hürmüzə şükürlər olsun, qurtardım. (*Qaçaraq gedir.*)

Əbu Übeyd. Açıqmı istəyirsən? Onun təqsiri onun gözəlliyidir. Təqsiri odur ki, xalq onu sevir, ondan ayrılmaq istəmir. O durduqca xalqı atəşgahdan ayırmaq, haqq olan islama və xilafət təsirinə tapındırmaq gücdür. Dinsiz Elxanın da üsyanına qüvvət verən odur. Ya onu biz almalıyıq və qarşı duracaq xalq qılıncdan keçirilməlidir, ya da siz özünüz xalqı necə qandıracaqsınız, öz işinizdir. Ancaq hər halda, Solmaz sabah yox olmalıdır... Hə, ya yox!

Yanardağ. Biz sizin qüvvətinizə təslim oluruq. Ancaq orasını bilin ki, o qız illər boyu ruhani və cismani üzüntülərə dözmüş, dünya

zövqünü unutmuş və ulu Hürmüzə varacaq qədər qüdsiyyət almışdır... Bəkarəti ulu Hürmüzə tapşırılmış və qəlbində dünya duyğularından biri belə qalmamışdır. Bu müqəddəs qurban sizə çox baha oturacaq. Ulu Hürmüz xalqın nicatını onun qüdsiyyət və əzablarına bağışlayacaqdır.

PƏRDƏ

ON ALTINCI GÖRÜŞ

Atəşgah. Solmaz yanar odlar başında tərپənişsiz dayanmış,
Sönməz, Oddamdı və el bir sükut içində gözləyir.

Oddamdı (*Sönməzə*). Ürəyim döyünür, bunlar haçan gələcəklər?
Sönməz. Yaxın adamlardan bir neçəsini göndərmişəm, gedəngedən ilişib qalır.

Oddamdı. Barı onlar qayıdıb bir xəbər gətirəydilər.
Eldən birinci (*bir həyəcanla girərək*). Yanardağ gəlir.
İkinci (*eynilə*). Yanardağ gəlir.
Üçüncü. Yanardağ gəlir.

Yanardağ pozğun bir görünüşlə girir, hamı bir sorğu ilə ona baxır.

Sönməz (*bir qorxu və ehtiyatla*). Öləcək?

Oddamdı. Solmaz öləcək?

Dördüncü (*bir qorxu içində girərək*). İslam ordusu atəşgahı sardı.

Beşinci (*girərək*). Atəşgahı sardılar. Göydə uçan quşların, yerdə sürüklənən həşəratın sayı var, onların sayı yoxdur.

Kütlə (*bir qorxu içində*). Sus, sus...

Yanardağ. Söylə, müqəddəs odlar gəlini! Ulu Hürmüzün paklıq və məsumluğunu təmsil edən gözəl Solmaz! İllər boyu çəkdiyin ağır əzab və üzüntülərdən sonra sən bütün alçaq cismani duyğuları atıb, ruhani bir yüksəkliyə vardığını, ulu Hürmüzün ülviyyətinə doğru yüksəlib onunla mənəvi bir vahid olaraq uyuşduğunu hiss edirsənmi? Sən ulu Hürmüzə varırkən bütün dünya duyğularına yabançı getməlisən.

S ö n m ə z. Deməli, öləcək!

O d d a m d ı. Öləcək.

Y a n a r d a ğ. Cavab ver, odlar gəlini!

S ö n m ə z. Lakin bağışlarsınız. Siz bilirsiniz ki, o, ülviyyət məqamında danışmaz, tərənəmz.

Y a n a r d a ğ. Cavab ver, odlar gəlini! Axı bütün ümid sənin qüdsiyyətinədir.

S o l m a z. Mən, gecələr onun xəyali heykəli qarşısında duyduğum durulmaz üzüntülər, gündüzlər yanar odlar başında, dözdüyüm çəkilməz yorğunluqlar altında, onillik həyəcan və sarsıntılardan sonra dünyada duyduğum, düşündüyüm hər şeyi unuttum. Bütün ümidlərimi itirdim. Artıq bu yanar odlardan və ölümün qaçılmaz varlığından başqa heç bir şey düşünürəm.

Y a n a r d a ğ. Alqış, müqəddəs odların məhzun yavrusuna! Orasını da bil ki, bütün od yurdunun itmiş asayiş və istirahətini ulu Hürmüz sənə paklıq və məsumluğuna bağışlayacaq, sənə qüdsiyyətinlə acıqlı Əhrimənə üstün gələcəkdir. Sən bütün bir ölkənin və xalqın nicatı üçün burdan gedirsən. Bu qədər ruhani və cismani tərbiyədən sonra, artıq qurbanlıq vaxtı yetişmişdir.

S o l m a z. Mən hazırım. Bütün xalqın nicatı üçün mənim qurbanlığım gərəkə, mən çəkinməyəcəyəm. Mənim könlümdə artıq bəşəri heç bir duyğu yoxdur, düşünəcək bir şey qalmamışdı. İndi mən yalnız göyləri, işıqları, ulu Hürmüzün ülviyyətini və ona uyuşmağı düşünürəm.

Y a n a r d a ğ. Alqış, odlar gəlininə! Elə isə, bir yerdə son ibadətə başlayaq. Xalq dəstə-dəstə gəlsin. Mərasim üçün od qalansın.

Rəbi girir, hamı qorxudan şaşırır.

R ə b i (*Yanardağa yanaşaraq*). Xilafət valisi Əbu Übeydin əmrilə mərasim vaxtı asayiş qorumaq üçün atəşgahı islam ordusu sarmışdır. O, kimsəyə toxunmayacaq. Susqunluq pozularsa, məsuliyyət üzərinizdə olacaqdır. (*Gedir.*)

Y a n a r d a ğ. Ulu Hürmüz, sənə tapınıriq. Son ibadətə başlayaq!

Solmaz yanar odlar başında tərənəşsiz durur.

Basqınçılar oyunu və oxunuşu başlayır.

H a m ı.

Yüksək dağlar, ulu Tanrım, atəşindən canlanır,
Yaşıl bağlar, ulu Tanrım, günəşindən şənlenir...

Elxan və Qorxmaz yavaşca girirlər. Xalq ibadəti bitirincə bir-bir gəlib
odlara və Solmaza baş əyir, müxtəlif nəzirlər qoyur.

E l x a n. Odur, illər boyu çarpışmamda iradəmi qüvvətləndirən,
hər bir ağırlığı, iztirabı udduran, unutduran füsunkar odlar yavrusu!
Odur, yürüdüyüm mübarizə karvanlarına yol və hədəf göstərən işıqlı
dan ulduzu! Ox, Qorxmaz! Bu bayğın gözlərə, bu dərin baxışlara
həsrət qalmaq nə qədər ağır imiş! Hər qırpımı uzun bir əsr, hər dəqi-
qəsi sonsuz bir tarix. Qorxmaz, burax, mən onun ayaqlarına düşə-
cəyəm.

Q o r x m a z. Unutma ki, hər yanımız sarılı, hər yanımız düşmə-
ndir. Tanınsaq, məhv olarıq.

E l x a n. Qorxmaz! Mən bu dilbər çöhrəni görəncə, bütün mən-
liyimi unutdum. Onu bu gün qurban kəsmək, onu bu gün məhv etmək
istəyirlər.

Q o r x m a z. Nə edə bilərik. O bizim əlimizdə deyildir. Düşmən
qüvvət almış, qurd kimi qan gəzir. Lakin sən ancaq ona baxıb qayıt-
maq istəyirdin. Yoxsa özünü tanıtdıra bilərsən. Sakın, Elxan!

E l x a n. Yox, mən özümü tanıtdırmaram. Ancaq burax, sən
görüşdə bu dilbər gözəlliyə doyunca baxmaq istəyirəm. Ox, Qorx-
maz, illər boyu mənəvi varlığımda xəyalını gəzdirdiyim bu füsun-
kar çöhrəni, bu gülgün yanaqları, bu məhzun, titrək dodaqları, bu
dərin, bayğın gözləri amansız odların yırtıcı qoynunda görmək! Yox!
Artıq mən heç bir yana getməyəcəyəm. Mən artıq ondan ayrılmaya-
cağam, sən nəfəsimdə də onunla olacağam.

Q o r x m a z. Nə deyirsən, Elxan? Sən özünü tanıtdıra bilərsən!
Bu, doğru ölümdür.

E l x a n. Olsun.

Q o r x m a z. Bununla sən illər boyu gəzdirdiyin bayrağı bilərək
endirmiş və öz əlinlə düşməyə təslim etmiş olarsan. Sən öz vəzifəni
unutma!

E l x a n. Vəzifə... Bayraq... Qorxmaz, hər gedişin bir hədəfi,
mənəvi bir qüvvət mənbəyi vardır. Onsuz insan çalışa bilməz.
Anla ki, bu uzun çarpışmada yuxusuz gecələrimi xəyali gülüşləri

ilə işıqlandıran, o yorğun günlərimi xəyali çiçəkləri ilə süslədən odur. O gəzdirdiyim azadlıq bayrağının mənəvi yüksəkliyində onun xəyali çöhrəsi gülümsəyir.

Q o r x m a z . Sən şaşırırsan, Elxan. Bizim məqsədimiz...

E l x a n . Qorxmaz, mübariz məqsəddən, bayraqçı bayraqdan daha əvvəl doğur. Lakin nədir həyatın məqsədi? Siz onu vasitə ilə qarışdırırsınız. Mənimçin isə, bir məqsəd olaraq, ta uzaq üfüqlərdə titrəyən ulduzların birincisi o, bu yüksək dağlarda gülümsəyən çiçəklərin birincisi yenə odur.

O d d a m d ı (*nəzirləri toplayarkən, onları görərek*). Hey, ağalar, hamı getmişdir, siz burada nə gəzirsiniz?

Q o r x m a z . Elxan, sus! Bu bizi tanıyacaqdır. (*Oddamdiya.*) Heç, ruhani babamız, biz gözləyirik siz də gedəsiniz, odlar gəlininə ibadət etmək istəyirik, gizli diləyimiz vardır.

O d d a m d ı . Yaxşı, qurbanlıq nə gətirmişsiniz?

Q o r x m a z . Nə?..

O d d a m d ı . Qoyundan, keçidən, toyuqdan, cücədən.

Q o r x m a z . Biz uzaq yoldan gəldiyimiz üçün özümüz ilə bir şey gətirməmişik.

O d d a m d ı . Nəzirsiz dilək olarmı, oğlum? Onda gedin, xalq bayırda od qalayır. Siz də kömək eləyin. İndicə gəlib Solmazı aparacaqlar. Odur, gəlirlər. (*Nəzirləri toplayır.*)

Q o r x m a z . Elxan, artıq onu tək görməyəcəksən. Budur, onu aparmaq üçün gəlirlər. Artıq gedək.

E l x a n . Qorxmaz, Qorxmaz, anla ki, mən onsuz heç bir yerə gedə bilmərəm. Ox, Qorxmaz, nə qədər sərt ürəklisən!

Y a n a r d a ğ . Ey ulu Hürmüzün dostları! Artıq odlar gəlini Solmazın son görüşüdür. Diləklilər diləsinlər. Sonra Solmaz... daimilik gedəcəkdir.

O d d a m d ı . Nəziri qalanlar gətirsinlər.

Elxan ixtiyarsız olaraq izdihama qoşulmaq istəyir.

Q o r x m a z . Elxan, haraya gedirsən?

E l x a n . Qorxmaz, sən özünü gözlə, məni tək burax. Heç olmazsa son görüşdə, bir də onun ayaqlarında yaşamaq, bir çocuq kimi pərəstiş etmək istəyirəm.

Kütləyə qoşulur. Qorxmaz təqib edir. El bir-bir
bərkdən diləyib, nəzir qoyur.

Birinci. Odlar gəlini, mənim qızım qaçıb üsyançılara qoşulmuşdur. Sən əsirgə!

İkinci. Mənim gəlinim itmişdir. Tapılsın!

Üçüncü. Mənim oğlum üsyançılara qoşulmuşdur. Sən əsirgə!

Dördüncü. Mənim bir tək öküzüm var, axsayır. Şəfa tapsın!

Beşinci. Mənim oğlum ərəblərin dustağındadır. Yol açıdır!

Altıncı. Mənim də qızım... ulu Hürmüz bu xəlifənin bəlasını versin. Daha bıçaq sümüyə dayanmışdır.

El *(bir qorxu ilə)*. Sus, nə deyirsən, yavaş!

Oddamdı. Ha, kişi, onda çaşdın. Cücələri mənə ver, özün bəri keç! *(Cücələri kişinin əlindən qapır.)*

Altıncı. Bağışlayın, başınıza dönüm, ürəyim odludur.

Onu ötürürlər.

Elxan *(baş əyərək)*. Ulu Hürmüzün məsum qızına, sönməz odların gözəl gəlininə pərəstiş!

Solmaz onu görünə ixtiyarsız müvazinətini itirib,
vəziyyətini pozaraq.

Solmaz. Odur, aman, odur! Ulu Hürmüz, məhv oldum.

Yanardağ. Sənə nə oldu, müqəddəs odlar gəlini?

Solmaz *(bir həyəcanla)*. Heç, heç bir şey.

Qorxmaz *(yavaşdan)*. Elxan, artıq gəl.

Elxan. Burax, burax deyirəm sənə. Burax, öz məqsədini atıb diləksiz, istəksiz çölləri dolaşan ayımı axtarırsan? Onsuz dilək məzarlığına dönəcək, bu çıpraq çöllərdə ancaq bayquşlar ulaşa bilirlər.

Oddamdı. Səs salmayın.

Elxan *(təkrar baş əyərək)*. Öksüz könüllər tanrısı, bulunmaz diləklər pərisi, odlar gəlininə pərəstiş edirəm.

Solmaz *(dərin bir həyəcan içində üzülərək)*. Aman, odur, odur, özüdür. Ulu Hürmüz, sən əsirgə. İllər boyu etdiyim pərəstişlər, üzüntülər məhv oldu. Çəkil, çəkil, mərhəmətsiz insan, gəlmə! Məhv oluram! Allah eşqinə, çəkil! *(Birdən müvazinətini itirib bayğıncasına düşür.)*

Y a n a r d a ğ. Məsum odlar gəlini, sənə nə oldu?
S o l m a z. Heç, gözlərim qaraldı, xəstəyəm...
Y a n a r d a ğ. Acıqlı Əhrimən ovunmur, nə edəcəyik?
S o l m a z. Məni tək buraxın.
Y a n a r d a ğ. Çox gözəl. Gəlin. Buraxın odlar gəlini müqəddəs
odlar qoynunda ulu Hürmüzdən şəfa alsın... Ulu Hürmüz, sən əsirgə...
Q o r x m a z. Elxan, gəl biz də gedək.
E l x a n. Məni tək burax.

Hamı çəkilir.

O d d a m d ı. Hey, ağam, gəl, sən də. Odlar gəlini xəstədir.
E l x a n. Mənim diləyim var, odlar gəlininə söyləyəcəyəm.
O d d a m d ı. Olmaz, olmaz, yaramaz, gəl. (*Onu itələmək istərkən.*)
S o l m a z (*ayılmış kimi, üzgün bir səslə*). Buraxın, toxunmayın
ona.

O d d a m d ı. Çox gözəl, odlar gəlinini dinləmək bizim borcumuz-
dur. (*Gedir.*)

S o l m a z. Söylə, söylə, Allah eşqinə, söylə. Buraya necə və nə
üçün gəldin? Söylə, mərhəmətsiz insan, söylə, məndən nə istəyir-
sən? Neçin məni məhv edirsən?

E l x a n. Solmaz! Öksüz könüllər tanrısı, Solmaz! Uğrunda göz-
məmiş bir dağ, çarpışmamış bir meydan buraxmayan, öz sevimli qar-
daşının belə mizrağına köks gərən, sevicisi bir könül səndən nə istəyə
bilər?

S o l m a z. Qardaşınımı? Sən onu tapdınmı?

E l x a n. Bəli, Solmaz, tapdım. Lakin o... gözlədiyim hərarətli
qardaş qoynuna qarşı mənə dustaq zənciri, səmimi qardaş əlinə qarşı
qanlı mizraqlar uzatdı. Ox, Aqşin, Aqşin!..

S o l m a z. Mizraqmı?

E l x a n. Ox, Solmaz, mən onu nə qədər sevirdim. Lakin o, müsəl-
man olmuşdur.

S o l m a z. Lakin bu gəlişdən məqsəd nədir? Məndən nə istəyir-
sən?

E l x a n. Solmaz...

S o l m a z. Get, Allah eşqinə, get. Mən heç bir zaman sənə olma-
yacağam.

Elxan. Solmaz, sənsiz haraya gedəcəyəm? Solmaz, dünyada hökmdarlara, bütün tanrılara qarşı əyilməyən məğrur alnımı sənə qarşı əyirəm. Bükülməz qollarımı sənin ayaqlarına sərrib ürəyimi açıram. Mən səndən daha əvvəl ölmək istəyirəm.

Solmaz. Yox, get, səni həyat gözləyir. Artıq məni buradan kimsə çıxara bilməz. Artıq mən buradan heç bir yana getməyəcəyəm. Mənim isə bu gün son günümdür. Mən öz varlığımı ulu Hürmüzə təslim etmiş, öz mənəviyyatımı onun qüdsiyyətinə qovuşdurmuşam. Mən ulu Hürmüzün məsum qızıyam və məsum olaraq onunla görüşəcəyəm. Sən isə get, artıq həmişəlik get.

Elxan. Solmaz, getmək, haraya getmək? Sus, Allah eşqinə, sus! Yolları kəsilən, ümidləri qırılan, bütün diləkləri qara məzarlığa gömülən bir zavallı haraya gedə bilər? Yox, mən heç bir yerə getməyəcəyəm. Səninlə bir yerdə qalacağam, səninlə bir yerdə öləcəyəm.

Solmaz. Yox, yox, mən bu sönməz odlardan ayrıla bilmərəm. Mən od qızıyam. Od bağrında doğuldum, od bağrında bəsləndim, böyüdüm. Mən ondan qorxmuram. Mən bu sönməz odları, bu əbədi işıqları özümdən artıq sevirəm.

Elxan. Gedək mənəmlə, gedək, qaçaq. Sən odlar qızısan. Mən könlümün sönməz odlarını, ruhumun sevgiləri atəşgahını sənin üçün mənəvi bir yurd edir, səni bu pak sevgilərin gözəl qoynunda bəslərəm. Bayrağımın kölgəsində gülüşən bu azad dağların süslü çiçəklərini toplar, səni gül yarpaqları ilə, otağını sevgilər, yatağını öpgülər ilə bəzərəm.

Solmaz. Getməkmi?! Sən dəlimi oldun? Məni bu izdihamın, bu qara kütlənin, bu saysız ordunun içindən çıxarmaqmi olar? Harada olduğunu unutdunmu? Bir qırpımda məhv olarsan. Yox, mən heç bir yana getməyəcəyəm. Sən seviləcək bir adamsan. Fəqət mən sənin olmayacağam. Artıq get, ancaq mən odlara atılırkən, son nəfəsdə gözümə görsənmə. Elxan, sən məni sevirsənmi?

Elxan. Bəli, Solmaz!

Solmaz. Get, bir daha qayıtma. Sənə əmr edirəm.

Elxan. Getmək, bu məhzun gözlərdən ayrılmaq...

Solmaz. Yox, baxma, baxma, mən sənin baxışlarına dayana bilmirəm. Gözlərin mənliyimi sarsıdır. Orada bütün dünyanın odları, alovları, ildırımları, vulkanları... Ox, Elxan, məhv oluram. *(Ağlayaraq özünü Elxanın qolları arasına atır.)*

Oddamdı (*Solmazın son sözündə içəri girib, şaşıraraq*). Aha, məsum odlar qızı burada sevimli! Xəstəyəm. Hələ Yanardağ sənin qüdsiyyətinə and içir. Ölkənin nicatını sən qüdsiyyəyindən gözləyir... Hələ sən... (*Elxana yaxınlaşıb birdən onu tanıyınca, şaşıraraq*.) Ha... ha... sən... Elxan... Ərəblər... ordu... məhv olacaqsan... (*Qorxaraq geriləyərkən lap qapıda ağır bir əl çiyinə enir.*)

Qorxmaz. Dayan.

Oddamdı (*daha artıq qorxmış və büsbütün şaşıraraq*). Ha... ha...

Dönməz. Mə-mə-məndən a-a-ayrılmayacaqsan.

PƏRDƏ

ON YEDDİNCİ GÖRÜŞ

Atəşgah. Qarşıda geniş bir meydan. Ortada hündür pilləli bir taxt ardınca müdhiş alovlar zəbanə çəkir. Qarşıda Əbu Übeyd, Rəbi, Altunbay və saysız xilafət ordusu. Sağda, xalq içərisində Elxan, Qorxmaz, Dönməz, Toğrul və başqa elxançılar. Solda atəşgah qapılarına doğru möbidlər. Yerli xalq. Göz işlədikcə xalq... kütlə...

Əbu Übeyd (*yavaşca*). Rəbi, adamları paylaşdır. Yollar kəsilmiş olsun. Bütün bu izdiham göz altında saxlanmalı, milçək uçuşu belə diqqət gözündən qaçırılmamalıdır.

Rəbi. Hamısı edilmişdir. (*Yerlərində otururlar.*)

Qorxmaz. Toğrul, bir hazırlıq görə bildinmi?

Toğrul. Bu ordu dənizinin içərisində nə etmək olar?

Qorxmaz. Mən çox qorxuram, o özünü məhv edəcəkdir.

Toğrul. Biz bu gün onu saldıra bilərsək, böyük fədakarlıq etmiş olarıq.

Qorxmaz. O getmək istəmir, bir qırpım da olsun onu göz altından qaçırmaq olmaz.

Elxan. Qorxmaz, siz hələ də getmədinizmi? Artıq gedin, mən özüm gələm.

Qorxmaz. Elxan, sən ölümlə oynayırsan. Sən ki, bu izdihamın içərisində artıq ona yanaşa bilməyəcəksən. Kimi gözləyirsən? Sən özünü tələf edəcəksən. Bir düşün.

Elxan. Mən çox düşündüm. Qorxmaz, indi sən düşün. Bütün həyatım uzunluğuna xəyalına pərəstiş etdiyim o, illər boyu eşqini könlümdə, adını dilimdə gəzdirdiyim o, bu yırtıcı odların acıqlı qoynunda, mənasız cəhənnəmin qızmar dişlərində məhv olur. Mən də məhv oluram. Siz artıq gedin, mən bir də qayıtmayacağam.

Toğrul. Halbuki, sən bir tərəfdə susqun oturub kimsəyə görünməyəcəyinə söz vermişdin.

Elxan. Yaxşı, mən kimsəyə görünmərəm.

Qorxmaz. Sən ona söz verdin ki, son dəqiqədə gözlərinə görünməyəcəksən.

Elxan. Bəli görünməyəcəyəm.

Dönməz. Bu cəhənnəm mərasimi nə vaxt bitəcəkdir? Ürəyim döyünür.

Qorxmaz. Odur, gəlirlər.

Yanardağ, Sönməz, Oddandı və başqaları gəlirlər.

Elxan. Altunbay da buradadır.

Qorxmaz. Elxan, artıq bütün həyatımız bir heçdən asılıdır. Bu neçə ildə nə qədər dəyişsək də, yenə də bizi tanıya bilirlər. Dörd tərəfimiz sarılıdır. Susqun ol. Biz ölüm içindəyik.

Elxan. Qorxmaz, dayana bilmirəm.

Yanardağ. Ey bütün Azərbaycanın sönməz odlarına tapınan ulu Hürmüzün günahsız dostları! Ey Hindistandan, İrandan, Çindən, dünyanın bütün keçilməz, varılmaz bucaqlarından gəlmiş müqəddəs odlara tapınan, pak imanlı və təmiz vicdanlı ziyarətçilər! Son zamanlar odlar yurdunu saysız fəlakətlərlə çulğamış acıqlı Əhrimənə nə qədər adi qurban verildisə, ovunmadı. Ona qiymətli qurban gərəkmiş. Odur ki, ölkənin ən gözəl qızı, məmləkətin ən dəyərli incisi, odlar gəlini Solmaz, minlərcə cismani əzablara dözüb, puhani qüdsiyyət və ülviyyətə vardıqdan sonra qurban verilir. Bəlkə yurdumuz ulu Hürmüzün kölgəsində və yurdumuzda olan xilafət ordusunun... ədalət... qanadı altında...

Qorxmaz (*bir hiddətlə*). Hmm... ədalət qanadı... nə qədər süslü bir yalan.

Dönməz (*özünü unudub, bərkdən bağıraraq*). Ya-ya-yalan deyirsən!

Q o r x m a z. Sus! (*Tez onu danlayır.*)
T o ğ r u l. Dönməz, sus, nə edirsən?
D ö n m ə z. Ç a - ç a ş d ı m, T o ğ r u l!

Hər kəsə bir maraq, tərpeniş, gözlər səs yiyəsini axtarır.
Xilafət adamları kütlə içərisində gəzirlər. Elə bu arada,
Solmaz atəşgah qapısında görünür, diqqəti öz tərəfinə çəkir.

Y a n a r d a ğ. Odlar gəlini oda atılırkən hər kəs ulu Hürmüzdən diləyini xatırlasın.

S ö n m ə z. Solmaz bu taxtın ilk pilləsində müqəddəs nəğmələri dinləyəcək, ikincidə hamının üzünə baxıb öz ülviyyətilə ürəklərindəki diləklərini hiss edəcək, nəhayət, üçüncü pilləyə qalxıb özünü oda atacaqdır.

O d d a m d ı. Kimin nəziri varsa, qoyundan, keçidən, toyuqdan, cücədən, kim nə bacarırsa və nə qədər çox bacarırsa, niyyət etməli və sabahdan gec olmayaraq gətirməlidir.

Solmaz müqəddəs mahnılar altında dalğın və üzgün addımlarla gəlir.

Ə b u Ü b e y d. Altunbay, sənin keçmiş nişanlın nə qədər gözəlmiş! Görürsənmi, Rəbi?

R ə b i. O dilbər füsunkar bir dünya gözəlidir.

Ə b u Ü b e y d. “Fətəbarəkəllahü əhsənül-xaliqeyn!”

E l x a n. Odur, odur, gəlir. Gecələr ulduzlardan, gündüzlər şəfəqlərdən soruşduğum dilək pərisi. O, idraksız bir kütlənin səfil qorxaqlığına qurban olub gedir.

Solmaz müqəddəs mahnılar altında ilk pilləyə qalxır və qara camaat Solmazın ayaqlarına axışib ağlayır və dilək diləyir.

X a l q. Odlar gəlini, sən bizdən ayrılırsan! Bizi bağışlat. Od əsirgəsin. Od, kömək ol...

A l t u n b a y (*Solmaza yanaşaraq, yavaşdan*). Solmaz, mən sənə son borcumu verirəm. Mən sənsiz də yaşaya bilərəm. Lakin sən mənə sənə yaşaya bilmədin. Mən yenə də buradayam. Lakin hanı sən sənə səfil peyğəmbərin? Arada kim qaldı? Sən və qızmar odlar!

Solmaz. Get, Altunbay, get! (*Hiddətlə ikinci pilləyə qalxır.*)

Yanardağ (*xalqa*). Sus. Yetər. Geri. (*Hamı geriləyir.*) Artıq, odlar gəlini, sən bütün xalqın üzünə baxmalı və öz qüdsiyyətinlə diləklərini gözlərində oxuyub, ulu Hürmüzə yetirməlisən.

Solmaz sıra ilə kütləni süzür.

Elxan. O yaxınlaşır, mən bu dəqiqədə acıqlı bir ildırım olmaq, allah adına düzəlmiş bu səfalət ocağını bir qırpımda alt-üst etmək istərdim. Ana təbiət, neçin məni gücsüz, bacarıqsız bir insan yaratdı? Barı bir külək olsaydım, bütün dəhşətimlə əsərdim. Bir günəş olsaydım, bu yaramaz kürənin torpaqlarını cəhənnəm kimi yandırardım! Yaxıcı bir od, bir dəniz, bir seylab, bir tufan, bir fəlakət, bir cəhənnəm olaydım. Ancaq belə ürəyi diləkli, qolu gücsüz bir insan olmayardım! Ox, Qorxmaz, o baxır! O bütün ürəkləri, bütün duyğuları anlamaq istəyir. Bax, yavrum, zavallı Elxanın ürəyində bu dolğun gözlərdən, bu məhzun heyətdən başqa heç bir şey yoxdur. Apar, apar onu, apar. Haraya istəyirsən apar, o sənindir.

Qorxmaz. Elxan, özünü unutma!

Bu aralıq Solmaz ilə Elxanın baxışları bir-birinə ilişir və saxlanır.

Solmaz. Aman, o yenə buradadır.

Yanardağ. Solmaz, sən bu gün özünə heç bir alçaq, cismani duyğu aparmamalı, ruhani ülvyyətlə göylərə uçmalısan. Haydı, odlar qızı, ulu Hürmüz yurdumuzu, xalqımızı və inananları sən qüdsiyyətinə bağışlasın.

Dönməz. O yaxınlaşır.

Toğrul. O, son pillədədir.

Solmaz (*birdən sərt bir dönüşlə*). Sən, ey məqsədinə doğru həşərat kimi ayaqlar altında sürüklənən dili bağlı, əli zəncirli, gücsüz, məhkum qul! Mən ölürəm. Lakin sən torpaqdan qalx! Son nəfəsimdə bil ki, mən səni sevirdim. (*Solmaz qəti gedişlə oda atılmaq istərkən.*)

Elxan. Saxlan, yaramaz qılınc dünyası! Elxan biləgenli hələ ölməmişdir. (*İldırım sürətilə üçüncü pilləyə atılır, Solmazı tutaraq.*) Səni tək buraxmaram!

Qorxmaz. Toğrul, hazır ol!
Oddamdı. Aman, cücə kimi tükümü didəcəklər.

Ümumi bir hərəkət və həyəcan.

Yanardağ. Ey, sərsəm, nə edirsən? Onun ülviyyətinə toxunulmaz.

Elxan. Çəkil, onu siz, onu Hürmüzlər, Əhrimənlər anlaya bilməzlər. Onu mən anlaram. O mənimdir. Qaldırın bu cəhənnəm manqallarını, qaldırın! (*Təpiyi ilə mərasim şeylərini oda uçurur.*)

Yanardağ. Ey ulu Hürmüzün dostları, artıq mən sizin müqəddəratınızı qorumaqdan gücsüzəm.

Solmaz. Artıq mən səndən ayrılıram. Bərabər ölək.

Kütlə. Yox olsun dinsiz, allahsız! (*Ona doğru hücum edir.*)

Elxan. Saxlan, oyunlar oyuncağı, tapdanmış qul! Hədəfsiz, kor kütlə! Biləgənli Elxan sənin düşmənin deyildir. Sənin düşmənin onlar, onlar, onlardır. (*Əbu Übeydi və ataşgahı göstərir.*)

Kütlə (*geri basılaraq*). Kim, nədir, Elxanmı? Budur!

Qorxmaz. Toğrul, haydı!

Əbu Übeyd. Rəbi, budur Elxan, tez! (*Eyni zamanda özü yalnız qılinc üçüncü pilləyə atılır.*)

Rəbi. Haydı, islam mücahidləri, meydan sarılmalı!

Toğrul. Haydı, azadlıq mübarizləri, irəli, urra!

Kütlə daş, yumruq, ağac və başqa şeylərlə “Yox olsun dinsiz... Var olsun azad qul!” – deyər toqquşur, eyni zamanda Əbu Übeyd yalnız qılincini Solmazı qucmuş Elxana endirərkən, o biri tərəfdən atılmış Dönməz qılincini onun köksünə sancır. Əbu Übeyd yığılır. Aranı bürümüş toz-duman və qaranlıq içərisində qılıncların səsi eşidilir.

Qorxmaz (*qaranlıqdan*). Azad qartallar, irəli, urra!..

Rəbi. Haydı, islam mücahidləri, allah!..

Qatı qaranlıqda eşidilən hər iki tərəfin hücum gurultuları altında.

PƏRDƏ

ON SƏKKİZİNCİ GÖRÜŞ

Xürrəmdə geniş, axımlı-baxımlı bir meydança.
Bizans elçisi və İldırım.

Bizans elçisi. Əfəndim, tuhaf bir şeydir. Bu ölkədə pula, qızıla bir şey vermirlər.

İldırım. Yolçu, ölkəmizdə qızıl işləmir. Kimin nəyinə gərəkdir.

Elçi. Maraqlı bir şeydir. Lakin mən bir dövlətin elçisiyəm. Buranın hökumət adamlarından birini görmək istəyirəm.

İldırım. Burada hökumət yoxdur. Hər kəs öz hökumətidir.

Elçi. Əfəndim, ya siz mənə sərimişsiniz, ya da... necə yəni hökumət yoxdur. Hökumətsiz də ölkə olarmı? Biri bir şey oğurladı. Bir şey oldu. Hər halda qonağa gülmək yaxşı bir iş deyildir. Həm də bir tək sən deyilsən. Hamı belə deyir.

İldırım. Yolçu, səni aldatmırlar. Burada heç bir kəs şey oğurlaya bilməz, oğurlamaz da. Çünki kimsənin bir şeyi yoxdur, hər şey hamınıdır. Hamısı bir yerdə çalışır, bir yerdə toplayır, bir yerdə işləyir.

Elçi. Qardaşım, birdən biri birinin arvadına, qızına dolaşdı?

İldırım. Zətən burada kimsənin, siz düşündüyünüz kimi, arvadı yoxdur. İki nəfər istərsə, uyuşub yaşar, istərsə, ayrılıb gedər.

Elçi. Axı yenə bir qanun olmalıdır ki...

İldırım. Qanun yoxdur. Ən baş bir qanun vardır ki, o da hər kəsin başqaya zərərsiz azad istəyidir. “Ellik” işlər üçün isə el özü sıra ilə elbaşılıq çəkir.

Elçi. Tuhafdır! Vallahı, çox tuhafdır! Yaxşı, mən burada yad adam, əlimdə pulum, acındanmı öləcəyəm?

İldırım. Yox, a qardaş. Səyyahlar, yadlar, qonaqlar üçün hər yerdə böyük yurdlar, hər şey vardır. Qonaq olduqca orada qalırlar. Ümumi külfətimizə girmək istəyənlər isə çalışmalıdırlar. Budur, bu günün elbaşısı gəlir. (*Çiyində böyük bir zənbil apararı Altaya.*) Altay, elbəşi sən idin, deyilmi?

Altay. Mən idim, bərk də yorulmuşam. Sabahdan da siz olacaqsınız.

İldırım. Bilirəm, ancaq bu arkadaş böyük bir dövlət vəkildir. İşi varmış.

Altay. Buyursunlar. Hansı ölkədənsiniz?

Elçi. Gedin işinizə, lotular! Mən sizin kimiləri çox görmüşəm. Çiyində şələ atıla-atıla gəldi ki, mən elbaşıyam. Məni oynatmaq olmaz. Bağışlayın, bir az hiddətləndim... Amma... Biz eşitdik ki, burada Elxan Babək adlı bir ölkə başçısı, hökumət başçısı varmış.

Altay. Burada nə hökumət vardır, nə də başçısı.

İldırım. Mən ki sizə dedim, yolçu, Elxan bizdə dərin düşüncəli bir başbiləndir.

Elçi. Hər halda onu görə bilərəmmi?

Altay. İstərsiniz, hey, hey... bu yol ilə dördüncü həyətdə odun doğrayır. İldırım, göstərin, mən də indicə qayıdaram. (*Gedir.*)

Elçi. Qardaşım, odun nədir, odunçu nədir? Allahı sevirsiniz, mənimlə əylənməyin. Mən iyirmi ildən bəri xilafət ordusu ilə çarpışan üsyan başçısı Elxan Babəki deyirəm.

İldırım. Acıqlanmayın, yolçu, biz də onu deyirik. Allahı da bir yana buraxın. Burada allah, peyğəmbər və bu kimi şeyləri sevən tapılmaz.

Dəstə ilə müqəssirlər keçir.

Müqəssirlər. Tənbəllik etmişəm. Yalan danışmışam. Əsir incitmişəm. Qısqanc olmuşam. İstəyim başqaya zərərli olmuşdur.

Dönməz. Könül zorlamışam. Könül zorlamışam...

El. Utanmaz, yaramaz, yalançı...

Elçi. Hələ, bunlar kimdir?

İldırım. Ara-sıra müqəssirlərə belə cəza verilir. Üçüncü dəfə külfətdən çıxarılır.

Qız və oğlanlar (*çalaraq, oynayaraq, oxuyaraq, əllərində məşəl olaraq gedirlər*).

Biz dünyada qayğı bilməz oğlanlarıq, qızlarıq,
Dünya geniş bir bağcadır, çiçəkləri bizlərik.
Torpaq bizim anamızdır, biz torpağın yavrusu,
Azad sevgi, azad vicdan könlümüzün tanrısı.

Elçi. Bunlar məşəl ilə niyə gəzirlər?

İldırım. Bunlar bu uzaq dağın başına çıxacaqlar. Orası dilək dağıdır. Hər il bu gecə orada qonaqlıq, şənlik olur. Oğlanlar, qızlar oynayrlar.

Elçi. Tuhaf şeylərdir! Mən bu yaşıma kimi belə tuhaf işlər görməmişəm.

Altay (iki nəfərlə gələrək). Möhtərəm elçi, elbaşılıq tərəfindən sizin üçün yataq, yemək və hər bir istirahət hazırdır. Sizinlə danışmaq üçün orada adamlarımız sizi gözləyirlər. Buyura bilərsiniz.

Elçi. Yox, yox, mən qabaqca dördüncü həyəətə girib Elxanı görəcəyəm.

Altay. Hər halda istərsəniz sizi ötürə bilərik.

Elçi. Yox, yox, mən özüm tək gedib, sözlərinizi yoxlayacağam.

Altay. İstəyiniz belə isə, haqqınız vardır. Sizi burada gözlərlər.

Elçi gedir.

İldırım. Yazıq bizim yaşayışımıza şaşırmış qalmış. Elxan da bir qırpım dinclik bilməz. Ölüm yatağından hələ dünən qalxmış.

Altay. Həm də yazıq ruhani əzablardan çox sıxılır. Solmazın ayrılığı onu məhv edir.

İldırım. Öz qardaşı Aqşinin düşmənçiliyi də onu çox sıxır. Doğma qardaşıdır, asan deyildir.

Altay. Həm də ən çox sevdiyi, yeganə qardaşı. O müdhiş gündə ki, biz onu bayqın qaçırtdıq, yolda ayılıb Solmazın əsir aparıldığını öyrəncə, inanıram ki, o ölmək istəyirdi.

Elçi və Qorxmaz gəlirlər.

Qorxmaz. Budur, Elxan özü gəlir!

Elçi. Möhtərəm əfəndim! Mən iyirmi il vəhşi ərəblərə qarşı qəhrəmanlıqla çarpışan və xilafət ordusunu sarsıdıb ölkədən sıxışdıran yenilməz qəhrəman Elxan Babəkə Bizans hökmdarından salam, hörmət, ittifaq və yardım təklifi gətirmişəm. Sizə qarşı da, cənablar, bayaq inanmadığım üçün üzr istəyirəm.

Bir ərəb əsiri. Mən, bir dəstə ərəb əsiri tərəfindən elbaşılığa gedərkən sizi burada gördüm. Bizi ölkəmizə buraxırlar. Lakin biz orada od, qan, dəmir və qulluqdan başqa bir şey görə bilməyəcəyik. Biz bu azad ölkədə sizinlə qalmaq, ailənizə girmək, əmək çəkmək, sizinlə yaşamaq, sizinlə ölmək istəyirik.

Elxan. Möhtərəm elçi, sizə cavab vermək tək mənim işim deyildir. Ancaq sizə üç yol aydın cavab verilmişdir. Biz ərəblərə qarşı çarpışmırıq. Bizim üçün ərəb, fars, rum, yəhudi olsun – heç bir fərqi

yoxdur. Bax, bu ərəbdir. Bizə azad ətək əli uzadır. O bizim qardaşımızdır. Biz ərəb mətəsəmlərinə, Bağdad xilafətinə qarşı vuruşuruq. İki addımlığımızda Şirvan şəhriyarlığı da ona qarşı çarpışır. Lakin biz onunla birləşmirik. Çünki bizim üçün Şirvan şəhriyarilə Bağdadın mətəsəmləri, Bizansın imperatorları, Makedoniyanın iskəndərləri, Romanın qeysərləri, neronları arasında heç bir fərqlə yoxdur. Biz insan dostunun dostu, insan düşməninin düşməniyik. Hər halda bu xüsusda sizə el özü cavab verəcəkdir. Xalqınıza isə bizdən səmimi salamlar!

Altay. Möhtərəm elçi, sizin üçün yer və sizin ilə görüşmək üçün adamlarımız hazırdır. Buyurun, sizi ötürsünlər. (*Ərəbə.*) Sizinlə də elbəşılıqla görüşərik.

Onlar gedirlər. Təkrar qızlar, oğlanlar məşəllərlə oxuyaraq dilək dağına doğru gedirlər.

Gənclik dəhşətdir!

İldırım. Biz o dəhşətli gündə Solmazı itirməsəydik, o da indi bu şənlə və məsud dünyanın gurultularına qoşulmuş və yazıqlı bir az da azad nəfəs almış olardı.

Altay (*onu dümsükləyərek*). Sus!

Elxan. Fəqət, kim bilir, yazıqlı Solmaz indi əsirlikdə nələr çəkir! Of, məlun azadlıqlı düşmənləri!

Şənlilyə baxaraq, ağaca dayanır və fikrə gedir.

PƏRDƏ

ON DOQQUZUNCU GÖRÜŞ

Solmaz həbs odasında bağçaya açılan kiçik pəncərə qarşısında divara dayanmış, inlər bir səslə məhtaba qarşı oxuyur.

Solmaz (*oxuyur*).

Mən bir solmaz yarpağam ki, çiçəkləri bəzərim.
Mən bir susmaz duyğuyam ki, ürəkləri gəzərim.
Mən səninçin ömrüm boyu cəfalara dözərim.
Sənsiz güllər açılmasın, axar çaylar dayansın,
Oxu, bülbül, bəlkə yarım oyansın...

Mən bir sönməz ulduzam ki, daim işıq saçırım.
Mən bir susmaz bülbüləm ki, güldən-gülə uçarım.
Mən bir saklı aləməm ki, sevgilərdir açarım.
Sənsiz günəş görünməsin, qaralara boyansın,
Oxu, bülbül, bəlkə yarım oyansın...

Solmaz susub xəyala dalır, iki nəfər xidmətçi qız yavaşca qapını
açıb girir, əllərindəki məcməyini qoyub çəkilmək istərkən.

Birinci. Yazıq nə qədər də dalğın və məhzundur. Xəzan vurmuş bir bülbül kimi fəryaddan yorulmur.

İkinci. Gecə-gündüz bir yana çıxmamaq, kimsə ilə danışmaq və danışdırmamaq asan bir şey deyildir.

Birinci. Biz onunla danışsaq, nə olar. Barı dərini soruşardıq.

İkinci. Olmaz, qadağandır. Həm də özü danışmaz. Rəbi və başqaları nə qədər çalışdılar, incitdilər, cavab vermədi. Hətta Aqşin ilə belə danışmadı. Bağdada göndərəcəkdilər. Aqşin gəldi qoymadı.

Birinci. Nə qədər də gözəldir! Kimsəsizlikdən yazıq məhv olacaqdır.

İkinci. Sus, bəri gəl, o bizim işimiz deyildir. Hər halda onu, nə isə, bir fəlakət gözləyir. Bu gün, ya gecə sabah.

Çıxır, qapını bağlayır, gedirlər. Bir azdan Solmaz enir, dalğın addımlarla qapıya yanaşır, itələyir, bağlı olduğunu görünəcə, qayıdıb otaqda dolaşaraq, əvvəlki yerinə gəlir və pəncərə yanında dayanaraq, mahmısına davam edir.

Solmaz.

Mən səninçin şəfəqlərdən süslü bir tac yaparım.
Yol ver mənə gül dərmişəm, sevdiyimçin aparım.
Yaşadıqca axtararım, arar, axır səni taparım.
Sənsiz solsun göy yarpaqlar, axar sular bulansın,
Oxu, bülbül, bəlkə yarım oyansın...

Aqşin və Rəbi yavaşca içəri girib, Solmazın son sözlərini dinlədikdən sonra irəli hərəkət edəcək yerdə.

PƏRDƏ

İYİRMİNCİ GÖRÜŞ

Dilək dağı. Pərdə açılınca çalib-oynayrlar. Oyun və çalğı susunca
Dönməzin Gülgün ilə deyişdiyi görünür.

Dönməz.

Bu-burnun o yana çək,
Gög-gö-gö-göz çıxartmasın.
Sös-sö-sö-söylə yar bizə,
Qaq-qa-qa-qaş-göz atmasın.
Bir sö-sö-sözdü det-dedik,
Gög-gö-gö-göz ağartmasın.
Öldü-dü-dü-rmə boş yerə,
Vallah ki, qaq-qa-qan axar.
Gəl gög-gö-gö-gözlərin yeyim.
Cac-ca-ca-canım al, qurtar.

Bab-balam, mən daha danışmaqdan yolurdum. İndi də yo-yorulma-
yanlar danışsınlar. Deyəsən məsciddədirlər. Nə üçün dayandınız?
Di başlayın. Yaxşı, sənin adın Gülgündür, eləmi?

Gülgün (*gülərək*). Ona oxşar bir şeydir.

Dönməz. Mənim də adım bir aylıq Sürgündür. Öz adım da ki,
Dönməzdir. O öz yerində...

Gülgün. Aha, deməli, sən sürgünsən. Yaxşı, nə etmişdin ki?

Dönməz. Heç bir şey, bir qız var, özü çox gözəldir, bəlkə tanı-
yasınız. Xırda gözləri var, ağzı da bir az böyük. Qısa boylu, saçsız.

Gülgün. Yox, mən elə gözəl tanımıram.

Dönməz. Yox, əslində boyu qısa deyil, bir azca qozbeldir. Ona
görə elə görünür. Başı da daz olmasaydı, saç da olardı.

Gülgün. Sonra, sonra?..

Dönməz. Sonra heç, mən onu bəyəndim, o məni yox. Mən də
ayağım dolaşdı, üzündən öpdüm. Odur ki, üç gündür könül zorla-
mışam deyə, küçələri gəzirəm.

Gülgün. Bu yaxşı. Arvadın yoxdurmu?

Dönməz. Var, amma qarğalar toyuğumdur, yumurtası dağlarda.

Gülgün. Necə yəni?

Dönməz. Yəni ki, ad mənimdir, yar özgələrin, bu qədər!

G ü l g ü n. Axı necə?
D ö n m ə z. Elə beləcə. Bütün kişiləri sevir, bircə məndən başqa.
G ü l g ü n. Bu yaxşı. Buraya gəlməmişdirmi?
D ö n m ə z. Gəlməyinə, gəlmişdir, axşamdan heç gözümə dəy-
mir. Bilmirəm yenə kimi bəyənmişdir.
G ü l g ü n. Sən də get, axtar tap, onunla göz.
D ö n m ə z. Xeyr ha, mənim daha üç gün “könül zorlamışam”
deməyə üzüm yoxdur.
G ü l g ü n. Bəlkə o da səni axtarır.
D ö n m ə z. Orası bir şey deyil. Harada olsa, axır evə qayıdacaq-
dır. Bilirsənmi, Gülgün, nə var? Mən sənin gözlərini çox bəyənirəm.
G ü l g ü n. Bilirsənmi, Sürgün, nə var? Mən sənin burnunu heç
bəyənmirəm.
D ö n m ə z. Heç?
G ü l g ü n. Heç!
D ö n m ə z. Özün bil! Bilirsənmi nə var? Bir azdan sonra işıqlar
sönəcək. Onda gəlib lap yanında duracağam. Işıqlar sönən kimi...
G ü l g ü n. Bilirsənmi nə var? Bir azdan işıqlar sönərkən səndən
o qədər uzaq duracağam ki, çıraqda da axtarsan, məni tapmazsan.
D ö n m ə z. Ona hələ sonra baxarıq. Adə, nə üçün çalmırsınız?
Altay, Altay, daha başlayın, mən başladım.

Uca dağlar başından gəldim səninçin,
İrəli gəl, gözünü yeyim, öldüm səninçin.

Çalğısız oynayır.

İ l d ı r ı m. Adə, Dönməz, yenə də meydan sulayırsan?
D ö n m ə z. Saxla, saxla, hələ bir ay adım Sürgündür.
İ l d ı r ı m. Onda səni buraya kim buraxdı?
D ö n m ə z. Yalvardım, birinci yol olduğu üçün saçsız xanım
bağışladı. Balam, bu nədir? Keçi kimi hərəsi bir dağa dırmaşmışdır.
Onda mən də gedib dırmaşaram.
G ü l g ü n. Yox, yox, sən getmə, oxu.
D ö n m ə z. Bilirsənmi nə var, sən mənim burnumu bəyənmişsən,
mən də səninqulaqlarını. Çünki dediklərimi eşitməmişsən. Ona görə də
bizimki baş tutmaz.

Gülgün. Sən oxumaqda ol. Deyəsən, burnun yavaş-yavaş düzəlir.
Dönməz. Dedim axı. Elə isə...

Şam ağacın at etmişəm, sürüm səninçin,
İrəli gəl, tellərini hörüm səninçin.

İldırım. Altay! Elxan hələ gəlmədimi?
Altay. Ardlarınca böyük bir izdiham getmişdir. İndi bəlli olar.
Dönməz (*çalğısız oynayaraq*).

Keçi gördüm, yəsi yox,
Papaqçı gördüm, fəsi yox,
Çalğıçı gördüm, səsi yox,
Bub-bu-bu-burnun o yana çək.
Keçi var, buynuzu yox,
Çəkməçi var, bir bizi yox,
Hamısı şərkdir, özü yox,
Bub-bu-bu-burnun o yana çək.

Altay. Gəlir, odur, gəlir.
Elxan (*bir dəstə ilə gələrək*). Var olsun azad yurdun, azad oğulları!
El. Var olsun yeni dünyanın yenməz mübarizi Elxan! Urra...

Qızlar, oğlanlar qatışıb oxuyurlar.

El.

Tarixlərdə öksüz kimi göründük,
İllər boyu qaralara büründük,
Yetər artıq, ayaqlarda süründük,
Qalx, qalx, qalx, düşkün dünya!

Tarix cəllad, qan içməkdən yorulmaz,
Tərpənişsiz qara zəncir qırılmaz,
Yazıq, artıq bu dərdlərə durulmaz,
Qalx, qalx, qalx, düşkün dünya!

Qoy qırılsın artıq cəllad bıçağı,
Qoy uçulsun ölüm və qan ocağı,

Dünya olsun azad ana qucağı,
Qalx, qalx, qalx, düşkün dünya!

Hər bir qanun azadlığa bir yağı,
İnsan oğlu olmuş insan tapdağı,
Silkin, uçsun köləliyin torpağı,
Qalx, qalx, qalx, düşkün dünya!

Çalır, oynayır, oxuyurlar.

E l . V a r o l s u n y e n i a z a d d ü n y a n ı n y a r a d ı c ı s ı E l x a n b i l ə g ə n l i !
U r r a !

D ö n m ə z . V a r o l s u n q a d ı n l a r ı n y e n i y u m r u q a l t ı s ı D ö n m ə z S ü r -
g ü n !

Oğlanlar, qızlar oxuyurlar.

Biz dünyada qayğı bilməz oğlanlarıq, qızlarıq,
Dünya geniş bir bağçadır, çiçəkləri bizlərik.
Torpaq bizim anamızdır, biz torpağın yavrusu,
Azad sevgi, azad vicdan könlümüzün tanrısı.

Hamı qatışıq çalıb-oyunayır. Bütün səhnə baş dolandırıcı bir hərəkət halqası içində qaynayır. Yalnız Elxan dərin və məhzun baxışlarla qaynaşmaqda olan bu insan axımına baxıb uzaq-uzaq yerləri düşünürmüş kimi, dalğın durur. Oxucu tək oxuyur. Dönməz İldırım ilə danışırkən. Gülgün Elxanın qəmli görünüşündən mütəəssir olaraq, ona doğru gedir, yanaşır.

G ü l g ü n . S ə n y e n ə S o l m a z ı m ı d ü ş ü n ü r s ə n ? L a k i n b u d a l g ı n l ı q -
d a n n ə ç ı x a r ?

E l x a n . B ə l i , G ü l g ü n , b i z b u r a d a b u q ə d ə r a z a d i k ə n , k i m b i l i r ,
o y a z ı q i n d i n ə l ə r ç ə k i r ? M ə n ə b e l ə g ə l i r k i , a r t ı q h e ç b i r z a m a n
o n l a r ı g ö r ə b i l m ə y ə c ə y ə m . N ə o n u , n ə d ə A q ş ı n ı .

Dönməz ayılıb Gülgünü görməyincə.

D ö n m ə z . A d ə , m ə n y o l d a ş ı m ı i t i r d i m . B u h a r a q a ç d ı ? (G ü l g ü n ü
g ö r ü b y a n a ş ı r .) A h a , b u r a d a d ı r .

Qu-qu-qu-quşu yumurtdasın qaq-qa-qayqanaqlayacaq,
Tet-te-tellərin gətir, dad-da-dar-daraqlayacaq.

El oxuyur. Onlar danışirlar. Səsləri eşidilmir.

El.

Azad təbiətə zəncir yaraşmaz,
Azad günəş, azad yağış, azad yel.
Yer üzündə daşdan çəpər gərəkməz,
Azad dünya, azad sevgi, azad el.

Bütün səhnə çarpaşlıq hərəkətlə qaynaşırkən, işıqlar sönür.

Dönməz (*qaranlıqda*). Adə, vay, mən sənə nə deyim, mən itirdim.

Qatışıq səslər. Mən tapdım. Göz gözü görmür.

Dönməz. Adə, mən tək qaldım, kim təkdir, bu yana gəlsin. Manqala tərəf. Adə, bu kimin əlidir? Mən tapdım, daha buraxmaram, bub-burnun o yana çək, gög-gö-göz çıxartmasın...

Səslər. Fəlakət! İşıqları yandırın! Yandırın işıqları!

İşıqlar yanır. Qızlar, oğlanlar, kişilər dayanıb, bir heyrət içində baxırlar. Yalnız Elxanın yanda bir ağaca dayanıb durduğu görünür.

El. Nə olmuşdur, nə olmuşdur?

Toğrul (*gəlir*). Xəlifə Mötəsəbillahın əmrilə xilafət ordusu əmirliyinə təyin edilmiş qardaşınız Aqşın yenidən bir qüvvətlə hücumu keçmişdir. Savalan dağlarının gədiklərində Ərtoğrul basılmış, bizimkilər çəkilirlər.

Gülgün və h a m ı. Aman, yeni bir fəlakət!

Elxan. Fəlakət insanlıq səadətinin kölgəsidir! Həyat işıqlandıqca, kölgə də qalınlaşır. Olsun, olsun! Qorxmaz, hazırlan, biz özümüz gedəcəyik.

PƏRDƏ

İYİRMİ BİRİNCİ GÖRÜŞ

Aydınlıq bir gecə. Sonu uçurumlara dayanan yüksək bir dağın uclarında geniş vuruş meydanı. Ta uzaqlardan yanan bir şəhərin qırmızı işıqları, yaxın dağları və vuruş meydanında üst-üstə qalanmış ölümlərin və yaralıların qırılmış qol, ayaq, kəllə yığınlarını qırıq işıqları ilə aydınladır. Qorxmaz xəfif bir kölgə kimi ölənlərin arasını axtarır və Elxanı baygın bir halda görüncə üzərinə öyilərk.

Q o r x m a z. Budur, buradadır. Ölməmişdir! Elxan sağdır. Yaralıdır. Elxan, qalx, qalx!

Elxan yavaş-yavaş ayılaraq.

E l x a n. Qorxmaz, sənsənmi?

Q o r x m a z. Bəli, mənəm. Sən yaralanmışsan.

E l x a n. Qorxmaz, zavallı əməkdaşlarım məhv oldular... Hamısı qılıncdan keçirildi, eləmi?

Q o r x m a z. Bəli, çox tələfat oldu.

E l x a n. Ox, zavallılar, heç baş qurtaran olmadımı?

Q o r x m a z. Yox, kimsə qaçmaq istəməirdi. Onsuz da qaçılacaq bir yol yox idi. Biz dörd tərəfdən dəmir bir halqa kimi sarılmışdıq. Bir çoxları təslim olmaq istəməyərək, özlərini qayalardan uçurumlara atdılar. Az bir adam təslim oldu.

E l x a n. Təslim oldu. Zavallılar, nə etsinlər ki, düşmən iyirmi qat onlardan çoxdur.

Q o r x m a z. Hamısı görünməmiş və görünməz bir qətiyyətlə çarpışır, hamısı diri-diri ölümün gözünə soxulurdu. Toğrul vuruldu.

E l x a n. Vuruldu mu?

Q o r x m a z. Bəli, böyük cəsarətlər göstərdi.

E l x a n. O mənim yaxınlığımda idi, mən onu görürdüm. Qorxmaz, məni qan aparır!

Q o r x m a z. Yaran ağırdımı? Burax, sarımaq lazımdır. (*Sarıyır-kən.*)

E l x a n. Qorxmaz, aradan çıxmaq üçün bir yol yoxdur mu?

Q o r x m a z. Hər tərəf sarılmış, dörd yanımız keçilməz bir mizraq və qalxan dənizidir. Biz qan dənizlərində bir adayıq.

E l x a n. Qorxmaz, sən məni gözləmə. Çıxılacaq bir yol varsa, barı sən qaç qurtar.

Qorxmaz. Yox, mən səndən ayrılmaram. Mən də yaralıyam. Ancaq yaram yüngüldür.

Aqşın (*səhnə arxasından*). La ilahə illəllah deməyənlərə aman yoxdur! Bütün dinsizlər qılıncdan keçirilməlidir.

Elxan. Aman, bu səs... Bu, Aqşın deyilmi?

Qorxmaz. Görək ki, odur, bizi axtarırlar. Bizə doğru gəlirlər.

Elxan. Of, Aqşın, Aqşın! Sənə güvəndiyim dağlar, sənə də qar yağarmış. Qorxmaz, sən qaç bir tərəfdə saxlan.

Qorxmaz. Qaçılacaq bir yer yoxdur. Haraya getsək, bizi görəcəklər. Olsa da, sənsiz heç bir yana getmərəm.

Dönməz. Su, dodaqlarım yandı.

Elxan. Qorxmaz, kimdir o?

Qorxmaz (*baxaraq*). Dönməzdir. Dönməz, sənsənmi? Budur, Toğrul da buradadır.

Elxan. Toğruldamı? Qorxmaz, ona bir az su tap! (*Yanaşaraq*.) Dönməz!

Qorxmaz. Toğrul da hələ sağdır.

Elxan. O sağdırmı? Toğrul, Toğrul, qalx!

Dönməz. Su, yandım, bir az su!

Elxan. Dönməz, igid Dönməz, qalx!

Dönməz. Mən qalxmıyacağam. Mən təslim olmayacağam. Bir az su, su...

Elxan. Qorxmaz, bu yaxınlarda su yoxdurmu? Dönməz... İstəməz, zavallı artıq getdi...

Qorxmaz. Toğrul, qalx!

Elxan. Toğrul, mənəm, qalx, göyərçinim!

Toğrul (*yardımları ilə qalxaraq*). Siziniz, mən müqəssir deyiləm. Mən var qüvvətimlə çarpışdım, lakin onlar çox idilər.

Elxan. Sənin öz bayrağını saxlamaq üçün son qüvvətinlə çarpışdığını mən görürdüm, Toğrul.

Toğrul. Yaralı ikən bayrağımızın bir düşmən əsgəri tərəfindən aparıldığını gördüm. Son gücümle üzərinə atıldım, təslim edilməsin deyə, sındırdım, parçaladım.

Elxan. Sən igid bir ərşən, Toğrul.

Toğrul. Mən artıq ölürəm. Ancaq ürəyim dincdir. Çünki gəzdirdiyim bayraq artıq düşmənlər əlində deyildir... Mən... (*Sözünü bitirmədən sustalıb düşür.*)

Elxan. Zavallı, bu da keçindi. Lakin nə üçün dünyada yaşayan bütün həşərat belə azad yaşamaq istəyirkən, insanın istədiyi kimi azad yaşamasına yol verilmir? Sən böyük və igid bir qəhrəmansan, Toğrul! Lakin hər baharın qaçılmaz bir xəzanı vardır. Oynaq bir baharın bağrından doğan, hələ lazımınca açılmamış bir çiçəyin mənliyində qorxunc bir xəzanın acı küləkləri, gözlərində batan bir günəşin solğun şüası inləyib durur. Qaçılmaz amansız bir qanun! Lakin mən sizin bir yığın ətdən, bir yığın sümükdən yoğrulmuş bu cənazənizin qarşısında deyil, əməlpərvər iki gəncin yüksək mənəviyyatı qarşısında son borcumu yerinə yetirib diz çökürəm. Ordulara qarşı öyilməyən dizlər, sizə qarşı bükülməlidir. Qorxmaz, sən də diz çök.

Hər ikisi diz çökür.

Aqşin (*səhnə ardından*). Onlar buradan heç bir yana keçə bilməzdilər. Axtarın, bir-bir cəsədləri yoxlayın.

Qorxmaz. Odur, Aqşin gəlir. O kimdir? Solmaz olmasın!

Elxan. Bəli, odur, odur. Sənin qılıncın yanında mı?

Qorxmaz. Yanımdadır. Ancaq onunla lazım gəlsə, mən özüm çarpışacağam. Sən yaralısan, onsuz da qalxa bilməzsən.

Elxan. Yox, yox, sən artıq çarpışa bilməzsən. Lakin mən yaralı olsam da, hələ ölməmişəm. Budur, burada qılınc vardır. Ancaq, qırıqdır.

Qılıncı götürür. Aqşin, Rəbi, Solmaz və başqa əsirlər gəlirlər.

Aqşin. Kimdir?

Elxan. Kimi istəyirsiniz?

Solmaz. Elxan...

Elxan. Solmaz!

Aqşin. Onlardır, buradadırlar. Tapdım, çox şükür, o sağdır. Elxan, zavallı qardaşım!

Elxan. Yaxın gəl, mən hələ ölməmişəm, mən hələ səninlə çarpışacağam.

Solmaz. Elxan, aslan ürəkli igid!..

Elxan. Solmaz, səni bu gündə görməkdənsə, neçin əvvəlcə ölmədim?

S o l m a z. Aman, sənin köksündən qan axır. Sən yaralısən. Buraxın, mən onun yaralarını sarıyım.

A q ş i n. Elxan, əziz qardaşım, təslim ol! Sizin üzərinizə yalnız Ərəbistanın ərəbləri deyil, başlıca olaraq, ana Türküstanın göy monqolları yürüyürlər. Bütün silahdaşların təslim oldu. Sənin qüvvətindən istifadə ilə baş qaldırmış Şirvan şəhriyarlığı da artıq xəlifənin hakimiyyətini təsdiq edib, boyun əydi. Bax, iyirmi ildən bəri dinsizlik yuvası olan üsyan mərkəzi Xürrəm amansız odların bağrında quru çubuqlar kimi yanır. Sənin ayaqlar altında tapdanmış, qırılmış bayrağın, budur, mənim əlimdədir. Artıq hər şey bitmişdir. Yetər, qardaşım, əl çək dinsizlikdən. Dünyanı qanunsuzluqla idarə etmək olmaz. Gəl bir olan Allahın doğru yoluna, deyinən la ilahə illəllah! Sən amandasan. Əmirəlmöminin xəlifə sənə böyük lütfələr və mənəslər vəd edir.

E l x a n. Aqşin, mən güclülər mərhəmətinə tapınan, hakimlər tapdağında sürünən qarışqalardan deyiləm. Mən, qansoran allahlara, sümük gəmirən tanrılara baş əymirəm. Bu sözləri sən mənim cənazəmə deyə bilərsən. Mən sağ ikən təslim olمام. Mən hələ ölməmişəm, mən hələ çarpışacağam.

A q ş i n. Qoy bütün dünya bilsin ki, mən bir olan Allahın yolunda, böyük islam dini uğrunda, öz qardaşıma qarşı silah qaldırıb, onu öz əlimlə həlak edəcəyəm.

E l x a n. Qoy bütün tarix, qoy gələcək azad bəşəriyyət bilsin ki, öz böyük əməlim uğrunda öz doğma qardaşıma qarşı mən də silahsız deyiləm.

Çarpışrlar.

Q o r x m a z. Elxan, sən hələ köməksiz deyilsən. Mən sənənləyəm, səni tək buraxمام.

E l x a n. Of! (*Köksündən tutur, qılıncı düşür, yıxılır, eyni zamanda əsgərlər arxadan Qorxmazı tutub qılıncını alırlar, əllərini sarıyırlar.*)

A q ş i n. Tutun!

Əsgərlər və özü Elxanın üzərinə atılır.

S o l m a z. Amandır, öldürməyin, yaralını öldürməzlər.

G ü l g ü n. O hamını bağışlayırdı.

Elxan. Solmaz, qalx, ayaqlarda sürünmə.

Aqşin. Əmirəlmöminin xəlifənin iradəsindən çıxılmaz. O dinsizdir. Şəriət fitvası ilə cəzalanacaqdır.

Elxan. Mən veriləcək cəzanı gözləyirəm.

Solmaz. Of, Elxan, küskün həyatımın son işığı! Qorxma, mən son qırpımda da səninləyəm.

Aqşin. Böyük Allahın düşmənlərinə kimsə yanaşa bilməz. Ayrılın, ayrılın!

Solmaz. Yox, yox, mən ondan ayrılmaram.

Elxan. Mən artıq gedirəm. Məni tale özü onlardan ayırır. Qorxmaz, gəl, mənim əməl mübarizəmin iyirmi illik qorxmaz qəhrəmanı, gəl ayrılmaq.

Qorxmaz. Elxan, böyük insan dostu, mən həmişə səninləyəm!

Elxan. Solmaz, Solmaz, artıq tale səni də məndən həmişəlik ayırır.

Solmaz. Yox, mən səndən ayrılmaram.

Elxan. Solmaz, sönən həyatımın batan günəşi! Acınma, həyat çox bilinməzdir. Qılınc və zəncir dünyası çox yaşaya bilməz. Sən sabah başqası üçün doğa bilərsən. Lakin mən artıq əbədilik gedirəm.

Aqşin. Yetər, yetər, artıq ayrılın!

Solmaz. Yox, yox, mən sağ ikən ondan ayrılmaram.

Aqşin. Əmirəlmöminin xəlifənin iradəsinə qarşı bir zihəyat dura bilməz. Ayrılın!

Rəbi. İnsan gücə tabedir. Ayrılın!

Qılıncını çəkib, ikisinin ortasında çalır. Elxan əllərilə qılıncı tutmaq istərkən, Aqşin Elxanı, Rəbi də Solmazı tutub ayırırlar.

Solmaz. Ayrılmaram, ayrılmaram, buraxın, mən onsuz yaşamaq istəmirəm. (*Çırpınır.*)

Elxan. Bəli, mizraq – səadət dünyasının bayquşudur. Olsun, olsun!

Aqşin. Elxan, zavallı qardaşım, sən igidsən, bu halın məni acıdır. Heç olmazsa mənə, mənə acı. Mən gəlirkən qılıncımı Əmirəlmöminin xəlifənin ayaqlarına sərrib, səninçin aman dilədim. O səni bağışlayır. Yalnız, gəl, qardaşım, doğru yola. Deyinən la ilahə illəlah!

Elxan. Aqşın, Aqşın, unutma ki, mən udula biləcək bir kərtən-kələ deyiləm. Of, Aqşın, bilsən mən indi səni nə qədər sevirəm. Üzündəki hər bir bürüşük bütün çocuqluğumu xatırladır. İndi də mən səni qucmaq, öpmək, bütün dərdlərimi sənə söyləmək istərdim. Lakin, heyhat, nifrət aramızdakı qara uçuruma! Dünyada ən çox sevdiyim, axtardığım iki adamım var idi: biri o, biri sən! Lakin hər ikisi əlimdən alındı! Səni Məhəmməd aldı, onu da sən!

Aqşın. Elxan!

Elxan. Aqşın, mən mənəm, son nəfəsimdə də mən olacağam. Mən bütün dinləri ancaq lailahəyədək qəbul edirəm.

Aqşın. Elxan, artıq əmirəlmöminin xəlifənin son təklifidir, sənə deyirəm. Solmaz, al. (*Qurani Solmaza verir, sonra Qorxmazın əlindəki ipi açıb, Rəbiyə verir.*) Al, ipi at. (*Rəbi ipi alıb, yaxındakı yaşıl ağacın budağından atır. Aqşın Elxanın bayrağını ipin üzərinə sancaraq.*) Sən Solmazı çox sevirdin. Onu da sənə qaytarıram. Qarşında iki yol var: ya əli Quranlı Solmaz, yaxud bayrağının altından görünən ölüm, uçurum, dar ağacı! İntixab et!

Elxan. Mənim bütün bəşəriyyətin səadət günəşini qucmuş əməlim, sevgilərin geniş fəzalarında uçan fikrim, bütün kainatın gözəlliklərini öpən istəklərim bu qulluq fərmanının əski dar cildinə sığırdırıla bilməz. Mənim üçün bu bayazı qucmuş Solmaz, yarpaqlarına qan çilənmiş bir çiçəkdən başqa bir şey deyildir. Mənim gözlərimdə artıq azad bəşəriyyət və azad diləkli yeni bir aləm rəqs edir. Bu geniş, azad sevgilər dünyasının yolu isə, ancaq bu qırıq bayrağın altındakı açıqlıqdan keçir. Mən onu intixab edirəm.

Solmaz. Mən də səninçin onu intixab edirəm.

Əlindəki Qurani dar ağacının altına atır. Ta uzaqlardan gecə azanı eşidilir.

Elxan azan səsləri altında dar ağacına yaxınlaşır.

Aqşın. Zavallı, barı Allah divanına gedirkən, son nəfəsində deyinən la ilahə illəllah!

Elxan. La ilahə illəllah! Bax, o da deyir: La ilahə illəllah. Bu minlərcə insanları xanimansız buraxan acıqlı odlar da deyir: La ilahə illəllah. Bu qara torpaqları boyayan günahsız qanlar da deyir: La ilahə illəllah! Adəmdən-xatəmə kimi bütün həyat və səadət bayquşlarının yaratdığı bu dar ağacları da deyir, la ilahə illəllah! Bütün həbsxana-

lar, bütün bu qılınclar, bu mizraqlar, bu qara iplər, zəncirlər də deyir: La ilahə illəllah! Bu qarışqalar kimi ayaq altına tökülən insan cəsədləri, bu əllər, bu ayaqlar, bu kəllələr, bu sümüklər, bunlar, bunlar da deyir: la ilahə illəllah! Yalnız mən demirəm. Yalnız mən, bir günəşin telləri, bir vicdanın çarpması, bir mənənin görsənişləri olan bəşəriyyət bu qardaşlıq və azadlıq bayrağı altında tək qalıb, son nəfəsimdə də la ilahə illəllah deməyib, sizə və bütün insan qəssablarına qarşı ucadan deyirəm: yoxdur Allah, yoxdur Allah! Yalnız mən son nəfəsimdə də insan qanı içən hökumətlərə, insan sümükləri gəmirən ordulara qarşı tək durub deyirəm: yoxdur Allah, yoxdur Allah! Yalnız mən son nəfəsimdə də insan həyatını zəhərləyən, insan diləyini zorlayan süni qanunlara, təriqətlərə, dinlərə, müxtəlif biçimli uydurma allahlara, yüz iyirmi dörd min Allah tacirinin, yüz iyirmi dörd min vicdan bayquşunun yaratdığı süni, yaramaz, əski qullar dünyasına qarşı üz-üzə durub, ucadan deyirəm: yoxdur Allah, yoxdur Allah! Mənəm Allah! Mənəm yer üzündəki həyat və səadətin yaratıcısı! Mənəm göylərin dərinliyində, varlığın gözəlliyində gülümsəyən mövcudatı təcəssüm etdirən, mənəm Allah! Allah mənim özümdədir! (*İpi boğazına atıb asılır.*)

Bir tərəfində Solmaz, o birində Aqşin, qarşıda Qorxmaz və Gülgün Elxanın ayaqlarında dərin bir sükutla dar ağacına dayanmış, bütün səhnə tərənəmz bir görkəmlə durmuşkən, ta uzaqlardan eşidilən “La ilahə illəllah!” və Xürrəm şəhərindən qalxan qızıl qırpıq yanğın işıqları altında pərdə enirkən.

A q ş i n. Doğrudan da Allah vardırımı?

PƏRDƏ

MÜNDƏRİCAT

Ön söz 4

Mirzə Fətəli Axundzadə

Sərgüzəşti-mərđi-xəsis 26

Nəcəf bəy Vəzirov

Müsibəti-Fəxrəddin 64

Rəşid bəy Əfəndiyev

Saqqalın kəraməti 97

Cəlil Məmmədquluzadə

Ölülər 106

Haşım bəy Vəzirov

Döymə qarımı, döyərlər qarını 154

Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev

Ağa Məhəmməd şah Qacar 186

Nəriman Nərimanov

Nadir şah 232

Süleyman Sani Axundov

Dibdat bəy 279

Abdulla Şaiq

İntiqamçı xoruz294

Hüseyn Cavid

Topal Teymur303

Üzeyir bəy Hacıbəyov

O olmasın, bu olsun354

Cəfər Cabbarlı

Od gəlini399

Buraxılışa məsul: *Əziz Güləliyev*

Texniki redaktor: *Rövşən Ağayev*

Tərtibatçı-rəssam: *Nərgiz Əliyeva*

Kompyuter səhifələyicisi: *Ələkbər Kərimov*

Korrektorlar: *Nadir Quliyev*
Pərinaz Səmədova

Yığılmağa verilmişdir 12.03.2007. Çapa imzalanmışdır 05.07.2007.
Formatı 60x90 $\frac{1}{16}$. Fiziki çap vərəqi 29,5. Ofset çap üsulu.
Tirajı 25000. Sifariş 60.

Kitab "PROMAT" mətbəəsində çap olunmuşdur.